

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Мирзо Улутбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи

Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари 1 — ЖИЛД

(Энг қадимги даврдан XIV асргача)

Тузувчилар — филология фанлари доктори,
профессор Насимхон Раҳмонов,
филология фанлари доктори,
профессор Ҳамидулла Болтабоев

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
Тошкент 2003

**Масъул муҳаррирлар — филология фанлари доктори,
профессор Бегали Қосимов,
филология фанлари доктори,
профессор Саидбек Ҳасанов**

Тақризчилар:

**Боқижон Тўхлиев — филология фанлари доктори,
профессор, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика
университетининг кафедра мудири**

**Баҳодир Саримсоқов — филология фанлари доктори,
профессор, Ўзбекистон Республикаси ФА Алишер Навоий
номидаги Тил ва адабиёт институтининг бўлим мудири**

**Эргаш Умаров — филология фанлари доктори, Ўзбекистон
Республикаси ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт
институтининг етағчи илмий ходими**

Ў 4603000000 — 3 — 733
М 355 (04) — 2003

**© Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси «Фан» нашриёти, 2003 йил**

ISBN 5 — 648 — 02959 — 4

Сўз боши

Ўзбекистон Республикасида “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қабул қилингандан сўнг (1997 йил 6 октябрь) университет таълими тизимига қатор ўзгаришлар киритилди. Шундан келиб чиқиб, университет бакалавриат босқичида тайёрланадиган филолог мутахассисларга қўйиладиган талабларни ҳам кескин ўзгартириш тақозо қилинади. Умумтаълим тизимидаги янгиликларни ҳисобга олган ҳолда университет таълими тизимида ўқитиладиган режа ва дастурларга ҳам ўзгартиришлар киритиш, уларни халқаро миқёсда шакллантириш ҳам шу кунда профессор–ўқитувчилар зиммасидаги масъулиятли вазифалардан биридир.

“Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи” курсини ўқитишда профессор–ўқитувчилар жамоаси олдига қатор талаблар қўйиш зарурати ҳам туғилмоқдаки, бизнингча, буларни қўйидаги йўналишларда акс эттириш мумкин:

— ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини ўрганишда биринчи навбатда бадиий матн ва бирламчи манбалар билан иш юритиш;

— Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгунга қадар эълон қилинган бадиий матн нашрларига танқидий ёндашиш, уларни бирламчи манбалар асосида тўлатиш;

— ўзбек мумтоз адабиёти намояндаларининг асарларини ўрганишда адабиёт намуналарига сўз санъатининг боқий талабларидан келиб чиққан ҳолда муносабатда бўлиш;

— мумтоз адабиёт вакиллариининг ижодини ўрганишда уларнинг асарларида акс этган диний қадриятлар таъсирига ҳурматда бўлиш;

— айрим бадиий асарлар таҳлилида улар тасаввуфий талқинлар билан йўғрилганлигини ҳисобга олиш, ўша асарларда акс этган тасаввуфий тимсол ва рамзлар маъносини англашга ҳаракат қилиш.

Мазкур мажмуа ўзбек мумтоз адабиёти тарихини айна шу нуқтаи назардан ёритиш ва ўргатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Ўзбек мумтоз адабиётини маълум бир сунъий маҳдудлик доирасидан олиб чиқиб, бу адабиётнинг имкониятларини рўй–рост, бор бўйи билан кўрсатиш — фақат фахрланиш ҳисси учун эмас, балки ўзбек адабиётининг узлуксиз равишда камол топганини илмий асосда кўрсатиш учун ҳам зарурдир. “Қадимги даврнинг адабий–тарихий жараёни — адабиётнинг адабиёт сифатида шаклланиши жараёнидир. Лекин адабиёт ўзи учун эмас, балки жамият учун мавжуддир. Адабиёт — ижтимоий ҳаётнинг ва мамлакат тарихининг зарур таркибий қисмидир”.¹ Академик Д.С.Лихачевнинг бу гапини ўзбек адабиётининг илк даври учун бемалол татбиқ қилиш мумкин. Айниқса, қадимги турк ва ундан олдинги даврлардаги адабиёт ҳам, қандай шаклда бўлмасин, ижтимоий–тарихий жараённинг маҳсули сифатида майдонга келди. Бу

¹ Д.С.Лихачев. Исследования по древнерусской литературе. — Л.:1986, с.95.

жараён қадимги турк давлатлари ва қавмларининг кўшни шарқ давлатлари билан ўзаро алоқалари, турли муносабатлари натижаси ўлароқ юзага келганини ҳам таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Шубҳасиз, ўзбек адабиёти тарихининг илк даврлари, бир томондан, халқ тарихи билан, иккинчи томондан, Шарқ халқларининг қадимги даври адабиёти билан чамбарчас боғлиқдир. (Биз “қадимги туркий адабиёт” ва “қадимги ўзбек адабиёти” терминини тенг тушунчалар сифатида ишлатдик.)

Адабиётнинг ибтидоси мифлардадир. Бу ҳақиқатни ўзбек адабиётига ҳам татбиқ қилиш мумкин. Бирон халқнинг адабиёти бу жараённи четлаб ўтиши мумкин эмас. Мифлар эса ўз навбатида йирик эпик жанрларнинг, хусусан, афсоналарнинг такомилида катта рол ўйнади.

Миф ва афсоналар нафақат бадий тафаккурнинг, балки диний оқимларнинг ҳам илк манбалари ҳисобланади. Миф ва афсоналарни ўрта асрлардаги бадий асарлар таркибидаги афсона ва ривоятлар билан, масалан, “Девону луғати-т-турк”даги афсоналар билан бир қаторга қўйиш мумкин эмас. Қадимги миф ва афсоналар яхлит ҳолда адабиётнинг, умуман, санъатнинг жонли, фаол таркибий қисми бўлиб хизмат қилган эди. Чунки қадимги адабиёт фольклордан ўсиб чиққан эди.² Айни пайтда диний оқимларнинг адабиётга муносабати ҳам бошқача. Илк даврда диний оқимларнинг адабиётга таъсири тўғрисида гапиришдан кўра, адабиётнинг ривожига асос бўлганини, адабий жанрларни юзага келтиргани тўғрисида сўз юритиш ўринлидир. “Қисаси Рабғузий” ва “Наҳжу-л-фародис” билан мусулмонлик ақидалари муносабатида ҳам айни шу хусусиятни — диний оқимнинг адабий жанрларни шакллантиришдаги фаоллигини кўрамиз. Бу ўринда шуниси эслатиш ўринлики, бизнинг мақсадимиз — исломгача бўлган диний оқимлар тўғрисида маълумот бериш эмас, балки қадимги туркий ва ўрта аср ўзбек адабиётига диний оқимларнинг зарурий манба бўлганини, диний оқимлар ва адабиёт доимо бир-бирини озиқлантирганини кўрсатишдан, диний оқимларнинг адабий жанрларни шакллантиришдаги вазифасини таҳлил қилишдан иборатдир.

“Авесто”, монийлик ва буддавийлик оқимидаги шеърлар, мадҳиялар том маънода мазкур оқимлар маҳсули сифатида юзага келган. Мажмуада келтирилган парчалар буларнинг намунаси сифатида берилган. Лекин бу қондани ҳамма афсоналарга ҳам бирдай татбиқ қилиш мумкин эмас. Скифлар тўғрисидаги афсоналарда, “Тўмарис”, “Широқ” афсоналари бу жараёндан четда. Бунинг сабаби шуки, мазкур афсоналарда фольклор фаол жараён эмас, балки тарихий тамойиллар устун. Тарихийлик тамойили миф ва афсоналардаги диний

² О.М.Фрейденберг. Миф и литература древности. — М.: 1978, с.12.

оқимларга йўл бермаган. Мазкур мажмуадан ўрин олмаган ва қадимги Хитой йилномаларида, Н.Я. Бичуриннинг асарида³ келтирилган миф ва афсоналарнинг аксариятида ҳам худди “Тўмарис” ва “Широқ” афсоналаридаги хусусият кўзга ташланади. Шу боисдан ўзбек адабиётининг (умуман, қадимги туркий адабиётининг) илк даври тўғрисида сўз кетганда, милоднинг У асридан бошлаб адабиётда алоҳида бурилиш юз берганини, хусусан, диний оқимлар адабий жанрларни юзага келтирганини кузатиш мумкин. Шунинг учун ўзбек ёзма адабиётини эндиликда XI асрдан — “Қутадғу билиг”дан бошлаб эмас, балки милоднинг бошларидан ўрганиш тақозо этилади. “Авесто”, “Хуастуанифт”, монийлик шеърлари, “Олтин ёруқ” достони, буддавийлик шеърлари шуни кўрсатадики, “дин инсоннинг табиат ва юқоридаги кучлар олдидаги кўркувидан туғилган деган қарашлар кулгили”⁴, аксинча, умумий маданиятнинг бир бўлаги, адабиётнинг доимий ҳамроҳидир. Айни пайтда бу оқимлар доимо ёнма-ён яшади. Шу боисдан кўпинча анъанавий тимсолларнинг бир оқимдаги адабиётдан иккинчисига ўтишини кузатамиз. Зотан, зардуштийликнинг маҳсули бўлган монийлик оқими асосида юзага келган шеърлардаги анъанавий тимсоллар — Хурмузд, Кун, Ой тангрилари, Хурмузднинг ёрдамчи худолари монийлик шеърларининг яратилишида асос бўлди.

Буддавийликнинг тўртта босқичи⁵ ва шу тўрттала босқични мужассамлантирган *махаяна* (бу таълимотга кўра, бўдисатвга айланган одам фақат ўзининг нажот топиши тўғрисидагина эмас, бутун сансаранинг, яъни барча босқичларни босиб ўтганларнинг нажот топиши тўғрисида ғамхўрлик қилади) таълимотини барча буддавийлик шеърларида ва “Олтин ёруқ” достонида кўрамыз.

Шомонлик ҳам қадимги туркий адабиётнинг такомилида муҳим роль ўйнаган оқимлардан бири сифатида диққатга сазовор. Марказий Осиёда шомонликнинг илк илдизларида буддавийликнинг таъсири борлиги тўғрисидаги қарашларни⁶ биз ҳам эътироф этган ҳолда, Ўрхун-енисей ёдгорликлари шу оқим таъсирида шаклланганини айтмоқчимиз. Бу оқим қабилаларни бирлаштириш учун мафкура вазифасини бажарди. Ўрхун ёдгорликларидаги ота-боболар култи, самовий (Тангри) ва заминий (тоғ, ер-сув, ўрмон, дарахт ва б.) культлар айни шу вазифани — туркий қабилаларни қудратли Турк хоқонлиги қўл остига бирлаштириш вазифасини бажарди. Айниқса, “Ўғузнома” достонида бу гоёлар янада очикроқ ўз ифодасини топган.

³ Н.Я. Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1, М.:—Л.: 1950.

⁴ О.М. Фрейденберг. Юқоридаги асар. 107-бет.

⁵ Клафф Эррикер. Буддизм. М.: 1998, с.66-106.

⁶ С.А. Токарев. Ранние формы религии. — М.: 1990, с.268-274.

Юқоридагилардан келиб чиқиб ҳамда илк адабиёт фольклор заминида ўсиб чиққанини ҳам эътиборга олган ҳолда, исломгача бўлган туркий адабиётни куйидагича тасниф қилиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир:

Монийлик оқимидаги туркий адабиёт.

Буддавийлик оқимидаги туркий адабиёт.

Шомонлик оқимидаги туркий адабиёт.

Исломий руҳдаги адабиёт — кенг қамровли. Куръони карим ва ҳадиси шарифлардаги ўғитлар билан "Қутадғу билиг", "Ҳибату-л-ҳақойиқ"даги ғояларнинг уйғунлиги ўзбек адабиётининг узлуксиз равишда ягона бир мафкурага — инсониятни эзгуликка, ҳалолликка даъват қилишга хизмат этганини исботлайди. Зотан, адабиётнинг асосий мақсади ҳам шудир. "Қутадғу билиг" ва "Ҳибатул-ҳақойиқ", "Девону луғати-т-турк" — ўзбек адабиётида ноёб ҳодиса. Қорахонийлар давлатининг ахлоқий тамойилларини ўзида мужассамлантирган, давлатнинг пойдор бўлишига хизмат қилган асарлар сифатида маълум ва машҳур. Айни замонда бу давлатнинг сиёсатида маънавий камолот сари интилиш асосий тамойил бўлганини ҳам юқорида зикр этилган асарлар тасдиқлаб туради. Бу асарлар қадимги туркий адабиётнинг узлуксизлигини ҳам таъминлаган. Хусусан, "Девону луғати-т-турк" бу жиҳатдан алоҳида ажралиб туради. "Девону луғатит-турк"даги шеърий парчалар фақат XI асрга оид эмас, балки келтирилган тўртликларнинг аксарияти қадимги турк даврида яратилган. Бу ҳақда Абдурауф Фитрат ўз вақтида "Энг эски турк адабиёти намуналари" мажмуасининг сўз бошисида айтган.⁷ Мазкур мажмуада "Алп Эр Тўнга марсияси" Фитратнинг юқоридаги асарида қандай берилган бўлса, шу ҳолича сақланди. Бинобарин, ҳозиргача ҳам Алп Эр Тўнга шахсияти тўғрисида ҳар хил фикрлар мавжуд, аниқроғи, кўпчилик тарихчи олимлар Алп Эр Тўнга шахсиятига оид тарихий далиллардан тамомила беҳабарликларини намоён қилмоқдалар. В.В. Бартольднинг 1926 йили, ҳали у "Девону луғати-т-турк"ка, "Қутадғу билиг"даги Алп Эр Тўнга тўғрисидаги маълумотларга мурожаат этмасдан, Алп Эр Тўнга (Афросиёб) афсонавий шахс бўлса керак, деб тахминан айтган гапи улар учун "илмий асос" бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Агар В.В.Бартольд "Девон"даги ва "Қутадғу билиг"даги Алп Эр Тўнга тўғрисидаги маълумотларни, шунингдек, бошқа манбаларни ҳам ўша вақтда изчил ўрганганда эди, у Алп Эр Тўнга тўғрисида "афсонавий" деган гапни айтмаган бўлар эди. Энди Алп Эр Тўнга тўғрисида асл, ишончли манбаларга таянган ҳолда сўз айтадиган давр келди.

Тарихий асарлар айни пайтда бадий асарлар ҳамдир. Маълум бир тарихий воқеаларни тасдиқлаш, тарихий далил ёки воқеага

⁷ Абдурауф Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. — Самарқанд-Тошкент, 1927, 5- бет.

аниқлик киритиш мақсадида маълум бир ривоят тарихий асарда муҳим вазифа бажаради. Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадонийнинг “Жомеъу-т-таворих” асари бу жиҳатдан алоҳида аҳамият касб этади. “Жомеъу-т-таворих”да келтирилган аксарият ривоятлар қадимги турк давридаги афсоналарнинг маълум ўзгарган шаклидир. Қабилалар тарихи билан боғлиқ ривоятларда бу ҳолат аниқроқ кўзга ташланади.

Мажмуадан ўрин олган ўзбек тасаввуф адабиёти алоҳида йўналиш ва қатламни ҳосил қилади. Ўзбек тасаввуф адабиётини ўрганиш янги босқичга кўтарилди, тасаввуф адабиётини бутун борлиғи билан, ўз ҳолича талқин қилиш бошланди. Хусусан, ўзбек тасаввуф адабиётининг илк намояндаси Аҳмад Яссавий Куръонни таянч манба билгани ҳолда,.. туркий ахлоқ, қадимий туркий дунёқараш ва ишончлардан йироқлашмади”.⁸ Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” сидан парча мазкур мажмуага киритилишига асосий сабаблардан бири ҳам шудир. Румий улуғ сўфий шоир сифатида тасаввуф илмининг доирасини кенгайтирган, тасаввуфни фалсафа ва ҳикмат билан бойитган, тасаввуфда тафаккур йўналишини, бир сўз билан айтганда, “вахдату-л-вужуд” оқимини ривожлантирган сўфийлардан бири эди.

“Қисаси Рабғузий” китобхонларга маълум даражада таниш, лекин “Наҳжу-л-фародис” ўзбек мумтоз адабиёти учун янги бир манба сифатида киритилди. Мазкур асарлар фақат Пайғамбар а.с. тарихини баён қилиши билан эмас, балки юксак бадииятга эга бўлган асар сифатида қадрлидир. “Наҳжу-л-фародис”даги Муҳаммад а.с., тўрт имом — Абу Бакр, Умар, Усмон, Али, шунингдек, Фотима, Имом Ҳасан, Имом Ҳусайн ва бошқалар тўғрисидаги ҳикоятлар фақат ривоятлар эмас, балки улуғ шахсиятларнинг таълимотини тўлақонли етказишда восита бўлган омиллардир. Асарда ҳикоя жанри асосий ўрин эгаллайди. Бу асар ўзбек мумтоз адабиётида жанрлар тарихини ўрганиш, жанрларнинг янги бир босқичга ўтганини таҳлил ва тадқиқ этиш учун муҳим манбадир. Бу ҳолат ўрта аср ўзбек насри янги бир тизимга ўта бошлаганини тасдиқлайди.

* * *

Мазкур мажмуани тузишда шу вақтга қадар ўзбек мумтоз адабиёти тарихи бўйича яратилган Фитратнинг “Ўзбек адабиёти намуналари” (1928), Олим Шарафиддиновнинг “Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси” (1940), Ойбек таҳрири остида чиққан “Ўзбек шеърятини анталогияси” (1948), беш жилдлик “Ўзбек адабиёти тарихи материаллари” (1958–61) ва бошқа мажмуаларнинг ижодий тажрибасидан фойдаланилди. Шу билан бирга мазкур мажмуада биринчи марта аввалги мажмуаларга киритилмаган миф ва афсоналар, монийлик ва будда адабиёти намуналари, “Ўғузнома” достонидан ва

⁸ Иброҳим Ҳаққул. Аҳмад Яссавий. Ҳаёти ва ижод йўли. — Тошкент, 2001, 10–бет.

айрим тарихий асарлар таркибидаги адабий манбалардан, “Нахжу–л–фародис“дан парчалар берилди.

Мажмуани тайёрлашда университет таълими учун йиллар давомида анъанавий ҳисобланган усулларга эмас, балки талабаларни матн устида мустақил ишлашга ўргатишга алоҳида аҳамият берилди. Янги ўқув технологияларини жорий этишда бадиий матнни ўрганишнинг замонавий усулларидан фойдаланиш ҳам назарда тутилдики, шу мақсадда матнларнинг ҳозирги ўзбекча шарҳи билан бирга асл матнлар ҳам илова қилинди.

Ҳар бир саҳифада тушунилиши қийин бўлган сўзлар луғати ва “Изоҳлар” қисмида эса адабий манба ва унинг муаллифи ҳақида қисқача маълумот, матнда учраган афсонавий, тарихий, географик номлар ва атамаларга, баъзи илмий манбаларга шарҳлар берилди. Бундай тартиб усули талабаларнинг мажмуадан изчил фойдаланишлари ва тўлақонли билим олишлари учун қулайлик туғдиради.

Насимхон Раҳмонов
Ҳамидулла Болтабоев

Исломгача бўлган туркий адабиёт

Қадимги миф ва афсоналар

Қадимги туркий қавмлар яратган миф ва афсоналар оламни билишга интилишнинг маҳсули ўлароқ юзага келган. Мифларнинг аксарияти оламнинг ва инсониятнинг пайдо бўлишига оиддир. Мифлар эса ўз навбатида афсоналарни юзага келтирган.

Қадимги Марказий Осиё, хусусан, туркий қавмлар яратган миф ва афсоналарнинг барчаси учун умумий бўлган культлар бор. Булар — ер, тангри (осмон), дарахт, сув, самовий жисмлар ва ҳоказо культларидир. Миф ва афсоналарнинг қиммати шундаки, булар ҳақиқатни содда, тушунарли йўсинда бизга етказди. Шу боисдан ҳам мазкур миф ва афсоналар адабий жараённинг илк кўриниши сифатидагина эмас, балки туркий қавмларнинг фалсафий қарашлари, руҳий олами, ибтидоий илмий қарашлари бу миф ва афсоналарда муҳрланган, деб қараш мақсадга мувофиқдир.

Қадимги туркий қавмлар яратган миф ва афсоналар бевосита турли диний оқимларнинг маҳсули ўлароқ пайдо бўлган. Аксарият миф ва афсоналар шомонлик оқими таъсирида пайдо бўлгани ҳолда, "Билбия"даги оламнинг ва инсониятнинг яратилишига оид воқеалар, буддизм, монийлик оқимлари ҳам туркий қавмларда қатор миф ва афсоналарни юзага келтирган. Лекин мазкур диний оқимлар таъсирида пайдо бўлган миф ва афсоналарда ҳам шомонлик ўз изларини сақлаган. Қуйида берилган афсоналар бунинг бир далилидир. Оламнинг яратилишига оид афсонадаги эзгу руҳлар шундан далолат беради.

Қадимги юнон тарихчиларининг асарларида сақланиб қолган ривоятлар эса моҳиятан бошқачароқдир. Қадимги туркий қавмларга мансуб культлар— кўёш, қанотли мавжудотлар, муқаддаслаштирилган буюмлар бу ривоятларда сақлангани ҳолда, қаҳрамонлик мавзуи етакчилик қилади. Айни пайтда юнон тарихчилари асарларидаги миф ва афсоналарнинг яна бир қимматли томони шундаки, туркий мифлар, афсоналар, эртаклар ва дostonлардаги умумий культлар, айрим лавҳалар билан мазкур тарихчиларнинг асарларида келтирилган миф ва афсоналар ўртасида уйғунлик мавжуд.

Оламнинг яратилиши

Азалда фақат сув бор эди. Ер, осмон, ой ва қуёш йўқ эди. Яна Тангри (худо) билан яна бир “одам” бор эди. Улар қора ғоз шаклига кириб сув устида учиб юрар эдилар. Тангри ҳали бирон нарса яратмаган эди. Бирдан “одам” шамол пайдо қилиб, сувни тўлқинлантирди ва Тангрининг юзига сув сачратди. Бу “одам” ўзининг тангридан оғир эканини сезди ва сувга чўкиб, нафаси қайта бошлади. “Тангри, менга ёрдам бер!” деб бақирди. Тангри унга “Юқорига чик!” деб буюрди, ўша “одам” сувдан чиқди. Тангри шундан кейин амр берди: “Қаттиқ бир тош бўлсин.” Сувнинг тубидан бир тош чиқди. Тангри билан “одам” тошнинг устига ўтирдилар. Тангри “одам”га “Сувга тушиб, тупроқ чиқар!” деб буюрди. “Одам” сувнинг остидан тупроқ чиқариб, Тангрига берди. Тангри бу тупроқни сувнинг устига отиб юборди ва “Ер бўлсин!” деб амр берди. Шундай қилиб, ер яратилди. Шундан сўнг Тангри яна “одам”га “Сувга тушиб, тупроқ чиқар!” деб буюрди. “Одам” сувга тушди ва “Ўзим учун ҳам тупроқ олайин”, деб ўйлади. Икки қўлига тупроқ олди, бир қўлидаги тупроқни “Ўзимга бошпана қураман” деб ўйлаб оғзига солди. У Тангридан яширинча ер яратмоқчи бўлди. Бир қўлидаги тупроқни Тангрига берди. Тангри бу тупроқни сочиб юборди. Қаттиқ ер пайдо бўлди. “Одам” оғзига солган тупроқ эса катталаша бошлади. Нафаси тикилиб, бўғилиб, ўладиган бўлди. Тангридан қоча бошлади. Қаерга борса, фақат Тангрига дуч келаверди. Бўғилаётган пайтда: “Эй Тангри, ҳақиқий Тангри, менга ёрдам бер!” деб ёлворди. Тангри унга “Нега тупроқни мендан яширдинг? Оғзингда тупроқ сақлайман, деб ўйладингми?” — деб сўради. “Одам” жавоб берди: “Ер яратайин деб бу тупроқни оғзимга солган эдим”. Тангри унга “Ол оғзингдаги тупроқни!” деб буюрди. “Одам” тупроқни отиб юборган эди, бу тупроқдан кичик-кичик тепалар майдонга келди. Кейин Тангри унга шундай деди: “Энди сен гуноҳкор бўлдинг, менга қарши ёвузлик ўйлаб топдинг. Сенга итоат қилган халқнинг фикрлари, ниятлари янада ёмон бўлади. Менга итоат қилган халқнинг нияти тоза, яхши бўлади. Менга итоат қилганлар қуёш кўрадилар, ёруғлик кўрадилар. Мен ҳақиқий Курбистон* номини оламан. Сенинг номинг эса Эрлик* бўлсин. Гуноҳларини мендан яширганлар сенинг халқинг бўлсин, гуноҳларини сендан яширганлар менинг халқим бўлсин.”

Шохсиз, бутоксиз бир дарахт ўсган эди. Бу дарахтни Тангри кўрди ва “Шохлари бўлмаган дарахтга боқмоқ яхши эмас, бунга тўққиз дона шох битсин!” деб амр қилди. Дарахтда тўққиз дона шох битди. Тангри яна шундай деди: “Тўққиз шохнинг кўчатида тўққиз киши пайдо бўлсин ва булардан тўққиз халқ пайдо бўлсин!”

Шу пайт Эрлик бир тўда оломоннинг шовқинини эшитди ва “Нимага шовқин бўляпти?” деди. Тангри “Сен ҳам бир хоқонсан, мен ҳам бир хоқонман, бу шовқин қилаётган оломон менинг халқимдир”, деб жавоб берди. Эрлик “Бу қавмни менга бер”, деб Тангридан илтимос қилди. Тангри унга “Хўп, майли, бераман, сен ўзинг ҳам қара”, деди. Эрлик “Туриб, қарайин, Тангрининг шу улусини бир кўрайин-чи”, деди ва оломонга қараб тўғри юрди. Бир ерга келди. Бу ерда инсонлар, ёввойи ҳайвонлар, қушлар ва бошқа бир қанча жонли мавжудотларни кўрди. Эрлик “Тангри буларни қандай яратган, булар нима билан озикланар экан?” деб ўйлади. Бу ердаги одамлар бир дарахтнинг меваси билан овқатланар эдилар. Дарахтнинг бир тарафидаги мевадан еяр эдилар—у бошқа тарафидаги мевадан оғизларига ҳам олмас эдилар. Эрлик бунинг сабабини сўради. Инсонлар унга жавоб бердилар: “Тангри бизга бу тўрт бутоқнинг мевасини емоқни таъқиқлади. Кун чиқиш тарафдаги беш бутоқнинг меваларидан емоқни буюрди. Илон билан ит бу дарахтнинг тўрт бутоғидаги мевадан емоқчи бўлсалар, ижозат берма, деб амр берди. Шундан кейин Тангри кўкка чиқиб кетди. Бешта шохнинг мевалари бизнинг овқатимиз бўлди.”

Эрлик кўрмус¹ бу гапларни эшитгандан кейин Турунгей деган бир одамни учратиб қолди ва унга “Тангри ёлғон сўзлаган, сен бу тўрттала шохнинг мевасидан ҳам еявер”, — деди. Қоровул илон уйқуга кетди. Эрлик илоннинг оғзига кирди ва “Дарахтга чиқ!” — деб буюрди. Илон дарахтга чиқди, ман қилинган мевадан еди. Турунгей билан хотини Момо Ҳаво бирга юрар эдилар. Эрлик уларга “Бу мевалардан енглар”, — деди. Турунгей истамади. Лекин хотини еди. Мева жуда ширин эди. Хотини мевадан олиб, эрининг оғзига солди. Ўша зоҳоти ҳар иккисининг туклари тўкила бошлади, уялиб кетдилар. Дарахтларнинг остига яшириндилар. Шу пайт Тангри келди. Бутун халқ Тангридан яширинди. Тангри ҳайқирди: “Турунгей, Турунгей! Момо Ҳаво, Момо Ҳаво! Қаердасизлар?” Улар “Дарахт остидамиз, сенинг олдинга бора олмаймиз”, деб жавоб қилдилар. Илон, ит, Турунгей, Момо Ҳаво айбни бир-бирларига ағдардилар. Тангри илонга деди: “Энди сен Кўрмус бўлдинг. Одамлар сенга душман бўлсин, сени урсин, ўлдирсин” Кейин Момо Ҳавога “Таъқиқланган мевани единг, Кўрмуснинг сўзига учдинг, энди сен ҳомиладор бўласан, ўғил туғасан, туғиш азобини чекасан, сўнгра ўласан”, деди. Турунгейга эса шундай деди: “Кўрмуснинг овқатини единг, менга кулоқ солмадинг, Кўрмуснинг сўзига кирдинг. Кўрмуснинг сўзига кирганлар унинг ўлкасида яшайдилар, менинг нуримдан маҳрум бўладилар. Қоронгулик дунёсидан жой оладилар. Кўрмус менга душман бўлди, сен ҳам унга душман бўласан. Менга кулоқ солсанг

¹ кўрмус – шайтон.

эди, мен каби бўлардинг. Энди сенинг тўққиз ўглинг, тўққиз қизинг бўлсин. Бундан кейин мен одам яратмайман. Одамларни сен яратасан”. Тангри Эрликка “Инсонларимни нега алдадинг?” деди. Кўрмус деди: “Мен алдадим, сен бермадинг, мен эса ўгринча олмоққа қарор қилдим. Мен оладиганим: от билан қочса, тушириб олиб қоламан, ароқ ичиб сархуш бўлса, жанг қиламан, сувга тушса, дарахтга чиқса, яна тортиб оламан”. Тангри Кўрмусга шундай деди: “Уч қават ернинг остида, ой ва куёш бўлмайдиган қоронгулик бир дунё бордир. Мен сени ўша жойга отиб юбораман.” Инсонларга шундай деди: “Бундан сўнг сизларга емиш бермайман. Ўз-ўзингиз қийинчилик билан меҳнат қилиб тирикчилик қилинг. Сизлар билан гаплашмайман. Сизларга Майтўрани* жўнатаман”

Майтўра келди, инсонларга бир қанча нарсалар ўргатди. Арава ясади. Овқат тайёрлаб, ўт илдизларини, исингани алангани яратди.

Эрлик Майтўрага ёлворди: “Эй Майтўра, сен мен учун Тангрига ёлвор, ижозат берсин, кейин мен Тангрининг ёнига чиқайин”. Майтўра Эрликни қабул қилиши учун Тангрига олтмиш йил ёлворди.

Тангри Кўрмусга шундай деди: “Менга душман бўлмассан, инсонларга ёвузлик қилмассан, ёнимга кел” Кўрмус кўкка — Тангрининг ёнига чиқди. Тангрига сажда қилиб “Мени муборак қил, ижозат бер, кейин ўзим учун кўклар яратайин”, деди. Тангри ижозат берди. Эрлик кўклар яратди. Эрликнинг шериклари² кўкларга жойлашиб, кўп халқ бўлди. Тангрининг одами Мангдашира* шундай ўйлади: “Бизнинг одамларимиз ер юзида, Эрликнинг одамлари кўкда. Бу кўп ёмон бир ишдир”. Мангдашира Тангрига ғазаб қилиб, Эрликка қарши уруш очди. Эрлик қарши келди, ўқ билан уриб, Мангдаширани қочирди. Мангдашира Тангри хузурига келди. Тангри “Қаердан келяпсан?” деб сўради. Мангдашира “Эрликнинг малайлари кўкларда, бизнинг одамларимиз эса ерда жойлашганлар. Бу жуда ёмон бир ишдир. Мен Эрликнинг шерикларини ерга туширмоқ учун жанг қилдим. Фақат кучим етмади, туширолмадим”. Тангри “Мендан бошқа кимса унга қарши келолмайди, Эрликнинг кучи сендан кўпдир. Фақат бир замон келадик, сенга “Бор”³ дейман. Ўша замон сенинг кучинг Эрликнинг кучидан устун бўлади”. Бунга Мангдашира бажонидил рози бўлди, кейин ухлади.

Бир куни Мангдашира шундай ўйлади: “Тангрининг “бор” дегани шу бугунга ўхшайди”.

Тангри Мангдаширага деди: “Эй Мангдашира! Бугун бор, Эрликни кўкдан қувасан, мақсадингга етасан, ундан жуда кучли бўласан. Менинг кучим, қудратим, олқишим сенга етсин” Мангдашира севинди, бир қаҳқаҳа отди, “Милтигим йўқ, ёйим, ўқим

² яъни малайлари.

³ “Кўпайгин” деган маънода.

йўқ, найзам йўқ, ханжарим йўқ... Фақат ёлғиз билагим, қўлим бор. Қандай қилиб мен Эрликка қарши борайин”, деди. Тангри унга найза берди. Мангдашира найзани олиб, Эрликнинг осмонига чиқди. Эрликни енгди, қочирди. Унинг осмонларини қириб, парча-парча қилиб ташлади. Эрликнинг осмони парчалари ерга тўкилди. У замонга қадар ер юзи теп-текис эди. Бу парчалардан тоғлар, қоялар пайдо бўлди. Меҳрибон Тангрининг чиройли ижоди теп-текис ер бўйлаб эгри-бугри бўлди. Эрликнинг ҳамма шериклари ерга тўкилди, кимдир сувда тушиб, бўғилди, кимдир дарахтга, кимдир тошга урилиб, ўлди, кимдир ҳайвонларга урилиб, ўлди.

Энди Эрлик тангридан ер истади: “Менинг осмонимни қирдинг. Энди борадиган ерим йўқ”, деди. Тангри уни ернинг остига, қоронғулик дунёсига жўнатди. Устига қават-қават қулфлар қўйди. “Юқорингда сўнмас оташ бўлсин, куёш ва ой ёруғини кўрмагайсан. Яна айтаман: яхши бўлсанг, ёнимга чақираман, ёмон бўлсанг, яна тубсизликка суриб юбораман. Эрлик “Мен ўлган одамларнинг жонларини оламан”, деди. Тангри “Мен уларни сенга бермайман, ўзинг ярат”, деди. Эрлик қўлига болға, босқон, сандон олди. Бир урди — қурбақа чиқди, бир урди — илон чиқди, бир урди — айиқ чиқди, бир урди — тўнғиз чиқди, бир урди — илбир⁴ чиқди, бир урди — сулмус⁵ чиқди, бир урди — туя чиқди.

Тангри келди. Эрликнинг болға, босқон ва сандонини олиб ўтга ташлади. Босқон — бир хотин, болға — бир эркак бўлди. Тангри бу хотинни ушлаб, юзига тупурди. Хотин бир қуш бўлиб учиб кетди. Бу қушнинг гўшти еб бўлмас, туклари пат бўлмаган “қурдай” деган қуш эди. Тангри эркакни ушлаб, юзига тупурди. У ҳам бир қуш бўлди, у “йатбан” деган қуш эди.

Ҳамма машаққатлардан кейин Тангри халққа хитоб қилди:

—Мен сизларга бойлик бердим, овқат бердим, ер юзида яхши, чиройли ва тоза сувлар бердим, сизларга ёрдам бердим. Сизлар яхшилик қилинг. Мен осмонимга жўнаб кетаман, тез келмайман.”

Сўнгра ёрдамчи руҳларига хитоб қилди:

—Шалйима*! Сен ароқ ичиб, ақлини йўқотганларни, ёш болаларни, бўталоқларни, сигирнинг бузоқларини яхши сақла. Яхшилик қилиб, ўлган марҳумларнинг жонларини ёнингга ол. Ўзини ўзи ўлдирганларни олма. Бойларнинг молига кўз тикканларни, ўғриларни, бошқаларга душманлик қилганларни ҳам олма. Мен учун ва хоқони учун жанг қилиб ҳалок бўлганларни ол, менинг ёнимга чиқар. Инсонлар! Сизларга ёрдам қилдим, сизлардан ёмон руҳларни узоқлаштирдим, фано руҳлар инсонларга яқинлашсалар, уларга овқат берсинлар. Шайтонларнинг овқатини еманг, есангиз, улардай бўласиз.

⁴ илбир – афсонавий жонзотлардан бири, шомон вазифасида.

⁵ сулмус – афсонавий жонзотлардан бири, шомон вазифасида.

Менинг отимни айтсангиз, ҳимоямда бўласиз. Энди мен кетаман, лекин яна келаман. Мени унутманглар, мени, келмайди, десангиз, узоқларга кетаман. Қайтиб келганим замон сизларнинг яхшилик ва ёмонликларингизнинг ҳисобини қиламан. Ҳозирча менинг ўрнимда Япқара, Мангдашира ва Шалйима қоладилар. Улар сизларга ёрдам берадилар.

Япқара*! Сен яхши қара. Эрлик сенинг кўлингдан марҳумларнинг жонини ўғирламоқчи бўлса, Мангдаширага айт, у кучли.

Шалйима! Сен яхши қара! Ёмон руҳлар ернинг остидан чиқмасинлар. Агар чиқсалар, дарҳол Майтўрага хабар бер, у кучли. Уларни қувсин. Найза билан ой ва куёшни кўриқласин. Мангдаширага айт: у ерни ва осмонни кўриқласин. Майтўра яхшилардан ёмонларни узоқлаштирасин. Мангдашира, сен ёмон руҳлар билан жанг қил. Сенга қийин бўлса, менинг отимни чақир. Инсонларга яхши нарсаларни, яхши ишларни ўргат. Қармоқ билан балиқ овлашни, жун тўқишни, чорва боқиш ҳунарларини ўргат.

Шуларни айтгандан кейин Тангри кетди. Мангдашира қармоқ ясади. Балиқ овлади, милтиқ, ўқ ижод қилди. Жун тўқиди. Тангри буюрганидай, инсонларга бирқанча нарсаларни ўргатди.

Мангдашира бир куни шундай деди: “Бугун мени шамол учиради ва кўтариб кетади”. Шамол келди. Мангдаширани олиб, кўтариб кетди.

Япқара инсонларга шундай деди: “Мангдаширани Тангри ёнига олди. Энди уни учратмайсизлар. Мен Тангрининг элчисиман, мен ҳам кетаман. Тангри қаерда тўрғизса, ўша жойда қоламан. Сизлар ўрганганларингизни унутманглар. Тангрининг ҳукми шундайдир” Инсонларни ўз ватанларида қолдириб, у ҳам кетди.

“Одамнинг яратилиши”

Қадим замонда ёмғирдан ҳосил бўлган селлар Қоратоғчи* деган бир тоғдаги ғорга лойни суриб келтирди ва бу лойларни одам шаклига ўхшаган ёриқларга тўқди. Сув билан тупроқ бир муддат бу ёриқларда қолди. Куёш саратон буржида эди, иссиқлиги жуда ҳам кучли эди. Куёш, сув ва тупроқ ўша нарсани қиздириб пиширди. Бу ғор хотиннинг қорни вазифасини бажарди. Сув, тупроқ ва куёшнинг ҳарорати унсурларидан иборат бўлган бу уюмнинг устидан тўққиз ой муттасил шамол эсди. Шундан кейин тўрт унсур бирлашди. Тўққиз ойдан кейин бу яратилгандан инсон шаклида бир махлуқ чиқди. Бу инсонга турк тилида “Ай Атам” деб исм берилдики, бу “Ой ота” демақдир. Бу “Ой ота” деган киши тоза ҳаволи, ширин сувли ерга тушди. Кучи кундан– кунга ортди, ўша жойда қирқ йил қолди. Сўнгра селлар бир қанча вақт оқди, ғордаги ёриқларга яна лой тўлди. Куёш

Сунбула буржида эди. Куёш бу тупроқни пиширди, бунинг оқибатида тупроқдан яратилган инсон хотин киши бўлди. Бу хотин кишига “Айва” оти берилди. Бу “Ой юзли” демакдир. Ой ота билан Айва турмуш қурдилар. Улардан қирқ бола дунёга келди. Ярми эркак, ярми аёл эди. Болалар ҳам бир-бирлари билан турмуш қурдилар. Она ва оталари вафот этганларидан кейин уларнинг жасадларини ғорга кўмиб, оғзини олтин эшик билан ёпдилар ва эшикнинг ёнига гуллар қўйдилар.

“Тўфон”

Тўфондан аввал ер юзининг ҳукмдори Денгиз хон бор эди. У замонда Нама исмли машҳур бир одам бор эди. Тангри Улген* бу одамга дунё тўфони бўлажагини, инсон болаларини ва ҳайвонларни қутқариш учун синалган сандал дарахтидан кема ясашни буюрди. Наманинг Сўзунул, Сарул ва Балиқча исмли учта ўғли бор эди. Нама бу ўғилларига, тоғ тепасида кема ясанглар, деб буюрди. Кема Улген ўргатганидай ва кўрсатганидай ясалди. Нама Улгеннинг буйруғи билан инсонларни ва ҳайвонларни кемага олди. Наманинг кўзлари яхши кўрмас эди. Кемадагилардан сўради: “Бирор нарса кўряпсизларми?” Улар “Ер юзини туман қоплади, мудҳиш қоронғулик босди”, — деб жавоб бердилар. Шу пайт ернинг остидан, дарёлардан, денгизлардан қуруқликка сувлар пишқириб чиқа бошлади. Осмондан ёмғир ёға бошлади. Кема суза бошлади. Осмон ва сувдан бошқа бирор нарса кўринмасди. Ниҳоят, сувлар пасая бошлади. Тоғ чўққилари кўрина бошлади. Кема Кўмгудай* ва Тулутти* тоғларидаги қуруқликка ўтирди. Сувнинг чуқурлигини билиш учун Нама қузғунни жўнатди. Қузғун қайтиб келмади. Қаргани жўнатди, у ҳам қайтиб келмади. Зағизгонни жўнатди, у ҳам қайтиб келмади. Ниҳоят, каптарни жўнатди. Каптар тумшугида бир шохни олиб орқага қайтди. Нама каптардан “Қузғун, қарға билан зиғизгонни кўрдингми?” — деб сўради. Каптар “Уларни кўрдим, учови ҳам ўлимтикка кўниб, чўқилаб юрибди”, — деди. Нама “Улар қиёматгача ўлимтиклар билан кун кечирсин, сен менинг садоқатли хизматкорим бўлдинг, қиёматгача менинг ҳимоям остида яша”, — деди. Тўфондан кейин Нама Яратувчи ва Ёйик(Тўфон)хон* исми билан тангрилар қаторида яшади. Кейинги наслар унга қурбонлик келтирдилар.

Скифлар тўғрисидаги афсоналар

Ҳеч ким яшамайдиган бу мамлакатдаги илк инсон Таргитой деган бир одам бўлган экан. Скифларнинг ҳикоя қилишларича, Таргитойнинг ота-онаси — Зевс билан Борсифон дарёсининг қизи экан. (Гарчи скифларнинг ўзлари тасдиқласалар ҳам, мен бунга ишонмайман.) Таргитой ана шундай уруғдан бўлиб, унинг Липаксай,

Арпақсай ва Кулақсай деган учта ўгли бўлган экан. Скифлар юртига улар шоҳлик қилишаётганда, осмондан ерга олтин буюмлар — омов, бўйинтуруқ, ойболга ва коса тушган экан.* Бу буюмларни биринчи бўлиб тўнғич ўғил кўрибди. У буюмларни олгани келганда, олтин ловуллаб ёна бошлабди. Шундан кейин у орқасига қайтибди. Ундан кейин ўртанчаси келибди. Яна олтинни аланга қоплаб олибди. Хуллас, ёнаётган олтин ижкала акани ҳам орқага чекинтирибди. Энг кичик ўғли келган экан, аланга ўчибди ва у олтинларни уйига олиб кетибди. Шунинг учун акалари шоҳликни укасига беришга рози бўлибдилар.

Айтишларича, Липақсайдан скифларнинг авхат қабиласи, ўртанчасидан — қатиар ва траспий қабиласи, энг кичигидан, яъни шоҳдан — паралат қабиласи келиб чиққан экан. Ҳамма қабилалар биргаликда шоҳлар қабиласи деб юритилади. Эллинлар* эса уларни скифлар деб атайдилар. Скифлар ўзларининг келиб чиқишини ана шундай ҳикоя қиладилар. Улар “Биринчи шоҳ бобомиз Таргитайдан бошлаб шоҳ Доро юртимизга бостириб келгунга қадар роппа-роса 1000 йил вақт ўтган”*, деб ҳисоблайдилар. Юқорида айтилган олтин буюмларни скиф шоҳлари сидқидилдан кўриқлаганлар ва бу буюмларга топиниб, ҳар йили кўплаб қурбонликлар қилганлар. Скифларнинг эътиқодича, агар кимдир байрам кунлари ана шу муқаддас олтин буюмларни ёнига олиб, очиқ жойда ухлаб қолса, бир йил ҳам яшамас экан. (Ўша буюмларни сақлаган — тузувчилар) одам отда бир кунда қанча жойни айланиб чиқа олса, скифлар унга шунча жойни берадилар.* Чунки скифларнинг ерлари жуда кўп бўлган эди.

Скифлар ҳикоя қилишларича, Кулақсай ерни уч қисмга бўлиб, учта ўғлини шоҳ қилган. Энг катта шоҳлик олтин сақланадиган юрт эди. Айтишларича, скифлар юртидан шимолга қараб кетган вилоятларда ҳеч нарсани кўриб бўлмас экан. Учадиган патлар дастидан у ерларга боришнинг имкони йўқ экан. Ҳақиқатан, у ерларда еру осмон патларга тўла, булар эса кўришга ҳалақит беради.*

* * *

Геракл Герионнинг чорвасини ҳайдаб, ўша пайтда инсон оёғи етмаган юртга бориб қолган экан. (Ҳозир бу ерларда скифлар яшайдилар.) Герион Понтадан узоқда — Океан оролида, Геракл Устунлари ортидаги Гадирда истиқомат қиларди (бу оролни эллинлар Эрития деб айтишади).

Эллинлар ҳикоя қилишларича, Кун чиқишдан бошлаб бутун ер шари бўйлаб океан оқар экан. Лекин ўзлари ҳам буни аниқ исботлай олмайдилар. Шундай қилиб, Геракл ҳозирда Скифлар мамлакати деб айтиладиган жойга ўша ёқдан келиб қолган экан. У ерда Геракл бўрон, совуққа дуч келиб қолибди. У отларини ўтлатгани кўйиб юборибди ва ўзи тўнғиз терисига ўраниб, ухлаб қолибди. Бу пайтда унинг отлари сирли равишда ғойиб бўлибди.

Геракл уйғониб, отларини излашга тушибди ва бутун мамлакатларни кезиб чиқибди. Ниҳоят, Гилай деган юртга келибди. У ерда бир гор бор экан. Горда у ярми аёл, ярми илон бўлган аллақандай жонзотга дуч келибди. У жонзотнинг сургисидан юқори қисми — аёлга, пастки қисми — илонга ўхшар экан. Геракл уни кўриб, ҳайрон бўлибди. “Отларимни йўқотиб қўйдим, сен кўрмадингми?” деб Геракл ундан сўрабди. Аёл-илон “Отларинг менда, мен билан ишқий алоқа қилмагунингча, отларингни бермайман”, — дебди. Геракл бундай мукофот эвазига ўша аёл-илон билан қовушибди. Лекин аёл-илон Гераклни олдида узоқроқ ушиб туришни истаб, отларни қайтариб беришни орқага сураверибди. Геракл эса отларини олиб, тезроқ кетишни хоҳлар экан. Охири, аёл отларни Гераклга қайтариб берибди ва шундай дебди: “Бу отлар олдимга келганда сен учун эҳтиётлаб сақладим. Сен отларинг эвазига менга ҳақини тўладинг. Сендан учта ўғил кўраман. Айт-чи, болалар улғайганларида, нима қилай: шу ерда қолдирайми — ахир, бу мамлакатда бир ўзим ҳукмронлик қиламан — ёки сенинг ёнингга юборайми?” Геракл аёлнинг саволига шундай жавоб берибди: “Ўғиллар улғайганини ўзинг билганингдан кейин, яхшиси, шундай қил: улардан қайси бири, сенга кўрсатганимдай, камонимни торта олса ва мана бу камарни боғлай олса, ўшанисини шу ерда қолдир. Мен сенга кўрсатганларни бажара олмаганларини чекка жойларга жўнатиб юбор. Агар шу айтганларимни қилсанг, ҳам ўзинг хурсанд бўласан, ҳам менинг истагимни бажарган бўласан”

Геракл шу сўзларни айтиб, камонидан биттасини (у ҳар доим иккита камон олиб юрар экан) тортиб кўрсатибди. Сўнгра камарни қандай боғлашни ҳам кўрсатиб, камон билан камарни аёлга берибди. (Камарнинг илгагига олтин косача осилган экан.) Сўнг Геракл ўз йўлига кетибди. Болалар улғайгач, онаси уларга исм қўйибди. Тўнғичига — Агафрис, ўртанчасига — Гилон, кенжасига — Скиф деб исм қўйибди. Сўнгра Гераклнинг берган маслаҳатини амалга оширибди. Агафрис билан Гилон шартни бажара олмабдилар. Шунинг учун онаси уларни мамлакатдан чиқариб юборибди. Кичиги Скиф эса шартни бажарибди,* шунинг учун мамлакатда қолдирибди. Ҳамма скиф шоҳлари Гераклнинг ана шу ўғли Скифдан пайдо бўлган экан. Ўша олтин косани эслаб, скифлар ҳозиргача камарларида коса осиб юрадилар. (Онаси косани Скифнинг бахт-саодати учун қилган эди.)

* * *

Кўчманчи скиф қабилалари Осиёда истиқомат қилардилар. Массagetлар скифларни ҳарбий куч билан Осиёдан сиқиб чиқарганларида, скифлар Араксни¹ кечиб ўтиб, киммерийлар юртига келдилар. (Ҳозир скифлар ўрнашган мамлакат, айтишларича, азалдан киммерийларники экан.)* Скифлар яқинлашиб келаётганларида,

¹ Аракс — Амударё.

киммерийлар “Душманининг қўшини кўп экан, энди нима қиламиз”, деб маслаҳатга йиғилишди. Кенгашда икки хил фикр пайдо бўлди. Гарчи иккала томон ўз фикрида маҳкам туриб олган бўлса-да, шоҳларнинг таклифи устун чиқди. Халқ “Душманининг кўп сонли қўшини билан тўқнашишни кераги йўқ”, деб ўйлаб, чекинишни таклиф қилди. Шоҳлар эса, аксинча, она ватанни босқинчилардан ҳимоя қилишимиз керак, деб ҳисоблардилар. Хуллас, халқ шоҳларнинг гапига кулоқ солмади, шоҳлар эса халққа итоат этишни истамадилар. Халқ юртни тарк этишга ва босқинчиларга юртни жангсиз топширишга қарор қилдилар. Шоҳлар эса халқ билан бирга қочиб омон қолишдан кўра, бир томчи қонлари қолгунча юртни ҳимоя қилишни афзал кўрдилар. Чунки она юртда нақадар бахтли-саодатли яшаганларини, она юртдан маҳрум бўлган дарбадарларни қандай кулфатлар кутаётганларини шоҳлар билардилар. Киммерийлар бир қарорга келганларидан кейин иккига бўлиниб, ўзаро уруш бошладилар. Биродаркушлик урушида ҳалок бўлган ҳамма шаҳидларни киммер халқи Тирас* дарёси бўйига дафн қилдилар. (Шоҳларнинг қабрлари ҳозир ҳам ўша ерда бор.) Шундан сўнг киммерийлар ўз юртларини тарк этдилар. Скифлар эса кимсасиз мамлакатга келиб, бу юртни эгалладилар.

Тўмарис

Энг қадим замонларда Аракс ёқаларида Ўрта Осиё аҳолисига мансуб массагетлар яшар эди. Бу даврда уларга марҳум подшоҳнинг хотини малика Тўмарис* бошчилик қилар эди. Эрон шоҳи Кир массагетларни ўзига қарам қилиш мақсадида Тўмарисга уйланмоқчи бўлиб, совчилар юборди. Лекин малика шоҳнинг асл ниятини тушуниб, унга рад жавобини берди. Шундан сўнг Кир очиқ тажовузга ўтди ва массагетлар томон қўшин тортди. У дарёдан ўтиш учун кўприклар қурдира бошлади. Бу хатти-ҳаракатлардан бохабар бўлган Тўмарис Кирга элчи юбориб айтди: “Эй шоҳ, қилаётган ишингни тўхтат! Ҳали сен бошлаган ишинг қандай тугагини билмайсан-ку! Кўй, сен ўз юртингда подшоҳлик қилавер, бизни ҳам ўз ҳолимизга қўй. Лекин сен бунга кўнмайдиган кўринасан. Агар биз билан куч синашмоқчи бўлсанг, у ҳолда кўприклар қуриб овора бўлма, биз дарёдан уч кунлик йўл нарига кетамиз, сен бизнинг еримизга ўт ёки ўз юртингда учрашишни истасанг, уни хабар қил”.

Бу таклифни эшитгач, Кир аъёнларини тўплаб, маслаҳат сўради. Уларнинг кўпчилиги Тўмариснинг чекинишини қувватладилар. Лекин улар ўртасида Крез исмли маслаҳатчиси шоҳга бошқа бир ҳийлани ўргатди.

“Эй, шаҳаншоҳ, — деди у, — мен илгари ҳам сизнинг хонадонингизга хавф соладиган ҳар қандай балою офатларни даф

қиламан, деб онт ичган эдим. Бошимдан ўтган оғир азоб–укубатлар менга сабоқ бўлиб хизмат қилди. Агар сиз ўзингизни жасур лашкари бошида турган довжорак шоҳ деб билсангиз, менинг фикрларим эҳтимол, сизга керак эмасдир. Агар сиз ўзингизни бор–йўғи бири инсонман, оддий одамларга йўлбошчиман, деб билсангиз, у ҳолда маслаҳатимга кулоқ солинг. Ҳамма одамлар ҳам ҳар доим бахтиёр бўлишлари учун йўл қўймайдиган инсон ишлари ўзгариб туради. мавжуд. Бу борада мен бошқача фикрдаман, менинг фикрларим аъёнларингизнинг фикрларига қарама–каршидир. Агар биз душманни ўз еримизга ўтказсак–да, енгилсак, подшоҳлигингиздан батамом айриласиз. Чунки ғолиб чиққан массагетлар сизнинг мамлакатингиз ичкарасига томон интилади. Агар душман ерига ўтиб, ғалаба қилсангиз, олдинга интиласиз, лекин уларни ҳамма ерда таъқиб қилиш даражасида енга олмайсиз. Мен сизнинг ва уларнинг устунликларини айтмоқчиман: сиз душманни мағлуб қилиб, Тўмариснинг мамлакатига тўғри йўл билан кириб бора оласиз. Лекин Камбиснинг ўғли Кир хотин кишидан енгилсаю хотин киши унинг мамлакатига бостириб кирса, шоҳим хотин кишига итоат этсалар, бундан ёмон шармандалик йўқ. Шунинг учун яхшиси, биз дарёдан ўтайлик–да, кейин мамлакат ичкарасига бостириб кирайлик., уларни енгилсиз ҳаракат қилайлик. Билишимча, массагетларга эронийларнинг турмуш тарзи тамомила бегона, улар ноз–неъматнинг лаззатини билишмайди. Шунинг учун менимча, биз қароргоҳимизда ўша одамлар учун шаробни аямасдан, моллар сўйиб, катта зиёфат тайёрлайлик–да, яроқсиз аскарлардан бир қисмини қолдириб, орқага қайтайлик. Агар адашмасам, душман бунчалик мўл–кўл таомни кўрганда, ўзларини тамога ташлашади ва биз ўзимизни ғалаба билан шарафлаш имкони туғилади”.

Кир бошқа аъёнларининг маслаҳатини рад қилиб, Крезнини маслаҳатини маъқул кўрди. У “Тўмарисга етказилсин, у чекинсин, мен унинг ерига ўтмоқчиман!” деб одамларига буйруқ берди. Тўмарис олдинги ваъдасига кўра, чекинди. Кир меросхўр ўғли Камбазга Крезни топшириб, агар урушдан қайтмасам, унинг маслаҳати билан шоҳлик қиласан, деб Эронга жўнатди. Ўзи эса қўшини билан массагетлар юртига жўнади.

Кир Араксни кечиб ўтгандан кейин, массагетлар юртида кечаси ғалати туш кўрди. Тушида Гиштаспнинг катта ўғли Аҳмонийлардан бўлган Доронинг икки елкасидан икки қанот ўсиб чиққанмиш ва бири Мағрибни, иккинчиси Машрикни тўсиб турганмиш. Бу вақтларда Доро 20 ёшда бўлиб, ёш ҳисоблангани учун урушга олинмаган эди. Бу тушдан Кирнинг юраги ғаш бўлди. У “Бу туш муҳим аҳамиятга эга”, деган қарорга келди.

Кир Гиштаспни чақириб келишларини буюрди. Гиштаспни чақириб келганларидан кейин, Кир ҳеч қандай гувоҳларсиз унга деди:

“Эй Гиштасп! Ўғлинг менга ва шоҳлигимга қарши фитна қилганликда айби фош бўлди. Буларнинг ҳаммаси менга кундай равшан, буни қаердан билганимни ҳам сенга айтиб қўяй. Худолар мен тўғримда ғамхўрлик қилиб, яқинлашиб келаётган кулфатни аён қиладилар. Ўтган куни тунда тушимда тўнғич ўғлингни кўрдим. Унинг иккала елкасидан қанот ўсиб чиқиб, бир қаноти билан Осиёга, иккинчи қаноти билан Европага соя солиб турган эмиш. Тушимдан шу нарса аниқ бўлдики, ўғлинг менинг ҳаётимга тажовуз қилмоқда. Шунинг учун тезроқ Эронга қайтиб бор, бу мамлакатни итоат эттириб қайтишим биланоқ, уни менинг ҳузуримга жавоб бериш учун тайёр қилиб тур”

Кир гўё “Доро менга қарши ёвуз ният қиляпти”, деб гапирди. Лекин худолар бу туш орқали бошқа нарсани — шоҳ шу ерда, массагетлар юртида ўлим топиб, шоҳлик Дорога ўтишини аён қилган эдилар. Гиштасп эса Кирга шундай жавоб берди: “Шоҳим! Сизнинг ҳаётингизга қасд қилган шундай эронийнинг туғилмагани яхши эди. Агар ўғлим шундай ният қилган бўлса, ажалидан беш кун бурун ўлиб кетсин. Ахир эронийларни кулликдан сиз озод қилдингиз, бошқаларга ўлпон тўлашдан халос қилиб, ҳамманинг устидан ҳукмрон қилган ҳам сизсиз. Агар ўғлим сизга қарши исён кўтариши тушингизда аён бўлган бўлса, ўғлимни ўзим қўлингизга бераман Унга билганингизни қилинг!” Гиштасп шоҳга шундай жавоб бериб, Араксни кечиб ўтди ва Кирга хушомадгўйлик қилиб, ўғлини ушлаб, қамоқда тутиб туриш учун Эронга қайтди.

Кир массагетлар юртига ўтиб, бир кун йўл юргандан кейин, Крез ўргатганидай, зиёфат тайёрлаб, бир оз заиф аскарлардан қолдириб, энг сара аскарлари билан Араксга томон чекинди. Массагетларнинг бир қисм қўшини Тўмариснинг ўғли Спарганис* бошчилигида у ерга келиб, қолдирилган аскарларни енгдилар. Ғалабадан сўнг эронийлар қароргоҳда қолдириб кетган мўл-кўл таомни кўришиб, зиёфатга машғул бўлдилар. Сўнг маст лашкар уйкуга кетди. Шу вақт Кир ҳужумга ўтиб, массагетларнинг кўпини ўлдириб, кўпини асирга олди. Асирлар орасида шаҳзода Спарганис ҳам бор эди.

Тўмарис лашкарнинг ва ўғлининг тақдиридан хабар топгач, Кирга элчи юбориб айтди: “Эй, қонхўр Кир! Бу ғалабангдан хурсанд бўлма. Узум сувидан сиз, эронийлар ҳам ақлингизни йўқотиб қўясизлар—ку. Май мияингизга урганда, сиз, эронийлар, маст—аласт бўлиб олиб, оғзингиздан номаъқул сўзларни чиқарасизлар. Сен ўғлимни жанг майдонида эмас, ана шу заҳарли ичимлик билан, найранг билан қўлга олдинг. Энди кулоқ сол, сенга яхши бир маслаҳат бераман. Сен массагетлар лашкарининг бир қисмини юзсизлик билан қириб ташлашга муваффақ бўлдинг. Ўғлимни менга топширгин—да, қилган ишинг учун жазоланмасдан яхшиликча юртингга жўна. Йўқса массагетлар ҳукмдори Куёш тангриси номи билан қасамёд қилиб айтаманки, сен очкўз юҳонинг қонга ташналигингни қондираман”

Кир хабарчининг бу сўзларига парво қилмади. Спарганис эса ўзига келгач, воқеани англаб, Кирдан “Оёқ–қўлларимни кишандан бўшат”, деб илтимос қилди. Шаҳзоданинг қўл–оёқларини бўшатишлари билан, ижолатдан ўзини ўзи ўлдирди.

Тўмарис билдики, Кир унинг маслаҳатини олмабди. Тўмарис кўшинини тўплаб эронийларга қарши жангга отланди. Даҳшатли жанг бўлди. Аввалига бир–бирларига камондан ўқ ёғдиришди. Ўқлари тугагач, қўл жангига ўтдилар, ханжару найзалар ишга тушди. Ҳар иккала томон ҳам узоқ жанг қилди, ҳеч ким чекинишни истамасди. Ниҳоят, массагетлар ғолиб келди. Эронийларнинг деярли ҳамма лашкари қирилиб кетди, Кир ҳам ҳалок бўлди. У 29 йил ҳукмдорлик қилган эди. Кирнинг жасадини топганларидан кейин, Тўмарис унинг бошини мешга тиқишни буюрди. У шундай деди: “Гарчи мен жангда ҳалоллик билан сени енган бўлсам–да, сен маккорлик билан мени ўғлимдан жудо қилиб қайғуга солдинг. Онтимга амал қилиб, сени қонга тўйдираман”.

Широқ

Доро кўшини билан саклар ўртасида уруш борар эди. Шоҳлар Саксфар, Омарг ва Тўмарис ҳарбий аҳволни муҳокама қилиш учун маслаҳатга йиғилдилар. Сак подачиларидан Широқ деган бир одам учала шоҳ ҳузурига келди. У Эрон кўшинини ҳийла билан ҳалок этажagini айтади. “Аммо сизлар менинг болаларимни, набираларимни уй–жой, пул билан таъминлайсизлар”, деб шарт қўйди. Шоҳлар унинг шартларини бажариш учун қасам ичдилар. Широқ уларнинг ваъдасини олгач, у ўша ердаёқ ўзининг қулоқ, бурнини кесди, бошқа аъзоларига ҳам жароҳат етказди, сўнг саклардан Эрон кўшини томонига қочиб ўтган киши сифатида эронийлар турган жойга келди.

Широқ Дорога арз қилиб, ўзини саклардан алам кўрган киши қилиб кўрсади. Дорога Широқнинг аянчли аҳволи қаттиқ таъсир қилди ва унинг сўзлариги ишонди. Широқ абадий олов ва муқаддас сув номи билан қасос олишга даъват қилиб, деди: Мен ўз душманларимдан эронийлар орқали қасос олишга қарор қилдим. Буни қуйидагича қилиш мумкин: саклар кеч кириши билан қароргоҳдан чиқишни режалаштирганлар. Биз бошқа қисқа йўлдан бориб, улардан олдинга ўтиб олсак, улар ўтадиган жойда яшириниб ўтирамыз. Уларни худди балиқ овлагандай қилиб татиб оламыз. Чўпон бўлганим учун ў жойларни яхши биламан. Сизларда йўл кўрсатиб боришим мумкин. Сизлар етти кунга етарли озиқ–овқат ва сув олишлариңгиз лозим”

Эрон кўшини бир ҳафталик озиқ–овқат олиб йўлга тушди. Еттинчи кун кўшин Широқ йўлбошчилигида яланг, сувсиз, ўт–ўлан битмайдиган саҳрога етиб келдилар. Озиқ–овқат ва суви тамом бўлган эди. Эрон кўшини алданганини сизди. Лашкарбоши Раносбат йўл

бошловчи Широқдан: —Шундай улуг подшоҳни алдаб, катга кўшинни бирор кудуқ бўлмаган, бирор куш учмайдиган, бирор жонивор кўзга кўринмайдиган, на олға юриш, на ортга қайтиш мумкин бўлмаган саҳрога бошлаб келишдан муродинг нима эди? — деб сўради.

Широқ чапак чалиб, хохолаб кулиб жавоб берди: “Мен ғалаба қилдим, ватандошларим саклардан балони даф қилиш учун эронийларни сувсизликдан, очликдан ҳалок қилдим” Раносбат ўша зоҳоти Широқнинг бошини танидан жудо қилди. Доро баланд тепаликка чиқиб, хукмдорлик нишонларини —ҳассасини, либосларини, тожини ерга кўйди. Қуёш чиқаётган пайтда Аполлондан* “Ҳалокатдан қутулиб қолишимиз учун осмондан ёмғир ёғдир”, деб илтижо қилди. Шу пайтда ҳақиқатан ҳам қаттиқ ёмғир ёға бошлади. Эронийлар чарм мешларини, бошқа идишларини ёмғир сувига тўлдириб, омон қолганлари учун тақдирга шукр қилиб, Бақтра* дарёсига етиб келдилар.

Эргуна кун

...Бошқа қабилалар мўғуллар устидан ғолиб келиб, уларни шунчалик қириб ташладиларки, фақат икки эркак ва аёл тирик қолди, холос. Бу икки оила қочиб, бир жойга бориб қолдилар. Бу жойнинг гир атрофи тоғу ўрмонлардан иборат бўлиб, тор, юриш қийин бўлган сўқмоқлардан бошқа биронта йўл йўқ эди. Бу тоғларнинг ўртаси каттакон яйлов, ҳавоси мусаффо чўл эди. Бу жойнинг номи Эргуна кун эди. *Кун* — тепа, ёнбағир, *эргуна* — тик деган маънони билдиради, бошқача айтганда, “тик қоя” демақдир. Ўшар одамлардан бирининг исми Нукуз,* иккинчисиники Қиёт* эди. Бу иккала оила бу ерда узок вақт қолиб кетдилар ва кўпайдилар.

Уларнинг ҳар бир тармоғи алоҳида ном олди ва махсус аймоқ бўлди. *Аймоқ* —маълум уруғ ва суякка мансубликни билдиради. Бу аймоқлар яна ҳам тармоқ отдилар. Ҳозирги пайтда мўғул қабилаларида шундай қоида ўрнатилган: ўша тармоқлардан келиб чиққанлар аксарият ҳолатларда ўзаро қариндошдирлар, мўғул-дурулганлар* — буларнинг туб асосидир. *Мўғул* сўзи дастлаб *мунгол*, яъни “заиф” ва “очиқ кўнгил” маъноларини ифодалаган. *Қиён* мўғулчада пастдан қуйига оқиб тушаётган “катта оқим”, “жўшқин, шиддатли, кучли” маъносини билдиради. Чунки қиён уруғи жасур, кўркмас бўлган эдилар, бу сўз уларнинг номига асос бўлди. *Қиёт* — қиённинг кўплигидир. Қадимда бу уруғнинг ибтидосини *қиёт* деб атаганлар.

Бу тоғ ва ўрмоннинг ўртасида халқ кўпайиб, ер торлик қилиб қолди. Энди улар “Қандай қилиб бу дарадан, тор сўқмоқдан осонликча чиқиб олсак бўлар экан”, деб бир-бирлари билан маслаҳат қилдилар. Ниҳоят, улар илгари темир кони бўлган жойни топдилар. Илгари бу

ерда темир эритилар эди. Ҳаммалари тўпланишиб, ўрмонда ўтин ва кўмир йиғдилар, етмишта ҳўкиз ва отни сўйиб, терисини шилдилар ва темирчиларнинг босқонини ясадилар. Сўнгра ўтин ва кўмирларни қияликнинг остига қўйиб, етмишта босқон билан оловни пуфлаб ёндирдилар. Охири қиялик эриб тушди. Натижада у ердан жуда кўп темир қазиб олдилар ва шу билан бирга ўтиш жойи ҳам очилди. Ҳаммалари биргаликда кўчиб, бу тор жойдан кенг чўлга чиқдилар. Айтишларича, босқон босганлар қабиланинг асосий шохобчаси бўлиб, қиён уруғига мансуб эдилар. Нукуз деган уруғ ва бу уруғнинг бир тармоғи бўлган урунқут* ҳам қиён уруғи каби босқон босган эдилар.

Бошқа баъзи қабилалар ”Босқон босишда биз ҳам иштирок этганмиз”, деб даъво қиладилар. Лекин юқоридаги қабилалар уларни тан олмайдилар. Бир неча тармоқлардан иборат бўлган қўнғирот* қабиласи Эргуна кунда Нукуз ва Қиёндан пайдо бўлган бўлсалар—да, бошқалардан олдин ҳеч қандай маслаҳатсиз, бошқа қабилаларнинг ўчоқларини босиб дарадан чиқиб кетдилар. Юқоридаги қабилаларнинг тасдиқлашларича, қўнғирот қабиласи бошқалар билан маслаҳатлашмай, ҳаммадан олдин дарадан чиқиб, бошқаларнинг олови ва ўчоқларини оёқ ости қилганлари учун оёқ оғриғига дучор бўлганлар. Қўнғирот қабиласини эса (бошқа қабилалар) хафа қилганлар...

“Авесто”

“Авесто“ Ўрта Осиё тарихидагина эмас, балки дунё маданияти тарихида муҳим воқеадир. Зардуштнинг таълимоти “Авесто”ни юзага келтирди.

Зардушт шахси тўғрисида турли қарашлар мавжуд. Баъзи овруполик олимларнинг айтишларича, Зардушт ўз даврида таъқибга учраган. Лекин у буюк пайғамбар, инсоният нажоткори деб эътироф этилган. Милоддан олдинги У11–У1 асрлардаги сиёсий вазиятда Зардуштнинг муҳим рол ўйнаган фаолияти уни нажоткор сифатида талқин қилишга сабаб бўлган.

Аҳмонийлар даврига оид матнларда, гарчи Зардуштнинг номи эсланмаса—да, унинг ғоялари, жумладан, Хурмуздни шарафлаш ғояси бош ўрин тутди. Аксарият манбаларда Зардушт милоддан олдинги Х11–У11 асрлар оралиғида яшаган, деб эътироф этилади.

“Авесто” Зардушт номи билан боғланар экан, бу ноёб асар бир даврнинг маҳсули эмаслигини ҳам таъкидламоқ даркор. “Авесто” бир неча асрлар давомида шаклланиб, яхлит асар ҳолига келган.

“Авесто” тўрт қисмдан иборат: **Ясна** (“Диний маросимлар”), **Яшт**(тахминан “Ясна” англатган маънони билдиради), **Виспарад** (“Барча илоҳлар ҳақидаги китоб”), **Вендидод** (“Ёвуз руҳлар — девларга қарши курашиш учун берилган қонунлар мажмуаси”). Ясна таркибига кирган кўшиқлар “Гат” (диний қасида, муножот демақдир) деб номланади ва гатларни Зардуштнинг ўзи ёзган деб тахмин қилинади. Гатлар — нотиклик санъатининг ноёб намунасидир.

Сосонийлар (мил. 111–У11 асрлар) сулоласи даврида “Авесто” янгича кўринишда пайдо бўлди. Зардуштийлик таълимоти дастлаб яратилган пайтда диний эмас, балки ахлоқий қарашларнинг маажмуи сифатида юзага келган.

“Авесто” фақат зардуштийлик оқимининг муқаддас ёдгорлиги бўлибгина қолмай, Ўрта Осиё халқларининг ижодий қобилияти, оғзаки ижоди, эътиқоди ва тасаввурларининг маҳсули ҳамдир.

1-яшт: Хурмузд-яшт (Ахура-Маздага алқов)

Кувонсин Ахура Мазда,* “энг лойиқ Ҳақ Таолонинг иродас рӯёбга чиқиб, Ангра Майийу (Ахриман)* даф бўлсин.

Эзгу ўй, эзгу сўз ва савоб ишлар билан эзгу ўй, эзгу сўз ва саво ишни алқайман. Ўзимни бори эзгу ўйларга, эзгу сўзлар (айтиш)га яхшилик ишлар амалига бахшида қиламан, барча ёмон ўйлардан, ёмо сўз, ёмон ишлардан юз ўгираман.

Топинчим ва мақтовларим — эзгу фикрим ва сўзим, (савобли ишларим “танамдаги жоним” билан бирга сизларда бўлсин, ўли билмас валилар.

Ҳақиқатни шарафлайман: “Ҳақиқат — олий неъмат. Б неъматдан шул (киши) бахрамандким, савоб унга бўлгайким, ул Ҳа (йўлида) энг эзгу, савоб ишдан қолмаса”.¹

Маздага сиғинаман, Зардушт ёвлари бўлган девларга ёвмаи (Ахура) Мазда сўзига даъват этаман, деб имон келтираман. Ҳақиқа кўриқчиси тақводор Ҳавонига топинчу ҳамдлар, суюнчу олқишлар (бўлсин). Ҳақиқат кўриқчиси тақводор Саванха ва Висйага топинчу ҳамдлар, суюнчу олқишлар (бўлсин.)

Ҳақиқат кўриқчиси тақводор Рапитвинага топинчу ҳамдлар суюнчу олқишлар бўлсин. Ҳақиқат кўриқчиси Фрадат-фшавага ва Заитумага топинчу ҳамдлар, суюнчу олқишлар (бўлсин.)

Ҳақиқат кўриқчиси тақводор Узайеринага топинчу ҳамдлар суюнчу олқишлар (бўлсин). Ҳақиқат кўриқчиси Фрадат вирага ва Дахйумага топинчу ҳамдлар, суюнчу олқишлар (бўлсин).

Порлоқ ва фаровон Ахура Мазданинг севинчига топинчу ҳамдлар, суюнчу олқишлар бўлсин.

“Эзгуликлар беназир Эгам сингари”, — дея менга оят бошлаб берар Заотар.* “Ҳақни билишда энг эзгу бошчи каби” деб айтсин (бу дуони) билгувчи (ҳар бир) тақводор.

1. Спитама Заратуштра

Ахура Маздадан сўроқ сўрди:

“Борлиқ ҳаётнинг ҳаллоқи

Эй Руҳи Муқаддас,

Айтгил-чи менга

(Сен буюрган) эзгу сўз аро

Қай бири энг қудратли,

Энг ғолиби қай бири

Ҳам савобноки қайси

Охират кун кераги?

2. Не сўз элтар ютукқа,

Недур ул, дардларга эм,

Не сўз ажиналарнинг

Ёвлигин барбод этар?

Фоний дунёда не сўз

Эзгуликка йўғрилган,

Не сўз ўткинч дунёда

Дамингдан покланиб,

Бўлган озода?”

3. Ахурамазда сўз қотди:

¹ Бу дуо сўз уч қайта ўқилади, яъни “Авесто”нинг асл матнида уч марта такрорлаб ёзилган.

“Менинг номим эрур бу,
О, Спитама, о, Зардушт,
Ҳар нарсадан қодирроқ,
Ҳар нарсадан ғолиброқ,
Ҳар нарсадан савобнок,
Охиратда эзгу сўз
(Поклагувчи гуноҳдан).

4. Бул сўз ўта музаффар,
Бул сўз ўта ҳозикдир,
Ул одамлар ва девлар
Ёвлигин барбод этар,
Бу борлиқ ичра шу сўз
Эзгуликка йўғрилган,
Фоний ичра шу сўздир
Дамимдан покланиб
Яралган ул рух”.

5. Ва сўнгра сўзлади Заратуштра:
“Айтгил менга бу номни,
О Муқаддас Ахурамазда.
Ул улуғ номни айтгил,
Гўзал эзгу номни айт,
Ва энг ғолиб (номни айт),
Ва энг ҳозик (номни айт),
Одамлар ва девларнинг
Ёвлигин тугатгувчи,
Маҳшар куни покровчи
(Ўшал номни айт менга).

6. Шунда мен қақшатарман
Одам ва дев ёвлигин,
Шунда мен қақшатарман,
Жодугарларнинг барин.
Мени маҳв этолмас
На дев ва на одамзод,
На афсунгар ва на жин”.

7. Шунда Хурмузд сўз очди:
“Менинг номим — рахшгйа, менинг номим
Одамлар ва девлар ичра
Ёвликка қирон солмоқ,
Дину афсунгарларни,

О, Содик, Заратуштра,
Бир унвоним — Подабон,
Яна бир номим — Кудрат,
Яна бири — Ҳақиқат,
Бешинчиси — Эзгулик,
Бу чин номим Маздадан,
Олтинчи номим — Хирад,
Еттинчиси — Хирадманд,
Номим Билик — бу саккиз,
Тўққизинчи — Билимдон.

8. Ўнинчи ном — Валилик,
Ўн биринчим — Авлиё,
Ўн иккинчим — Ахура,
Ўн учинчи — Энг кучли,
Ўн тўртинчи — Бегазаб,
Ўн бешинчи — Жўмардлик,
Ўн олтинчи — Ҳисобдор,
Ўн еттинчи — Қарағу,
Ўн саккиз — Табиб Ҳозик,
Ўн тўққиз — Холиқ номим,
Йигирманчи — мен Мазда.

9. Менга сиғин, о Зардушт,
Тун сиғин, Кундуз сиғин,
Хайру эҳсонлар қилгин,
Сидку курбонлар қилгин,
Қилгин неки муносиб,
Шунда мен ҳозир бўлиб
Ёрдамга ошиқарман,
Шунда сенга мададга
Шошар эзгу Сраоша.*
Мададкор бўлар сенга
Сувлар ҳамда наботот
Ва художўй фравашлар.*

10. Қачонки аё Зардушт,
Номдир менга тагин Ҳимоят,
Яна бир ном Билгувчиликдир,

Қавн³ мустабидлару
Машъум Қарапанларни,*
Икки оёқ аблаҳлар,
Сохтагар даҳоларни,
Тўртоёқ қашқирларни.

11. Қонли ва кенг яйловни
Баланд кўтарган
Кенг ясоқли кўшинни
Қиргин қилмоқчи бўлсанг,
Номларим иқрор айла,
Такрор айла уларни,
Туну кун такрор айла.

12. Мен — холик, мен — ҳомий,
Мен — нозир ва мен — аълам,
Номдир менга эзгулик, руҳи олий
Шарафлидир, Ҳозиқ номим ҳам,
Табибларнинг табибиман мен,
Номдир менг беминнат Дастёр,
Энг муқаддас ҳожатбарор
Менга бир ён номдир Ахура,
Бир томондан номимдир Мазда.
Номдир менга Тақводор яна,
Тақводорлик барчадан аъло,
Номдир менга Фароғатбахшлик,
Энг Фароғатбахш ҳам ўзим.
Барчани кўргувчи яна бир номим,
Ўта кўргувчидир ўзим ва кўзим,
Жуда ҳушёр эрур бир номим,
Ўта ҳушёр эрур такрор бу номим.

13. Менга номдир Нозири олий,
Тағин бир номимдир Изкувар, билгил,
Номим Узоқни кўргич —
Мана шулар менинг номимдир.

16. Фано ичра кимки,
О Зардушт,
Тарорлар барча номим,

Воқифликдир яна бир тарзим,
Чўпондир номим менинг,
Чорвадорнинг “муқаддас сўзи”,
Ҳокимият ошиғи, ҳокими мутлақ,
Эзгуликка йўғрилган Ҳоким.

14. Менинг номим Ҳақгўйлик эрур,
Менинг номим Алдовсизликдир,
Менинг номим Асрагувчидир,
Менинг номим эрур Қақшатқич.
Остин–устин қилгувчи ҳам мен,
Вайроналар этгувчи ҳам мен,
Яратиб бор этгувчи ҳам мен,
Бир ном менга Эзгу фароғат,
Пурфароғат аталсам ҳам рост,
Менга номдир Роҳат бахшида,

15. Ишлари фойдали бу мен, бовар
қил,
Чиндан ҳам фойданок эрур, у деб
бил,
Номимдир Фавойид,³ буни такрор
қил,

Зоваркиндир⁴ яна бир номим,
Қудратлидир яна бошқаси,
Ҳаққоният яна бир исмим,
Бўйи баланд — яна бошқаси,
Менинг номим—Хукми қаттиқдир—
Энг ҳукмрон, ўта ҳукмрон.
Ва яна номим Оқил,
Энг ақлли номи деб билгил,

Бу дунёнинг етови, Масиҳи
табибини,
Эзгу ният–ла Сраоша,
Ваҳий элтсин ул зотга,
У бўлса менга ҳабиб”

³ қавн – Зардуштга қадар қоҳин–шоҳлар. Улар Зардушт таълимотига қарши бўлишган. Шунинг учун “Авесто”да қавнлар мустабидлар деб қораланган.

³ Фавойид – 1. Курсатма. 2. Манфаат.

⁴ Зоваркин –

Ғарорлар кеча–кундуз,

17. Тура айтар уларни,
Ёта айтар уларни,
Белбоғин еча айтар,
Уйидан чиқа айтар,
Сафар олдидан айтар,
Юртдан кета айтар,
Юртига қайта айтар.

18. Унга кор этмас асло
На шу кун ва на шу тун.
Ғазабнок бўлиб келган,
Ғазабнок куч ила елган.
На болға ва на найза,
На пичок ва на санчқи,
На тош уни йиқолмас.

19. Бу номлар йигирмадир —
Ҳимоят ва Қарок,
Душманлар алдовидан,
Гуноҳда ҳалокатдан,
Қуфр таҳликасидан,
Ўлим чорлар ёлғондан,
Ахриманзодалардан
Бу номлар Ҳимоятдир,
Минг паҳлавондан аъло”.

20. “Бизга ким ҳомий Мазда,
Сўзларингга мувофиқ?
Менга ўргат, мен билай,

Қудратни шарафлайман,
Карамни шарафлайман.
Порлоқ Ахурамазданинг,
Тенгсиз Парвардигорнинг.
“Ҳақиқат — энг эзгу неъмат...”

24. “Ўзинг асра Зарутуштрани,
Тоабад бу содиқ қулингни
Мунофиқ душманлардан.
Унга ҳеч ким зарб бермасин,

21. Хварно* шарафлансин,
У кучли Кавийвордир,*
Шарафлар Эронвежга,*
Мазда берган неъматга!
Данти* сувига шараф,
Ардвининг* пок сувига!
Бу ғанимат дунёга
Бўлсин туганмас шараф!
“Энг эзгу Тангри мисол...”
(10 қур).
“Ҳақиқат—энг эзгу неъмат..”
(Ўн қур).

22. Қодир “Ахуна–Варья”**
Оятин такрорлаймиз,
Азиз ”Аша Вахишта”**
(Дуосини ёдлаймиз).
Боқий валилик ҳақи,
Қудратга сиғинамиз,
Қаноатга ва Кучга,
Ғалаба, Ҳокимиятга
Хварнога топинамиз.
Нурафшон Ахурамаздага —
Муқаддасга топинамиз.
“Намозимиз йўллаймиз
Ахурамазда савоб
Деб тан олган ул зотга”.

23. “Эй эзгу Тангри мисол...”
(икки қур)
Шарафни шарафлайман.
Шарафлайман дуосин,

27. “Минглаб чора, минг туман
тадбир (3 қур),
(Бор) Муқаддас такво учун
Муқаддас имон кучи—ла бузинг,
Кўнгилларда кину ғаразни.
Қулоқларин беркитинг унинг,
Панжасидан тутинг беомон,
Оёқларин мажақлаб ташланг —
Адоватни боғланг (берманг унга ён)”

Етказмасин ҳеч захмат,
Мулкин торож этмасин,
Ҳақни билган бандангининг
Заррадан эҳсонини
Боқий валилар (эҳсонидек),
Буюк қурбонликдек
(Даргоҳингда қабул эт)".

25. Эзгу ният — мен яратганим,
О, Заратуштра,
Ҳақиқат ҳам бунёд этдим
Мен.

Ҳокимият — барчага мақбул,
Менинг ҳукмим ила пайдодир,
Муқаддас тақводорлик —
Менинг иродам.
Бағри бутунлик ва Абадият
Тақводорлар мукофотидир,
У дунёсин обод айлағай,
Бу ҳам менинг ҳилқатим.

26. О, Спитама Зардушт,
Билиб олгин ва идрок этгин,
Садоқатли Заратуштра,
Менинг ақлу билигим бирла
“Энг эзгу дунё қандай пайдодир”,
“Охирати унинг не бўлур?”

Номи — Асмо Хванхо (ҳақи),*
Тақводор фравашилар (ҳақи),
Мен сидқ ила намоз ўқирман.
Гаокерна дарахти* ҳақи,
Сидқидилдан намоз ўқийлик,
Ул қудратли ва кучли
Гаокерна дарахтини намоз ичра
алқайлик.

31. Ахурмазданинг қулоғи (ҳақи),
Худо сўзни тинглаган ўшал
Таъзим ила намоз элтайлик,

28. Тақводор зот, о Mazda,
Ёлғончини енгарми?
Ёлғончини енгиб тақводор,
Ёлғонни ҳам енгарми охир?
Худо сўзин эшитган чоғда
Ахурамазданинг қулоқларига
Таъзим ила намоз элтармиз,
Худо сўзин хотирда тутган
Ахурамазданинг оқиллигига
Таъзим ила намоз элтармиз.
Худо сўзин айтиб тургувчи
Ахурамазданинг тилига (чексиз)
Таъзим ила намоз элтармиз.
Ушида* ва Ушидарна*
Тоғларига таъзим этармиз.
Хайру эҳсон бағишлаб тун кун
(Намозимиз бари ул учун).

29. Сўз бошлади Заратуштра:
“Муқаддас тақвонинг
Икки кўзидан
Кунпаякун бўлсин қабих(лар)”

30. “Минглаб чора, минг туман
тадбир”
Имонли одамнинг шаънига
Сажда қиламиз, фравашаи,

Ғолиблик барори чун
Порлоқ Ахурамаздага,
Авлиё обидларга,
Ярқироқ ва бахтиёр
Зуқал юлдузга сажда.
Ул имондор шаънига,
Муқаддас руҳ яратган
Барча хилқат шаънига
(Таъзим адо этайлик).

33. “Ҳақиқат — энг олий
неъмат...”
Ато эт бахту иқбол,
Тансиҳатлик бер унга,

Худо сўзин хотирда тутган
Ахурамазданинг доно ақлига.
Худо сўзин айтиб тургувчи
Ахурамазданинг тилига (чексиз)
Таъзим ила намоз элтармиз,
Ушида ва Ушидарна
Тоғларига таъзим этармиз,
Бағишлайлик тун–кун сидқ ила
Хайру эҳсон (улар ҳақиға).
“Ҳақиқат — энг аъло неъмат...
(уч қур)

32, Муқаддас Покликнинг
Яратган хилқатин эъзоз этайлик.
Бу хилқат аро аввалан
Ҳақдан ато бўлган у ўзи,
У ўзидир буюклик буюклиги,
(Қодир) эга ва сардор
Ахриман қатли учун
Қонли ғзаб маҳви учун,
Мозан девлар қаттоли учун,
Барча девлар чун қирғин,
Осий ёлғончиларга ўлим
(Ахурамазда эрур).
Хилқатни шарафлайлик
Савобга дохилдир, савоб унга ёр,
Ажр топгай савоб ҳам унга
Кимнинг кори Ҳаққа хизматдир”.

Бер унга чидам, бардош.
Зафарбардор куч бергил,
Эзгулик бер мўлу кўл,
Авлод бер омад барор,
Умрузоқ қил барқарор.
Бер унга порлоқ имон,
Яхши кут бер, нур– савоб.
“Ҳақиқат — энг олий неъмат”,
Минг чора, минг туман
гадбир” (Уч қур).
”Ҳақиқат — энг олий неъмат”,
Кел, эй Мазда, кўмак бер.
(Уч қур).

Худо ато, олийжаноб
Варахран* зафарбардор
Кучлари (ёрдамга кел).
Хуш яйловдор Романнинг*
Қудратбардор Вайунинг*
Муқаддас Рухдан пайдо
Танин ўшал қисмига
Зрувана* мутлақлигин
Чексизлигин тасдиқ қил,
Бил анинг абадлигин,
(Тасдиқ қил, кўмакка кел).
“Ҳақиқат — энг олий неъмат...”

“Хуастуанифт”

(Монийларнинг тавбаномаси)

Монийлик адабиёти қадимги туркий адабиётдаги алоҳида, ўзиг хос бўлган оқимнинг маҳсулидир. “Хуастуанифт” (“Монийларнинг тавбаномаси”) ва бошқа кўпгина монийлик шеърларининг яратилишига омил монийлик оқими бўлиб, бу оқим ўз даврида катт мавқега эга бўлган эди.

Монийлик оқимининг асосчиси Моний ибн Фатак (216–277)дир “Хуастуанифт” Моний жамоаси аъзоларининг мадҳияси сифатид янграган. Айни пайтда жамоа аъзоларининг низоми ҳамдир “Хуастуанифт”нинг энг диққатга сазовор томони шундаки, аса монийлик оқимини тарғиб қилишдангина иборат эмас, балки б оқимнинг туб моҳияти ва келиб чиқишини таҳлил қилишг бағишланган. Асар “Авесто”даги образларни ҳамда зардуштийликнинг кейинги давридаги мифологик қаҳрамонларни ўз ичига олгани, б образларнинг моҳиятини ўзгартирмаган ҳолда давом эттиргани билан ҳам диққатга сазовордир. Шу боисдан “Хуастуанифт” билан “Авесто ўртасидаги ғоявий ўхшашликни кузатиш мумкин бўлади. Моддий оламда тана севгиси билан яшаш, яъни ҳаётнинг мазмунини танаг лаззат бағишлайдиган ишлардан иборат деб тушуниш, инсонларнинг ўз-ғам ташвишларига ўралашиб қолиши руҳий оламдаг узоклаштирувчи сабаблардир. Тана севгиси моддий оламдаг бойликларга ружу кўйишга олиб келади ва руҳий оламдаг бойлик нурдан узоклашишга сабаб бўлади, худо унутилади. Моддий олам эс Моний жамоаси учун ёвузлик маконидир. Шу боисдан ҳам моддий олам ёвузлик ва зулмат билан уйғунлаштирилади.

Моддий оламдаг бойликларга ружу кўйиш ва руҳий оламдаг бойлик — нурдан узоклашиш қандай оқибатларга олиб келгани тўғрисида “Хуастуанифт”да кўп ўғитлар берилади.

Монийлик оқими қатор шеърларни ҳам юзага келтирди. Б оқимдаг шеърларда Моний шахсияти ва у яратган оқим мад қилинади. Монийлик оқимидаг қадимги турк шеърляти баъзи шоирларни ҳам юзага чиқарди. Бундай шоирлардан бири Апринчу тигиндир.

Хуастуанифт* (Ийғма матн)

Биринч (Биринчи)

Хормузта тангри биш тангри бирла қамуғ тангрилар сизинлугун йакка сунгушкали калти, инти анйығ қылынчлығ Шмнугун биш турлуг йакларлугун сонгушди. Тангрили йакли йаруклы ол одун қатылды. Хормузта тангри оғланы биш тангри, бизнинг узутумуз суин йаклугун сонгушуп, балығ башлығ болты. Йама қамуғ йаклар улуғлар тотунчсуз овутсуз соқ йак бирла йуз артуқы қирқ туман йак йавлақ билигинга қатылып, оғсуз конгулсуз калти. Канту туғмыш қылынмыш мангигу тангри йирин униту итди. Йаруқ тангриларда атрилти. Антаддада бару тангрим йак қилинчга анйығ қылынчлығ Шмну оғумузни сақынчымизни азғуртуқын ...билигсиз оғсуз болтуқымыз учун қамуғ йаруқ узутларнинг тозинга йилтизинга Арығ йаруқ Азруа тангрикан (ка) йазинтимиз йангылтымвз арсар. Йаруқлы қаралы тангрили йакли този йилтизи тидимиз арсар. Тиргусдар тангри тиргудур олурсар тангри олурур тидимиз арсар. Адгуг анйыгаг қоп тангри йаратмиш ол тиддимиз арсар. Мангигу тангрилариг йаратығлы ол тидимиз арсар. Хормузта тангрили Шмнули инили ол тидимиз арсар. Тангрим суида бару билматин тангрика игдажу мунтағ улуғ чулву сав созладимиз арсар. Мундағ бу адунчсуз йазуқ йазинтимиз арсар. Тангрим амти ман Раймаст фарзинд оғунур ман йазунгда башуну отунур ман. Манастар бирза қутлуг падс...

[Хўрмузд худо бешта худо билан бирга ҳамма худоларнинг поклиги учун иблисларга қарши курашга отланиб, (осмондан) тушди. Қилмиши ёвуз иблис Шмну* билан турли хил бешта иблис билан жангга киришди. Худолар билан иблислар, нур билан зулмат вақти келиб қўшилиб кетди. Хўрмузд худонинг жангчилари — бешта худо ва бизнинг руҳимиз гуноҳкор иблислар билан жанг қилиб, бошидан яраланди. Яна ҳамма иблислар, улуғлар очофат, уятсиз, суқ иблис билан бирга бир юз қирқ минг иблиснинг ёвуз таълимотига қўшилиб телба, руҳсиз бўлиб қолди. Ўзини пайдо қилган, яратган боқий худонинг ерини унутди, нур худоларидан айрилди. Ундан кейин, эй худойим, ёвуз қилиқли Шмну бориб, онгимизни, ниятимизни иблиснинг қилмиши томон бурди. Телба, руҳсиз бўлиб қолганимиз учун, барча ёруғ руҳларнинг ҳаммасига, уларнинг илдизига, пок, ёруғ Азруа¹ худога қарши гуноҳ қилдик, хато қилдик. Нур билан зулматнинг, худолар билан иблиснинг туб илдизи (Азруадир) дедик. Кимдир бировни тирилтирса, Худони тирилтирган бўлади, Кимдир бировни ўлдирса, худони ўлдирган бўлади, дедик. Яхши ва ёмон

¹ Азруа — Зерван.

нарсаларнинг ҳаммасини Худо яратган, дедик. Абадий худоларни у яратган, дедик. Хўрмузд худо билан Шмну — ака-укадир, деган эдик. Эй Худойим! Гуноҳ билан юриб, (буларни) билмасдан, Худога ёлғон сўзлаб, ёмон, уятли гап гапирган эдик. Кечирилмас гуноҳ қилган эдик. Эй Худойим! Энди мен, Раймаст шоҳ, тавба қиляпман, гуноҳдан озод бўлай деб, илтижо қиляпман. Гуноҳларимни кечиргин! Қутлуғ падс... (мисранинг давоми ўчган)]

Икинті (Иккинчи)

Йама кун ай тангрика ики йаруқ орду ичра олуруғма тангриларка қамуғ бурханларнинг арығ номнинг. Адгу қылынчлығ узутларнинг. Йир (суб) йарукунунг. Този йилтизи тирнагули тангри йирингару барсар онгу қапығы. Кун ай тангри ол. Биз тангриг бошуғалы. Йаруқуғ қарағ атирғалы тағда тали тагзинур торт булунгуг! Йарутир тангрим суида бару билматин кун ай тангрика ики йаруқ орду ичра олуруғма тангриларка нача йазынтымыз арсар. Йама кирту арклиг кучлуг тангри типан. Киртку омадимиз, арсар. Нача окуш йавлақ чулву сав созладимиз арсар. Йама кун ай олур тидимиз арсар. Арксизин туғар батар арки бар арсар туймасин тидимиз арсар. Канту озумузни кунта айда онгумуз тидимиз арсар. Бу икинти билматин йазынмыш йазуқығ бошуну отунур биз. Манастар бирза...

[Кун, ой худоларига, икки нур саройи ичра ўтирган худоларга — ҳамма бурханларни*, пок муқаддас ёзувларни, яхши хулқли хабарчиларни, ер-сув нурина, тупроқни, илдизларни бирга худолар маконига жўнатган эдик. Олдинги дарвоза — Кун, Ой худолариникидир. Бешала худони озод қилгани, нур билан зулматни (бир-биридан) ажратгани (нур) таг-туги билан айланиб, тўрт томонни ёритяпти. Эй Худойим! (Биз) гуноҳ (ичида) юриб, билмасдан, Кун, Ой худоларига, (икки) нур саройи ичра ўтирган худоларга (нисбатан) неча марта гуноҳ қилдик. Яна: кудратли, ҳақиқий, кучли худолардир, деб (уларга) ишонмадик. Қанчалар кўп ёмон, уятли сўз айтдик. Яна: Кун, Ой (худолари) ҳалок бўляпти, дедик. Заифлиги билан (улар) чиқади ва ботади, қудрати бор бўлса эди, қуёш чиқмас эди. Биз ўзимиз Кун, Ой худоларидан юқоримиз, дедик. Иккинчи (марта) билмасдан қилган гуноҳларимиздан халос қилгин, деб илтижо қиляпмиз: Гуноҳларимизни кечиргин!]

Учунч (Учинчи)

Йама биш тангрика Хормузта тангри оғланынға бир тинтура тангри Икинти йил тангри учунч йаруқ тангри тортунч су тангри бишинч оот тангри шуин йағлугун сонгушуб балықдуқын учун қарақа қатылтуғын учун тангри йирингару бару оматин бу йирда арур уз он қат гог асра сагиз қат йир биш тангри учун турур қамағ йир уз агининг қуты қывы онги мангз оз уз ути гучи йаруқы тоз йилтиз. Биш тангри ол тангрим шуйда бару биш тангриг билматин аныйғ йавлақ билигин

ачасидимиз биртдимиз арсар. Торт йигирми турлуг баш қылтымыз арсар он йилан башлығ арнгугун иги қырқ тишин тириг озуг аш ичгу ангриг нача ачилтимиз ағрытдымыз арсар қуруғ ол йирга биш турлуг ынлығқа биш турлуг отқа игачқа нача йаз интимиз арсар амти ангрим йаз уқда башину отунурбиз. Манастар ғирз.

[Яна бешта худога — Хўрмузд худо жангчиларига: биринчиси — нгил шабада худоси, иккинчиси— шамол худоси, учинчиси— нур удоси, тўртинчиси — сув худоси, бешинчиси— олов худосидир. Улар уноҳ худолари билан жанг қилиб ярадор бўлганлари ва зулматга ўшилганлари учун, худо олдинга борди, (энди) шу ердадир. Тепада — тн қават осмон, остда— саккиз қават ер бешта худо учундир. Бутун ер 'стидаги нарсалар— бахт ва тақдир, ранг ва қиёфа, моҳият ва жон, удрат ва нур, асос ва илдииз — бешта худо (учундир). Эй Худойим! Уноҳ ичра юриб, бешта худони танимасдан, ёвуз, ёмон ният қилиб, ларни буздик, булғадик. Ўн тўрт хил тана аъзоларига эга бўлиб, илон бошига ўхшаш ўнта бармоқли, ўттиз иккита тишли, жонли тана билан эзиқланадиган худоларни қанчалар ғазаблантирдик, хафа қилдик, қуруқ ва нам ерга, бешта хар хил жонзотларга, беш хил ўтга, дарахтларга (қарши) қанчалар гуноҳ қилдик. Энди, эй Худойим, гуноҳлардан бизни фориғ қилгин, деб илтижо қиляпмиз. [гуноҳларимизни кечиргин!]

Тортунч (Тўртинчи)

Шуги тангри йалавачы бурханларқа бужанчи боғтачи арығ динтарларқа билматин нача йазинтимиз арсар. Йама гирту тангри йалавачи бурхан тибан адгу қылынчлығ арығ динтар тиб гиртгунмадимиз арсар тангри номин созласар билигсизин отру уз адимиз арсар. Номи торуг йадтурматин тидтимиз арсар тангрим амти огунурбиз. Йазуқда бошуну отунурбиз. Манастар ғирз.

[Худонинг элчиси бурханларга, хабарчи ва лашкарларга, пок руҳонийларга билмасдан қанчалар гуноҳ қилдик. Яна: чинакам худонинг элчиси бурхандир, дедик, яхши хулқли пок руҳонийлардир, дедик. Аммо уларни тан олмадик. Худо муқаддас ёзув орқали сўзлаганда, биз билимсизлик билан қаршилиқ қилдик. Муқаддас ёзувни, қонунларни эслатмадинг, дедик. Эй Худойим! Энди тавба қиляпмиз, гуноҳлардан фориғ қилгин, деб. [гуноҳларимизни кечиргин!]

Бишинч (Бешинчи)

[Биш турлуг тинлығқа бир йама иги адақлығ гишига игинти торт бутлуғ тинлиғқы учунч учуғма тинлиғқа тортунч сув ичрагу тинлиғқа бишинч йиргару бағрын йорығма тинлиғқа. Суйда бару тангрим бу биш турлуг тинлиғын туралығығ улуғқа гичикка таги нача қорғытдымыз ургитдимиз арсар. Нача уртумуз йонтымыз арсар. Нача ачитдимиз ағрытдымыз арсар. Нача олурдумуз арсар. Мунча тинлиғқа

туралыґа оз отагчи болтумуз. Тангрим амти йазуқта бошуну отуну биз. Манастар гирз.]

[Беш турли жонзотларга: биринчидан, икки оёқли одамларга: иккинчидан, тўрт оёқли жониворларга, учинчидан, қанотл жониворларга, тўртинчидан, сувда сузувчи жонзотларга, бешинчида ерди бағри билан (судралиб) юрадиган жониворларга (қарши) гуно қилиб, ўша беш турли жониворларнинг, таналарнинг каттаю кичигин қанчалар қўрқитдик, хурқитдик, кўп уриб, азоб бердик, нақадар хаф қилдик, жонларини оғритдик, кўплаб ўлдирдик шунча жониворларни таналарни! Зотан, биз гуноҳкор эдик. Эй Худойим! Энди гуноҳимизни кечиргин, деб ёлворяпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Алтинч (Олтинчи)

Тангрим суида бару сағынчын созин қылынчын он турлуг шу. йазуқ қилтимиз арсар, нача игид игдадимиз арсар йама нача игдич антықдымыз арсар, нача иги гиши тануқы болтумуз арсар йама йа укшуз кишиг нача гигсуру созладимиз арсар гонулин билигин артатдимиз арсар нача йилви йилвиладимиз арсар йама нача угуу тынлығы туралиғиғ олурдумуз арсар, нача тавладимиз гурлагими арсар нача авинг гиши урунчақын йидимиз арсар кун ай тангри табламаз ишиг нача ишладимиз арсар йама илги озун бу озун унтунлу урилар оз болуб нача йазинтимиз йанғылтымыз арсар мунча огуу тынлығыґа нача уз буз қылтымыз арсар тангрим амти бу он турлу йазуқда башуну отунур биз. Манастар гирз.

[Эй Худойим! Гуноҳ ичида юриб, фикримиз билан, сўзими билан ўн хил айб, хато қилдик, қанча гуноҳ қилдик. Яна қанчалағ гуноҳ қилиб, қасам ичдик, қанчалар гуноҳкор одамга гувоҳ бўлдик, яна қанчалар бегуноҳ одамларни таъқиб қилдик, яна миш–миш тарқатиб одамларни қанчалар бадном қилдик. Фикр–қарашларимиз билан ақлимиз билан ҳалок қилдик, қанчалар васвасага солдик. Яна кўп жониворларни, инсонларни ўлдирдик, қанчалар алдадик, йўлдан урдик. Қанча ишончли одамлар гаровга берган пулларни еб қўйдик Кун, Ой худоларига маъқул келмаган ишни кўп қилдик. Яна олдинги ҳаётимиз ва ҳозирги ҳаётимизда, биз эркагу аёллар, мавжуд бўлиб қанчалар гуноҳ қилдик, адашдик. Нақадар кўп жониворларга қанчалағ ғов бўлдик. Эй Худойим! Энди бу ўн турли гуноҳдан халос қилгин, деб ёлворяпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Йитинч (Еттинчи)

Йама суида бару иги агулуғ йол башинга таму қабғынғы азғуруғли йолқа ким тисар бир игид номуғ туруг тутуғма игинти йама йага ичгугга тангри тибан йугунч йугунугма суида бару тангрим гирту тангриг арығ номығ билматин укматин бурханлар арын динтарлар номлашар гиртгунматин татру йана агдайу тангричиман

юмчиман тигмага артизиб анинг савин алиб нача йангилиу багач
јачадимиз арсар нача йангилиу йогунтамуз арсар нача йангилиу бошу
јиртимиз арсар йама буйан богтаг қылур биз тиб йангилиу нача айығ
дылынч қилтимиз арсар йама йагга ичгугга тангри тибан тинлигығ
уралыгығ олуруб йугунтумуз арсар йама бурхан тибан иги номқа
абинтимиз удунтумуз арсар қут қолу йугунтумуз арсар тангрига
јазиниб йагга табинтимиз арсар тангрим амти огуноурбиз йазуқта
бошуну отунурбиз. Манастар гирз.

[Јна гуноҳ ичра юриб, икки оғули, йўл бошида — дўзах
дарвозасида ва оздирадиган йўлга тушганимизда, биринчидан, сохта
қонун ва низомларга риюа қилдик, иккинчидан, яна шайтону
ірвоҳларга, худойим, деб сажда қилиб, гуноҳ қилдик. Эй Худойим!
Јинакам худони, пок муқаддас ёзувни билмасдан, тушунмасдан,
бурханлар, пок руҳонийлар (Худонинг қонунини) ваъз қилганларида
қонунни тан олмай, аксинча, ёлғондакам “Мен худоман, мен
руҳонийман”, деганларнинг сўзларига ишондик, қанчалар янглишиб,
рўза тутдик. Қанчалар янглишиб, тавба қилдик, қанчалар янглишиб,
назр бердик. Јна хузур— ҳаловатга эриштирамыз, ёрдам берамиз, деб
фикр қилдик, лекин қанчалар қабиҳ ишлар қилдик. Јна иблису
арвоҳларни худо деб, жониворларни, таналарни уларга қурбон қилиб,
таъзим қилдик. Јна: бурхан дея сохта ёвузларга сиғиниб, амал қилдик.
Бахт сўраб, ўша ёвузларга таъзим қилдик. Иблисга сажда қилиб,
худонинг олдида гуноҳ қилдик. Эй Худойим! Энди тавба қиляпмиз,
гуноҳдан фориг бўлайлик, деб ёлворяпмиз. Гуноҳларимизни
кечиргин!]

Сагизинч (Саккизинчи)

Кирту тангриг арығ номуғ билтимиз йаруқ йилтизин тангри
йирин тунариг йилтизин таму йирин билтимиз йир тангри йоғ арган
онгра на бар армиш тибан билтимиз. Тангрили йагли нада отру
сонгушмиш йаруқли қарали қалти қатилмиш йириг тангриг ким
йаратмиш тибан билтимиз. Йама Аркун йир тангри нада отру йоқ
болғай йаруқлы қаралы қалты адрилғал антада гишра на болғай тибан
билтимиз. Азруа тангрига кун ай тангрига гучлуг тангрига
бурханларға инантимиз тайантимиз. Ниғошаг болтумуз торт йаруқ
тамға гонгулумузда тамғаладымыз. Бир амранмақ Азруа тангри
тамқасы игинти гиртгунмак гун ай тангри тамқасы учунч қорқмак
биш тангри тамқасы тортунч билга билиг бурханлар тамқасы тангрим
билигимизни гонгулумузни бу торт турлуг тангриларда ағытдымыз
арсар уринта қамшатдымыз арсар тангри тамқасы бузулты арсар.
Амти тангрим йазуқта бошуну отунурбиз. Манастар гирз.

[Јинакам худони, пок муқаддас ёзувни, икки илдизни, Учта уч
замоннинг қонунини билдик. Ёруғ илдизни, худонинг ерини, қоп—

қоронғу илдизни, дўзах ерини билиб олдик. Еру осмон йўқ бўлган замонда қайсиниси бор эди, деб айтдик. Худо билан иблис урушгандан кейин, нур билан қўшилиб кетди. Сўнгра ер билан осмонни ким яратганини билдик. Яна Арқун ери (ёки *илк ер*) билан осмон нима учун душманлашиб, йўқ бўлади, нур билан зулмат бири-биридан айрилади, бундан кейин нима бўлади — шундай деб гапириб, ҳаммасини билиб олдик. Шундан сўнг Азруа худога, Кун ва Ой худоларига, қудратли худога, бурханларга ишондик (имон келтирдик), жамоат аъзолари бўлдик. Тўрт ёруғ тамғани қалбимизга муҳрладик. Биринчиси: севги — Азруа худонинг муҳридир. Иккинчиси: имон, ишонч — Кун ва Ой худосининг тамғасидир. Учинчиси: қўрқув — бешта худонинг тамғасидир. Тўртинчиси: донишмандлик — бурханларнинг тамғасидир. Эй Худойим! Онгимиз, қалбимиз ушбу тўрт турли худолардан узоқлашган эди. Шууримизни, қалбимизни уларнинг масканидан олиб қочган эдик. Худолар тамғаси бузилган эди. Энди эй Худойим, бизни гуноҳлардан озод қилгин, деб ёлворяпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Тоқузунч (Тўққизинчи)

Он чағшабит тутдукумузта бару уч ағзын уч гонгулун уч алигин бир қамағ озин тугати тутмақ гаргаг арти. Тангрим билиб билматин атоз савигинча йорыб авлақ иш туш адаш қадаш савин аалиб гонгулун горуб йылғуқа баримқа болуб азу мунгумуз тақымыз тагиб бу он чағшабытығ сидимиз арсар. Нача ағсутумуз гаргатимиз арсар. Тангрим амти йазуқта бошуну отунурбиз. Манастар ғирз.

[Ўнта назрни адо қилган эдик: учта назр — оғизники, учта назр — юракники, учтаси — қўлники, биттаси — ҳамма жонзотники. Бу назрларни бутунлай адо қилишимиз керак эди. Эй Худойим! Билиб-билмасдан, тана севгиси билан юриб, ёмон дўстлар, биродарлар сўзига кириб, (уларнинг) ҳис-туйғуларига берилиб, чорвага, мол-мулкка (ружу қўйиб) ёки ғам-ташвишларимизга ўралашиб, бу ўнта назрни адо этолмадик, назрларни жуда ҳам чегаралаб қўйдик, камайтириб ташладик. Эй Худойим! Энди гуноҳлардан бизни халос қилгин, деб сенга илтижо қиляпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Онунч (Ўнинчи)

Гунга торт алқыш Азруа тангрига гун ай тангрига гучлуг тангрига бурханларқа бир билигин арығ гонгулун алқансық тору бар арти. Йама қорқматын армагуруб адгути тагати алқанмадимиз арсар. Йама алқанур арган гонгулумузни сақынчымызны тангригару тутмадимиз арсар. Алқышымыз отугумуз тангрига арығын тагдади арсар на йирда тидинти тутунти арсар. Амти тангрим йазуқта бошуну отунур биз. Манастар ғирз.

[Кунига түрт марта мадхия: Азруа худога, Кун, Ой худоларига, кудратли худога, бурханларга ҳам онг, ҳам соф кўнгил билан (айтиладиган) мадхия қонуни бор эди. Лекин кўркунни унутиб, яхшилаб, бекаму кўст мадх қилмаган эдик. Яна: мақтовли ҳиссиётларимизни, ниятларимизни худога бағишламадик. Олқишимиз, ибодатларимиз худога чинакам етиб бормади. Қайсидир жойларда таъқиқланди, ушланиб қолди. Энди, эй Худойим, гуноҳларимизни кечиргин, деб илтижо қиляпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Бир йигирминч (Ўн биринчи)

Йама йити турлуг бошы арығ номқа анчулашиг тору бар арти. Йама биш тангри йаруқын қувратғлы бриштилар Ғроштаг Бдуағтар тангри тангригару бардачы бошунтачы биш тангри йаруқын бизингару гарулди арсар. Биз адруқ адруқ итиб йаратиб номқа гигурсуг тору бар арти. Аз мунг учун аз у бошы биргали ғызғаныб йити турлуг бошы арығ номқа тугати биру умадимиз арсар. Тангригару бардачы болунтачы биш тангри йарақын авга барққа балимиз арсар. Айығ қылынчлығ кишига йавлақ тинлуғқа туралығқа бирдимиз арсар тогтумуз сачтимиз арсар. Тангри йаруқын йавлақ уиргару идтимиз арсар. Амти тангрим йазуқда бошуну отунурбиз Манастар ғирз.

[Яна пок, муқаддас ёзув учун етти хил назр — керакли қонун бор эди. Яна бешта худо нуруни йиғадиган фаришталар, яъни худолар Ғрўштаг* ва Бдуағтаг* осмонга олиб борадиган, (ёвўзликдан) халос қиладиган бешта худо нуруни бизга олиб келди. Биз ҳар хил қилиб яратган муқаддас ёзувга тақдим қилинган қонунимиз бор эди. Лекин мадоримиз кетгани учунми ёки назр бергани қизғанибми, етти хил назрни муқаддас ёзувга тамомила бағишлай олмадик. Осмонга борадиган, (ёвўзликдан) халос қиладиган бешта худо нуруни уйга, бошпанага боғлаб қўйиб, ёмон хулқли инсонга, йиртқич жонзотларга, моддий нарсаларга бердик, тўкиб–сочиб ташладик. Осмон нуруни ёвўз заминга улоқтирдик. Энди, эй Худойим, гуноҳларимизни кечиргин, деб ёлворяпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Иги йигирминч (Ўн иккинчи)

Бир йылқа алиг кун арығ динтар ча висанти олурсуқ тору бар арти. Арығ бачағ бачаб тангрига анчулашық гаргак арти. Йама авбарқ тутдуқ учун йылқықа барымқа болуб аз у мунгумуз тақымыз тагиб йама тадунчсуз овутсуз соқ йаг учун йама қоркунчсуз гонгулумуз учун ариниб армагуруб арглигин аргсизин бачағ сидимиз арсар. Йама бачағ олуруб адгути номча торуча бачамадимиз арсар. Амти тангрим йазуқда бошуну отунурбиз. Манастар ғирз.

[Бир йилда эллик кун, пок руҳонийлар сингари “Вусанти”* ўтирадиган қонунимиз бор эди. Худо йўлида муқаддас рўза тутиш жуда зарур эди. Яна: уй, рўзгоримизни таъминлайлик, деб, чорва, мол–

мулк деб, ёки етишмовчилик бўлиб, яна тийиқсиз, уятсиз, очқўз иблисни деб, яна ботир юрагимиз (бор) деб, ялқовланиб, ўзимизга ўзимиз мафтун бўлиб, (гоҳ) ихтиёрий, (гоҳ) ихтиёрсиз рўзани буздик. Рўза тутганимизда ҳам, эзгу, муқаддас ёзувда кўрсатилганидай, қонундагидай рўза тута олмадик. Энди, эй Худойим, гуноҳлардан халос қилгин деб ёлворяпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Уч йигирминч (Ўн учинчи)

Ай тангри гунин сайу тангрига номқа арыг динтарларқа суймуз йазуқымызны бошуйу отунмаг гаргак арти. Йама аргилигин аргсизин ариниб армағуруб ишга годутга тилтаниб йазукда бошунғалы бармадимиз арсар. Амти тангрим йазукда башуну отунурбиз. Манастар ғыз.

[Кун тангриси ҳар куни турли худоларга, муқаддас ёзувларга, пок руҳонийларга айбларимиздан, гуноҳларимиздан бизни халос қилиш учун ибодат қиладиган бўлди. Лекин (гоҳ) ихтиёрий, (гоҳ) ихтиёрсиз эриниб, (ўзимизга ўзимиз) мафтун бўлиб, меҳнатга, ташвишга ўралашиб, гуноҳдан фориғ бўлгани бормадик. Энди, эй Худойим, гуноҳлардан фориғ қилгин деб ёлворяпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Торт йигирминч (Ўн тўртинчи)

Бир йилқа йити йимги алурсуқ тору бар арти. Бир ай чағшабит тутмақ гаргак арти. Йама чалданта йимги алуруб бачағ бачаб тангри бурханқа бир билигин гонгулта бару бир йылқы йазуқымызны бошуйу қалмағ гаргак арти. Тангрим йити йимги тугати олуру умадимиз арсар. Бир айқы чағшабытығ адгути арити тугу умадимиз арсар. Бир йылқы йазуқымызны бир билигин гонгулта бару бошуйу қалмадымыз арсар. Нача агшуг гаргак болти арсар. Амти тангрим йазукда бошуну отунурбиз. Манастар ғыз.

[Бир йилда етти марта қурбонлик маросими ўтказилсин, деган қонун бор эди. Бир ой назрни (адо этишимиз) керак эди. Яна қурбонлик маросими пайтида ибодатхонада ўтириб, рўза тутиб, худонинг элчиларига онгли равишда, чин кўнгилда ишониб, ҳар йили гуноҳлардан халос бўлишимиз учун элчилардан сўрашимиз керак эди. Эй Худойим! Еттита қурбонликни асло қилмадик. Ҳар ойги назрни яхшилаб, пок қилиб бағишлай олмадик. Ҳар йили онгли равишда, чин кўнгилдан, гуноҳларимиздан озод қилгин, деб илтижо қилмадик. Қанчалар хатоларга йўл қўйдик. Энди, эй Худойим, гуноҳларимиздан халос қилгин, деб илтижо қиляпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Биш йигирминч (Ўн бешинчи)

Гун сайу нача йавлақ сақынч сақынурбиз нача созламасиг иринчулуг соз созлайур биз нача ишламасиг иринчулуг иш ишлайур биз айығ қылынчқа иринчуга ганту озумузни амгатирбиз. Йана гунга

ашадуғымыз биш тангри йаруқы ганту озумуз узутумуз тудунчсуз овутсуз соқ йаг савигинча йорыдуқ учун йавлақ йиргару барир. Аны учун тангрим қоб йазуқта бошуну отунурбиз. Манастар ғырз. Тангрим агсуглуг йазуқлуғ биз отагчи биримчи биз тудунчсуз овутсуз соқ йаг учун сақынчын созин қылынчын. Йама гозин горуб кулқақын ашидиб тилин созлаб алгин сунуб адақын йорыб урга узугсуз амгатирбиз. Биш тангри йаруқын куруғ ол йирга биш турлуг тынлығығ биш турлуг отуғ иганчығ йама агсуглуг йазуқлығыбиз. Он чағшабитқа йити бошиқа уч тамғақа нигошағ атын тутарбиз. Ғылынчын қылу умазбиз. Йама йарук тангриларга арығ номқа тангричи номчи арығ динтарларқа нача йазинтимиз йангилтимиз арсар. Йама тангри алмиш отча билигча йуримадимиз арсар. Тангрилар гонгулун битирдимиз арсар. Йама йимги Вусанти алқыш Чағшабыт номча торуча туту умадимиз арсар нача агшутумуз гаргатимиз арсар. Гун сайу ай сайу суй йазуқ қылурбиз. Йаруқ тангриларга ном қутинга арығ динтарларқа суида йазуқта бошуну отунурбиз. Манастар ғырз. Ботурмыш тархан тугади. Нигошагларның суин йазуқын огунгу

Ғуастуанвт.

[Кун сайин нақадар ёмон ўй-фикрларга боряпмиз. Беандиша, гуноҳға (ботирадиган) сўзларни гапиряпмиз. Қанчалар ноҳўя, гуноҳ ишлар қияпмиз. Ёмон хулқ-атворимиз билан, гуноҳимиз билан ўз жонимизни қийнапмиз. Яна бизни ҳар куни еб бораётган бешта худонинг нури, танамиз ва жонимиз тийиқсиз, беҳаё, очкўз иблисга севги билан юрганимиз учун ёмон ерга* борамиз. Энди эй Худойим, ҳамма гуноҳлардан халос қилгин, деб илтижо қияпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин! Эй Худойим! Биз айбдормиз, гуноҳкормиз, биз қарздорлармиз, биз тийиқсизлармиз. Уятсиз, очкўз иблисга ниятимиз билан, сўзимиз билан, ишимиз билан яна кўзимиз билан кўриб, қулоғимиз билан эшитиб, тилимиз билан сўзлаб, қўлимизни узатиб, оёғимиз билан юриб, азалдан бешта худо нурини доимо сарсон қилиб келдик. Бешта худо нурини куруқ ва нам ерга ағдаряпмиз. Беш турли танани, беш турли майсани, дарахтни ташвишга қўйдик. Яна айбимиз бор, гуноҳкормиз. Ўнта назр олдида, етгита қурбонлик олдида, учта муҳр олдида тингловчи номи билан юрибмиз. Лекин ишимиз бу номга яраша эмас. Яна нур худоларига, пок, муқаддас ёзувга, художўй, қонун воизи бўлган пок руҳонийларга жуда кўп гуноҳ қилдик, адашдик. Яна худо айтган ўғит ва таълимотлар бўйича юрмадик. Худолар туйғуларини мурдор қилдик. Яна жимгуни,³ “Вусанти”ни,⁴ ибодату назрларни муқаддас ёзув ва қонун бўйича адо қила олмадик. Назрлару дуоларни жуда ҳам

³ жимгу – монғйликка эътиқод қилиш тўғрисидаги қонда.

⁴ Вусанти – монғйлик қонунари.

камайтириб, чеклаб кўйдик. Кун сайин, ой сайин гуноҳу айбла
қиялпмиз нур худоларига, муқаддас ёзувларга, пок руҳонийларга
Энди гуноҳу айблардан халос қилгин, деб ёлворяпмиз
Гуноҳларимизни кечиргин! Бўтирмиш тархон тамомлади
Тингловчиларнинг гуноҳу айбларини кўриб:
Хуастуанифт]

Монийлик оқимидаги шеърлар

Илаҳи

Танг тангри кэлти
Танг тангри ози кэлти
Танг тангри кэлти
Танг тангри ози кэлти
Турунглар қамуғ бэглар қадашлар
Танг тангриг оғалим
Коругма кун тангри
Корунугма ай тангри
Сиз бизни қуртғарынг
Танг тангри
Йидлиг йипарлиг
Йаруқлуғ йашуқлуғ
Танг тангри
Танг тангри
Йидлиг йипарлиг
Йаруқлуғ йашуқлуғ
Танг тангри
Танг тангри.

[Тонг тангри]

Тонг тангри келди,
Тонг тангри ўзи келди,
Тонг тангри келди,
Тонг тангри ўзи келди.
Турунглар, ҳамма беклар, қардошлар,
Тонг тангрисин мақтайлик
Кўринган кун тангри
Сиз бизларни кўриқланг.
Кўринган ой тангри
Сиз бизларни қутқаринг.
Тонг тангриси.
Гўзал ҳидли, мушк ҳидли

[лтираган, нур сочиб турган
`онг тангриси.
`онг тангриси.
Ўзал ҳидли, мушк ҳидли.
[лтираган, нур сочиб турган
`онг тангриси.
`онг тангриси.]

Илаҳи

ангри йаруқ кучлуг билгака йалварар биз
Этунур биз кун ай тангрика
Йашин тангри ном қуты
Мар Мани пириштиларқа

Ўут қолур биз тангрима
Этузумузни кузатинг
Ўзутумузни бошунг

Ўив қолур биз йаруқ тангриларка
Адасизин туралим
Эгрунчлигин эралим.

[Илоҳий қўшиқ]

[Тангри — порлоқ, кучли, донога ёлворармиз,
Ўтинармиз кун, ой тангрига.
Яшин тангри, нўм қути
Содиқ Моний ва пайғамбарларга

Қут бахш этинг, эй тангрим
Вужудимизни сақланг!
Рухимизни озод қилинг!

Қут илтижо этармиз нурли тангрилардан,
Қўркувсиз турайлик,
Севинч—ла яшайлик.]

* *

Бизинг тангримиз адгуси рэдни тийур,
Бизинг тангримиз адгуси рэдни тийур
Рэднида йиг мэнинг адгу тангрим алпим бэкрэким
Рэднида йиг мэнинг тэнгрим алпим бэкрэким.

Билагусуз йити вайыр тийур

Билагусуз йити вайыр тийур
Вайырда отви билиглигим тузунум йаруқым
Вайырда отви билиглигим билгам йангам

Кун тангри йаруқын таг кокузлугун билгам
Кун тангри йаруқын таг кокузлугум билгам
Кортла тузун тангрим кулугум кузунчум
Кортла тузун тангрим бурқаным булунчусузум.

(Апринчур тигни мадҳияси)

[Бизим тангримизнинг хўблиги жавҳардир, дерлар,
Бизим тангримизнинг хўблиги жавҳардир, дерлар,
Жавҳардан-да устун менинг аъло тангрим, алпим, паҳлавоним.
Жавҳардан-да устун менинг аъло тангрим, алпим, паҳлавоним.
Олмос учи қайралган—чун кескир дерлар,
Олмос учи қайралган—чун кескир дерлар,
Олмосдан ҳам кескир менинг билимдоним аслзодам, нурим,
Олмосдан ҳам кескир менинг билимдоним, донишмандим,
паҳлавоним,
Менинг, куёш тангри нури каби, фаҳрим, донишмандим,
Менинг куёш тангри каби фаҳрим, ақллигим,
Гўзал, асл тангрим, шуҳратим, нажоткорим,
Гўзал, асл тангрим, бурхоним, ноёбим.]

* *

Тузун билга кишилар тирилалим,
Тангрининг битигин биз ишидалим,
Торт илиг тангриларка тапиналим,
Торт улуг амгакда куртулалим.

Торт илиг тангриларда танығмалар,
Тангри номин тодағмалар,
Тунариг йэklarка тапунуғмалар,
Туманлиг иринчи қылығмалар.

Тупинта олукма олмаки бар,
Тунариг тамуқа тушмаки бар,
Туманлиг йэklar кэлир тийур,
Туманлиг йэklar айар тийур.

Тунариг тунчула басар тийур,
Тунумлуг тэбир тийур,
Тош оза олуруп тултурур тийур.

Ҳанмиш узутлар ташықар тийур.

Ҳардичтаг атузын қодур тийур,
Ҳавары тургугу қалыр тийур,
Ҳэтру сачлығ қуртға йэк келир тийур,
Ҳолылығ булут таг тонқы қашлығ тийур.

Ҳанлығ буқач таг қарақы тийур,
Ҳашғуқ таг қара бой эмки тийур,
Ҳурнинта боз булит онур тийур,
Ҳамғақынта қара тутун ташықар тийур.

(Ўлим тасвири шеъри)

[Асл, доно инсонлар тўпланайлик,
Тангрининг битигин биз эшитайлик.
Тўрт доно тангрига топинайлик,
Тўрт улуғ азобдан қутулайлик.

Тўрт доно тангрини инкор этганлар,
Тангри каломини қадрламаганлар,
Зулмат шайтонларига топинганлар,
Ўн мингларча гуноҳ қилганлар!

Охири инсоннинг ўлмоғи ҳам бор,
Қоронғу дўзахга тушмоғи ҳам бор,
Ўн мингларчаа шайтон келади дерлар,
Ўн мингларча шайтон иш кўрар дерлар.

Қоронғу тун каби, узоқдан тушади дерлар,
Хафалик ҳам босиб келади дерлар,
Кўнглига ўрнашиб, пора қилади дерлар,
Инкорчи руҳлар ҳам чиқади дерлар.

Тардичдай⁶ вужудин тарк этади дерлар,
Молу мулк орқада қолади дерлар,
Терс, юнгли, қари шайтон келади дерлар,
Дўл булути каби қора қошлидур дерлар.

Қонли тувакдайдир кўзлари дерлар,
Қозик каби катта кўкраги дерлар,
Бурнидан бўз булут юксалар дерлар,
Кўксидан қора туман чиқади дерлар...]

⁶ тардич – монийлик мифологиясида жон олувчи.

Урхун–енисей ёдгорликлари

Урхун–енисей ёзувлари милоддан олдинги У асрдан бошлаб милоднинг ХУ асригача Марказий Осиёнинг Ўзбекистон, Мўғулистон, Жанубий Сибирь, Қозоғистон, Шарқий Туркистон ва бошқа қатор худудлардан топилган. Шимолий Кавказда ХУ асрда ҳам урхун ёзувидан фойдаланилган.

Кул тигин битигтоши 732 йили Турк хоқонлиги(551–745)нинг машхур, чинакам ватанпарвар лашкарбошиси Кул тигин шарафига ўрнатилган. Битигтош Турк хоқонлигининг охириги ҳукмдорларидан бири, Кул тигиннинг акаси Билга хоқоннинг кўрсатмаси билан ёзилган.

Кул тигин битигтоши икки қисмдан — кичик ва улуғ битигдан иборат. Битигтошнинг муаллифи — Йўллик тигиндир.

Битигтош туркий халқларнинг илк ёзма адабиёти намунаси сифатида аҳамиятлидир. Битигтошда Билга хоқон ва Кул тигин туркий қавмларнинг тадбиркор йўлбошчиси, доимо халқ ташвиши билан яшайдиган раҳнамолар сифатида намоён бўлади. Хоқонликни парчаланиб кетишдан сақлаб қолиш, қабилалар ўртасидаги ёвузликка барҳам бериш ва уларнинг бошини қовуштириб, душманларни бир-бирига эл қилиш — Билга хоқон ва Кул тигиннинг бош мақсади эди.

Ватан манфаати йўлида хизмат қилиш, мамлакатнинг мустаҳкам, осойишта бўлиши учун курашни улар ўзларининг бурчи деб билдилар. Бу мақсадни амалга ошириш учун эса улар халқни ўз ортидан эргаштира олишдек машаққатли вазифани бажардилар.

Битигтошда Кул тигиннинг жасоратларига алоҳида урғу берилади. У чинакам ватанпарвар раҳнамо сифатида нафақат Турк хоқонлигида, балки қўшни юртларда шуҳрат таратган эди. Унинг дафн маросими Табғач, Тибет, Сугд, Турғаш, Қирғиз ва бошқа қатор давлатлардан мартабали одамлар келгани ҳам буни тасдиқлайди.

Кул тигин битигтоши ёзма адабиётнинг ўзига хос намунаси сифатида тарихий–қаҳрамонлик жанрига мансуб. Кичик битиг эса қадимги турк давридаги нотиклик санъатидан далолат беради. Битигтошда йиғи, мадҳ жанрларининг энг яхши намуналарини ҳам кузатиш мумкин.

Енисей битиглари ҳажм жиҳатидан катта бўлмаса–да, қадимги туркий адабиётдаги йиғи ва мадҳ жанрлари тўғрисида тасаввур ҳосил қилади.

Кул тигин

(Кичик битиг)

(1) Тангридаг тангрида болмыш турк Билга қаған бу одка олуртым. Сабымын тукати асидгил, улайу ини йигунум, огланым, бирики оғушым, бодуным, бирийа шад апыт баглар, йырайа тарқат буйруқ баглар. Отуз

[Фалакдай худодан бўлган турк доно хоқони бу тахтга ўтирдим. Сўзимни тугал эшитгин, кейинимдаги ини, жияним, ўғилларим, қонқардошим, халқим, ўнгдаги шадапиг* беклар, чапдаги тархонлар,* буйруқ беклар,* ўттиз...]

(2) тоқуз оғуз баглари, бодуны, бу сабымын адгути асид, қатыгды тынгла. Илгару кун тоғсықа, биргару кун ортусынгару, қурығару кун батсықынга, йырғару тун ортусынгару, анта ичраки бодун қоп манга корур, анча бодун

[тўққиз ўғуз беклари,* халқи, бу сўзларимни яхшилаб эшит, диққат қилиб тингла! Олдинга — кунчиқарга, ўнгга — кун юришга, орқага — кунботарга, чапга — тун ўртаси (шимол)гача бўлган ердаги халқлар ҳаммаси менга қарайди. Шунча халқни]

(3) қоп итдим. Ол амти аийығ йоқ турк қаған Отукан йыш олурсар, илта бунг йоқ. Илгару Шантунг йазиқа таги суладим, талуйқа кичиг тагмадим, биргару Тоқуз арсанка таги суладим, Тупутка кичиг тагмадим, қурығару Йинчу ог(уз)

[йиғдим. У энди ёвуз эмас, турк хоқони Ўтукан йишда* турса, элда ташвиш йўқ. Шимолга — Шантунг чўлигача* лашкар тортдим, денгизга бир оз етмадим. Жанубга — тўққиз арсан қабиласигача лашкар тортдим, Тибетга бир оз етмадим. Ғарбда Сирдарёни]

(4) кача Тамир қапығқа таги суладим. Йырғару Йир Байырқу йиринга таги суладим, бунча йирка таги йорыгдвм. Отукан йишда йиг иди йоқ армис, ил тутсық йир Отукан йыш армиш. Бу йирда олурып, табғач бодун бирла

[кечиб ўтиб, Темир дарвозагача* лашкар тортдим, шунча жойгача юриш қилдим. Ўтукан йишда яхши ҳоқим йўқ экан. Давлатни тутиб турадиган ер Ўтукан йиш экан. Бу ерда ўрнашиб, табғач халқи* билан]

(5) тузалтим. Алтун, кумуш, исигти, қутай бунгсыз анча бирур табғач бодун сабы сучиг ағысы йымшақ армис, сучиг сабын йымшақ ағын арып, ырақ бодунығ анча йағытур армис, йағру қонуқта кисра аийығ билиг анта ойур армис.

[муросага келдим. Олтин, кумуш, ичкилик, ипакни шунча ҳисобсиз бераётган табғач халқининг сўзи ширин, ипак кийими нафис экан. Ширин сўзи, ипак кийими билан алдаб, йироқ халқни шу хилда яқинлаштирар экан. Яхши қўшни бўлгандан кейин ёвуз илмни у ерда ўрганар экан.]

(6) Адгу билга кисиг, адгу алп кисиг йорытмаз армис; бир кис: йангылсар, оғушы бодуны, бисукинга таги қыдмаз армис. Сучи сабынга, йымшақ ағысынга артуруп окуш турк бодун, олтиг. Турк бодун уласикинг, бирйа Чуғай йиш, Тог, Элтан

[Яхши доно кишини, яхши алп кишини йўлатмас экан. Бирор киши адашса, уруғи, халқи, уйи, ёпинчигигача кўймас экан. Ширин сўзига нафис ипагига алданиб, кўп турк халқи, ўлдинг. Эй турк халқи айриминг жанубга — Чуғай йишга,* Тўт, Элтан]

(7) йазы қонайын, тисар турк бодун уласикиг анта анйығ киси анча бошғуруп армис. Ырақ арсар йаблақ ағы бируп, йағуқ арсар, адгу ағь бируп, тип, анча бошғуруп армис. Билиг билмаз киси ол сабығ алығ йағру барып, окуш киши олтиг.

[чўлига манзил қилай десанг, турк халқининг айримини у ерда ёвуз киши шундай пишиқлар экан: йироқ бўлса, ёмон ипак беради, яқин бўлса, яхши ипак беради, деб шу хилда пишиқлар экан. Илмсиз киши у сўзга ишониб, унга яқинлашиб, кўп киши ўлди.]

(8) Ол йырғару барсар, турк бодун, олтачисан. Отукан йыр олуруп. арқыш туркиш ысар, нанг бунгуг йоқ. Отукан йиш олурсар, бангу ил тута олуртачы сан, турк бодун, тоқ арықақсан, ачсық, тосық омаз сан, бир тодасар ачсық омазсан. Антағынынг

[Шимолга борсанг, эй турк халқи, ўлажаксан. Ўтукан ерига ўрнашиб, карвон юбориб турсанг, ҳеч қандай ташвиш йўқ. Ўтукан йишни манзил қилсанг, мангу давлатни сақлаб туражаксан. Эй турк халқи, тўкис ишонувчансан, самимий, носамимийни ажратмайсан, ким қаттик гапирса, самимийни ҳам танитайсан. Ўшандайлигинг]

(9) учун игидмиш қағанынынг сабын алматын, йыр сайу бардығ, қоп анта алқынтығ, арылтығ. Анта қалмышы йир сайу қоп туру олу йорыйур артиг. Тангри йарлықадуқын учун, озим қутым бар учун қаған олуртым. Қаған олурыпан

[учун тарбият қилган хоқонингнинг сўзини олмайин, ҳар қаерга кетдинг, у ерларда бутунлай ғойиб бўлдинг, ном—нишонсиз кетдинг. Ўша ерда қолганинг ҳар ерда зўрға ўлиб—тирилиб юрган эдинг. Тангри ёрлақгани учун, истейдодим, бахтим бор учун мен сизларга хоқон бўлдим. Хоқон бўлиб]

(10) йоқ чығанй бодунығ қоп қобартдым, чығанй бодунығ бай қылтым, аз бодунығ окуш қылтым. Аза бу сабымда игид барғу? Турк бағлар бодун, буни асидинг. Турк бодунығ тирип ал тутсықынғын бунта уртым, йангылып уласикингин йама

[йўқ қашшоқ халқни яхшилаб оёққа турғаздим. Қашшоқ халқни бой қилдим, оз халқни кўпайтирдим. Ё бу сўзимда ёлгон борми?! Турк беклари, халқи буни эшитинг! Турк халқини тўплаб давлат тутишингизни бу ерда тошга ўйиб ёздим. Адашиб айрилганингни ҳам]

(11) бунта уртым, нангнанг сабым арсар, бангу ташқа уртым. Ангар кору билинг, турк амти бодун бағлар, бодка коругма бағлар, ку

йангылтачысыз. Ман бангу таш... табгач қаганта бадизчи калуртим, бадизтим. Манинг сабымын сымады.

[бу ерда ёздим. Нимаики сўзим бўлса, мангу тошга ўйиб ёздим. Унга қараб билинг, туркнинг эндиги халқи, беклари, уй, дунёгагина қарайдиган, кўзига фақат мол–мулк кўринадиган беклар, сизлар гумроҳсизлар. Мен мангу тошга ҳаммасини ўйиб ёздим. Табгач хоқонидан наққош келтирдим, нақшлатдим. Менинг нутқимни бузмади.]

(12) Табгач қағанынг ичраки бадизчиг ыты. Ангар адынчыг барақ йаратуртым, ичин ташын адынчыг бадиз уртуртим, таш токутдым, конгултаки сабымын... (он оқ оғлынг)а татынга таги, буны кору билинг, бангу таш

[Табгач хоқони ўз наққошини юборди. Култигинга зиёратгоҳ яраттирдим. Ичи–тошига махсус нақш солдирдим. Тош ўрнаттирдим, кўнгилдаги сўзларимни у тошга ёздим. Ўн ўқ авлодигача,* тоггача* буни кўриб билинг. Мангу тош]

(13) тоқытдым. (Бу ариг) арсар амтықа ариг йирта арсар анча ариг йирта бангу таш тоқытдым, битидим. Аны коруп, анча билинг ол таш(ыг тоқыт)дым. Бу битиг битигма атысы Йолыг тигин.

[ўрнаттирдим. Бу сайргоҳ бўлгач, мақбара сайргоҳ ерда бўлса. Шундай сайргоҳ ерда мангу тош ўрнаттирдим, ёзув битидим. Уни кўриб шундай деб билинг: бу битиг битилгувчининг¹ (яъни Кул тигиннинг) жияни Йўллияг тигиндир.]

(Улуғ битиг)

(1) Уза кок тангри асра йағыз йар қылынтуқта акин ара киси оғлы қылынмыс. Киси оғлынта уза ачум апам Бомын қаган Истами қаган олурымс. Олурыпан турк бодуныг алин торусин тута бирмис, иту бирмис.

[Юқорида кўк осмон, пастда кўнғир ер яратилганда, иккисининг ўртасида инсон болалари пайдо бўлган. Инсон болалари устидан от–бобом Бўмин хоқон,* Истами хоқон* хоқон бўлиб ўтирганлар. Улар тахтга ўрнашиб, турк халқининг давлатини, қонун–қоидаларини тутиб турганлар, риюя қилиб турганлар.]

(2) Торт булунг қоп йағи армис, су сулапан, торт булунгдақы бодуныг қоп алмыс, қоп баз қылмыс, башлығыг йукунтирмис, тизлигиг сокурмис. Илгару Қадырқан йышқа таги, киру тамир қарығқа таги қонтурмис. Акин ара

[Тўрт тараф бутунлай душман экан. Лашкар тортиб, тўрт тарафдаги халқни бутунлай олганлар, бутунлай тобе қилганлар. Боши борнини бошини эгиб таъзим қилдирганлар, тиззаси борни чўккалатганлар

¹ яъни Култигиннинг.

Шарққа — Қадирқан йишга*, ғарбга — Темир дарвозагача ўрнашганлар. Қадирқан билан Темир дарвозанинг орасида]

(3) иди оқсыз кок турк анча олурур армис. Билга қаған армис, алп қаған армис, буйруқы йама билга армис аринч, алп армис аринч, баглари йама бодуны йама туз армис. Аны учун илиг анча тутмыс аринч, илиг тутып торуг атмис. Ози анча

[хўжайинсиз, уруғ ҳокимиятисиз, чекланмаган ерга эга бўлиб, асл турк шу тарзда яшар экан. Улар доно хоқон экан, баҳодир хоқон экан, вазирлари ҳам доно ва ботир бўлган бўлиши керак, беклари ҳам, халқи ҳам тўғри экан. Шунинг учун давлатни шу хилда тутиб турган эканлар, давлатни тутиб, қонун-қоидаларини яратган, ўзи шу тарзда яшаб]

(4) каргак болмыс. Йоғчы, сығытчы онгра, кун тоғсықта Бокли чол(л)иг ил, тагач, тупут, апар, пурум, қырқыз, уч қурықан, отуз татар, қытанй, татабы — бунча бодун калипан сығтамыс, йығламыс. Антаг кулуг қаған армис. Анта кисра иниси қаған

[вафот қилганлар. Азачи, йиғичилар шарқдан — кун чиқардан Бўкли чўлилик* халқ, Табғач, Тибет, Авар,* Рум,* Қирғиз,* Уч қуриқан,* ўттиз татар,* Қитани,* Татаби* — шунча халқ келиб, йиғлаган, аза тутган. Шундай машхур хоқон экан. Шундан кейин укаси хоқон]

(5) болмыс аринч, оғлыта қаған болмыс аринч. Анта кисра иниси ачисинтаг қылынмадуқ аринч, оғлы қангынтаг қылынмадуқ аринч, билигсиз қаған олурмыс аринч, йаблақ қаған олурмыс аринч, буйруқы йама билигсиз аринч, йаблақ армис аринч.

[бўлган экан. Ўғли ҳам хоқон бўлган экан. Ундан сўнг иниси оғасидай иш тутмаган экан, ўғли отасидай иш тутмаган экан. Тахтга жоҳил хоқон ўтирган экан, бадфеъл хоқон ўтирган экан. Вазири ҳам билимсиз экан, қўрқоқ экан.]

(6) Баглари бодуны тузсиз учун, табғач бодун таблигин курлиг учун, армақчысын учун, инили ачили кингшуртукин учун, багли бодунлығ йонгшуртықын учун турк бодун илладик илин ычғыну ыдмис.

[Беклари, халқи инсофсиз бўлгани учун, табғач халқи ҳийлакор бўлгани учун, тоймас бўлгани учун, фирибгар бўлгани учун, оға ва инини бир-бирига қайрагани учун, беги ва халқини бир-бирига чаққани учун турк халқи эллашган давлатини қўлдан чиқариб юборган.]

(7) Қағанладуқ қағанын йитиру ыдмыс, табғач бодунқа баглик уры оғлынг кул болты, силик қыз оғлынг кунг болты. Турк баглар турк атын ыты, табғачғы баглар табғач атын тутыпан табғач қағанға

[Хоқонлик қилиб турган хоқонини йўқотиб юборган. Табғач халқига бек бўладиган ўғил боласи билан кул бўлган, сулув қиз боласи билан чўри бўлган. Турк беклари туркча отини ташлаганлар, табғач бекларининг табғачча отини қабул қилиб, Табғач хоқонга]

(8) кормис. Алиг йыл исиг кучиг бирмис. Илгару кун тоғсықда Бокли қағанқа таги сулайу бирмис, қурыгару Тамир қапығқа таги сулайу бирмис, табғач қағанқа илин торусин алы бирмис. Турк қара қамуғ [қарам бұлғанлар. Эллик йил меҳнатини, кучини сарф қилибдилар. Шарқда — кунчиқарда Бўкли хоқонигача лашкар тортиб берибди, ғарбда Темир даврозагача лашкар тортиб берибди. Табғач хоқонига туркларнинг давлатини, ҳукуматини олиб берибди...Турк фуқароси, барча]

(9) бодун анча тимис: “Иллиг бодун артим, илим амти қаны? Кимка илиг қазғанурман?” тир армис, “Қағанлығ бодун артим, қағаным қаны, на қағанқа исиг кучиг бирурман?” тир армис. Анча тип, табғач қағанқа йағы болмыс.

[халқ шундай дебди: “Давлатли халқ эдим, давлатим энди қани? Кимга давлатни эғаллаб беряпман?” — дер экан. “Хоқонли халқ эдим, хоқоним қани? Қайси хоқонга меҳнатимни, кучимни сарф қилипман?” — дер экан. Шундай деб Табғач хоқонига қарши бўлибди.]

(10) Йағы болып итину йаратуну умадуқ йана ичикмис. Бунча исиг кучиг биртукгару сақынматы. “Турк бодун олурайин, уруғсыратайин”, тип армис, йоқаду барыр армис. Уза турк тангриси турк ыдуқ йири [Қарши бўлиб, қувилиб, ўзини тиклашга умид қилиб, яна таслим бўлибди. Шунча меҳнатини, кучини сарф этганини андиша қилмай, Табғач хоқони, турк халқини ўлдирайин, уруғини қолдирмайин, дер экан, уларни йўқотиб бораётган экан. Аммо юқорида турк осмони, туркнинг муқаддас ери,]

(11) субы анча тимис: турк бодун йоқ болмазун, тийин, бодун болчун, тийин, қангым Илтарис қағанығ, огим Илбилга қатунығ тангри топасинта тутып йогару котурмис аринч. Қангым қаған йити йигирми арин ташықмыс, ташра

[суви шундай дебди: “Турк халқи йўқ бўлмасин”, деб, “халқ бўлсин”, деб отам Элтариш хоқонни,* онам Элбилга хотунни* тангри ўз мартабасида тутиб, юқори кўтарган экан. Отам хоқон ўн етти эри билан четга чиқиб кетган. Четда юрибди]

(12) йорыйур тийин, ку асидип, балықдақы тағықмыс, тағдақы инмис, тирилип йатмис, ар болмыс. Тангри куч биртук учун қангым қаған суси бори таг армис, йағысы қонйтаг армис. Илгару қурыгару сулап тирмиш, қобартмыш, қамуғы

[деган овозани эшитиб, шаҳардаги тоққа чиқибди, тоғдаги пастга тушибди, йиғилиб етмиш жангчи бўлибди. Тангри куч бергани учун отам хоқоннинг лашкари бўридай экан, душмани кўйдай экан. Шарққа, ғарбга лашкар тортиб, одам йиғибди, оёққа турғизибди. Ҳаммаси йиғилиб, етти юз эр бўлибди.]

(13) йати йуз ар болмыс. Йати йуз ар болып илсирамис, қағансырамыс бодунығ, кунгадмис куладмис бодунығ, турк торусин ычғынмыс

бодуныг ачум апам торусинча йаратмис, бошғурмис, толис тардуш (бодуныг анта атмиш)

[Етти юз эр бўлиб, давлатини йўқотган, хоқонини йўқотган халқни чўрига айланган, кулга айланган халқни, турк ҳукмронлигини боғ берган халқни ота-боболарим қонун-қоидалари бўйича бошқарибди ташкил қилибди. Тўлис,* тардуш* халқини шу пайтда оёққа турғизибди.]

(14) йабғуғ шадьг анта бармис. Бирийа табғач бодун йағы болмыс йырайа Баз қаған тоқуз оғуз бодун йағы армис, қырқыз, қурықан, оту: татар, қытай, татаби қоп йағы армис. Қанғым қаған бунча...

[Ябғуни,* шадни* ўшанда тайинлабди. Жанубда табғач халқи душман экан, шимолда Баз* хоқон, тўққиз ўғуз халқи душман экан, қирғиз қуриқан, ўттиз татар, қитаний, татаби бутунлай душман экан. Отам хоқон бунча душманга тенглашиб]

(15) қырқ артуқ(ы йити) йолы суламис, йағирми сунгус сунгусмис тангри йарлықадуқын учун иллигиг илсиратмис, қағанлығын қағансыратмис, йағығ баз қылмыс, тизлигиг сокурмис, башлығын йукунтир(мис қанғым қағын) инча илиг

[қирқ етти марта лашқар тортган, йағирма марта жанг қилган. Тангри ёрлақгани учун давлати борни давлатсизлантирган, хоқони борни хоқонсизлантирган, душманни эл қилган, тиззаси борни чўккалатган боши борни эгиб таъзим қилдирган.]

(16) торуг қазғанып, уча бармис. Қанғым қағанға башлайу Баз қағанын балбал тикмис, ол торуда уза ачим қаған олурты. Ачим қаған олурьпан, турк бодуныг йича итди, игитди, чығанйығ (бай қылты, азын окус қылты.)

[Шу хилда ҳукмронликни эгаллаб, вафот қилган. Отам хоқоннини қабрига биринчи қилиб Баз хоқонининг балбали тикилди. Ўша ҳукумат бошига амаким хоқон бўлиб ўтирди. Амаким хоқон халқни яхшилаб тузатди, тарбият қилди. Камбағални бой қилди.]

(17) Ачим қаған олуртуқда, озум тардуш бодун уза шад артим. Ачим қаған бирла илгару йашыл оғуз Шантунг йазықа таги суладимиз қурығару Тамир қапығқа таги суладимиз. Когман аша қы(рқыз йиринга таги суладимиз).

[Амаким хоқон бўлиб турганда, ўзим тардуш халқи устидан шад эдим Амаким хоқон билан шарққа — Яшил ўғуз*, Шантунг текислигигача лашқар тортдик, ғарбга — Темир дарвозагача лашқар тортдик Кўгманни* ошиб ўтиб, Қирғиз ерига лашқар тортдик.]

(18) Қамуғы биш отуз суладимиз, уч йағирми сунгушдимиз иллигиг илсиратдимиз қағанлығығ қағансыратдимиз, тизлигиг сокуртимиз башлығығ йукунтиртимиз, тургас қаған туркимиз (бодуным арти билмадукин)

[Ҳаммаси бўлиб йағирма беш марта лашқар тортдик, ўн уч марта жанг қилдик, давлати борни давлатсизлантирдик, хоқони борни

хоқонсизлантирдик, тиззаси борни чўккалатдик, боши борни таъзим қилдирдик. Тургаш* хоқони туркимиз эди, билмагани]

(19) учун, бизинга йанглуқын учун қағаны олти, буйруқы баглари йама олти, он оқ бодун амгак корти. Ачумиз апамиз тутмыс йир суб идисиз болмазун тийин, аз бодунығ итип йар(атып)...

[учун, бизга нисбатан янглишгани учун, хоқонң ўлди, вазири, беклари ҳам ўлди. Ўн ўқ халқи қийинчилик кўрди. Бобомиз, аждодимиз бошқарган ер—сув эгасиз бўлмасин, деб аз* халқини тузатиб, тикладик, (улар учун) жанг қилдик. Аз халқига]

(20) Барс баг арти, қаған ат бунта биз биртимиз, синглим кунчуйығ биртимиз, ози йангылты, қағаны олти, бодуны кунг кул болты. Когман йир суб идисиз қалмазун, тийин, аз кырқыз бодунығ йарат(ып калтимиз сунгусдимиз илин)

[Барс бек эди. Хоқон унвонини бунда биз бердик. Синглим хоқонзодани бердик. Ўзи адашди, хоқони ўлди, халқи чўри, кул бўлди. Кўгман ер—суви эгасиз қолмасин, деб оз қирғиз халқини тиклаб,]

(21) йана биртимиз. Илгару Қадырқан йышығ аша бодунығ анча қонтуртымыз, анча итдимиз, қурығару Кангу тарманки таги турк бодунығ анча қонтуртымыз, анча итдимиз. Ол одка кул қуллығ болмыс арти (кунг кунглиг болмыс арти, иниси ачисин билмаз арти, оғлы қангын билмаз арти).

[қайтиб бердик. Шарқда Қадирқан йишни ошиб, халқни шу хилда жойлаштирдик, шу тарзда тузатдик. Фарба Кангу Тармангача* турк халқини шу ҳолда жойлаштирдик, шу хилда тузатдик. У замонда кул кулга эга бўлган эди, чўри чўрига эга бўлган эди.]

(22) Анча қазғанмыс итмис илимиз торумиз арти. Турк оғуз баглари бодун асидинг! Уза тангри басмасар, асра йар талинмасар, турк бодун, илингин торунгин ким артати? (удачи арти турк бодун)

[Шу хилда қозонилган, барпо этилган давлатимиз, қонун--қондаларимиз бор эди. Турк ўғуз беклари, эй халқ, эшитинг! Тепадан осмон босмаган бўлса, пастда ер ёрилмаган бўлса, эй турк халқи, давлатингни, ҳукуматингни ким бузди?]

(23) Окун! Коргунинг учун игидмис билга қағанынга, армис бармис адгу алинга канту йангылтығ, йаблақ кигуртиг. Йарақлығ қантан калип йана алтди? Сунгуглуг қантан калипан сура алтди? Ыдук Отукан йыш (бодун бардығ, илгару барығма)

[Ўкин, пушаймон бўл кўргилигинг, тақдиринг учун тарбият қилган доно хоқонингга, емирилган, қўлдан кетган яхши давлатингга. Ўзинг адашдинг, орага ёмонни киргиздинг. Куролли қайдан келиб тарқатиб юборди, найзали қайдан келиб суриб кетди. Муқаддас Ўтукан йишга бординг, шарққа боролгунча]

(24) бардығ, қурығару барығма бардығ, бардук йирда адгуг ол аринч: қанынг субча йугурти, сонгукинг тағча йатды, баглик уры оғлынг кул

болты, силлик қыз оғлынг кунг болты! Билмадук учун (йаблақынги учун ачим қаған уча барды)

[бординг, ғарбга боролгунча бординг. Борган ерда яхшилик шу бұлд қонинг сувдай оқди, суягинг тоғдай уюлиб ётди, бек бұладиган ўғи боланг қул бұлди, сулув қиз боланг чўри бұлди. Билмаганинг учу ёмонлигинг учун амаким хоқон ўлиб кетди.]

(25) башлайу қырқыз қағанығ балбал тикдим. Турк бодунығ аты ку ёқ болмазун тийин, қангым қағанығ, огим қатунығ котурмиш тангр ал баригма тангри, турк бодун аты куси ёқ бол(мазун тийин, озими ол тангри)

[Унга бошлаб Қирғиз хоқонининг балбалини тикдим. Турк халқини номи, донғи йўқ бұлмасин, деб отам хоқонни, онам хотун малика юқори кўтарган Тангри, давлат берадиган Тангри турк халқини номи, донғи йўқ бұлмасин, деб ўзимни у Тангри]

(26) қаған олуртды аринч. Нанг йылсығ бодунқа олурмадим, ич ашсыз, ташра тонсыз йабыз йаблақ бодунта уза олуртым. Иним Ку тигин бирла созлашдимиз, қангымыз ачимиз қаз(ғанмыш бодун ал куси ёқ болмазун)

[хоқон қилиб ўрнатди, шекилли. Мол, йилқилик халққа хоқон бұл ўрнашмадим. Ичи ошсиз, тоши кийимсиз, оч–яланғоч, ёвуз, ёмон хал узра ўрнашдим. Иним Култигин билан сўзлашдик: отамиз, амаким қозонган халқнинг оти, донғи йўқ бұлмасин,]

(27) тийин, турк бодун учун тун удымадым, кунтуз олурмадым; ини Кул тигин бирла, аки шад бирла олу йиту қазғантым, анча қазғаны бирики бодунығ от суб қылмадым. Ман (озим қаған олуртықыма йи сайу)

[деб турк халқи учун тун ухламадим, кундуз ўтирмадим. Иним Ку тигин билан, икки шад билан ўлиб–тирилиб муваффақият қозонди. Шу хилда қозониб бирлашган халқни бир–бирига ўт–сув қилмади. Мен ўзим хоқон бўлиб ўрнашганимга]

(28) бармыш бодун олу йиту йадағын йалангын йана қалти. Бодунь игидайин тийин, йырғару оғуз бодун тапа, илгару қытань татабы боду тапа, биргару табғач тапа улуғ су аки йагирми...(сунгушдим, анта)

[ҳар ерга кетган халқ ўлиб–тирилиб, яёв, яланғоч қайтиб келд. Халқни тарбият қилайин деб, шимолга —ўғуз халқи томонга, шарқ — қитаний, татаби халқи томонга, жанубга — табғач томонга кат лашкар билан ўн икки марта уришдим. Ундан]

(29) кисра, тангри йарлықазу, қутым бар учун улугим бар учун олтач бодунығ тиргиру игиттим, йаланг бодунығ тонлығ, чығань бодунь бай қылтым, аз бодунығ окуш қылтым, ығар аллигда (ығар қағанлығд йағ қылтым, торт булунгдақы)

[кейин, тангри ёрлақасин, бахтим бор учун, насибам бор учун ўлаётга халқни тирилтириб тарбият қилдим, яланғоч халқни кийимлик қилди]

самбағал халқни бой қилдим, оз халқни кўп қилдим. Панохталаб давлатлида, хоқонликда яхшилик қилдим. Тўрт жиҳатдаги]

(30) бодунығ қоп баз қыттым, йағысыз қыттым, қоп манга корти. Исиг кучиг бирур бунча торуг қазғанып иним Кул тигин озинча каргак болты. Қангым қаған учдукда, иним кул тигин йи(ти йашда қалты, он йашда)

[халқни бутунлай эл қилдим, бир–бирига дўст қилдим, (хаммаси) бутунлай менга қаради. Меҳнатни, кучни берувчи шундай ҳокимиятни қозониб иним Кул тигин вафот этди. Отам хоқон учганда (ўлганда) иним Кул тигин етти ёшда қолди, ўн ёшда]

(31) Умай тағ огим қатун қутынга иним Кул тигин ар ат булты. Алти йағирми йашынга ачим қаған илин торусин анча қазганты, алты чуб Соғдақ тапа суладимиз, буздимиз. Табғач Онг тутук бис т(уман су калти, сунгушдимиз).

[Умайдай* онам хотун бахтига иним Кул тигин йигит деган ном гопди. Ўн олти ёшида амаким хоқон давлатини, ҳокимиятини шу килда қўлга киритди. Олти чўб вилоят сўғдлари томонга лашкар гортдик. (Уларни) тор–мор қилдик. Табғач, Ўнг Тутукдан* беш туман қўшин келди, жанг қилдик.]

(32) Кул тигин йадақын оплайу тағди. Онг тутук йорчын йарақлығ алигин тутды йарақлығды қағанқа анчулады. Ол суг анта йоққышдымыз. Бир отуз йашынга Чача сонгунка сунгушдимиз, анг илки Тадықын Чурынг боз (атығ бинип тағди, ол ат анта)

[Кул тигин яёв отилиб хужум қилди. Ўнг Тутук йўлбошчисининг яроқли қўлини тутди, яроқланган ҳолда хоқонга армуғон қилди. У лашкарни ўшанда йўқ қилдик. Йигирма бир ёшида Чача Сангунга* уруш қилдик. Энг аввал Тадқан Чурнинг* бўз отини миниб хужум қилди. У от ўшанда]

(33) олти. Ақинти Ышбара йамтар боз атығ бинип тағди, ол ат анта олти, учинч Йагин Силиг багинг кадимлиг торығ ат бинип тағди, ол ат анта олти. Йарақынга йалмасынта йуз артуқ оқун урты йизак башынга бир (тагурмади)

[ўлди. Иккинчи бор Ишбара Ямтарнинг* бўз отини миниб хужум қилди, у от ўшанда ўлди. Учинчи бор Еган Силиг бекнинг* тўриқ отини миниб хужум қилди. У от ўшанда ўлди. Яроғига, ёпинчиғига юздан ортиқ ўқ билан урди. Баданига, бошига битта ҳам тегмади.]

(34)... тағдукин, турк бағлар, қоп билирсиз. Ол суг анта йоққышдымыз. Антса кисра йир Байырқу улуғ Иркин йағы болты. Ани йангыл Турги Йаргун колта буздымыз; улуғ Иркин азқынйа арин тазин Култигин (алты отуз)

[...хужум қилганини, турк беклари, яхши биласиз. У лашкарни йўқ қилдик. Ундан кейин Ер байиркулик* Улуғ Эркин душман бўлди. Уни пароканда қилиб, Турғи яргун* кўлида тор–мор қилдик. Улуғ Эркин озгина йигити билан қочиб кетди. Кул тигин йигирма олти]

(35) йашынга қырқыз тапа суладимиз; сунгуг батымы қарығ сокипан, Когман йышығ тоға йорып, қырқыз бодунығ уда басдымыз; қағанын бирла Сунга йышда сунгушдимиз; Кул тигин Байыркун(ынғ ақ адғырлығ)

[ёшида Қирғиз томонга лашкар тортдик. Найза ботими қорни ёриб, Кўгман йишга кўтарилиб юриб, Қирғиз халқини уйқуда босдик. Хоқони билан Сунга йишда* жанг қилдик. Кул тигин Байиркунинг оқ отини]

(36) бинип оплайу тагди; бир ариғ оқун урты, аки ариғ удышуру санчды; ол тагдукда Байыркунунг ақ адғырығ удлықын сыйу урты. Қырқыз қағанын олуртимиз, илин алтимиз. Ол йылқа ту(ргис тапа Алтун йышығ)

[миниб отилиб хужум қилди. Бир эрни ўқ билан урди, икки эрни кетма–кет қилиб санчди. Ўша хужумда Байиркунинг оқ айғирини кураги билан синдириб урди. Қирғиз хоқонини ўлдирдик, давлатини олдик. Ўша йили Тургаш томонга Олгин йишга*]

(37) тоға Артис угузуг кача йорыдымвз, тургис бодунығ уда басдымыз, тургис қаған суси Болучуда отча борча калти, сунгушдимиз; Кул тигин Башғу боз ат бинип тагди; Башку боз...

[кўтарилиб, Иртиш дарёсини кечиб юрдик. Тургаш халқини уйқуда босдик. Тургаш хоқон лашкари Бўлучуда* ўтдай, бўрондай келди. Жанг қилдик. Кул тигин Башғу номли бўз отни миниб хужум қилди.]

(38) ...акисин ози алтызты. Анта йана кирип тургис қаған буйруқы, аз тутуқуғ алигин тутды. Қағанын анта олуртимиз, илин алтымыз; қара тургас бодун қоп ичикди; ол бодунуғ (Табарда қондурдымыз, йана йорып)

[Ўшанда жангга кириб Тургаш хоқонининг вазирини, Аз тутуғини ўз қўли билан ушлади. Хоқонини ўшанда ўлдирдик, элини олдик. Қора тургаш халқи бутунлай таслим бўлди. У халқни Табарда* жойлаштирдик. Қайтиб бориб,]

(39) соғдақ бодун итайин тийин, Йинчу огузуг кача Тамир қапығқа таги суладимиз. Анта кисра қара тургис бодун йағы болмыш кангарас тапа барды. Бизинг су аты турук, азуқы йоқ арти, йаблақ киси ар...

[суғдақ* халқини тuzатайин, деб Сирдарёни кечиб ўтиб, Темир дарвозагача лашкар тортдик. Ундан кейин қора Тургаш халқи душман бўлган Кенгарас* томонга борди. Бизнинг лашкаримизнинг оти ориқ, озиги йўқ эди.]

(40) алп ар бизинга тагмиш арти. Антағ одка окунип, Кул тигининг аз арин иртуру ытымыз. Улуғ сунгуш сунгушмыш, алп Шалчы ақ атын бинип тагмиш, қара тургас бодунығ анта олурмиш алмыш, йана йорып...

[Алп эр бизга хужум қилган эди. Ўшандай замонда хафа бўлиб, Кул тигинни озгина йигит билан излатиб юбордик. Катта жанг қилибди

Алп Шалчининг* оқ отини миниб хужум қилибди. Қора тургаш халқини ўшанда ўлдирибди, қўлга олибди.]

(41) ...бирла Кушу тутуқ бирла сунгушмиш, арин қоп олурмис, абин барымын (қалы)сыз қоп калурти. Кул тигин йити отуз йашынга, қарлуқ бодун арур барур арикли йағы болты. Тамғыдуқ башда сунгусдимиз.

[Қайтиб бориб Кушу тутуқ* билан жанг қилибди, унинг жангчиларини бутунлай ўлдирибди. Уйини, бор нарсасини битта ҳам қолдирмасдан ҳаммасини келтирди. Кул тигин йигирма етти яшарлигида қарлуқ* халқи бегоналашиб кетгач, душман бўлди. Биз улар билан Тамғидуқ башда* жанг қилдик.]

(42) (Кул) тигин ол сунгушда отуз йашайур арти; алп Шалчы (ақ а)тын бинип оплайу тагди; аки ариг удушуру санчды. Қарлуқығ олуртимиз, алтимиз; аз бодун йағы болты. Қара колта сунгушдимиз, Кул тигин бир қырк йашайур арти; алп Шалчы ақын

[Кул тигин шу жангда ўттиз яшар эди. Алп Шалчининг оқ отини миниб, отилиб хужум қилди. Душманнинг икки жангчисини биринкетин қилиб санчди. Биз қарлуқни ҳам қўлга олдик. Аз халқи душман бўлди. Улар билан Қоракўлда* жанг қилдик. Бу пайтда Кул тигин ўттиз бир яшар эди. У Алп Шалчининг оқ отини]

(43) бинип оплайу тагди; аз алтабариг тутды; аз бодун анта йоқ болты. Ачим қаған или қамшағ болтуқынга, бодун илиги каги болтуқынга изгил бодун бирла сунгушдимиз. Кул тигин алп Шалчы ақын бинип миниб, отилиб хужум қилди. Аз (қабиласидан) Элтабарни қўлга олди. [Аз халқи ўшанда йўқ қилинди. Амаким хоқоннинг давлати қийин аҳволда қолганда, халқи душман бўлган изгил халқи* билан жанг қилдик. Кул тигин Алп Шалчининг оқ отини миниб,]

(44) опла(йу таг)ди, ол ат анта тус(ди и)згил бодун олти. Тоқуз оғуз бодун канту бодуным арти; тангри йир булғақын учун йағы болты; бир йылқа биш йолы сунгушдимиз; анг илки Тоғу балықда сунгушдимиз, [отилиб хужум қилди. У от ўшанда ўлди. Изгил халқи ҳам ўлди. Тўққиз ўғуз халқи ўз халқим эди. Еру осмон фитнага тўлгани учун ҳам бизга душман бўлди. Бир йилда беш марта жанг қилдик. Энг аввал Тўғу шаҳрида* жанг қилдик.]

(45) Кул тигин Азман ақығ бинип, оплайу тагди, алти ариг санчды, су тагисинга йитинч ариг қылыгчады; акинти Қушлағақда адиз бирла сунгушдимиз, Кул тигин Ай йағызын бинип оплайу тагип, бир ариг санчды,

[Кул тигин Азманнинг оқ отини миниб, отилиб хужум қилди. Олти жангчисини ўлдирди. Қўшин хужум қилганда, еттинчи жангчини қилич билан чопди. Иккинчи марта Қушлағақда* Адиз билан жанг қилдик. Кул тигин Аз деган йигитнинг кулранг отини миниб, отилиб хужум қилди (ва) бир жангчини санчди.]

(46) тоқуз ариг агира тоқыды; адиз бодун анта олти; учинч Бол...нда оғуз бирла сунгушдимиз, Кул тигин Азман ақығ бинип тагди, санчды;

сусин санчдымыз, илин алтимиз; тортинч Чуш башынта сунгушдимиз:
турк

[Тўққиз жангчини атрофида айланиб чопиб урди. Адиз халқи ўша ерд
ўлди. Учинчи марта Бу...нда Ўғуз билан жанг қилдик. Кул тиги
Азманнинг оқ отини миниб ҳужум қилди, санчди. Давлатини қўлг
киритдик, тўртинчи марта Чуш бошида* жанг қилдик. Турк]

(47) бодун адақ қамшатды, йаблак болтачы арти; оза калмис сусин Ку
тигин ағытып, Тонгра бир оғуш алпағу он ариг, Тонгра тигин йоғынга
агирип олуртимиз. Бисинч Азганти Қадазда оғуз бирла сунгусдимиз:
Кул тигин

[халқи оёқдан қолди, ёмон бўладиган эди. Илгари келиб қолга
лашкарини Кул тинин кувиб, қахрамон ўнта жангчисини Тўнга тигин
азасида қуршаб олиб ўлдирдик. Бешинчи марта Азганти қадазда ўғу
билан жанг қилдик. Кул тигин]

(48) Аз йағзын бинип тагди, аки ариг санчды, балыққа бармады. О
су анта олти. Мағы қорған қышлап йазынга оғузғару су ташықдымык:
Кул тигин абиг башлайу ақытымыз; оғуз йағы ордуқ басды. Кул тигин
[Азнинг куланг отини миниб ҳужум қилди, икки жангчисин
ўлдирди. Шаҳарга қайтиб бормади. Ўғузнинг лашкари ўшанда ўлди
Мағи кўрғонда* қишлаб, баҳорда ўғуз томонга лашкаримиз била
чиқдик. Кул тигин оила аъзоларимизни бошлаб ўртага кетди. Ўғу
душман ўрдани босди. Кул тигин]

(49) Огсиз ақын бинип тоқуз арин санчды, ордуқ бирмади, огим қату
улайу огларим, акаларим, калингуним, кунчуйларым бунча йам
тириги кунг болтачы арти, олуги йуртда йолта қалтачы артигиз.

[Ўгсизнинг* оқ отини миниб, тўққиз жангчини ўлдирди. Ўрдан
бермади. Онам хотун, кейинги оналарим, опаларим, келинларим
хонзодаларим, тиригингиз чўри бўлар эдингиз, ўлигингиз чўл
биёбонда, йўлда ётиб қолар эди!]

(50) Кул тигин йоқ арсар, қоп олтачи артигиз! Иним Кул тигин қарга
болты, озим сақынтым; қорур козум қормаз таг, билир билигим билме
таг болты, озим сақынтым. Од тангри йасар, киси оғлы қоп олигл
торумис.

[Кул тигин бўлмаса, бутунлай ўлар эдингиз. Иним Кул тигин вафс
этди, вужудим алам чекди. Кўрар кўзим кўрмаётгандай, билар ақли
билмаётгандай бўлди, жоним азобда қолди. Дунёни Тангри яратади
инсон болалари ҳаммаси ўладиган қилиб яратилган.]

(51) Анча сақынтым; козда йаш калсар, ати да конгулта сығыт калса
йантуру сақынтым, қатығды сақынтым: аки шад улайу ини йигуни
оғланым бағларим бодуным кози қашы йаблақ болтачы тип сақынтым
Йоғчы сығытчы қытанй, татабы бодун башлайу

[Шунчалик алам тортдимки, кўзга ёш келганда, кўнгилга йиғ
келганда, қайта алам чекдим, қайта қайғурдим. Икки шад, кейинг

ини, жияним, ўғилларим, бекларимнинг кўзи, қоши ёмон бўлади, деб қайғурдим. Азачи, йиғичилар, қитаний, татаби халқини бошлаб] (52) Удар сангун калти; табғач қаганта Исйи Ликанг калти, бир туман ағы, алтун, кумуш каргаксиз калурти; Тупут қаганта Болон калти. Қурийа кун батсықдақы Соғд, Барчакар, Буқарак улус бодунта Нанг сангун Оғул тарқан калти.

[Удар сангун келди. Табғач хоқонидан Исйи Ликанг келди, бир туман ипак, олтин, кумушни ортиқча келтирди. Тибет хоқонининг аёёнларидан бири келди. Ғарбдаги — кунботардаги Сўғд, Барчакар,* Бухоро улуси ва халқларидан Нанг сангун, Ўғул тархон келди.]

(53) Он оқ оғлым тургас қаганта Мақарач тамғачы, Оғуз Билга тамғачы калти; қырқыз қаганта тардуш Ынанчу чур калти; барақ итгучи, бадиз йаратығма битиг таш итгучи табғач қаган чықаны Чанг сангун калти.

Кул тигин қонй йылқа йити йигирмика учды; тоқузынч ай йати отузқа йоғ артуртимиз. Барақын бадизин битиг таш(ын) бичин йылқа йитинч ай йити отузқа қоп алқадымыз. Кул тигин о(лип) қырқ артуқ(ы й)ити йашын болты таш...буунча бадизчиг Тойғун алтабар калу(р)ти. [Ўн ўқ ўғлимдан, тургаш хоқонидан Мақарач тамғачи, Ўғуз билга тамғачи келди. Қирғиз хоқонидан Тардуш Инанчу чур келди. Бинокор, нақш солинган битигтош ясовчи табғач хоқонининг жияни Чанг сангун келди.

Кул тигин қўй йилида, ўн еттинчи куни вафот этди. Тўққизинчи ойнинг йигирма еттисида азасини ўтказдик. Биносини, нақшини, битигтошини маймун йилида, еттинчи ойнинг йигирма еттисида бутунлай тугатдик. Кул тигиннинг қабр тошидаги бунча нақшни Туйғун Элтабар келтирди.]

Билга хоқон

(1) Тангри тағ тангрида йаратмыш турк Билга қаган сабым: қангым турк билга... анта амти ал...тысы ар, тоқуз оғуз йидиникар, кулуг баглари бодуны... турк тангри (алим)

[Фалакдай худо яратган турк Билга хоқон сўзим: отам турк доно хоқони тахтга ўтирганда, тўққиз ўғуз қахрамонлари, машхур беклари ва унинг халқи ... турк илоҳий (давлатим)]*

(2) уза қаган олуртим. Олуртуқыма олтачича сақынғма турк баглар, бодун огирип сабинип тоқтамыш кози йугару корти. Бодка озум олурпы бунча ағыр торуг торг булунгдақы (бодунқа ит)дим. Уза кок тангри...

[узра хоқон бўлиб ўтиришимга орзуманд турк беклари, халқи атрофимга йиғилиб, севиниб, тўхтамиш (яъни ҳаракатсиз) кўзлари юғүриб (яъни ўйнаб) боқди. Тахтга ўзим ўтириб, бунча оғир ҳукуматни тўрт жиҳатдаги халқни эпга келтирдим. Устда (кўк тангри, остда...)]*

(24) йати йигирми йашыма тангут тапа суладим. Тангут бодуныг буздым, оғлын йотузын, йылқысын, барымын анта алтым. Сакиз йигирми йашыма Алти чуб соғдақ

[Ўн етти ёшимда Тангут* тарафга лашкар тортдим. Тангут халқини енгдим, ўглини, бор нарсасини, йилқисини, мол-мулкини олдим. Ўн саккиз ёшимда Олти чуб сўғдақ томонга]

(25) тапа суладим, бодуныг анта буздым. Табғач Онг тутуқ бас туман су калти. Ыдуқ башта сунгуштим. Ол суг анта йоққыштым. Йагирми йашыма басмил ыдықут оғушым бодун арти. Арқыш ыдмаз тайин суладим...ичгартим, қал(ын) ...абру калуртим. Аки отуз йашыма табғач

[лашкар тортдим, халқини ўшанда тор-мор қилдим. Табғач Ўнг тутуқдан беш туман қўшин келди. Идар бошда* жанг қилдим, у қўшинни ўша ерда йўқ қилдим. Басмил,* идиқут* қариндош халқим эди. Карвон юбормайди деб қўшин тортдим, таслим қилдим. Йигирма икки ёшимда табғач]

(26) тапа суладим. Чача сангун сакиз туман бирла сунгушдим, сусин анта улуртим. Алти отуз йашыма чик бодун қырқыз бирла йағы болты. Кам кача чик тапа суладим. Урпанта сунгушдим, сусин санчдим. Аз бодуныг алтым...ичгиртим. Йаты отуз йашыма қырқыз тапа суладим, сунгуг батымы

[томонга лашкар тортдим. Чача сангуннинг саккиз туманлик қўшини билан урушдим, қўшинини ўлдирдим. Йигирма икки ёшимда чик* халқи қирғиз билан душман бўлди. Кама дарёсини* кечиб ўтиб, Қирғиз томонга лашкар тортдим. Ўрпанда* жанг қилдим, қўшинини тор-мор қилдим. Аз халқини таслим қилдим. Йигирма етти ёшимда яна қирғиз томонга лашкар тортдим. Найза ботими]

(27) қарығ сукшан, Кугман йышығ тоға йорып қырқыз бодуныг уда басдым. Қағанын бирла Сунга йышда сунгуштим. Қағанын улуртим, илин анта алтым. Ол йылқа тургис тапа Алтун йышығ аша Артис угузуг кача йорыдым. Тургис бодуныг уда басдым, тургис қаған суси утча борча калти.

[қорни ёриб, Кўгман йишга кўтарилиб, қирғиз халқини уйқуда босдим. Хоқони билан Сунга йишда жанг қилдим. Хоқонини ўлдирдим, давлатини ўшанда олдим. Ўша йили Тургаш томонга Олтин йишни ошиб ўтиб, Иртиш дарёсини* кечиб ўтиб, юриш қилдим. Тургаш халқини уйқуда босдим. Тургаш хоқонининг қўшини ўтдай, бўрондай келди.]

(28) Болучуда сунгушдимиз. Қағанын, йабғусын, шадын анта олуртим, илин анта алтым. Отуз йашыма Бас балық тапа суладим, алти йолы сунгусдим...сусин қоп олуртим. Бас балық ичраки на киши атын...тагдук йоқ учун киси балықда манга уқғалы калти. Бас балық аны учун озды. Отуз артуқы

[Бўлучуда жанг қилдик. Хоқонини, йабғусини, шадини ўшанда ўлдирдим. Давлатини ўшанда олдим. Ўттиз ёшимда Бешбалиқ* тарафга қўшин тортдим. Олти марта жанг қилдим, кўп қўшинни ўлдирдим. Бешбалиқдаги не-не кишилар...менга тушунмоқ мақсадида келди. Бешбалиқ шунинг учун омон қолди. Ўттиз бир]

(29) бир йашыма қарлуқ бодун, бунгсыз арур барур арикли йағы болты. Тамғидуқ башда сунгушдим, қарлуқ бодунығ улуртим, анта алтым...йашыма қарлуқ буд қарлуқ бодун тир...санчтым, улуртим, тоқуз оғуз мангинг бодуным арти. Тангри йар булғақын учун одинг...

[ёшимда қарлуқ халқи ниҳоятда узоклашиб кетиб, душман бўлди. Тамғидуқ башда жанг қилдим. Қарлуқ халқини ўлдирдим, ўшанда қўлга олдим...ёшимда қарлуқ уруғи, қарлуқ халқи деб...санчдим, ўлдирдим. Тўққиз ўғуз халқи менинг халқим эди. Фалак, ер фитнага тўлгани учун, тахтнинг]

(30) кунни тагдук учун, йағы болты. Бир йылқа торт йолы сунгушдим. Анг илки Тоғу балықда сунгушдим. Тоғла угузуг йузти качиб суси...Акинти Антарғуда сунгушдим, сусин санчдим, илин алтым. Учунч Чуш башында сунгушдим, Турк бодун адақ қамшатды, йаблақ [кунни битгани учун душман бўлди. Бир йилда тўрт марта жанг қилдим, энг аввал Тўғу балиқда жанг қилдим. Тўғла дарёсини кечиб ўтиб лашкарни... иккинчи марта Антарғуда* жанг қилдим, лашкарларини енгдим, давлатини олдим. Учунчи марта Чуш бошида жанг қилдим. Турк халқи чарчади, ёмон]

(31) болтачи арти. Оза йайа калигма сусин ағыттым. Укуш олтачи анта тирилти. Анта Тонгра йылпағуты бир уғушуғ Тонга тигин йоғынта агара тоқыдым. Тортинч Азганти Қадазда сунгушдим, сусин анта санчтим, йабрытдым... барм... қырқ йашыма. Мағы Курған қышладуқда йут болты. Йазынга

[бўладиган эди. Тўққиз ўғузнинг бизникени пароканда қилиб келадиган лашкарини қайтардим. Кўп ўладигани ўшанда тирик қолди. Ўшанда Тўнгрининг* жангчиси, паҳлавони, битта қабиласини Тўнга тигин азасида қуршаб олиб урдим. Тўртинчи марта Азганти қадазда* жанг қилдим. Лашкарини ўша ерда тор-мор қилдим, тинкасини куритдим. Қирқ ёшимда Мағи қўрғонда қишлаганимизда ют бўлди. Баҳорда]

(32) Оғуз тапа суладим. Илки су ташықмыш арти, акин су абда арти. Уч оғуз суси баса калти, йадағы йабыз болты, тип алғалы калти. Сынгар суси абиг барқығ йулғалы барды, сынгар суси сунгушгали

калти. Биз аз артимиз, йабыз артимиз. Огуз...йағ... куч биртукучун, анта санчтим,

[Ўғуз томонга лашкар тортдим. Қўшиннинг олди йўлга чиққан эди. Иккинчи қўшин уйда эди. Уч ўғуз лашкари босиб келди. Яёв, ночор бўлди деб қолгани келди. Бир ён лашкар уйни, ҳовлиларни бўшатгани кетди. Бир ён лашкар жанг қилгани келди. Биз оз эдик, ночор эдик. Ўғуз томон куч бергани учун ўшанда жанг қилдим],

(33) йайдым. Тангри йарлықадуқ учун, ман қазгантуқ учун турк бодун қазганмыш аринч. Ман инилигу бунча башлайу қазганмасар, турк бодун олгачи арти, йоқ болгачи арти. Турк баглар бодун, анча сақының. Анча билинг! Огуз бодун...ыдмайын тийин суладим,

[пароканда қилдим. Тангри ёрлақагани учун, мен муваффақиятга эришганим учун, Турк халқи ғалаба қозонди. Мен томондан давлат бундай бошқарилмаса, турк халқи ўлажак эди, йўқ бўлажак эди... Турк беклари, халқи шундай ўйланг, шундай билинг! Ўғуз халқи душман бўлди, уни қўлдан чиқариб юбормай, деб лашкар тортдим.]

(34) абин, барқын буздим. Огуз бодун, тоқуз татар бирла тирилип калти. Ағуда ики улуғ сунгуш сунгушдим. Сусин буздим, алин анта алтым. Анча қазғанып... тангри йарлықадуқ учун, узим отуз артуқы уч йашыма –ук арти. Одсаг отулаг куч

[уйини, зиёратгоҳини буздим. Ўғуз халқи тўққиз татар билан йиғилиб келди. Ағуда* икки марта катта жанг қилдим. Лашкарини тор–мор қилдим, давлатини ўшанда олдим. Шунча муваффақиятга эришиб, тангри ёрлақагани учун ўзим ўттиз уч ёшда хоқон бўлдим...]

(35) игидмиш қағаны йангылты. Уза тангри ыдуқ йар суб асра қаған қуты тапламады аринч, тоқуз огуз бодун йарин, субин адаып Табғачғару барды. Табғач бодун...йарта калти. Йигидайин, тийин...сақынып бодунығ

[Бўйсунган хоқони янглишди. Юқорида тангри, муқаддас ер–сув, отам хоқон руҳи рози бўлмади. Тўққиз ўғуз халқи ерини, сувини ташлаб, табғачға кетди... Табғач халқи.. ерга келди. Бўйсундирайин, деб ўйлаб, халқини]

(36) йазуқлат...бириёа табғачда аты қуси йоқ болты. Бу йарда манга кур болты. Ман озум қаған олуртықым учун турк бодунығ...қылмадым илиг торуг йагади қазгантым...ыд...тирилип

[...жанубда Табғачда оти, донги йўқ бўлди. Бу ерда менга юқори мартаба насиб бўлди. Мен ўзим хоқон бўлиб ўрнашганим учун турк халқини пароканда қилмадим. Давлатни, ҳукуматни яхшилаб эгалладим.]

(37) анта сунгушдим, сусин санчтим. Ичкигима ичикди, бодун болти, улугма улти. Саланга қоды йорыпан қысыдылата абин барқын анта буздим... йышқа ағды. Уйғур алтабар йузча арин илгару тазип барды

[у ерда жанг қилдим, лашкарини йўқ қилдим. Таслим бўладигани таслим бўлди, халқ бўлди, улуғлари ўлди. Селенга* бўйлаб юриб,

уйини, мол–мулкени вайрон қилдим..Йишга ошиб ўтди. Уйгур Элтабар* юзтача одами билан шарққа тизилиб борди.]

(38)...турк бодун ач арти, ол йилқығ алып игиттим. Отуз артуқы турт йашыма оғуз тазип табғачқа кирти. Укунуп суладим, суқын... оғлын, йотузын анта алтым, аки алтабарлиг бодун...

[...турк халқи оч эди, йилқини олиб, йўқ қилдим. Ўттиз тўрт ёшимда Ўғуз қочибориб, Табғачга қўшилди. Хафа бўлиб, лашкар тортдим, боласини, бекасини ўшанда олдим...]

(39) татабы бодун табғач қағанқа курти. Йалабачы, адгу сабы отуги калмаз, тийин йайын суладим. Бодунығ анта буздым. Йылқысын... суси тирилип калти. Қадырқан йишда қон...

[татаби халқи Табғач хоқонига таслим бўлди. Элчиси, яхши сўзи, арз–доди келмаётир, деб ёзда лашкар тортдим. Халқини мағлуб қилдим.. Йилқисини... лашкари тизилиб келди. Қадирқан йишда жойлашдик.]

(40) ...ғақынга йарынгару субынгару қонты. Бирийа қарлуқ бодун тапа сула тип тудун йамтарығ ыттым. Барды...илтабар йоқ болмыш, иниси бир қурғ...

[...ерига, сувига жойлашди. Олдинга қарлуқ халқи томонга қўшин тортай, деб Тудун Ямтарни* жўнатдим. Борди... Элтабар йўқ бўлди, укаси бир қўрғон...]

(41) ...арқышы калмади, аны айытайын тип суладим. Қорғу аки уч кисилигин тазип барды. Қара бодун қағаным калти тип огди... ка ат биртим кичиг атлығ...

[...карвони келмади, уни йўқлатай, деб лашкар тортдим. ..икки–уч кишисини тизиб борди. Қора халқ, хоқоним келди, деб ўйлади... от бердим, кичик отли...]

Шимол томони

(1) Табғач атлығ суси бир туман артуқы йати бинг суг илки кун улуртим. Йадағ сусин акинти кун (қоп олуртим) тирилип барды.

[Табғачнинг отлиқ лашкарини, ўн етти минглик лашкарини биринчи куни ўлдирдим. Яёв лашкарини иккинчи куни бутунлай йўқотдим.]

(2) ...йолы суладим. Отуз артуқы сакиз йашыма қышын қытай тапа суладим, (отуз артуқы тоқуз йашыма йазын татабы тапа суладим)...

[...марта хужум қилдим. Ўттиз саккиз ёшимда қишда қитаний томонга хужум қилдим (ўттиз тўққиз ёшимда ёзда татаби томонга хужум қилдим.)]

(3)...ман...улуртим, оғлын, йотазын (йыл)қысын...барымын...ра кунчу...

[...ўлдирдим, ўғлини, мол–мулкени, йилқисини, бор нарсасини (олдим).]

(4) бу ...йотазын йоқ қылдым.

[Бу...хотинини ўлдирдим.]

(5) йор...

[юр(дим).]

(6) сонгушдим...учун...

[жанг қилдим...учун...]

(7) бартим, алп арин улуруп балбал қылу биртим.

[Бордим, баҳодир жангчисини ўлдириб, (уни) балбал (қилиб) тикдим.]

(8) Қуғ сангун башаду турт туман су калти. Тунгқар тағда тагин тоқыдым, уч туман суг улуртим, бир туман ...уктим, татабы...

[Қуғ сангун* бошчилигида қирқ минг лашқар келди. Тунгқар тоққа* етиб бориб, ҳужум қилдим, ўттиз минг лашқарини ўлдирдим. Ўн мингтасини қочирдим.]

(9) улурти, улуғ оғлим ағрын йоқ болча. Қуғ сангуниг балбал тика биртим. Ман тоқуз йигирми йыл шад олуртым, тоқуз йигирми йыл қаған олуртим. Ил тутдим, отуз артуқы бир...

[ўлдирди, тўнғич ўғлим касал бўлиб, нобуд бўлди. Қуғ сангунни* балбал қилиб тикдим. Мен ўн тўққиз йил шад бўлиб ўтирдим, ўн тўққиз йил хоқон бўлиб ўтирдим. Давлатни тутиб турдим. Ўттиз бир ёшимда...]

(10) туркима бодунума йагин анча қазғану биртим. Бунча қазғанып қанғым қаған ыт йил (734) онынч ай алти отузқа уча барды. Лағзын йыл бисинч ай йити отузқа йоғ артуртим. Буқағ тутуқ...

[туркимга, халқимга давлатни шу тарзда эгаллаб бердим. Шу тарзда эгаллаб бериб, отам хоқон ит йилининг ўнинчи ойида йигирма олти ёшида вафот этди.* Тўнғиз йили бешинчи ойнинг йигирма еттисида дафн маросимини ўтказдим.* Буқағ тутуқ*...]

(11) манга Лисун Тай сангун башаду биз юз аран калти. Қоқылық у... алтун кумис қаргаксиз калурти йоғ йыпарығ калурип тика бирти. Чынтан ығач калурип оз йараш...

[Менга Лисун Тай сангун* бошчилигида беш юз одам келди. Олтин, кумушни ҳисобсиз келтирди. Маросим шамларини келтириб, ўрнатиб берди. Сандал ёғочи келтириб...]

(12) бунча халқ сачын, қулқақын йангақын бычды, адгу озлак атын қара кисиг, кок тайиниг сансыз калурип қол қотты.

[Шунча халқ сочини, қулоғини, яноғини кесди. Яхши боқимдаги шахсий отларини, қора кишиларни, олмахонларини ҳисобсиз келтириб, барини қўйиб кетди...]

(13) Тангри таг тангри йаратмыш турк Билга...сабым: қаным турк билга қаған олуртықынта турк амти бағлар...касра тардуш бағлар Кул чур башлайу, улайу шадапыт бағлар, онгра тулас бағлар, апа тарқан...

[Фалакдай худодан бўлган турк Билга... нутқим, отам турк доно хоқон (тахтта) ўтирганда, туркнинг ҳозирги беклари...кейинги тардуш беклари ғарбда Кули чур* бошчилигида, шарқда тўлис беклари, апа тархонлар* (жойлашдилар).]

(14) башлайу улайу шадапыт бағлар...туман тарқан, Тонйуқуқ бойла баға тарқан улайу буйруқ...ич буйруқы баг Кул Иркин башлайу улайу буйруқ бунча амты бағлар қаным қағанқа артану...

[бошлаб чапдаги шадапит беклар... туман тархон,* Тўнюкүк бўйла бага тархон,* чапдаги буйруқ... буйруқ бек Кул Эркин* бошчилигида, чапдаги буйруқ(лар) — шунча бу ердаги беклар отам хоқонга бўйсуниб...]

(15) артангу ати мағ... турк багларин бодунын артангу ати мағ итди. Огди... қаным қаған ...йоғынмыш турк баглар бодуны...йар...ирти. Озима бунча...

[Турк бекларини, халқини орттириб номини мақтади... Одам хоқон(га)... аза тутган турк беклари, халқи ер... Ўзимга шунча (лик)...]

Жануб томони

(9) қаған ачим қаған олуртықынта турт булунгдақы бодунығ бунча итмиш...тангри йарлықадуқ учун узим олуртықыма тұрт булунгдақы бодунығ итдим, йаратдим и... қылтым. Ман тургас қағанқа қызымын...артангу улуғ тұрун алы биртим. Тургас қағанынғ

[Амаким* хоқон бўлиб турганда... тангри ёрлақагани учун тұрт томондаги халқни тузатдим, тикладим. Мен Тургаш хоқонига қизимни улуғ маросим билан олиб бердим.]

(10) Қызын артангу улуғ турун оғлума алы биртим...артангу улуғ турун алы биртим...артуртум. Тур...баз...башлығығ йукунтуртум, тизлигиг сукуртим. Уза тангри, асра йар йарлықадуқ учун

[Қизини улуғ маросим билан ўғлимга олиб бердим...боши борни бошини эгиб таъзим қилдирдим, тиззаси борни чўккалатдим. Юқорида осмон, пастда ер ёрлақагани учун]

(11) кузин курмадуқ, кулқақын асидмадуқ бодунымын илгару кун тоғсықынга...биргару табғачға қурығару...кун батсықынга, йырғару тун... алтунын урунғ кумушин, қырғағлығ қутайын акинлиг исигтин, узлак атынг, адырынг, қара кисин

[Кўз билан кўрмаган, кулоқ билан эшитмаган халқимни шарққа — кун чиқишга...жанубга — табғачға, орқага — кун ботишга, шимолга — тун... олтинини, оқ кумушини, қирғоғида ипаги бор матосини, ичимлигини, зотдор отини, кулунларини, қора одамини]

(12) кук тайинин туркима бодуныма қазғану биртим, ити биртим...бунгсыз қылтым. Уза тангри арклиг...аз бодун...ича туман оғлы...

[кўк олмахонларини* турк халқимга эгаллаб бердим, яратиб бердим... ташвишсиз қилдим. Юқоридаги тангри кучли...оз халқ...ўн минг жангчи...]

(13) йама игидинг! Амғатманг! Төлғатманг! Олуртым. Турк баглар, турк бодуным...биртим...амтықа ташығ...қазғанмыш ағымын турк бодун...бу қағанынгда бу багларигда йарынгда субынгда адырылмасар турк бодун

[хам юксалтиринг! Қисманг! Азоб берманг! (Чунки мен хон) бўлдим. Турк беклари, турк халқим...бердим...эгаллаб берган ипагимни турк халқи...Бу хоқонингдан, бу бекларингдан айрилмасанг, турк халқи,]

(14) узунг адгу кортачисан, абинга киртачисан, бунгсыз болтачисан... кисра табғач қаганта бадизчиг қоп калуртим... мангин сабымын сымады...ичраки бадизчиг ыттым, ангар адынчығ ташығ барқығ йаратдым. Ичин ташын адынчығ бадиз уртым...таш тоқыдым, кунгултаки сабымын

[Ўзинг эзгулик кўражаксан, беташвиш бўлажаксан...кейин табғач хоқонидан наққош келтирдим. ..Менинг нутқимни тузмади...(Табғач хоқони) саройидаги наққошини юборди, унга тошни, иморатни ясаттирдим. Ичини, тошини алоҳида нақшлатдим. Кўнглимдаги сўзларимни]

(15) он оқ оғлынга, татынга таги буны куру билинг! Бангу таш тоқыттым...йарта...тоқытдым, битидим бу...таш барқын...

[Ўн ўк ўғлига, тотига қадар буни кўриб билинг, мангу тош ўйдириб ёздирдим.]

Билга қаган битигин Йолыг тигин битидим бунча барқығ бадизиг узығ турк билга қаган атысы Йоллығ тигин ман ай артуқы турт кун олурып битидим бадизтим.

[Билга хоқон битигини мен, Йўллуғ тигин,* ёздим. Бундай иморатни, нақшни...хоқоннинг жияни Йўллуғ тигин, бир ою тўрт кун ўтириб, ёздим, нақшлатдим.]

Сужи битигоши

(1) Уйғур йаринта Яғлақар қан ата калти.

[Уйғур ерига Яғлақар* хон аталиб келди.]

(2) Қырқыз оғлыман, бойла қутлуғ йарған

[Қирғиз ўғлиман, бойла қутлуғ йарған—]

(3) ман. Қутлуғ баға тарқан ога буйруқы

[ман. Қутлуғ баға тархоннинг *буйруғини ижро этувчиман.]

(4) Кум соруғум, кун тоғсуқа, батсықа

[Овозам, шухратим кун чиқишга, кун ботишгача]

(5) тагди. Бай бар артим. Ағылым он, йылқым сансыз арти.

[етди. (Менинг) бойлигим бор эди. Кўрам ўнта, йилқим сон—саноқсиз эди.]

(6) Иним йати, орым уч, қызым уч арти, абладим оғлымын

[Етгита укам, учта ўғлим, учта қизим бор эди, уйли қилдим ўғилларимни.]

(7) қызымын қылынгсыз биртим. Марыма йуз ар торуғ биртим.

[Қизимни қалинсиз бердим. Устозимга юзта одам, турар жой бердим.]

(8) Йигинимин атымын кортим, эмти олтим.

[Жиянларимни, набираларимни бердим. Энди вафот этдим.]

- 9) Оғланым, арда марымынча бол, қанқа тап, қатығлан.
Ўғлим, шуҳратда устозимдай бўл, хонга хизмат қил, мард бўл.]
- 10) Улуғ оғлым а... бақды.
Тўнғич ўғлим (сизларга) қаради.]
- 11) Кормадим р...м оғул.
Кўрмадим ...ўғил...]

Ирқ битиги

Қадимги туркий адабиётдан бизга — Ирқ битиглари, яъни Фол китоблари етиб келган.

Одамзоднинг табиатга қарashi, инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар маълум бир воқеа-ҳодисотга боғлиқ ҳолда талқин қилинди, улар буюмларга бўлган муносабатларини кундалик ҳаёт тарзи билан боғлади. Кундалик турмушда ўша тасаввурларга таянадиган бўлди, тасаввур-тушунчаларини аниқ бир мақсадга йўналтирди. Бора-бора одамларнинг тасаввурларини оммалаштирадиган шахслар пайдо бўлиб, улар ўзига хос ёзма адабиётни яратдилар. Бу турдаги ёзма адабиёт Фол китобларидир. Инсонлар Фол китобларига қадимданоқ муурожаат этганлар.

Таъбирнинг кудратли кучи бор. У кундалик турмушдаги шубҳаларни ўртадан кўтаради, ўтмишни хотирга солади, келажакни ойдинлаштириб беради. Таъбир қадимдан инсон дили ва тафаккуридаги аллақандай сирли ҳалқадир. Қадимги Фол китоблари инсоният тафаккурининг маҳсули, одамларга йўл-йўриқ кўрсатувчи омил сифатида юзага келгани шубҳасиздир.

Фолбинлик ва таъбирчиликни фақат диний дунёқараш маҳсули деб баҳолаш бир ёқламадир. Қадимги турк давридаги таъбирчилик билан ислом муҳитидаги таъбирчилик ўртасида шу жиҳатдан анча фарқлар бор. Таъбирчилик аслида ўзига хос фандир.

Фол китобларининг яратилишидан мақсад — инсонларнинг руҳан бойиши, соғлом муҳит яратиш эди. Шу маънода таъбирномаларни фақат фолбин ва таъбирчиларнинг ўйлаб чиқарган ғоялари эмас, балки ҳаётий мазмун касб этган қарашларнинг маҳсули, деб қараш мақсадга мувофиқдир. Таъбирчилар ғояларни халқнинг ўзларидан олганлар. Зотан, одамнинг жамиятда тутган ўрни қай тарзда бўлмоғи керак? Одамлар ўртасидаги муносабатлар қандай асосларга қурилмоғи керак? Одам мартаба, обрў-эътибор, роҳатга эришуви учун нима қилиши даркор? Севинч, шодлик одамга қай пайтда ва қай тарзда келади? Хасталиклардан фориғ бўлишнинг йўллари борми? Ана шунга ўхшаш муаммоларга фолбин ва таъбирчилар жавоб излаганлар. Шу каби муаммоларни ҳал қилиш йўл-йўриқлари Фол китобининг туб моҳиятини ташкил қилади.

Ирқ битиги

1.* Бултунг
Камағ эл улуслар тапығы йугару калти ускунгда
Тангридам кут буйан утмақ йигэдмак кантунг орнанти одунда.
Кун тангри қайтсысы ачилти йаруды
Йағыз йир йузи йашарды корклади.
Йуринг булут онуп йағмур йағды
Тоз топрақ озин сонды
Онгдун кидин йир оз тапингча
Кунтин тагтын балық улус кенту конглунгча
Асра атынг йигедтинг
Кичиг атынг бадутдунг
Ким болғай санга энгирмадачи.
Бағингсуғунг йолунти
Тамғанг йарлықынг йорыды.
Уры оғул кусасар бултунг
Эл тавар тиласанг таптынг.
Йг ағрығ китди
Конак йасғач башқарди.
Конглунгин огрунчлуг қылғыл
Йирка тенгрика севинч тутғыл.

[Агар қуёш деган фол чиқса,
Таъбири шундайдир:
Барча эл, улуслар хизмати қўлингизга, хузурингизга келади,
Илоҳий саодат, эзгулик, фойда, юксалиш ўз–ўзича келади,
Қуёшнинг нурлари сочилади, порлайди,
Заминнинг тупроғи яшаради, кўрк очади.
Оқ булут юксалиб, ёмғир сочилади,
Чанг–тўзон ўз–ўзича йўқолади.
Шарку ғарбда эл ўз орзуси ила (яшайди).
Жануб, шимолда шаҳару улуслар ўз кўнглича (хукм суради).
Ҳеч ким билмаган номинг юксалади,
Кичик номинг обрў топади,
Сенга кимлар бўйсунмайди!
(Йўлингдаги) тўсиқлар, тугунлар ечилади,
Сўзинг, амринг тингланади.
Ўғил бола истасанг, топарсан,
Мол–дунё тиласанг, қўлга киритасан.
Хасталик, оғриқлар кетади,
Челак, ёғоч алмашади.
Дилингни фарах қилгил,
Еру кўкка севинч бағишлагил.]

2. Бируқ бу тушушмақ атлығ ирқ кэлсар
Савин инча айур.
Қадыр қатғы қатығ сав йугару калти усқунгда
Йил оза йил тикилар йилтирди эвингда.
Иг агрығ оғрынта корсар сан....
..... сайды сини бэртгали
Иг тоға агирди сини эмгатгали.
Озунгдин қар ичинта иг кирди
Эмгак бар сақынғулуқ
Конгул ичинта от кирди
Қадғу бар бушунғулуғ.
Бу адатын озғулуғ
Йолунг орукунг козумаз
Инчкунг мэнгинг болтуқмаз.
Кун тангри кирди йир ичинта йарумақы тыдылты
Кок қалықта учар қуш учу умадын турды.
Бағ эр сықылур иш булмадин
Эрклиг қаннынг йарлықы арқулайу турур эвингда
Аллиг чевишлиг кишилар алдайу турур усқунгда.
Кун ай йаруқын тида катығланыр
Адгу кишилар йолын кеса қатығланыр.
Биш йэк талашур
Уч узут оклашур.
Қамағ иш қодғил
Буйан азгу қылынч қыл.
Ада эртгай
Адгу кэлгай.

[Агар учрашмоқ деган фол келса,
Таъбири шундайдир:
Қийин, қўпол, кескин сўз ҳузурингга келади, (ҳали)
олдингда:

Шамол устига шамол қутуриб эсади уйингда.
Хасталик, оғриқлар кўрарсан.
..... (бир мисра тушган).
Сени яраламоқ чун (сувга) ғарқ қилади,
Азоб бермоқ чун атрофингни хасталик ўрайди.
Танангга хасталик киради,
Азоб бор танангда, қайғу келтирар.
Вужудингга бир оташ тушади.
Жонингни суғуриб оладиган қайғу–алам бор.
Бундай таҳликали аҳволдан халос бўлажак йўл, имкон сенга
кўринмайди.
Ҳузур–ҳаловат тополмайсан.

Куёш ер остига киради, нурлари кесилади,
Кўк юзида парвоз қилган қушлар учолмай қолади.
Бек йигитларнинг иши юришмай, сиқилар.
Қудратли хоқоннинг ёрлиғи тескари турар уйингда,
Ҳийлакор инсонлар сени алдайдилар ўнгингда.
Қаттиқ туриб, Куёш ва ой нурига қаршилиқ қилмоқчи
бўладилар,
Маҳкам туриб, яхши инсонларнинг йўлини тўсмоқчи
бўладилар.

Бешта шайтон ўзаро ғавғо этар,
Учта руҳ бир–бири–ла тортишар.
Ҳар қандай ишни қўй,
Эзгу ва хайрли ишлар ила машғул бўл.
Қўрқув ўтиб кетади,
Эзгулик келар.]

3. Бируқ су сулатмак атлын ирқ калсар
Савни инча айур.
Су суласар йир талинур
Киши созласар сав алқынур.
Йол азсар эв тапмаз
Киши йангылсар иш битмаз.
Оз кэнтунгин бэк тутғыл,
Отуг савқа йорыма.
Отуз эртгали оградинг ишинг бутмаз
Бэк болғалы қылынтынг йарлықынг йорымаз.
Қылмыш ишинг йағылығ
Созламиш савинг тудушлуг.
Йэк ичкак эгирур
Йағы йавлақ алдайур.
Кун тангри колунти черигинг оза
Ай тангри батты қутунг уза.
Оз кэнтунгга инанғил
Канту конглунгин бэк тутғыл.
Этузунгин кузатсар сан
Кэлэн кэйик муйузи тэг
Атынг кунг кортулгай.

[Агар лашкар тортмоқ дегани тушда келса,
Таъбири шундай бўлар:
Жанг бўлса, ер ёрилади,
Одам сўзласа, гапи тугайди.
Йўлдан адашса, йўлини топмас,
Одам адашса, иши битмас.

Ўз–ўзингга ҳоким бўл,
Ўтинч, илтимосга борма.
Дарё кечини ўйласанг, ишинг битмас,
Бек бўлмоқ чун ҳаракат қилсанг, ёрлигинг юрмас.
Қилган ишинг душманлик (бўлса),
Айтган гапинг жанжалли (бўлса),
Шайтон, жинлар атрофингни ўрайди,
Ёвуз, ёмон одамлар сени алдайди.
Кун Тангри аскаринг узрада ботади,
Ой Тангри саодатинг узра ботади.
Ўз–ўзингга ишонгил,
Кўнглингни бек тутгил.
Вужудингни муҳофаза этсанг,
Бир кун, кийик мугузи каби,
Номинг, сонинг юксалур.]

4. Бирук бу тағ атлығ ирк кэлсар
Савин инча тир.
Тағ йиринта тағ онди сэнгир болты
Топрак оза топрақ онди идиз болты.
Йарманайын тисар–сан йасғақ турур
Ашайын тисар–сан идиз турур.
Ишта тушта сэчилдинг.
Тудуш кэришта тэзгил
Турықа турушқа барма.
Игинг ағрығынг очди
Эдинг таварығ йувулды.
Санга утрунтачы кишилар анчулайу болур
Қалты кум оза қуду тартып иши кодугу бутмэйук тағ.
Йирка тангрика сэвинч тут
Эдгу қылынчлығ иш окуш қыл
Йангырды ил олурғай сэн.

[Агар тоғ деган туш келса,
Таъбири шундай бўлар:
Тоғлик ердан тоғ юксалар, бўртиқ пайдо бўлур,
Тупроқ устида тупроқ пайдо бўлар, бир тепалик ўртага чиқар.
Тирмашмоқ истарсан, тикдир,
Ошмоқ истарсан, юксақдир.
Тенг–тушинг орасида сараси бўласан,
Ғавгодан, шовқиндан узоқ тур.
Аҳмоқ кимсаларга, жанжалга яқинлашма.
Хасталик, дарддан халос бўласан,
Мол–мулкинги кўпаяди.]

Сенга қарши бўлган кимсалар, қум устига қуйи тортиб,
Иши битмаган инсонлар каби бўлур.
Еру қўкка севинчингни соч,
Кўп хайрли ишлар қил,
Яна хузур–ҳаловатга етишасан.]

5. Бирук бу қорамақ атлығ ирқ кэлсар
Савин инча тир.
Сув тамыры қурысар йаш йавышғу қурийур
Киши кучи қорасар йат кишика басытур.
Тэгимми там ичинда эсрук болтынг
Тэгиммилайуки йағынг тэлим болты.
Асығынг айағынг эгсуди
Эдинг таварынг кокти.
Илтин қантынг бусуш бар
Этузунг тэгра ада бар.
Асығлығ болғулуғ йолунг козунмаз
Инчулуғ болғулуғ бэлгунг бэлгурмаз.
Таш ичинта ики йэк бар
Огунгин конглунгин болғайур
Ил ичинда тэвлиг курлуғ буйруқ бар
Ишингин кучунгин артатыр.
Орки кишиларка ичанғыл
Ардамлиг кишилариг айағыл.
Аданг эртғай
Эдгу кэлғай.
Бу ирқ кимка кэлсар
Суда эрсар санчытур
Балықта эрсар қорайур
Буйан эдгу қылынч қилғу ол.

[Агар камаймоқ деган фол келса,
Таъбири шундай бўлар:
Сувнинг йўли қуриса, янги ўт–ўланлар қурийди,
Инсоннинг қуввати озайса, бегоналарнинг ҳукми остида
қолади.

Атрофи ўралган том ичида сархуш бўлсанг,
Атрофингда душманлар кўпаяди.
Фойда, даромадинг озаяди,
Молу мулкинг камаяди.
Давлатдан, ҳукмдордан ғам келса,
Тананг атрофида таҳлика пайдо бўлади.
Фойда берадиган қўл сенга кўринмаса,
Роҳатга етишмоқ ишорати ҳам бўлмайди.

Тоғ ичида икки шайтон бор,
Ақлингни, кўнглингни хира қилади,
Мамлакат ичида ҳийлакор бир амалдор бор,
Сенинг меҳнатинг, кучингни сўради.
Баланд мартабали инсонлардан узоқ тур,
Олим, фазилатли кишиларга ҳурмат кўрсат.
Ана шунда таҳлика узоқлашар,
Эзгуликлар келар.
Бу фол кимга чиқса,
Жангда бўлса, мағлуб бўлар,
Шаҳарда бўлса, зарар кўрар,
Эзгу, хайрли ишлар бўлмайди.]

6. Бирук бу арқа бирмак атлығ ирқ кэлсар
Савын инча айур.
От куйурди алтунығ
Адыртлағулуғ бэлги бар
Ики конгул қарышты
Тудушгулуғ эмгак бар.
Улуғ иш кодуғ йима оғрунчлуғ эрмаз
Кичиг иш кодуғлар йима будун эрмаз.
Тил талашур
Чашут йонгаг тикилашир.
Эд тавар сачылуғ
Йала йангару оклийур.
Ограмыш иш битмаз эдикмаз
Қылмыш қылынч сығмаз йақмаз.
Иг тапа корсар сэн эд онгадмаки алп
Йырақ бармыш киши кэлмаки сарп
Бушуш қадғу бэлгуси энгира турур.
Инчип эдгу қылынчлығ ишларка инанмағынча
Бу инчсизтин.....
Айығлы савынгнынг адырты йоқ
Конгулунг когузунг оқунмаки окуш
Конгулунг когузунг бутмаки аз.
Ил қан ачығын титмакинг алп
Эдлиг санлығ болуп йормақсынғ сарип.
Тэгсар сэн йангы йылнынг ики йигирминч айында
Анчата тимин иш.....

[Агар юз ўгирмоқ деган фол чиқса, таъбири шундай бўлар:
Ўт олтинни куйдирса,
Айрилиқ аломатини кўрсатади.
Икки кўнгил бир–бирига қарши келса,

Жанжаллашиш аломатидан дарак беради.
Катта ишлар енгил кўчмагани каби,
Кичик ишлар ҳам дарров битмас.
Тиллар курашар,
Бўхтон, ёлғон–яшиқ минғирлаб юрар.
Мол–мулк сочилиб кетар,
Бўхтон янада кўпаяр.
Ўрганган иш ҳам битмас, яхши бўлмас,
Қилинган иш яхшилиқка буюрмас, ёқмас.
Хасталиқни қаратарсан, вужудинг соғайиши қийин,
Йироқ кетган кишининг келмоғи қийин,
У гаму кулфат аломатлари ила ўралгандир.
Фақат эзгу ишларга ишонмагунча,
Бу фалокатлардан қутулмоқ йўқдир.
Айтган гапининг фарқи йўқ.
Кўнглингда, қалбингда пушаймонлик кўп,
Кўнглингда, қалбингда ишонч кам.
Хукмдорнинг ғазабига қарши турмоқ қийин,
Молу обрў эгаси бўлиб яшамоғинг қийин.
Янги йилнинг ўн иккинчи ойига етганингда,
У вақтда дарҳол(ўчиб кетган).]

Бирук бу севинмак атлыг ирқ кэлсар
Ҳавын инча тир.
Севинч оғрунч санга кэлди
Ҳанга торулуг тору тэгди
Ҳини қамағун таплады бэг қылғалы.
Ҳағыз йирда тики онти
Ҳунчудаки к.... қутрулды.
Ҳангрили йирли тэпрэшти
Ҳунли айли корушти.
Ҳнграки илиглар.....
Ҳн қат кас ойун йангусы эшидилур йорысар
Ҳамағ байумақ утру кэлир тарқашар.
Ҳамғақ барыр тэг эдинг китти
Ҳас тынғы тэг эдгунг басты.
Ҳг тапа корсар ссэн тору йавыз
Ҳкуш эд тавар йунглағыл
Ҳкуш тэлим оғрунч конгул тутғыл
Ҳусуш конгул қодғыл.

[Агар севинмоқ деган фол келса,
Таъбири шундай бўлар:
Севинчу шодлик сенга келади,

Сенга тантаналар насиб бўлади,
Сени ҳамма бек қилиб кўтармоқ учун мувофиқ деб топади.
Қора ердан бир гулдурос келади,
Номаълум ердаги (қул) озод бўлади.
Ер ва кўк тебранади,
Қуёш ва ой бир–бирини кўради.
Ўнгдаги ҳукмдорлар саодати келади.
Ўн марта гўзал кўшиқ садоси эшитилар, юрарсан,
Ҳар турли бой бўлмоқ имкони қаршингдан чиқар, кетарсан.
Тукли уруғ (шайтон араваси) кетгандек, молинг сарф бўлади,
Лекин гўзал кўшиқ садосидай, эзгулигинг атрофни қоплайди.
Хасталикка учрасанг, қонун (одат) ёвуз(лик қилади).
Кўп мол–дунё(ингни) тақсимлаб бер,
Чин кўнгилдан севинтирадиган ишлар қил,
Гина-қудратни кўйгин.]

8. Бирук бу тэринг қудуқ атлығ ирқ кэлсар
Савын инча тир.
Йилли сувлы тэпрэйу қудуқ ичин бэклади
Ақып кэлир соғық сув ағтарылып йантуру йорыты.
Соки қанлар кучи йима тусулмағай
Сонг фүтси билганинг алы йима эдикмағай.

Унтадачи тил ағыз тапғай.
Бэгка ишика ынанғыл
Эмин йурунтэкин анутғыл.
Эгри йорық кэмишгил
Тэтру сақынч тарқарғыл.
Буйанығ сэвгил
Эдгу қылынч қылғыл.

[Агар чуқур қудуқ деган фол чикса,
Таъбири шундай бўлур:
Ер ва сув ҳаракатга келиб, қудуқнинг ичини тўлдиради,
Оқиб келган совуқ сув музлаб, орқага қайтади.
Қари оталарнинг қуввати ёрдам этмагандай,
Доно устознинг сўнги чораси ҳам фойда бермайди.
(Шунда мардлар) майдонга келар,
Овоз беражак тил, оғиз топилар.
Бекка, ўртоғинга ишонгил,
(Уларнинг) чора–тадбирини (ўзингга) қурол қилиб ол.
Эгри йўриқни ташла,
Терс фикрни ўзингдан узоқлаштир.
Эзгуликни сев,

Хайрли ишлар ила машғул бўл.]

9. Бирук утру кэлмак атлығ ирқ кэлсар
Савын инча тир.
Утругда асығ тусу йитару кэлди
Этузунгда айағ чилтаг орнану бирди.
Конгулунгдаки кусушунг барча қанты
Атынг атайу қут қыв озин кэлти.
Эски атынг тэгшилиб йангы болтунг
Боғдам атынг тэгшилиб тарығлығ болдунг.
Тэпрэдук сайу иш котгунг тарғынча
Олуртук сайу орун йурт огунгда
Улуғ эрк кэлти
Горт йунгдак тузулти конгулунгча
Кидирти тэпрэмиш кушлуг йағы кирди
Энгдурти тэпрэмиш от йалын очти.
Элуруп корунчлагил инчга йугурук атларынг
Гапынгча алып ишлатгил йиник эдгу лаларығ.
Гуман сав тугуну синида болды
Йил ай итилу элгингда кирди.
Устунки алтынқы таплады
Эруки қодықы сэвинди.
Эг тамғасы элгингда
Эрнағлығ орун алинда.
Йирка тангрика сэвинч тут
Зурқанларқа тапығ қыл.

[Агар қарши келмоқ деган фол келса,
Таъбири шундай бўлар:
Рўпарангда кўп фойда келтирадиган фурсат етди,
Вужудингда фаросат ва ҳурмат (қилиш) пайдо бўлди.
Дилингдаги орзуларинг ҳаммаси қонади,
Отингни атаб, бахт–саодат ўзинг билан келади.
Эски номинг алмашиб, янги бўласан,
Моғорлаган номинг алмашиб, суюкли бўласан.
Ҳаракатинг, меҳнатинг, кучинг, орзуингга кўра,
Ўтирган еринг, юртинг, фикрингга мувофиқ,
Буюк эрк келади,
Ҳар тараф орзу қилганингдай тартибга келади.
Орқадан ҳаракат қилган кучли душман кетади,
Олдиндан чиққан оташу олов сўнади.
Ўтириб нозик, чопқир отларингни кўриқла,
Енгил, яхши хачирларни истаганингда олиб ишлат.
Мингларча сўзинг тугуни сенда йиғилади,

Йил ва ой тартибга тушиб, қўлингга киради.
Юқоридаги, қуёшдагилар сайлаб олади,
Ўнгдаги, чапдагилар севинади.
Бек тамғаси қўлингда (бўлади)
Ўтирадиган тахт остингда (бўлади) .
Еру–кўкни обод қил,
Бурханларга таъзим қил.]

10. Бирук инч кэлмак атлығ ирқ кэлсар
Савын инча тир.
Йыл ийин эшидилтур кузки ығач йангқусы
Туман бан йирда йангқурар сузук сув тикиси.
Ики конгул бирикди огрунчи окуш
Ини ичи тузулди тавары тэлим.
Тэпратук сайу қут кэлир
Қылынтуқ сайу иш бутар.
Ырақта сав эшидути эдгу
Йағуқтақы иш бутурди эдгу.
Аданг туданг китди
Айығ сақынғучылар тэзди.
Онгдун кунтун булунгда
Огрунчлуг йыл йилтирди.
Кидин тағдын булунгда
Тангри қапығы ачылды.
Козунг ичинда куг йоқ
Конгулунг ичинда қадғу йоқ.
Атынг кунг йадылды йыд йыпар тэг
Ағзанмыш савинг эдикди алтун кумуш тэг.
Қоп ишинг тапынғча қоры йоқ

..... санга

Тун оза тун кэдилди санга.
Озунга онг ишин башлағыл
Ашнуқынга онги бу савқа конглама.
Амтықынга турқару ишингин торунг тутғыл
Кунэйинки конгулунгин инчулуг қылғыл.
Оғлунг кишинг улуглуг ол
Аканг йанганг севинчлиг ол.
Қоншы қыз утлылығ
Қоп ишинг йарағлығ.

[Агар ҳузур–ҳаловат топмоқ деган фол келса,
Таъбири шундай бўлар:
Шамол эсгандан сўнг баҳорий дарахт саси эшитилар,

Мингларча ердан тоза сув саси келар.
 Икки кўнгил бирлашади, кўп севинчлидир,
 Катта, кичик қардошлар топишди, бойлиги кўп.
 Ҳаракат этгач, саодат келар,
 Ҳаракат қилса, иш битар.
 Узоқдан келган хабар яхши,
 Яқиндаги ишнинг охири яхши.
 Таҳлика ва фалокатлар сендан арийди,
 Сен ҳақингда ёмон ўйлайдиганлар қочади.
 Жануб, шарқ томондан
 Севинч шамоли эсади.
 Шимол–ғарб томондан
 Осмон эшиги очилади.
 Кўзингда кадар йўқ
 Кўнглингда қайғу йўқ.
 Отинг, шуҳратинг ёйилади, мушки анбар каби,
 Оғзингдан чиққан сўз эътибор топади олтин, кумуш каби.
 Ҳар бир қилган ишинг орзу қилганингдай зарарсиз.
 Тўн устига тўн кийдирилади сенга.
 Ўзинг учун муҳим бўлган ишни бошла,
 Оз–моз бошқачароқ гапга қаттиқ берилма.
 Ўша заҳоти ишингни қонун ила тут,
 ила фикрингни тезгина амалга ошир.
 Ўғлинг, хотининг бахтлидир,
 Аканг, янганг хурсанддир.
 Қўшни қизи (сендан) мамнун,
 Ҳар бир қилган ишинг жойида.]

11. Бирук кичиг ичидмак атлығ ирк кэлсар
 Савын инча тир.
 Кичиг игидмак кэлти ак қышынг аз
 Киши ара эдгулуг йолунг алп.
 Куникаки ишинг тыдығлығ.
 Кичиг оғлан.....
 Ёа куруп оқ атқалыр
 Ёалынг қылыч тутуп оқ узкалир.
 Тыт согут бутықы минг турлугин титрийур
 Аргуч согут бутықы йуз турлугин иргалир.
 Бэрклиг йэк ичкаклар ич тутқалыр
 Бусуш қадғу иг ағрығлар орнағ тутқалыр.
 Бэгтин ишитинг корсар сэн савқа киркалир сэн,
 Илтин қантын корсар сэн алқамаққа тушқалир сэн.
 Ирта кун таврақ буйан қыл
 Ашнуқан иргуру этизунгун кузат.

[Агар **бола тарбияламоқ** деган фол чикса,

Таъбири шундайдир:

Бола тарбияламоқ деган фол келса, оқ совуқ* кўп бўлмайди,

Одамлар орасида (қиладиган) эзгулик йўлинг қийин кечади.

Кундалик ишинг қаршиликсиз (бўлмайди),

Кичик ўғлон

Ёй ясаб, ўқ отади,

Яланғоч қилич тутиб, парчаламоқ бўлади.

Писта, қарағай дарахтининг шохлари минг турли тебранади,

Арчанинг шохлари юз турли солланади.

Бақувват шайтон ва жинлар давлатни кўлга киритмоқ бўлар,

Қадар, қайғу, хасталик ва оғриқлар келтирмоқчи (бўлган)

Бекнинг ишидан бирмунча эҳтиёт бўларсан, гапга кирасан,

Хукмдор ва мамлакат учун ғамхўрлик қилсанг, олқишга

кўмиласан.

Эрта тонгдан хайрли ишлар ила машғул бўл,

Янада олдиндан ҳаракат қилиб, ўзингни сақла.]

12. Бирук кун йаруқы атлығ ирқ кэлсар

Савын инча тир.

бу кун киру барыр

Сув адасы санга онгдурти утру кэлир.

Кусамиш кусушунг қанмаз кунглунг сақынчлығ

Ограмиш ишинг бутмаз этузунг эмгаклиг.

Тутуш кэриш қодғыл

Йылығ йумушақ болғыл.

Ики конгул конгул тутуп қовы болсар

Илтин қантын ачығ бөлурму?!

Тутуш кэриш қылмасар сэн озунгқа

қамағ адатын озғай сэн.

Тэвлиг курлуг тапығчы тагдин туруп... тилар

Тангри қаннынг қавуды кунтун туруп йиг тилар.

Бэг эр йимин йэйин (тип) сақынсарс—сэн тишингда тидиглиг

Йирда қазғуқ бэкуру тоқыйын тисар (сэн) йантыру адалығ.

Эвингда қылғыл ашнуқы тузунлар торусун

На ада болғай сини бирла улығ қылындачы.

[Агар **куёш нури** деган фол келса,

Таъбири шундай бўлар:

Куёш ботмоқдадир,

Лашкар таҳликаси ўнг томондан сенга қарши келмоқда.

Истаган орзуларинг амалга ошмас, кўнглинг аламли,

Бошлаган ишинг охирига етмас, тананг азият чекар.

Ғавғо, шовқиндан узоқ тур,
 Меҳрибон, мулойим бўл.
 Икки кўнгилнинг истаги бир–бирига зид бўлса,
 Элдан, ҳукмдордан эҳсон келарми?!
 Ғавғо, шовқин орттириб олмасанг ўзингга,
 Ҳар турли хавф–хатардан узоқ бўласан.
 Ҳийлакор, ёлғончи хизматчи шимолдан туриб (ёмонлик) тилар,
 Ҳукмдорнинг шафқати жанубда яхшилик келтирар.
 Бир йигитнинг ризқини ейман, деб ўйласанг, ўнгингда монелик
 беради,
 Бирор ерга қозиқ қоқмоқчи бўлсанг, бу таҳликадан дарак беради
 Уйингда аввалги қонун–қоидаларни жорий қил,
 Сенинг бошингга келадиган хавф–хатар йўқолади.
 Жанжалкаш одамларнинг кўнгли эса узоқ (бўлади).]

13. Бирук киши бирикмак атлығ ирқ кэлсар
 Савын инча тир.
 Киши бирикип йаруды
 Ай тангри артуқрақ йалтырды
 Йарумыш йаруқлы қамағлығ кишика қозунти.
 Минг банча ырақ бармыш кишилар бирла қорушгай сэн
 Ики конгул бирикип алтын итиг илгингда тутғай сэн.
 Йат кишилар (конгули) санга йақын
 Илтишмиш кишилар конгули тақы тэрин.
 Ики киши конгули бир
 Алтун итиг този бир.
 Кусамиш кусушунг қанты
 Сақынмыш сақынчынг бутди.
 Иглиг онгэдди
 Ағрығлығ қатынды.
 Ил қан конгули.....
 Қадығ татығнынг эрдиниси болтунг
 Нэ бушуш ол тақы илка қанқа инанч болгука.
 Алтун кузач эрсар орнаглиг идиш ол
 Торт улуғ чиуларта бэлгулук идиш ол
 Татығлар бутгука тайағы титир.
 Йиг эдлар тэгшилир башығ болты
 Йыды йыпары бура турур қатығ болты.
 Тип отын қатунсар кузач ташар
 Ишин котугин йангыясар тудуш болур.
 Турушта тудушта сақланғу ол
 Ад йол тиламакта ичанғу ол.
 Кузачиг кузатир симасар аш бирдачи идиш ол
 Апам бир адақын сисар ичинтаки татығ токулгука....

Илтин қантын толу йоқ
Игинга ағрығынға эми йоқ,
Тэпрасар алқынтынг
Тэпрамасар йигэддинг.

[Агар инсонларнинг бирлашуви деган фол келса,
Таъбири шундай бўлар.
Инсонлар тўпланиб, севинарлар,
Ой яна ҳам порлоқ бўлади.
Сочилган нурлари ҳар кимсага кўринади.
зоқ ерларга кетган инсонлар билан кўришасан,
Икки кўнгил бирлашар, олтин безакларни кўлингга ушлайсан.
Бегона инсонларнинг кўнгли сенга яқин бўлади,
Жанжалкаш одамларнинг кўнгли сендан узоқ бўлади.
Икки инсоннинг кўнгли бир,
Олтин зийнатнинг асли бир.
Орзуларингга етишасан,
Ўйлаган ўйингга етишасан.
Хаста одам тузалади,
Касалмандга қувват киради.
Ҳукмдорнинг кўнгли юмшайди.
Ғайрат жавҳари бўлдинг,
Халқинг, ҳукмдорингга лойиқ бўлмоғинг учун қандайдир
андиша бор.
Олтин катта бўлса, кўп яхши жойлашган бир идишдир,
Тўртта катта халқасидан таниқли идишдир,
Ўша ширин нарсаларни тайёрламоққа дастакдир.
Шабнам, нарсалар (буюмлар) алмашиб, пишди, пишиқ бўлди,
Ҳиди–ифори атрофга ёйилди.
Алангани кучайтирасан, идишни тешиб кетади,
Ишида адашса, ғавғо келиб чиқади.
Ғавғо, жанжалдан қутулгин,
Шуҳрату иқбол истамоқдан воз кечмагин.
Идишга қараб турилади, идиш синмаса, овқат берадиган идиш
бўлади,
Агар бир чети синса, ичдаги овқат тўкилади.
(Бундай ҳолда) халқдан, ҳукмдордан марҳамат бўлмайди,
Хасталигингга даво бўлмайди.
Қимирласанг, тугайсан,
Қимирламасанг, соғаясан.]

14 Бирук бу игитмак атлығ ирқ кэлсар
Савын инча тир.
Игидмакда ичансар этуз эртигай иг ағрырта

Йэк ичкак таринсар онгрэкэн ач.....
Кылмыш ишинг.....лагай сэн
Этузунг.....
.....ка инч қылғыл тэпрама
Эдгу қылынч йаратынмақын эгсума.
Адынг кишилартин тыдығ бар сақланғыл
Йат кишилартин йағы бар ичанғыл.
Куғу куш учти колинга қонмаз
Киши оғлы..... эвинга кэлмаз.
Кишинг бусушлуғ қадғулуғ турур
Йашуруқы иши оза қапығынг унурсар.....ур.
Адын киши тиши оза этузунг тэгра корсар,
Инч турмақ йавышур.
Иг тапа корсар бағыртын тэпрэмиш иг ол
Итунг тилак булғулуқы сарп.
Конгулунг йиг инч тур
Этузунг бил шук тур.

[Агар жазоламоқ деган фол чикса,
Таъбири шундайдир:

Тарбиядан воз кечсанг хасталигу оғриқлар туфайли вужудинг
тугайди.

Шайтону жинлар жунбушга келиб, яна илгари (гидай касал
бўласан).

(Шайтону жинлардан) эҳтиёт бўл, қимирлама,

Яхшилик учун ғайратингни дариг тутма.

Бегона кишилардан (сенга) қаршилик бўлади, эҳтиёт бўл,

Бегона кимсалар орасида (сенга) душман бор, эътибор қил.

Оққуш (бахт куши) учиб кетади, қўлингга қўнмас,

Инсон боласи уйингга қадам босмас.

Хотининг ғам–кадарга ботади,

Сирли иш билан дарвозанг (очилар).

Бошқа бир эркак ёки аёл ёхуд ўзингга келадиган фолга
боқсанг,

Тинчлик яқинлашаётган бўлади.

Хасталикка қарасанг, у жигардан пайдо бўлган хасталиқдир,

Чора топмоқ ва орзунгни қондирмоқ қийин бўлади.

Кўнглинг безовта бўлмасин, тинчлан,

Ўзингни йўқотма, тинч яша.]

Туркий шеърлар ва “Олтин ёруқ” достони

Марказий Осиёга кириб келган буддавийлик қадимги туркий адабиётда алоҳида бир йўналишнинг — туркий будда адабиётининг яратилишига асос бўлди.

Буддизмнинг ватани — Ҳиндистон. Марказий Осиёга бу диннинг кириб келиши узоқ тарихга эга. Айниқса, Кушон империяси даврида буддавийликнинг мавқеи анча баланд бўлди. Милоднинг бошларига оид Халчаёндан топилган будда ҳайкалчалари, ибодатхоналари буни тасдиқлайди.

Будда тарихий шахс сифатида талқин қилинади. Тирик мавжудотларни азоб–укубатлардан қутқариш Будданинг асосий таълимоти бўлган. Будда дастлаб ер юзига туша олмаган. Будда — ҳақиқат нажоткори демакдир. Унинг асл номи — Сиддхартха Афсонага кўра, Будда 80 ёшида вафот этган. У ўлими олдида одамларга шундай деган экан: “Эй одамлар, ҳамма яратилган нарсалар бузилишга маҳкум қилинган. Кучингиз борича қутқаришга интилинг!”

Умуман, буддавийликнинг асосий мақсади фақат одамзоднинг озор бўлишига йўл–йўриқ кўрсатишдангина иборат бўлмай, балки бутун жонли мавжудотни қутқаришга мўлжалланган. Иродага эга бўла олиш ва иродани бирдан–бир мақсадга бўйсундира олиш буддизмнинг идеалидир.

Туркийларга буддавийликнинг ҳамма қонуниятлари ва ақидалари етиб келмаган. Чунки қадимда — 6–8 асрларда туркийларда шаманизм етакчи дин бўлиб, асосий дин сифатида амал қилар эди. Будда адабиётларининг, хусусан, “Олтин ёруқ” достонининг туркийлар орасида шухрат қозонишига сабаб унда нажот топиш, қутқариш (ҳақ қандай жонли мавжудотни, ёки ким бўлишидан қатъий назар ҳақ қандай одамни) ғоясининг бош ўрин тутгани эди. Бу асарга ҳам нажот Будданинг энг асосий ғояси сифатида сингдирилган.

Туркий будда шеърларининг асосий мазмуни будда ғояларини тарғиб қилишдан иборат бўлса–да, бу шеърларнинг орасида табиатнинг гўзал тасвири мадҳ қилинган, табиат билан инсон руҳияти ўртасидаги ботиний боғлиқлик кўрсатилган мисраларни ҳам кўрамиз.

Шундай ерларда

Адқашу турур қат–қат тағта Бир–бирига ёндош турган тоғларда,
Амид ағлақ *аранйаданта*, Сокин, танҳо *аранйаданда*,*
Артуч соғут алтин–инта, Садр дарахтлари остида,
Ақар сувлуқта. Оқар сувлар бўйида.

Амранчиғин учдаци куш қиалар, Севинч–ла учган кушлар
Тирынлик қуврағлиқта, Тўпланган, бир жойга келган ерда,
Адқағсизин менги тегингулук ул Ҳеч нарсага боғланмаган, ҳузурга
Ани тег ўрунларта. Етишган ана шундай жойларда!
Ич теринг қат бук тағта, Эгри–бугри бўлиб кетган тоғларда,
Иртеки сўки *аранйаданта* Эски, қадим *аранйаданда*,
Идиз тақим қайалиқ басғуқлук Баланд қоялар салобати остида
Эрип иди тикисизта. Тамомила сукунат ичида,
Имирт чўғурт соғут арасинда Имирт, чўғурт* дарахтлари орасида
Инчгаки сув қидиғинда... Мавж урган сувлар қирғоқларида.
Сакиз турлуг йуллар уза Саккиз турли ел уза ҳам
Тепраматин, серилип анта, Қимирламай, у ерда сукунат ичра,
Сера йалнгизинг нўм менгизин Сабр–ла, танҳо қонун мағзини
Тегингулут ул ани тег ўрунларта. Тотиш учун ана шундай ерларда!
Кўкарип турур кўрклуг тағта, Кўкариб турган гўзал тоғларда,
Кўнгул яраси ағлақ ўрунта, Кўнгил хушлайдиган танҳо ерларда,
Кўп йиғи, талим сўғутлуг эрип, Қалин–қалин толзорларда,
Кўпирип турур кўлман сувлуқта, Қайнаб кўпираётган кўлларда,
Кўз башлап қачиғларин йиғиниш, Кўз қочиғиларини пайдо қилиб,*
Кўзунмиш биллимишча (ўрун)ларта, Кўринар, билинар (жой)ларда,
Кусанчсигсизин манги тагингулук ол Ҳеч нарса орзуламасдан ҳузур
Ани тег ўрунларта! тотгани
Ана шундай жойларда!

“Олтин ёрук” дбстонида

“Шаҳзода ва барс”

Ўтган замонда Чамбуди* ўлкасида Мағаради отли давлатман дун хон бор эди. Мағаради жуда бой, мулки беҳисоб, оғборлари дон–дун мол–матого тўла эди. Ўзи эса жуда жасур, ўқ–ёй отишда тенги йўқ кудратли хоқон эди. Тўрт тарафдаги халқни эгаллаб, катта давлат барпо қилган эди. Уни ўз хоқонлигидаги халқлар ҳам, бошқа давлат фуқаролари ҳам ҳурмат қилар эдилар. Мағаради адолатли подшо бўлиб, мамлакатни қонун–қоидалар бўйича бошқарарди. Шу боис унинг мамлакатига бошқа юрт фуқаролари ҳам келиб яшар эди. У катта обрў ва кудратга эга бўлганлиги учун душманлик қилишга ҳеч ким ботинолмас эди. Хоқоннинг катта хотинидан туғилган учта ўғли бор эди. Улар жуда кўркем, энг муҳими, жуда ақлли эдилар. Катта ўғлининг оти Мағабали, ўртанчасининг оти Мағадиви, энг кичик ўғлининг оти Мағастви эди. Бир куни хон ва ўғиллари сайр айлагани йўлга чиқдилар. Улар анча дам олиб, кўнгилларини хушну, этганларидан кейин, отасидан ўтиниб илтимос қилдилар: “Ота, рухса берсангиз, тоғнинг мева–чеваларию гулларидан териб келсак” От рухсат берди. Учала ўғил узоқ юриб, қамишлар ила қопланган ариққа етиб келдилар. Ўша ерда дам олгани ўтирдилар. Дам олиб ўтирганларида, тўнғич шаҳзода иккала инисига: “Эй иниларим, мен бугун жуда кўрқяпман, мени ваҳима босяпти. Тагин бу ариқ ичидаги ёвуз ҳайвонлар бизга шикаст етказиб юрмасин”, деди.* Иккинчи шаҳзода деди: “Эй ака, мен эса жонимни асрагим келмайди. Биз биродарлардан айрилишдек ғам–ташвиш бўлмаса, деб кўркеман” *

Бу гапни эшитиб турган энг кичиги — Мағастви иккала акаси шундай деди: “Мен ҳеч кўркем сезмаяпман. Жондан айрилишда ташвишим йўқ. Ҳар ҳолда, мени аллақандай шодлик, хурсандлик кутаётир. Биз бирор яхши неъмат топсак керак”.*

Учала шаҳзода арз–ҳолларини бир–бирига айтиб бўлган ўринларидан туриб, ариқ ичи бўйлаб кетдилар. Анча юрганларида кейин, янги болалаган барсни кўрдилар. Барснинг болалаганига етти кун бўлган эди. Еттита боласи унинг атрофини ўраб олган, она барс ҳам, болалари ҳам очлигу ҳолсизликдан кувватдан кетган, ўла ҳолатда ётар эди. Уларни кўриб, Мағабали айтди: “Бечора урғоч барснинг болалаганига етти кун бўлибди, етти боласи ҳам ўла ҳолатда экан. Уларга юмшоқ овқат керак. Она барс очликдан ў боласини емоқчи бўляпти. Бундан ҳам ортиқ азоб бўладими?!”

Бу сўзни эшитиб Мағастви акасидан сўради: “Бу барс нима ейд маъкул овқати нима?” Акаси унга жавоб берди: “Барс, ёввойи мушун арслон, бўри, тулкининг овқати иссиқ қон ва гўштдир. Бундан бошқа ичимлик ва овқат йўқки, ҳолдан тойган оч йўлбарсга қувват берсин”

Бу гапни эшитиб, Мағастви айтди: “Кучсизликдан, ҳолдан тойган оч барс ўлай деб ётибди. Биздан бўлак бу жонивор учун жасадни фидо қилиб, овқат, ичимлик топиб бера оладиган, унга ҳаёт бағишлайдиган ким бор?”

Катта шаҳзода бу гапни эшитиб ўртанча укасига айтди: “Мардона улашиладиган мол — мардона иш, нима бўлганда ҳам, иссиқ жондан кечиб бўлмайди”. Охири Мағастви айтди: “Эй акаларим, биз ҳаммамиз иссиқ жонимизга боғланганмиз. Лекин барсга фойда келтирамыз, деб ёруғ кўзимиз юмилади, шекилли. Ҳолбуки, баъзан меҳрибон, руҳи, кўнгли пок одамлар қ. димдан ўз жонларини фидо қилиб, жониворларга фойда етказганлар”

Мағастви бу гапларни акаларига айтгач, ўзича ўйлади: “Менинг жасадим юз минг замонлардан бери бекорга, ҳеч кимга фойда келтирмай, неча марталаб чириди, ҳеч нарсага ярамади. Қандай қилиб бугунги кунда жасадим зарур бўлиб турганда, бундай кераксиз жасадни қурбон қилиб, бечора, ночор барсга нега паноҳ бўлмайин”

Мағастви бу фикрини акаларига айтмоқчи бўлди. Аммо “Ҳозир мавруди эмас”, — деб ўйлади. Акалари барснинг аҳволига ачиндилар, афсусландилар. Мағастви йўлбарснинг аҳволига ачиниб йиғлар эди. Ундан ҳеч кўзини уза олмасдан яна акалари орқасидан кетаверди. Мағастви бўдисатв* кетаётиб яна ўйлади: “Ҳозир менга иссиқ жонимни фидо қиладиган вақт етди. Нима учун мен бундай алмисоқдан қолган, чирик, сассиқ қонли, меҳрсиз, жирканч жасадга меҳр қўйиб юрибман. Мен ош–сув, кийим-кечак, оту фил, араваю улов, жавоҳиру дур, молу мулкка сажда қилдим. Айнимоқ, бузилмоқ қонуни бор учун одам азалдан бузилди. Бу жасадни асраб айнимаслик иложини қилолмадим. Ўзимни ҳар қанча қаттиқ тарбияласам ҳам, ёвуз душман сингари мен айнидим, барча фазилатлардан бебаҳра бўлдим. Жасад эса беқарор, абадий эмас. Бунинг устига кераксиз жасад ёвуз душман сингари ваҳималидир. Шунинг учун мен бугун жасадимни фидо қилиб, улуғ иш–амални бажарайин. Сансар* денгизи ичида сол топайин. Туғмоқ, ўлмаклик тақдиридан ташқари бўлайин”

Яна Мағастви шундай ўйлади: “Агар жасадимни қурбон қилсам, кейин кўп гуноҳларимни, йирингу қонни, дарду оғриқларни, кўрқинч ва хавфни – барчасини қурбон қилиб, ҳалок бўлурман. Шунинг учун жасадимни қурбон қилиб, бенуқсон олий эзгуликни* тилаш менга ҳам фарздир. Шунда дилтанглик, паришонхотирлик ҳам тарқайди, туғилиш ва ўлиш қисматидан таъсирланмайман, тугал, пухта бўламан, эзгуликни нуқсонсиз адо этган бўламан, доно илмнинг* тубига етаман. Буларнинг ҳаммаси менга тегишлидир”.

Мағастви ҳаяжон ила ўрнидан турди, ўз ўйидан кўнгли равшан тортди. Акаларига ҳам айтмоқчи бўлди, “улар ҳам менинг аҳволимни тушунар”, — деб ўйлади. Аммо Мағастви: “Акаларим менинг орзуларимга қаршилиқ қиладилар, тилагимни қондиришимга йўл

қўймайдилар”, — деб хавфсиради. Сўнгра акаларига: “Сизлар озгина юриб туришлар, мен чарчадим, бир оз дам олайин, кейин бораман”, — деди. Мағастви қайтиб, йўлбарснинг олдига келди, кийимларини ечди ва йўлбарсга қараб деди: “Мен энди сансарадаги жониворлар учун бенуқсон, олий, эзгу бурхон талабини бажараман. Иккиланмасдан, кўнгилда меҳрибонлик уйғотиб, ўз жасадимни сенга фидо қиламан. Сенга бурхон саодатини тилайман, уч навъ дунёнинг* азоб денгизидаги* жониворларни юқорига тортиб, хурсанд қилайин”.

Шу сўзларни айтиб, барс олдига узала тушиб ётди. Аммо барс Мағаствини емади. Бўдисатв* буни кўриб, баланд тоққа кўтарилди ва ўзини пастга ташлади. Барс яна уни емади. Мағастви “Бу барс заифлиги учун мени ея олмади”, деди ва у ёқ—бу ёқдан қаттиқ қамиш олиб, ўмган томирига санчди ва қон чиқариб, аста—секин барс ёнига борди. Мағастви барс олдига борганда, ер олти марта тебранди. Шундай кучли шамол келдики, кўл суви жуда қаттиқ тўлқинланди. Осмондаги куёш Рағуга* от солгандек нурсизланди, ён—атроф қоронғулашди. Осмондан гуллар ёғилди. Барс ётган сой ичи гулларга тўлди.

Оч барс Бўдисатвнинг томоғидан қон оқаётганини кўрди, кейин қонни ялади ва бутун жасадни еб тугатди. Ерда фақат у ер—бу ерда жасад суяклари қолди, холос. Шу пайтда катта шаҳзода ернинг тебранганини кўрди ва укасига деди: “Кўнғир ер дарё ва тоғлар билан бирга кучли тебранмоқда. Чор атрофни қоронғулик босди. Осмондаги куёш ҳам нурсизланди. Осмондан овоз чиқариб илоҳий нилуфар гуллар* ёғилмоқда. Эҳтимол, булар укамизнинг ўз жасадини фидо қилганидан нишона бўлса керак”. Бу гапни эшитиб, ўртанча ўғил деди: “Мен Мағаствининг ҳаяжон билан айтган сўзларини эшитган эдим. Озгин, оч, заиф, очлик азобидан эшилиб кетган, ўз болаларини ейишга мажбур бўлаётган барсни кўрганини у менга айтган эди. Шунинг учун ҳам мен кичик укамиздан хавотир оляпман” Иккала шаҳзода хафа бўлиб кетдилар, йиғладилар, фарёд қилдилар. Кейин улар йиғлаганларича бир зумда орқага қайтиб, йўлбарс ётган жойга бордилар. У ерга келиб, шаҳзода Мағаствининг қамишга илиб қўйилган кийимларини, жасади қолдиқларини, суяк ва сочларини, у ер—бу ерда сачраган қонларни кўрдилар. Э воҳ! Улар бу аҳволни кўриб, ақл—ҳушларини йўқотиб, укаларининг суяқларига ўзларини ташладилар, кўрқув, ғам—қайғудан ерпарчин бўлдилар. Бир оз ўтгач, ўзларига келиб, кўлларини юқорига кўтариб, баланд овоз билан йиғлаб ибодат қилдилар ва шундай дедилар: “Эй укажоним! Сен қандай чиройли, келишган йигит эдинг. Ота—онамизнинг суюкли фарзанди эдинг, жигарим! Сен қандай қилиб яна орқага қайта қолдинг? Биз учовимиз бирга бу ердан чиққан эдик—ку! Қандай қилиб биз билан бирга кетмасдан, ҳаётингдан воз кечдинг? Ота—онамиз сени сўрасалар,

икковимиз нима деб жавоб берамиз? Учовимиз бирга ўлсак, яхши эмасмиди? Бу тирик жасадимиз энди нимага керак?”

Иккала шаҳзода ўкириб, фарёд қилиб, ҳаяжонда орқага қайтдилар. Шу вақтда шаҳзода Мағаствининг хизматкорлари, воқеадан беҳабар “Шаҳзодамиз қочиб кетибди. Қаерга кетди экан, юринглар, уна ахтарамиз”, — деб бошлашиб, тўрт тарафга жўнадилар. Воқеа содир бўлганда, шаҳзоданинг онаси малика шаҳарда, саройнинг баланд кўшикида ухлаб ётган эди. Уйқусида ёмон туш кўрди. Тушида кўкраклари кесилган, озиқ тишлари тушиб кетган эди. Учта каптар боласига бургут хужум қилди. Бирини бургут ангаллади, иккитаси зўрға қочиб кутулди.

Малика ер қимирлашидан кўрқиб, уйғониб кетди. Кейин ўтириб, кўрқув ва хавотир ичида ўйлади: “Бунинг оқибати нима билан тугаркин? Кўнғир ер шунақаям тебранадами? Дарё ва кўллар қирғоғини бузиб, тошиб кетди. Ўсимликлар, дарахтлар ҳам қаттиқ тебраняпти. Илоҳий ёруғлик бир нарса билан тўсилгандай нурсиз бўлиб қолди. Кўзларим, кўкрагим пирпираяпти. Илгари бундай бўлмаган, доимо осойишта эди. Юрагига ўк теккан одам сингари, мени ҳам босди. Бутун аъзойи баданим титраб кетяпти. Тинчим йўқолди. Кўрган тушим хатардан дарак беради—ёв. Агар ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, аҳвол жуда ёмон бўлади”.

Малика иккала кўкрагини босган эди, тизиллаб қон чиқди. Бу ҳолни кўрди—ю, у яна карахт бўлиб, эсанкираб қолди. Ўша пайтда маликанинг чўриси кўчада эди. Кўчадан ўтаётган одамларнинг “Шаҳзодани қидирдик, лекин топа олмадик” деган гапларини эшитди. Бу гапларни эшитди—ю чўрини ваҳима босди, баданида титроқ турди. Кейин саройга кириб, эшитганларини маликага сўзлаб берди: “Маликам гапларимни эшитишни лозим кўрсалар эди. Кўчада одамлар, шаҳзодани қидирдик, лекин топа олмадик, деяптилар. Бу нима дегани?” — деб сўради.

Ғаму кулфатга тўлиб турган малика чўрининг гапларига жавоб бермай, хоқоннинг олдига йўл олди. Кўзида ёш, ўзини кўярга жой топа олмасди. “Эй буюк ҳукмдорим! Мен шундай—шундай гап эшитдим. Бу нима дегани? Ё болаларимизнинг энг кичиги, ҳаммамиз учун суюкли Мағаствидан ажралиб қолдикми—а?” — деб сўради малика. Хоқон ҳам бу гапларни эшитиб, саросимага тушди ва йиғлаб юборди: “Оҳ, азоб, азоб! Бугунги кун мен учун суюкли фарзандимдан айрилиб қолган кун бўлмаса эди, деб кўрқаман”, — деди. Йиғидан тўхтаб, хотинини юпатишга уринди: “Эй садоқатли рафиқам! Сен ҳеч хавотир олма, ғам чекма. Мен ҳозир ҳар қандай йўллар билан суюкли фарзандларимизни қидиришга жўнайман. Ҳаммасини билиб келаман”, — деди. Хотинига шундай деб, дарҳол барча одамларини олиб шаҳар ташқарисига жўнаб кетди. Улар тарқалишиб, болаларни қидиришга тушдилар.

Эндигина қидириш бошланган ҳам эдики, хоқоннинг бир буйруқчиси шошилиб келди—да, унга яқинлашиб: “Эй буюк хоқоним, бир қошиқ қонимдан кечинг! Икки шаҳзода қайтиб келишяпти, энг кичиги Мағастви тигин ҳали топилганича йўқ. Уни қидириптилар, албатта, топадилар”, — деб хабар берди. Хоқон бу гапларни эшитиб: “Оҳ, азоб, азоб! Энг суюкли, мен учун жондан азиз ўғлимни йўқотаманми—я! Шу ўғлим энди туғилганда, мен кўп ҳам хурсанд бўлмаган эдим. Уни йўқотганимда эса гаму қайғунинг чегараси йўқ. Қани энди ўғлим тирик бўлсаю, ёнимда юрса, агар ўзим ўлсам эди, шунчалик азобга тушмаган бўлар эдим”, — деб худди яраланган одамдай инграб гапирди. Хотини ҳам хоқоннинг гапини эшитди. Унинг ҳам қайғуси чексиз эди, фақат нола қиларди: “Учала ўғлим ҳам хизматкорлари билан бирга ўйнаб келамиз, деб дарё бўйига йўл олган эдилар. Жонимдан ҳам азиз, кичик ўғлим қайтмади. Демак, қандайдир оғир айрилиқ бизни кутяпти”. Малика шу гапларни айтиб турган ҳам эдики, иккинчи буйруқчи келиб хоқоннинг қаршисида тўхтади ва туриб қолди. Хоқон ўз буйруқчисидан сўради: “Эй буйруқчи, суюкли фарзандим қани?” Буйруқчи хоқоннинг гапини эшитган бўлса ҳам, жавоб бермади. Кўзларидан шашқатор ёш қуюлар эди. Йиғлайвериб оғзи қуриб кетди, тиллари тошдай қотиб қолди, бирор гап айтишга мажоли қолмади. Буйруқчи ҳамон жим эди. Хоқон ва малика уни қистаб гапиришга ундар эдилар: “Тезроқ гапир, эй, буйруқчи, кичик ўғлим қаерда? Хаёлимда ёмон ўйлар, вужудим титраб, алангадай ёниб кетяпти. Ақлу ҳушимдан айрилиб, тентак одам сингари, ҳеч нарсани англай олмаяпман. Жигар—бағримни қон қилма, тезроқ гапир”

Шундан кейин иккинчи буйруқчи шаҳзода Бўдисатвнинг қандай қурбон бўлганини бир бошдан гапириб берди.

Буйруқчининг гапларини эшитиб қаттиқ ҳаяжонланган хоқон ва малика бирор нарса қилишга ожиз эдилар. Ўғиллари қурбон бўлган жойни кўриш истагида ўша томонга от солдирдилар. Қамиш билан қопланган дарё бўйига, Бўдисатв ўзини қурбон қилган жойга етиб келдилар ва ўғилларининг ҳар томонга сочилиб кетган суяқларини кўрдилар. Хоқон ва малика ерга юз тубан йиқилдилар. Улар эс-ҳушидан айрилган ҳолатда эдилар. Худди даҳшатли шамол чайқалтирган ўт—ўланлару дарахтлар каби титрар эдилар. Ақл—ҳушдан айрилиб, нима қилаётганларини билмас эдилар. Уларнинг ёнида турган буйруқчилар ва амалдорлари хоқон ва маликага сув пуркаб, елпидилар. Бир оз ўтгач, ҳушларига келдилар. Сўнгра қўлларини юқорига кўтариб, йиғлаб—сиқтаб, ушбу марсияни айтдилар:

Қандай офат, бу жонгинам,
Кўрклигим, эй, паҳлавоним.
Ўлмоқ — азоб, на қилай мен,
Аввал сени йўқотдим мен.
Сендан аввал ўлсам эди,
Бу кунларни кўрмай эди,

Кўп азобу кулфатларни.

Шундан кейин малика бир оз ўзига келиб, сочларини ёйди, кўллари билан кўкрагига муштлаб, худди сувдан чиқариб ташланган балиқ сингари иссиқ кумга ағнаб, йиғлашга тушди:

Ким эди у жонгинамнинг қотили,
Сочилиб ётар ҳар томонда
Қолган–қутган суяклари.
Айрилибман хазинамдан,
Суюкли меҳрибонимдан!
Ғаму кулфатга ботирди,
Ғамсиз яшаб бўлмасми?
Ким эди у жонгинамнинг қотили?
Етаклаб азоб–уқубатга,
Юракларим урмайди, гўё музлаган.
Яшамоқ энди менга не керак?!
Тушимда аён бўлган эди бу аломат:
Кесилган эди кўкракларим,
Тўкилган эди тишларим,
Кўриб турибман энди оғирроқ азобни!
Лочин ҳужум қилган эди уч каптарга,
Олиб кетган эди бирини чангалида.
Йўқотдим мен ҳам энг кичигини, суюклисини,
Ёмон тушнинг нишонаси эди бу!

Малика шундай деб узоқ йиғлади. Кейин хоқон йиғлаб–сиқтаб иккала ўғли ва амалдорлари билан Бўдисатв ўғлининг қолган–қутган суякларини тўплади. Саройга қайтдилар. Ўғлининг ҳурматини бажо келтириб, ҳамма маросимини ўтказдилар. Маросимлар тугагандан кейин, хоқон ўғлининг суяклари кўмилган жойга мақбара курдирди.

Ку тай афсонаси

Қадим замонда Инчйу номли шаҳарда Чанг тоифасидан Ку Тай отлиғ бир бек бор эди. Инчйу ўша шаҳарнинг беги бўлиб, жуда улутчи¹ бўлган эди, кейин бир маросимда — тўй бўлганда, хўкиз, кўй, тўнғиз, ғоз, ўрдак, товукни, бошқа кўп ёввойи ҳайвонларни қурбон қилиб мўл овқат ва ичимлик қилди. Тўй тугаб, орадан уч кун ўтгандан кейин у бек балингдак² бўлиб, оғир касалга чалинди. Касаллик туфайли фикр, сўздан маҳрум бўлиб, имо–ишора билан тушунтирди, ниҳоят ўлди. Ўлиб бутун вужуди совиди, ёлғиз юрагининг ташқарисидаги бир парчаси бутунлай музламади. Уни кўриб уйидаги одамлар катта йиғи–сиғи қилдилар. Ўликни кўмгани элтмай, уч кун ўтказдилар, тўртинчи кун тонгда эрталаб, марҳумнинг сезгилари кўзгалаётганини кўрдилар. У бек тирилиб келиб юқорига ўтирди, овқат, ичимлик сўради. Уни кўриб, ҳамма қариндош–уруғлари бу

¹ улутчи – жаллод.

² балингдак – шол.

маросимга тўпланди, аммо у кишиларнинг ҳаммаси кўрқиб, қалтириб қоча бошладилар, узоқлашдилар. Уларнинг қочганини кўриб, Ку Тай бек уларни чақирди ва шундай деди: “Бу ёққа келинлар, эй яхшилар. Мен тирилганимга сизлар нега қочасизлар, кўрқманлар, мен энди сизларга тирилишим сабабини сўзлаб бераман. Бурханлар нумининг³ улуғ тафсилотларини ҳам эшитинлар”, — деди. Кейин шундай сўзлади: “Мен касал бўлганимда менга тўрт рух* яқин келди. Бири катта қамчи тутган, иккинчиси ўроқ тутган, учинчиси омбур тутган, тўртинчиси кўк кийимли бек* экан. Бир вақт бу тўрт рух мени бир уй эшигига олиб келди, кейин у кўк бек оддан қуйи тушиб, мени чақирди. Мен бекка яқинлашганимда, у қўйнидан бир қоғоз олиб, менга ўқиб берди. Ўқигач, мен билдимки, битиг ўша кунги бизнинг тўйда сўйилган хўкиз, қўй, тўнғиз каби марҳумларнинг сўзи экан. У сўз шундай эди: “Биз ҳамма йилқилар, одамзоднинг ёвуз қилмишлари туфайли бу замонда яна ҳайвонот дунёсида яшаётган эдик. Қарз ва тўловларни тўлагулик йил, ой, замонларни тугатиб, ҳозирги вужудимизни йўқотиб, одамзод дунёсида туғилмагимиз мумкин эди. Шундай қилиб, бизнинг ҳайвонот дунёсидаги озодлик замонимиз, кунимиз яна тугамади.

Инчйу шаҳридаги Чанг тоифасидан Ку Тай отли бек бизни ўлдирди. Шунинг учун биз ҳаммамиз иккинчи марта яна ҳайвонот дунёсида бурчимизни бажаришга мажбурмиз. Шундай азобга дучор бўлган замонда бизнинг оҳимизни, азобимизни тушунадиган одам йўқ, сўзлагани кучимиз, қувватимиз йўқ. Учунчи марта ҳимоя қиладиган, қарши турадиган кучимиз бўлмайми?! Бу оҳимизга энди виждон Тангриси етсин, деб ёлвордилар, бошлигимиз сени тутиб келтиришни буюрди”. Бу шундай сўз эди.

Битигдаги бу сўзларни мен тугал ўқиб битирдим. Кейин кўк кийимли бек: “Тутиб, яқинроқ олиб келинлар!” — деб қичқирган эди, учта рух менга яқин келиб, бири арқон билан бўйнимни боғлади, бири азоб бериб нафасини бўғди. Бири қўлимни орқамга боғлаб, пастга ётқизиб, катта қамчи билан урди. Кейин руҳлар шундай дедилар: “Эй одам, биз сени олиб келгани борганимизда, улар аввало тақдир китобига* қарадилар. Тақдир китобида шундай битилган: “Сенинг ҳаётинг муддати ҳали тугамаган, сен қанча-қанча жонли мавжудотларни ўлдиргансан, сенинг ҳаётингни ўша ўлганлар олгани келганлар. Буни сен билишинг керак”, — дедилар.

Бу сўзни эшитиб, мен уларга дедим: “Эй яхшиларим, тангриларим кимки, у вақтда заифларнинг оламида вужуди кўзим билан кўриб-билиб ёвуз иш қилган бўлсам. Яна шундан кейин қанча-қанча кишиларнинг сон-саноксиз вужудлари ўлдирганини кўрдим. Ҳеч бир кишининг жазо олганини кўрганим йўқ эди. Менинг устозим

³ нум – қонун.

шундай қарор қилди, мен азоб–укубатга дучор бўлдим. Нима қилсам, қайтадан тирилган бўлар эдим? Ўзим ҳам билмайман, адашган ёвуз қилмишимга қандай тавба қилайин?” — дедим.

Буни айтганимдан сўнг у руҳлар менга шундай дедилар:

— Эй одам, ўттизта жонли мавжудотлар қабиласидан Исти қабиласи бошлиғи билан бирга сени Эрклиг хоннинг саройида кутади. Қачон у ерга борсанг, Эрклиг хоннинг кучли, қаҳрли қонуни олдида бундай оғир азоблардан қутула олмайсан”, — дедилар. Бу сўзларни эшитиб, менда кўрқинч, азоб кучайди, ҳар тарафга қочдим. Мен пастга тушсам, олдинга тортади, кейинга итаради, уради, яна қочаман, яна қувадилар. Кейин мен уларга ёлворган эдим, яна шундай дедилар:

— Эй яхшиларим, мен ўзим айтай, бу азобларимдан қутулмок йўқдир. Энди мен сизларга ўтинаман, ёлвораман, мен ўлдирганлардан яшириниб Эрклиг хон олдига борганда, нима қилайин, шуни менга айтинглар, десам, улар менга шундай дедилар: “Эй сен, агар ўлган барча мавжудотлар учун қайғуриб, руҳингни тоза қилсанг, оламнинг умид ва ишончларини ўзингга ваъда қилиб олсанг, доно Тангри Тангриси (будда) айтган олтин ёруқлик билан нур сочиб турган китобни* тугал битиришга истак билдирсанг, бу азоблардан озод бўлиб, қутулгай эдинг”, — дедилар.

Бу сўзни эшитиб мен аввало руҳимни тоза қилиб, у жониворларни ўлдирган ёвуз ўлутчидан пушаймон бўлдим. Кейин олтин ёруқлик билан нур сочиб турган, ҳамма нарсадан устун турган нумни тоза руҳимга келтириб тўлиқ, тугал битишга ваъда бердим. Яна бу нум хазинани битишга кучли истак туфайли, яхши ишларим куч–қудрати туфайли ҳайвонот оламидаги мавжудотлар аччиқ, ва қийин азоблардан қутқарилдилар. Шундан сўнг тоза руҳ билан бахт сўраб, баланд овоз билан қичқирдим: “Ҳамма нарсадан устун турган нум хазинани тугал битиб, тангрили дунёда хизматкор бўлгайман, ёвуз ўлитчиларимнинг ёмон ниятлари йўқолсин”, — деб овозимни жуда кўтариб гапирдим.

Шундай югуриб бир шаҳар дарвозасини кўрдим. Мени у шаҳар дарвозасига олиб келиб бир қоронғулик ичига киритдилар ва тоғ томонга юзлантирдилар. Тоғнинг юқорисига қарасам, олдинда Эрклиг хон ўтирибди. Бориб кўрдим. Чўл жойда сон–саноксиз одамларнинг бўйинлари бўғилган, кўл–оёқлари боғланган, ўз сўзларини айтиб, гуноҳларини бўлишиб турар эдилар. У чўлнинг ичи яна кучли ёлвориш, тавба, мунгли овозлар билан тўла эди. Руҳлар Эрклиг хонга, Ку Тай отли одамни келтирдик, деб айтдилар. Отимни эшитиши биланоқ у “Эй хизматкорлар, у одамнинг ёвуз қилмишлари жуда кўп, унинг гуноҳи оғир. Нега уни жуда кеч олиб келдингизлар?! Энди унинг ҳомийларини олиб келинглар. Уларнинг сўзларини эшитайлик”, — деди. Эрклиг хоннинг бу ёрлигини эшитиб, мени олгани келган хизматкорлар ташқарига чиқдилар, чақирдилар,

кичқирдилар, тилаб истаб топмаганларидан кейин, қайтиб келиб, топмадик, дедилар. Кейин Эркилиг хон яна хизматкор руҳларни менинг ҳомийларимни баг⁴ мавжудотлари орасидан ишташга жўнатди. Кейин у хизматкор руҳлар келиб, истаб, ҳаммадан сўраб, яна топмадилар. Эркилиг хон олдига келиб топмадик, дедилар. Эркилиг хон учинчи марта бешта йўлга руҳ жўнатди. Руҳ бешинчи йўлдан қайтиб келди. У руҳнинг хизматкори Эркилиг хонга битиг келтириб берди. Эркилиг хон уни очиб ўқиди, бу битигда шундай–шундай ёзилган эди: “Фалон куни одамзод оламидаги Чанг тоифасидан Ку Тай отлиқ одам жонли мавжудотларни ўлдиргани учун пушаймон бўлиб, олтин рангли ёруғ, ялтироқ, ҳаммадан юқори турадиган нум китобни бутунлай ёзиб тугатишга истак туғдириб, бахт сўради. Шунинг кучи сабабли Ку Тай отлиғ жаллод одамнинг жонли мавжудотлари аввал ҳайвонот оламида бўлдилар. Кейин ҳайвонот оламидан ўтиб, одамлар оламида туғилдилар”.

Эркилиг хон бу тавбаномани ўқиб, хурсандлик билан менга деди: “Эй Ку Тай, сен гарчи тирикларни ўлдирган бўлсанг ҳам, яна уларни кутқаришга, омон қолдиришга амр эттинг. Сен шундайсанки, энг кучли, қаттиқ ваъда, ҳароратли кўнгил билан Шохкитоб* номли бу қимматли китобни битиб, бу замонда хизматкор бўлишга истак билдирдинг. Бахтли руҳнинг кучи билан ўзинг ўлдирган мавжудотлар ҳайвонот дунёси азобларидан кутулсинлар, деб бахт тиладинг. Шу сабабдан кўп мавжудотлар ҳайвонот дунёсидаги азоблардан қутулиб, одамзод дунёсида туғилдилар.* Энди эй тириклар, ўлма, олам бахт-саодатлари билан ҳам ўзингни асоратга солма, ёмон ишлар қилма, яхши ишнинг кема, кўпригини қилгин, яратгин, деб мени озод қилдилар. Мен озодлик варақасини олиб, у шаҳардан келдим.

Бу худди ўйиндай эди. Мен туш кўрдим ва уйғондим, менинг тирилишим шундайдир”, — деди Ку Тай.

Бу сўзларни эшитиб у даврада йиғилган барча кишилар ҳайрон бўлдилар, ажабландилар. Мукаммал, доно Тангри Тангриси Бурхон нумининг улуғ кучига ортиқроқ тоза, ҳароратли кўнгил боғлаб, юздан ортиқ киши бу нум хазинани титишга киришмоқчи бўлдилар. Аммо шаҳар халқи бу нумни истаб топмадилар. Ниҳоят, Инчйу шаҳаридаги Суvasдиқ Су отли санграмдан⁵ топишиб, кўчиришга олдилар. Ку Тай бекнинг оиласи, яқинлари уйдаги каттаю–кичиклар бу дунёда “ўзлик”* сўзини бутунлай ташлаб, бу нум хазинани ўргандилар, ижро этдилар, битдилар, кўчириб ёздирдилар, ўқитдилар.

⁴ баг – туркий қабилалардан бирининг номи.

⁵ санграм – ибодатхона.

Ўғуз хоқон ҳақидаги достон

“Ўғузнома” достони туркий халқларнинг китобий эпосларидан биридир. Туркий халқлар тарихида иккита китобий достон бор: “Дада Кўркут китоби” ва “Ўғузнома”. “Ўғузнома” достони эски уйғур–турк ёзувида битилган, асл матни ҳозирда Париж миллий кутубхонасида сақланади. “Ўғузнома” тўғрисида сўз кетганда, шубҳасиз, Ўғуз шахси тўғрисида, туркий қавмларнинг этник жараёни тўғрисида сўз кетади.

“Ўғузнома” достонининг умумий тузилишидан аён бўлишича, достонга уруғчилик жамиятидаги миф ва афсоналар асос бўлган. Тузилиш жиҳатидан “Ўғузнома” Кул тигин ёдгорлигига ўхшайди. Достондаги мифологик қатлам, Ўғузнинг аниқ бир географик муҳитдаги фаолияти шундан далолат беради. Кул тигин ёдгорлиги бошланмасида мифик жараён (Тангри — ота, ер — она) етакчилик қилганидай, “Ўғузнома”нинг бошланмасида ҳам шундай хусусият бор. Шунингдек, уруғларнинг пайдо бўлишига оид афсоналар билан туркий уруғлардан Ашин уруғининг пайдо бўлишига оид афсона ўртасидаги уйғунлик, қадимги турк давридаги культлар — дарахт, бўри, осмон культларининг қадимги туркий ёдномаларда ва “Ўғузнома”да умумийлиги ҳам мазкур достоннинг тараққиёт йўлини белгилайди.

“Ўғузнома”ни икки қисмга бўлиш мумкин. Биринчи қисм мифологик қатламдан иборат. Бу қатламга Ўғузнинг ғайритабiiй туғилиши ва ғайритабiiй улғайиши, ёвуз шунқорга қарши курашиши ва уни ўлдириши лавҳалари киради. Иккинчи қисми эса тарихий достонларга хос воқеалардан иборат. Бу қисмга Ўғузнинг уйланиши, фарзандларининг туғилиши, жанг лавҳалари ва турли мамлакатларни босиб олиши, ўғилларига ўз қўл остидаги юртларни бўлиб бериши лавҳалари киради.

“Ўғузнома” дан

Шундай бўлсин дедилар. Унинг қиёфаси шундайдир.* Шундан сўнг севиндилар. Кунлардан бир кун Ой хоқоннинг кўзи ёриб болалади, ўғил туғди. Ўша ўғилнинг юзи кўк эди, оғзи оташдай қизил, кўзлари айёрона, сочлари, қошлари қора эди. Яхши фаришталардан ҳам чиройлироқ эди. Ўша ўғил онасининг кўксидан сут эмиб, ундан сўнг бошқа эммади, яхши овқат, ичимлик сўради, тилга кира бошлади. Қирк кундан сўнг улғайди, юрди, ўйнади. Оёғи хўкиз оёғидек, беллари бўрининг белларидек, яғрини бургут яғринидек, кўкраги айиқ кўкрагидек эди. Бутун бадани қалин тук билан қопланган эди. Йилқиларни кўтара олар эди, отларга мина олар эди, кийик овига ҳам борар эди. Кўп кунлар, кўп тунлардан сўнг йигит бўлди. Бу пайтда ўша ерда катта бир ўрмон бор эди. Кўп денгизлар, кўп дарёлар бор эди. Бу ерга кўп кийиклар келар, кўп қушлар учиб келар эдилар.

Ўша ўрмонда баҳайбат бир йиртқич бор эди, отларни, одамларни еяр эди. Жуда баҳайбат махлуқ эди. Бундай катта машаққат халқни эзиб келар эди. Ўғуз хоқон ўша йиртқични қўлга туширишга қасд қилди. Кунлардан бир кун овга чиқмоқчи бўлди. Найза, камону ўқларини, қиличу қалқонларини олиб йўлга тушди. Бир буғуни ўзи билан бирга олди. Буғуни толнинг чивиғи билан дарахтга боғлади ва ўзи кетди. Тонг отди, Ўғуз хоқон эрта тонгда келди. Қараса, йиртқич ҳайвон буғуни олиб кетибди. Эртасига бир айиқни олиб бориб, олтин камари билан ўша дарахтга боғлади ва ўзи кетди. Тонг отди, Ўғуз хоқон эрта тонгда келди. Қараса, йиртқич ҳайвон айиқни ҳам олиб кетибди. Кейин Ўғузнинг ўзи ўша дарахтнинг остига турди. Йиртқич келиб боши билан Ўғузнинг қалқонига урилди. Ўғуз найзаси билан йиртқичнинг бошига уриб, уни ўлдирди. Қиличи билан йиртқичнинг бошини кесиб олди ва кетди. Кейин келиб қараса, бир шунқор йиртқичнинг ичак-чавоғини еб турган экан. Ўғуз хоқон камон ва ўқи билан шунқорни ўлдирди, бошини кесди. Ундан сўнг айтдики, шунқорнинг қиёфаси шундайдир*. “Буғуни еди, айиқни еди. Менинг ёйим ўлдирди уни, (ёйим темир бўлгани учун). Йиртқични шунқор еди. Ёйим шунқорни ҳам ўлдирди, худди шамол каби”, деди.

Сўнг Ўғуз хоқон кетди. Йиртқичнинг қиёфаси шундайдир.* Кунлардан бир кун Ўғуз хоқон бир ерда тангрига ёлвораётган эди. Қоронғу тушганда, кўкдан бир кўк нур тушди. Куёшдан ёруғ, ойдан ёрқинроқ эди. Ўғуз хоқон у томонга юрди. Кўрсаки, ўша ёруғликнинг орасида бир қиз бор бўлиб, ёлғиз ўтирган экан. Яхши, чиройли бир қиз эди. Бошида оташга ўхшаш ёруғ бир холи бор эди. Худди олтин қозик юлдузига ўхшар эди. У қиз шундай чиройли эдики, кулса, кўм-кўк осмон куларди, йиғласа, кўм-кўк осмон йиғларди. Ўғуз хоқон уни кўриб ўзидан кетди, уни севиб қолиб, олди. У билан ётди, тилагини қондирди. Ҳомиладор бўлди. Кунлар ўтиб, тунлар ўтиб, кўзи ёриди ва уч ўғил туғди. Биринчисига Кун деб от қўйдилар, иккинчисига Ой деб

от кўйдилар, учинчисига Юлдуз отин кўйдилар. Кунлардан бир кун Ўғуз хоқон овга кетди. Бир кўлнинг ўртасида, ўз қаршисида бир дарахт кўрди. Бу дарахтнинг остида бир қиз бор эди. Ёлғиз ўтирар эди. Чиройли бир қиз эди. Унинг кўзлари кўм-кўк эди, унинг тиши инжу каби эди. Шундай чиройли эдики, уни ерда яшовчи одамзод кўрганда, “эй-эй, оҳ- оҳ, ўламан”, деб сутни қимизга айлантирарди. Ўғуз хоқон уни кўрибоқ ўзидан кетди, юрагига оташ тушди, уни севиб қолди, уйланиб, у билан қовушди, висолга етди. Қиз ҳомиладор бўлди, кунлар ўтиб, тунлар ўтиб, кўзи ёриди. Учта ўғил туғди. Биринчисига Кўк отини кўйдилар, иккинчисига Тоғ отини кўйдилар, учинчисига Денгиз отин кўйдилар. Ундан сўнг Ўғуз хоқон катта тўй берди. Эл кунга¹ ёрлик жўнатди, эл кун келди. Қирқ чорпоя, қирқ курси ясашга буюрди, турли ошлар, турли гўштли таомлар едилар, қимизлар ичдилар. Тўйдан сўнг Ўғуз хоқон бекларга, эл кунларга ёрлик берди. Яна айтдики: мен сенларга бўлдим хоқон, олайлик ёю қалқон, тамга бизга бўлсин буйан,² кўк бўри бўлсин уран,³ темир ёйлар билан бул ўрмонда, ов ерда юрсин қулан, яна талуй⁴, яна муран,⁵ кун туғ бўлсин кўк қуриқан⁶, деди. Шундан сўнг Ўғуз хоқон тўрт тарафга ёрлик жўнатди. Билдиргулик⁷ битди, элчиларга бериб жўнатди. Ушбу билдургуликда битилган эдики, мен уйғурнинг хоқони бўламан, ернинг тўрт тарафининг хоқони булсам керак, сенлардан бўйсунини истаб қоламан. Кимки менинг оғзимга қараб турса, совға келтирса, дўст тутарман, деди. Кимки менинг фармойишимга қулоқ солмаса, хавф солиб, қўшин тортиб, душман ҳисоблайман, ўша заҳоти босиб, ошириб, йўқ бўлсин деб буйруқ қилурман, деди. Бу пайтда ўнг томонда Олтин хоқон деган бир хоқон бор эди. Ўша Олтин хоқон Ўғуз хоқонга элчи жўнатди. Кўп миқдорда олтин, кумуш тортиб, кўп миқдорда камёб ёқут тошлар олиб, кўп миқдорда хазиналар юбориб, юмшаб, Ўғуз хоқонга ихлос кўйди, фармойишига қулоқ тутди. Яхши беги билан дўст тутинди. У билан муросада бўлди. Чап тарафда Урум деган бир хоқон бор эди. Ўша хоқоннинг қўшини жуда кўп эди. Ўша Урум хоқон Ўғуз хоқоннинг ёрлиғини эътироф этмас эди, қўшилишга бормас эди. Унинг сўзини сўз демасман, деб ёрликқа эътибор бермади. Ўғуз хоқон хавф солиб, унга қарши отланмоқчи бўлди. Қўшин-ла отланиб, туғларини кўтариб, жўнади. Қирқ кундан кейин Муз тоғининг адоғига етди. Лашкарларини туширди, чарчаб, тўхтади. Эрталаб бўлганда, Ўғуз хоқоннинг қароргоҳига кундай нур кирди. У нурдан кўк ёлли, кўк тукли катта бир эркак бўри чиқди. Ўша бўри

¹ эл-кун – халқ.

² буйан – фаровонлик..

³ уран – парол.

⁴ талуй – денгиз.

⁵ муран – дарё.

⁶ қуриқан – қароргоҳ;

⁷ билдургулик – эълон.

Ўғуз хоқонга шундай хабар берди: “Эй, эй, Ўғуз, Урум устига сен бостириб бормоқчи бўляпсан. Эй, эй, Ўғуз, хизматинга мен ҳам бораман”, — деди. Шундан кейин Ўғуз хоқон қароргоҳни сафлангирди, жўнади. Кўрдик, кўшиннинг хизматида кўк тукли, кўк ёлли катта бир эркак бўри юриб бормоқда. У бўрининг ортидан бутун кўшин тизилишиб борар эди. Бир неча кунлардан сўнг кўк тукли, кўк ёлли бу катта эркак бўри тўхтади. Ўғуз ҳам кўшини билан тўхтади. Бу ерда Итил дарёси оқиб ўтар эди. Итил дарёсининг қирғоғида бир қора тоғ ёнида жангга киришдилар. Ўқ билан ҳам, ёй билан ҳам, қилич билан ҳам урушдилар. Кўшинларнинг орасида кўп жанглар бўлиб ўтди. Одамларнинг юрагида кўп қайғулар тошди. Олишувлар, жанглар шундай ёмон бўлдики, Итил дарёсининг суви қип–қизил қон сингари бўлди. Ўғуз хоқон енгди, Урум хоқон қочди. Ўғуз хоқон Урум хоқоннинг хоқонлигини олди, халқини ҳам олди. Ўғуз хоқоннинг ўрдасига кўп, катта ўлик, кўп тирик мол–мулк келиб тушди. Урум хоқоннинг бир иниси бор эди. Урус бек деган эди. У Урус бекни тоғ бошидаги Таранг дарёси ўртасидаги яхши, берк шаҳарга жўнатди. Яна айтдики, шаҳарни ҳимоя қилиш керак. Сен яна жангдан кейин шаҳарни менга сақлаб бериб, ўзинг қайтиб келгин, деди. Ўғуз хоқон ўша шаҳарга отланди. Урус бекнинг ўғли унга кўп олтин, кумуш юборди. Яна айтдики, эй Ўғуз, сен менинг хоқонимсан. Менга отам бу шаҳарни берди. Яна айтдики, шаҳарни ҳимоя қилиш керак. Сен яна жангдан кейин шаҳарни менга сақлаб, ўзинг қайтиб келгин, деди. Отам ғазабланса, менинг эрким бўладими?! Сендан ёрлик, бойлик, ҳукмронлик топаман. Бизнинг бахтимиз сенинг бахтинг экан, бизнинг уруғимиз сенинг дарахтингнинг уруғи бўлган экан. Тангри сенга катта ер бериб, хоқон бўлсин, деб буюрган. Мен сенга бошимни, бахтимни бераман. Солиқ бериб, дўстликдан чекинмайман, деди. Ўғуз хоқон йигитнинг сўзини яхши кўрди, севинди, кулди, яна айтдики, менга кўп олтин жўнатибсан, шаҳарни яхши сақлабсан, деди. Шунинг учун унга Сақлаб⁸ дея от берди, дўст тутинди. Кейин кўшини билан Ўғуз хоқон Итил дарёсига келди. Итил катта бир дарёдир. Ўғуз хоқон уни кўрди, яна айтдики, Итилнинг оқимидан қандай кечиб ўтамиз, деди. Кўшинда бир яхши бек бор эди. Унинг оти Улуғ Ўрду бек эди. Мулоҳазали, уқувли бир йигит эди. Кўрдик, дарё қирғоғида кўп толлар, кўп дарахтлар бор эди. Бек ўша дарахтларни кесди. Ёғочларни ётқизиб, кечиб ўтди. Ўғуз хоқон хурсанд бўлиб кетди, кулди. Яна айтдики, эй Улуғ Ўрду, сен бу ерда бек бўлиб қоласан. Қипчоқ бек деган бек бўл, деди. Яна илгари кетди... Шундан сўнг Ўғуз хоқон кўк тукли кўк ёлли эркак бўрини кўрди. Ўша кўк бўри Ўғуз хоқонга айтди: энди кўшининг билан бу ердан жўна, Ўғуз. Отланиб, халқни, бекларни олиб кет, мен сенга йўл кўрсатаман, деди. Тонг отганда Ўғуз хоқон кўрди:

⁸ сақлаб – славян.

эркак бўри қўшиннинг олдида юриб боряпти. Ўғуз хоқон севинди, олдинга кетди. Ўғуз хоқон бир чубир отга минаётган эди. Ўша айғир отни жуда севар эди. Йўлда ўша айғир от кўздан йўқолиб қочиб кетди. Бу ерда катта бир тоғ бор эди. Ўша тоғнинг устида музлик бор эди. Тоғнинг боши совуқдан оппоқ эди. Шунинг учун бу тоғнинг оти Муз тоғи эди. Ўғуз хоқоннинг оти Муз тоғи ичига қочиб кетди. Ўғуз хоқон бундан кўп вақт ғам чекиб юрди. Кўшинда бир жасур, мард бек бор эди. Ҳеч нарсадан кўркмас эди. Жангда ҳам, совуқда ҳам ҳеч нарсадан кўркмайдиган мард эди. Ўша бек тоғ ичига кирди, узоқ юрди. Тўққиз кундан сўнг Ўғуз хоқонга айғир отни келтирди. Муз тоғида кўп совуқ еганлигидан у бекнинг усти қор билан қопланган эди, оппоқ эди. Ўғуз хоқон хурсандлик билан кулди, айтдики: Эй йигит, бундан кейин сен бекларга бўлгин бошлиқ, абадий сенга ном бўлсин Қорлик”, — деди. Кўп совғалар берди, олдинга кетди. Кейин йўлда катта бир уй курди. Бу уйнинг томи олтиндан эди. Ойналари кумушдан, эшиклари темирдан эди. Берк эди. Калити йўқ эди. Кўшинда бир яхши ажойиб одам бор эди, унинг оти Тимурду кагул эди. Унга буюрдикки, сен бу ерда қол, (эшикни) оч. Эшикни очгандан сўнг кел ўрдага, деди. Бундан кейин унга Қалач (деб) от қўйди, (ўзи) илгари кетди. Кейин бир куни кўк тукли, кўк ёлли эркак бўри, юрмасдан туриб қолди. Ўғуз хоқон (ҳам) тўхтади, қўшинни ҳам туширди. Атроф чўлу биёбон, теп-текис ер эди. Бу жойни Журжит деб атардилар. Қудратли бир давлат эди, кўп халқи бор эди. Йилқилари кўп, хўкиз, бузоқлари кўп, олтин-кумушлари кўп, қимматбаҳо буюмлари кўп эди. Бу ерда Журжит хоқонининг халқи Ўғуз хоқонга қарши турдилар. Уруш бошланди: ўқлар билан, қиличлар билан урушдилар. Ўғуз хоқон ғалаба қилди. Журжит хоқонни тор-мор қилди, ўлдирди, бошини олди. Журжит элини ўзига бўйсундирди. Жангдан сўнг Ўғуз хоқоннинг қўшинига, навкарларигаю халқига шундай катта ўлжа келдики, уларни юклашга, олиб кетишга от, хачир, хўкиз камлик қилди. Ўғуз хоқоннинг қўшинида чаққон, гавдали бир яхши одам бор эди. Унинг оти Бармаклик Жусун Биллиг эди. Бу чаққон одам бир қанға чопти. Қанға устига мол-мулкларни юклади, қанға бошига тирик бойликларни юклади, жўнаб кетдилар. Навкарларнинг, халқнинг ҳаммаси буни кўрдилар, шошдилар. Қанғаларни яна чопдилар. Қанғалар юриб бораётиб “қанға, қанға” деб сўз айтиб борар эдилар. Шунинг учун уларга қанға деб от қўйдилар. Ўғуз хоқон қанғаларни кўрди, кулди. Яна айтдики, қанға, қанға билан бойликни эзгулик тортиб борсин. Қанғалик сенга от бўлганлигини “қанға” сўзи билдирсин, деб ўз йўлига кетди. Шундан кейин ўша кўк тукли, кўк ёлли эркак бўри билан Ҳинд, яна Тибет, яна Шағам тарафларига жўнаб кетди. Кўп жанглардан, кўп олишувлардан кейин у мамлакатларни қўлга киритди, ўз юртига бирлаштирди, енгди, босиб олди. Кейин ташқари қолмасин, маълум бўлсинки, кун юриш (жануб) тарафда Барака деган бир ер

бордир. Катта, бойлиги кўп юртдир, кўп иссиқ бир жойдир. Бу ерда кўп кийиклар, кўп қушлар бордир. Олтини кўп, кумуши кўп, қимматбаҳо буюмлари кўп, халқининг юзи, кўзи қоп-қорадир. Ўша ернинг хоқони Масар деган бир хоқон эди. Ўғуз хоқон унинг устига отланди. Жуда ёмон жанг бўлди. Ўғуз хоқон енгди, Масар хоқон қочди. Ўғуз хоқон босиб олди, юртини олди, кетди. Унинг дўстлари кўп хурсанд эдилар, унинг душманлари кўп қайғуга ботдилар. Ўғуз хоқон сон-саноксиз бойликлар, йилқилар олди. Ватанига жўнади. Аммо ёддан кўтарилмасинки, маълум бўлсинки, Ўғуз хоқоннинг ёнида оқ соқоллиғ, оқ сочиқ, узун бўйли, эпчил бир кекса киши бор эди, уқуъли, доно бир одам эди, афсунгар эди. Унинг оти Улуғ Турк* эди. Кунлардан бир кун Улуғ Турк уйқусида бир олтин ёй кўрди, яна уч кумуш ўқ кўрди. Бу олтин ёй кун чиқишдан кун ботишгача тортилган эди, яна бу уч кумуш ўқ қоронғулик тарафга кетар эди. Уйқудан сўнг Улуғ Турк тушида кўрганини Ўғуз хоқонга билдирди. Яна айтдики, эй хоқоним, сенга узоқ умр ато қилсин. Эй хоқоним, сенга давлатинг буюрсин, абадий, кўк тангри берди менга тушимда аён, эзгулик келтирсин, қўлга киритилган ерларни уруғига бўлиб берсин, деди. Ўғуз хоқон Улуғ Туркнинг сўзини маъқул кўрди, маслаҳат қилмоқчи бўлди, маслаҳатга киришди. Ундан сўнг эрталаб каттаю кичик ўғилларини чорлаб келтирди, яна айтдики, эй менинг ўғилларим, кўнглим ов қилмоқни истайди, кексайганим учун шуҳратим йўқдир. Кун, Ой, Юлдуз, Тонг сарига сизлар боринглар. Кўк, Тоғ, Денгиз, Тун сарига сизлар боринглар, деди. Шундан кейин учови Тонг сарига кетдилар, яна учови Тун сарига кетдилар. Кун, Ой, Юлдуз кўп кийиклар, кўп қушлар овлаганларидан сўнг, йўлда бир олтин ёйни топдилар, олдилар, отасига бердилар. Ўғуз хоқон севинди, кулди, яна уни учга бўлди. Яна айтдики: “Эй инилар, ёй бўлсин сизларники, ёйдек ўқларни кўкка отинглар”, — деди. Шундан кейин Кўк, Тоғ, Денгиз кўп кийиклар, овлаганларидан кейин, йўлда учта кумуш ўқ топдилар. Ўқларни олиб, отасига келтириб бердилар. Ўғуз хоқон севинди, кулиб яна ўқларни учовига бўлиб берди. Яна айтдики, эй инилар, ўқлар бўлсин сизларники. Ёй ўқни отди. Ўқлардай сизлар бўлинг, деди. Шундан кейин Ўғуз хоқон катта қурултой чақирди. Навкарларини, халқини чорлади. Хаммалари келиб, кенгашиб ўтирдилар. Ўғуз хоқон катта ўрдада тахтга ўтириб, ўнг ёқда қирқ қулоч ёғочни тикка қилдирди. Ёғочнинг бошига бир олтин товукни қўйди, остига бир оқ қўйни боғлади. Чап тарафига ҳам қирқ қулоч ёғочни тикка қилдирди. Ёғочнинг учига бир кумуш товукни қўйди. Остига бир қора қўйни боғлади. Ўнг тарафида Бузуклар* ўтирди, Чап тарафида Учуклар* ўтирди. Қирқ кеча, қирқ кундуз еб-ичдилар, хурсандчилик қилдилар. Шундан сўнг Ўғуз хоқон ўғилларига мамлакатни бўлиб берди. Яна айтдики: “Эй ўғилларим, мен кўп яшадим, жангларни кўп кўрдим мен. Ёй билан кўп ўқ отдим, айғирим

билан кўп юрдим. Душманларни йиғлатдим, дўстларимни хурсанд қилдим мен. Кўк тангри олдида мен ўз бурчимни ўтадим. Сизларга бераман юртимни”, — деди...

Исломдан кейинги ўзбек адабиёти

Абу Мансур ас-Саолибий
(961–1038)

Абу Мансур ас—Саолибий Нишопурда тугилган. Дастлаб шу ерда маълумот олади, араб тили ва адабиётини, Эрон ва Ўрта Осиё халқлари тарихини пухта ўрганади. Кейинчалик турмуш қийинчиликлари туфайли савдогарлик билан ҳам шуғулланади. Ас-Саолибий асосан тулки териси билан савдо қилган, ундан турли нарсалар тикиш билан шуғулланган. Шунинг учун у “ас-Саолибий” (*саълаб* – тулки, *саолиб* – унинг кўплиги) лақабини олди ва шу лақаб билан машхур бўлиб кетди.

Ас-Саолибий савдогарлик муносабати билан кўп шаҳар ва мамлакатларни кезади, у мамлакатларнинг давлат арбоблари, амиру вазирлари, олим ва шоирлари билан учрашади. Ўзининг “Йатимат–ат–дахр” тазкирасида ёзишича, Саолибий 992–993 йиллари Бухорога келиб, бу шаҳарда бир неча ой турган ва кўп олиму шоирлар суҳбатида бўлган.

Ас-Саолибий “Йатимат–ат–дахр” (Замонасининг ягона дурдонаси) тазкирасини 994–1000 йилларда ёзган. Бу асар тўрт қисмдан иборат бўлиб, X аср ҳамда XI аср бошларигача яшаган арабийнавис шоирлар ижодини ўз ичига олади.

Тазкиранинг 1–111 қисмлари Сурия, Миср, Мағриб, Ироқ, Жабал, Форс, Журжон, Табаристон ва бошқа мамлакат шоирларига бағишланган. Тўртинчи қисмида эса X – XI аср бошларидаги Хуросон, Мовароуннаҳр ва Хоразмда яшаган шоирлар билан бир қаторда, нишопурлик ҳамда бу ерга бошқа мамлакатлардан келган шоирлар ҳақида маълумотлар берилади. Тазкиранинг тўртинчи қисми X асрдаги Ўрта Осиё адабиётини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Бу қисмда 124 шоир ҳақида маълумот берилиб, тўрт боби Бухоро ва Хоразмда яшаган шоирларга бағишланган. Тазкирага киритилган шеърларнинг кўпчилиги қасида, ҳажв, васфий шеърлар ва бошқа турли хил жанрларда ёзилган шеърӣй парчалардан иборат (лекин бирорта ҳам шеър тўлиқ берилмаган).

Ас-Саолибийнинг кўрсатишича, китобга киритилган шоирларнинг айримлари, жумладан, Абул Ҳасан ал-Муродий, Абу Таййиб ал-Мусъабий, Абул Фазл ас-Суккарий каби шоирлар ўз шеърларини форс–тожик тилида ҳам ёзганлар.

Ас-Саолибий тарих, тил ва адабиётга оид ўнлаб асарларнинг муаллифидир. Унинг “Шоҳномаи Саолибий” китобини форс тилига таржима қилган Эрон олими Маҳмуд Ҳидоят ас-Саолибийнинг 34 асари борлигини айтади.

“Йатимат ат–дахр”дан

Бухоронинг арабийнавис шоирлари

Абу Аҳмад ибн Абу Бакр ал–Котиб ижодидан

Барча инсон истаса умри жовид,
Айларам ўлмоқлигимни мен умид.
Бул ўлимдан минг фазилат топилур,
Лаззатин билган топар андин сурур.

Кўп онт ичиб айтаманки, эшит, эй Ибн Жайҳон!*
Эссиз–эссиз бу давлат, сенга бу тахти равон.
Эшитиб сўзим, майли, сочларинг бўлсин тикка,
Муҳтож эмас эди халқ сендай махлуқ бошликқа.
Адолат ҳукм юритса, этилмас эдинг тайин,
Шаҳар супуришга ҳам ярамассан, бетайин.

Хирож ёзган девонбеклар доимо “бўлсин омон”,
Шилиб ҳамёнларимизни этибдур рангимиз сомон.
Никоҳ ҳаққин тўлолмасдан ожиз қолган бу танг онда,
Талаб қилгай яна биздан падар лаънат боқимонда.

Доимо ахтар ўзингга дилкаш, дўст–ёр,
Йўқса ёринг, айлагил китоб ихтиёр.
Яхши дўстлик қайтарур ёмон ишдан,
Яхши иш бўлур яхши эшдин.¹
Бир дўстинг сўзласа илму ҳайъатдин,
Бошқаси хушнуд этар ширин суҳбатдин.

Ҳамсуҳбат топмасанг, адаб боғин топ,
Баҳри дилинг очади ширин сўз китоб.
Шеър билан дўст бўлсанг, фикринг уйғонар,
Маъно гулобидин май – қадаҳ тутар.
Шунда татийсан дўстлик шарбатин,
Билурсан қаҳқаҳа, шодлик хислатин.

Жиддийлик боғида кайфинг чоғ бўлур,
Фароғат сурури нур, чироғ бўлур,
Йигитлик умрининг сози ва нақши,
Одоблик, шод–хуррам бирладир яхши,

¹ эш – дўст, шерик.

Китобга дўст бўлсанг, илм–одоб келур,
Дўстликдан фароғат, лаззату сурур.

**Абу Таййиб Муҳаммад ибн Ҳотим ал–Мусъабий
ижодидан**

Ўз вақтида халос қил бахтинг тақдир қўлидан,
Айшингни тез суриб қол, ўтган кунинг ғанимат.
Сендан бўлсин мурувват яхши билан ёмонга,
Қайтиб келур не қилсанг, шудир асли ҳақиқат.

Кетиб ёшлик — йигитлик, бўлиб қолдим дуогўй,
Паноҳ берсин худойим, дедим бўлдим художўй.
Зиёратчи бу ёшлик бизни зиёрат этмиш,
Лим тўлдириб гуноҳга, сўнг биздан хижрат этмиш.

Тирикманми ё касал, кетсам мен дом–дараксиз,
Олмас хабар ёронлар, демак, мен ҳеч кераксиз.
Чинакам дўст бўлганда қилардинг дўст ишини,
Ёмон кунда йўқлагай дўсти ҳар бир кишини.

Дунё, сен фиқу фасод ва қаллоблик дўконисан,
Адолатсиз, вафосизсан, беомонлик имконисан.
Қўринишда мисоли ой, эшитмакка куёш янглиғ,
Ўғирлик бобида бургуту шунқорнинг ёмонисан.
Таъмда сен заҳар янглиғ, эшитмакда ажойиб куй,
Елиб қолсанг шамолдай, чун тигнинг олмос симонисан.
Қиморнинг* хуш сабурисан, Тибетнинг* мушкисан
дилкаш,

Насимда мисли анбарсан — ҳижозийсан, яманийсан.
Сиртдан хушрўй, гўзал чеҳра, берилган бир ажиб зийнат,
Ичдан боқса мегажинсан, палидликнинг қобонисан.²
Бировга яхши боққайсан, бировга бир қабоқ–қошинг,
Бировга жаннат, ўзгага жаҳаннамнинг хумдонисан.
Сен ўзингсан Эрам боғи нози неъмат тўлиб–тошган,
Бировларни раво кўрмай, бировларни жон–жонисан.
Мусибатсан чунон оғир, фужурлар ҳам тўлиб–тошган.
Турган–битганларинг ёлғон, каззобликларнинг конисан.
Сен туфайли–ку шатранжда шоҳу мотлар, кетиб дона,
Вазифасин бажармай йўқ қилиб келган жаҳонийсан.
Закийлар камбағал недин, нечун бой аблаҳий одам?!
Товус, даррож³ яшар қисқа, калхат–илон замонисан.

² қобон – эркак тўнғиз, ёввойи тўнғиз.

Нечунким ғалча бир одам умр кўргай ошиқ юздин,
Ўшал бир мард арабга олтмиш уч берган нодонсан.*

Абу Муҳаммад ас–Суламий ижодидан

На одам турқидек ҳусну туси йўқ,*
Нутқини эшитган айтар: эси йўқ.
Айласа бир киши ҳурматидин салом,
Аликка келади буйруқ, вассалом.
Не учун мен сени айладим ҳурмат?!
Қани сендаги у вазирлик, хислат?!

Ҳосил берарди кўп–кўп эгасига бу ерлар,
Эни эса бу меҳнат, қон тўкиш–ла баробар.
Чиқимларга бўлиб ғарқ, йиғилди барча ғалла,
Ғурбатдадур эгаси, роҳатдан йўқдир хабар.
Нажот топар захматкаш, азобга берса бардош,
Йўқса сочин юларлар, тукидин қолмас асар.

Абул Қосим Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ал–Динаварий ижодидан

Меҳржонда* саҳар чоғи юбордим меваю гуллар,
Ани атрини искаб ошиқ ўлсин, яйрасин диллар.
Муаттар, кўк ипак парда ичида сақламиш курра,
Алар келганда қошингга ёрилгай шул замон тиллар.
Балоғат боғидин чиқмиш ечиб ул эски кўйлакни,
Очиб зарпардан шоҳин гўзал кўкси–ла бир хиллар.*
Раъно юзли, сариқ холли,* ичи гавҳарга лиқ тўлган,*
Аламлар боғидан чиқмас ани кўрса асал–боллар,
Қарамлик кўли бирла мушк анбар тўлдириб андоқ,
Қуёш тутмиш қадаҳларни сочиб атрофга бўй еллар.
Қабул эт тортиғим дарҳол, кўп ўрнида кўр оз бўлса,
Аларни лаззатин тотгач, тушар ёдингга манзиллар.
Май ич, кайфингни чоғ этгил, муғаннийлар томон шошгил.
Қувват йиғ, то қиёмат кун давом этсин умр–йиллар.

Азизим, айладинг маҳрум мени жонона дилдордин,
Йўқолди шодлигим бирдан аюргин нолайи зордин.
Ажойиб қиссалар айтиб оларди қайғу, ҳасратни,
Муҳибимни кўролмасдан ўлиб бўлдим–ку хуммордин.
Бирор чоғ гар Абу Ҳотим, Язидий* ҳам Курайб ўғлин,

¹ даррождуррож – қирговул.

Агар аҳволидин сўрсам, тақаллум айлар афкордин.
Шикоят айламиш ҳар гал сенинг бедод дастингдин,
“Қачон етгай халос вақти?” — садо чиққай у ночордин.
Туну кун менга ҳамдарду овинчоғим эди дилкаш,
Худо хайрингни берсин ким, юбор тезда бирор ёрдин.

Абул Фазл ас–Суккарий ал–Марвазий ижодидан

Кимки қуёшни жаҳл билан бекитмоқчи бўлса, хато қилади,
Қуёшни чойшаб билан ёпиб бўлмайди.

Кечанинг энг яхши сифати шуки,
“Кеча ҳомиладор, аммо нима туғишини билмайди” *

”Кийим бўёқчи қўлида гаровдир”

Туя ҳашаротларни ёқтирмайди, аммо туя тирик экан, улар
бари бир туянинг бурнида яшайверади.

Эшак балчиққа юмалаб (истаган) нарсасига эришди ва
меҳнатдан халос бўлди.

Биз қадимги шартлашган шартларда турамыз:
“Йиртилган саноч⁴ ҳам, йиқилган карвон ҳам бўлмайди”

Эчки фақат овқат билан семиради,
“Эчки мулоим гап билан семирмайди”

“Денгиз суви тошиб ётганини кўриб турса ҳам, ит ундан
тили билан ичади” *

Менинг насиҳатларимга шубҳаланма, сенга ”мушукни
қопга солиб сотаётганим йўқ”

Кимнинг уйида таоми бўлмаса, унинг одамлар орасида
ҳурмати бўлмайди.

Айтишларича, “кимки таклиф қилинмай дастурхонга келса,
у ўзини камситган бўлади”

⁴ саноч – чарм халта; тулум, меш.

Абу Райҳон Беруний (973–1048)

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал–Беруний буюк мунажжим, географ ва геолог, тарихчи ва этнограф, файласуф, шоир сифатида шухрат қозонган. Хоразмда африғийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида пойтахт шаҳар Қиётда туғилган. Африғийлар салтанати инқирозга учраб, Хоразмда Урганч амирларининг ҳукмронлиги ўрнатилгандан сўнг, Беруний Хоразмдан чиқиб кетади. Журжонга бориб, ҳукмдор Қобус ибн Вашир хизматига киради. Ана шу пайтда “Осор ул–боқия” (“Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар”) асарини ёзиб тугатади. Беруний бу улкан асарини ёзиб тугатганда, 27 ёшда эди. Беруний бу асарида юнонлар, римликлар, форслар, суғдлар, хоразмийлар, насроний ва яҳудийлар, исломгача ва исломдан кейинги арабларнинг динлари, байрамлари, йил ҳисобини илмий асосда баён қилиб беради.

Беруний Қобус саройидан кетгандан сўнг маълум вақт Рай вилоятида яшайди, кейин яна Журжонга келади. Ниҳоят, 1010 йилда ватани Хоразмга қайтиб келади. Ўша пайтдаги ҳукмдор Маъмун ибн Маъмун Берунийни пойтахт Урганчга таклиф қилади. Саройдаги “Урганч академияси”ни ташкил қилишда Беруний кўп хизмат қилади, шоҳ Маъмуннинг энг яқин маслаҳатчисига айланди. Ўрта Осиёнинг турли ўлкаларидан истеъдодли олимларни бу академияга жалб қилади. Абу Али ибн Сино ҳам шу академияга таклиф қилинади.

1017 йили Маҳмуд Ғазнавий Хоразмни эгаллагандан кейин Берунийни Ғазнага олиб кетади. 1017–1048 йиллар Берунийнинг энг сермахсул даври бўлди. 1025 йили “Таҳдид ниҳоят ал–амакин ли–тасхих масофат ал–масокин” (Аҳоли масканлари оралиқ масофаларини текшириш учун жойларнинг охири чегараларини аниқлаш) номли жуғрофий рисоласини, 1030 йили машхур “Ҳиндистон” асарини ёзди. Ўрта асрларда бу китоб сингари тарихий–этнографик асар ёзилган эмас.

Беруний шу йиллари “Қонуни Масъудий” асарини ҳам ёзди. Берунийнинг адабиётга оид қўшган ҳиссаси ҳам ғоятда буюқдир. У аксарият асарларида ўз даври ёки ўзидан олдинги шоирларнинг шеърларидан, ўзининг шеърларидан келтиради, турли ривоятларни, воқеаларни илмий асарга шунчалик маҳорат билан сингдирадими, натижада унинг илмий асарлари бадиий асарлар каби ўқилади. Айниқса, “Минералогия” асарида буни яққол кузатиш мумкин.

“Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар” асаридан

Ал-Маъмун Али ибн Мусо ар-Ридга* Наврӯз тўғрисида айтиб беришни сўраган эди, у шундай жавоб берди: “Бу кун — фаришталар қадрлайдиган кундир, чунки шу куни фаришталар яратилган. Бу кунни пайғамбарлар ҳам қадрлайдилар, чунки шу куни Куёш яратилган. Бу кунни шоҳлар ҳам қадрлайдилар, чунки бу кун йилнинг биринчи кунидир”.

Абдуссамад ибн Али бобоси Абдуллоҳ Аббосдан эшитган ривоятда айтишича, Наврӯз куни пайғамбарга кумуш пиёла ҳадя қилибдилар. Пиёланинг ичида ҳолва бор экан. “Бу нима?” — деб сўрабдилар Пайғамбар. “Наврӯз муносабати билан”, — деб жавоб беришибди. “Наврӯз нима дегани?” — деб сўраб—суриштира бошлабдилар пайғамбар. “Форсларнинг катта байрами”, — деб жавоб беришибди. “Эҳ—ҳа, — дебдилар пайғамбар, — бу кун — Оллоҳ чексиз тўдага жон ато қилган кун экан—да”. “Чексиз тўда нима дегани?” — деб сўрашибди ундан. Пайғамбар айтибдилар: “Чексиз тўда — ўз еридан чиқиб, ўлимдан кўрққанлар, улар лак—лак бўлган эдилар. Оллоҳ уларга “Ўлинглар!” — деб амр берди, кейин ўша куни уларга жон ато этиб, жонларини ўзларига қайтарди. Оллоҳ осмонга амр берган эди, осмон уларнинг устига ёмғир ёғдирди, шунинг учун одамлар шу куни сув куйишни одат қилганлар” Шундай қилиб, Пайғамбар ҳолвани еб бўлиб, пиёлани синдирибдилар ва ёнидагиларга пиёла парчаларини бўлиб бериб, шундай деб хитоб қилибдилар: “Қанийди бизда ҳам ҳар куни Наврӯз бўлса!”

Айтишларича, Довуд ўғли Сулаймон узугини йўқотиб кўйгандан кейин, подшоҳликдан маҳрум бўлди. Орадан қирқ кун ўтгач, унга узукни қайтариб бердилар ва унинг шоҳлиги шукуҳи яна тикланди. Унинг ҳузурига ер юзи шоҳлари йиғилишиб келдилар, унинг тепасида кушлар ҳам тўпландилар. Шунда форслар “Навруз омад”, яъни “Янги кун келди”, деб айтдилар. Ўшандан буён бу кун Наврӯз деб аталадиган бўлган.

Сулаймон шамолга “Мени осмонга олиб чиқ”, — деб амр берибди. Осмонда унга қалдирғоч дуч келиб, айтибди: “Эй шоҳ! Мен инимга тухум қўйганман, тухумимни ўраб бир четга олиб қўй, босиб олмагин” Сулаймон қалдирғочнинг тухумини ўраб, бир четга олиб қўйибди. Ерга қайтиб тушгандан кейин қалдирғоч тумшугида сув олиб келиб, Сулаймоннинг олдида пуркабди. Қалдирғоч унга яна чигиртканинг оёғини ҳадя қилибди. Шу сабабдан Наврӯз куни ерга сув сепадилар ва ҳадялар улашадилар.

Форс олимларининг айтишларича, Наврӯз куни руҳлар махлуқотларни яратиш учун Феруза гумбазини ҳаракатга келтирадиган

вақт бор. Форс олимлари шундай дейдилар: “Наврӯз кунинг энг бахтли соат — Куёш соатидир. Шу кунинг тонгда шафақ ер юзига жуда яқин жойлашган бўлар экан, унга қараган одам, бахтли—саодатли бўлар экан”.

Бу кун — танланган кундир, чунки бу кун Хурмуз деб айтилади. Хурмуз буюк, шуҳратли худонинг исмидир, у оламнинг ва оламда истиқомат қилувчиларнинг яратувчиси, ижодкори, ҳомийсидир. Унинг муруввати ва шафқати шу қадар буюкки, буни қаламга олганлар ҳатто унинг бир қисмини ҳам тасвирлаб бера олмайдилар.

Саид ибн Фадл ҳикоя қилади: Форсдаги Дум тоғида ҳар Наврӯз тунда яшин кўришиб туради. Ҳаво қандай бўлишидан қатъий назар — ҳаво очик кунда ҳам, булутли кунда ҳам яшин чақнаб, жилваланиб туради. Яна Калвас олови* ҳам ҳайратда қолдиради, гарчи буни кўзинг билан кўрмагунингча, кўнглинг хотиржам бўлиши ва буларнинг борлиги ишонишинг мумкин бўлмаса ҳам...

Наврӯзнинг байрам деб эълон қилиниши тўғрисида шундай деб ҳикоя қиладилар: Жамшид ўзига бир арава ясабди. Бу аравага биринчи марта ўтирганда, жинлар ва иблислар бир кунда уни ҳавога олиб чиқиб, Дунбаванд тоғидан Бобилга олиб борган эканлар. Одамлар мўъжиза кўрганлари учун, бу кунни байрам деб эълон қилибдилар. Одамлар Жамшидга тақлид қилиб, арғимчоқ учадиган бўлган эканлар.

Баъзиларнинг айтишича, Жамшид саёҳат қилишни яхши кўрар экан. Озарбайжонга боришни хоҳлаб қолганда, у ўзининг олтин тахтига ўтирган экан ва одамлар елкаларидан тахтни кўтариб борган эканлар. Куёш нурлари Жамшиднинг юзига тушганда, одамлар буни кўриб ғоятда завқланибдилар ва хурсанд бўлибдилар, бу кунни байрам деб эълон қилибдилар. Форсларда Наврӯз кунинг бир—бирларига қанд ҳадя қилиш расм бўлган экан. Бағдодлик Одорбоднинг айтишича, бунинг сабаби шуки, шакарқамиш Жамшид даврида пайдо бўлган эмиш, ўша пайтгача шакар қамишни у ерда билишмас экан. Жамшид ширин суюқлик томиб турган шакарқамиш поясини кўрибди. У суюқликдан татиб кўрибди ва ширин эканлигини билиб, суюқликни ажратиб олиб қанд тайёрлашни буюрибди. Қанд бешинчи кунинг тайёр бўлибди, одамлар эса бир—бирларига яхшиликка қанд ҳадя қилишибди. Меҳржон кунинг шу тариқа расм бўлган экан.

“Минералогия” китобидан

Мурувват одамга ўзи учун, яқинлари ва мол—мулки учун мажбурият юклайди. Футувват эса ундан юқори бўлиб, бошқаларга ҳам татбиқ қилинади. Мурувватли эр ўзи ва мол—мулкидан бошқа ҳеч нарсага эғалик қилмайди, унга тегишли нарсани ҳеч ким талашмайди.

Лекин мурувватли эр бошқа одамларнинг бурчини ҳам ўз зиммасига олгач, уларнинг роҳат—фарогати йўлида машаққатларга дуч

келади. Оллоҳ унга берган ва бошқаларни маҳрум қилган нарсаларни қизганмасдан беради. Ундай одам футувватлидир*, одам бу ишга лаёқати туфайли шуҳратга эришади, бу ишга лаёқати борлиги туфайли шуҳрат топади, илтифотлилиги, шафқатлилиги, қатъийлиги, сабрлилиги, айни пайтда раҳмдиллик фазилатлари билан машҳур бўлади. Гарчи келиб чиқишига кўра юқори мартабали зотлардан бўлмаса—да, ишлари билан шундай мартабага кўтарилади. Аждодларининг қадимийлигига кўра эмас, балки хизматларига кўра обрўйи ошади.

Жахз ал–Бармоқий* шундай ҳикоя қилади.

Басрада бир одам яшар экан. Ҳар куни чиройли либосларини кийиб, одамларнинг эҳтиёжлари тўғрисида ғамхўрлик қилиш учун отига миниб чиқиб кетар экан. Бу тўғрида ундан сўраганларида, ўша одам шундай жавоб берибди: “Ҳаётимда энг яхши даврларда мен хушовоз кўшиқчиларнинг торлари садолари остида кўзадан тоза майни ичиб лаззатланардим. Кўшиқчиларнинг овози дарахтлар тепасида сайрайдиган қушларнинг беқиёс оҳангига ўхшарди. Лекин мен одамларга муруват кўрсатганимда, улар биродарлари олдида миннатдорчилик билдирганларида шундай шод бўлардимки, олдинги шодликларим бунинг олдида ҳеч нарса эди”.

Шунинг учун футувват ёқимли шодлик, олийҳимматлилик инъоми, машҳур саховат, зўравонликка барҳам бериш деб таърифланган. Аслзода хонадоннинг авлодларидан бири ота–боболари номидан ёрдам сўраб Исмоил ибн Аҳмад ас–Сомонийга* мурожаат қилибди. Исмоил ўша одамнинг мактубига шундай жавоб ёзибди: “Сен ота–ота боболарининг аслзодалардан эканлигини гапирма, ўзинг шараф қозонганлардан (*исамийан*) бўл” Исмоил шоирнинг куйидаги сўзларини назарда тутган эди:

Исомнинг қалби юксалтирди Исомни*,

Қалби ўргатди мардона ҳужум қилишни.

Қодир Оллоҳнинг каломи ҳам шунга оид: “(Эй инсонлар), сизлар то қабрларни зиёрат қилгунларингизча (яъни ўлиб, қабрга киргунларингизча) сизларни (мол–дунё) тўплаб кўпайтириш (Оллоҳга тоат–ибодат қилишдан) машғул қилди”.*

Бир юнон айтган экан: “Кимки қариндошлари туфайли алоқа боғлаш йўлларини қидирса ва маҳрум ота–боболари билан фахрланиб қолса, унинг ўзи ўлик, ота–боболари тирикдир”. Шоир бу тўғрида шундай деган:

Агар эр ўзини ўзи юксакликка кўтармас,

Чириган суяклар мақтаниш учун буюм эмас.

* * *

...Ар–Рашиднинг* канизакларидан бири гўзалликда бошқаларидан ажралиб турар экан. Ар–Рашид канизакларига бирор нарса ҳадя қилганда, ўша канизак ўз улущини доимо қайтариб берад

экан. Ар-Рашид бундан қаттиқ ғазабланар экан. Бир куни шундай воқеа юз берибди.

Ар-Рашид канизаклари олдига қимматбаҳо тошларни сочибди, канизаклар тошларни териб ола бошлабди. Лекин ўша канизак тошларга қўлини ҳам текизмабди. Сўнг ар-Рашид бошқа қимматбаҳо тошларни олиб келишни буюрибди. Тошларни олиб келишгач, ар-Рашид канизакларига “Танлаб олаверинглар”, — дебди. Канизаклар тошлардан танлаб олишибди. Ар-Рашид гўзал канизагига “Нимага сен ҳам дугоналарингга ўхшаб териб олмаяпсан?” — деб сўрабди. Канизак жавоб берибди: “Бўпти, нимани танлаб олсам, меники бўлади, шундай қилганим бўлсин”. У ар-Рашиднинг олдига келиб, қўлидан ушлабди—да, шундай дебди: “Мана, менинг дунёдаги энг қимматбаҳо тошлар орасидан танлаб олганим”. Ар-Рашид бу ҳолатдан ғоят завқланибди ва канизакка “Холиса” (Софдил) деб исм берибди. Шундай қилиб, у бошқа канизакларга қараганда ар-Рашиднинг марҳаматига кўпроқ сазовор бўлиб, мукофот ва ҳадяларни кўпроқ олибди.

Бир куни Абу Нувосга ар-Рашиднинг ҳадяси кечикибди. Абу Нувос шундай шеър ёзиб жўнатибди:

Шеърларим йўқолди эшигингизда,
Холисага берилган ёқут йўқолганидай.

Бу шеър Холисанинг қулоғига етиб келибди. Холиса ар-Рашидга Абу Нувос устидан шикоят қилибди. Халифа ар-Рашид шоирни чақиртириб, ундан сўрабди: “Эй бебош, бундай деб айтишга сени нима мажбур қилди?” Шоир жавоб берибди: Шеърни олиб келувчи хато қилибди, “айн”нинг ўрнига “хамза”ни қўйибди”. * Ар-Рашид бу ёлғонга гўё ўзини ишонгандай қилиб кўрсатибди ва олийҳимматлик билан шоирнинг илтимосини қондирибди. Акс ҳолда Хорун ар-Рашиддай шеърятнинг буюк билимдони воқеани бошқача ҳал қилиши мумкин эди.

Умар ибн Хаттоб тўғрисида ҳикоя қиладилар. Бундай пайтларда у ҳам ўзини билмасликка солиб қўя қоларкан. У шоир Хутайани* Зибриқанга* қарата ёзган ҳажвияси учун таъқибдан ҳимоя қилган. Умар Хутайанинг тилини ҳадялар билан “кесиб”, шу йўл билан иккаласини яраштириб қўйишни тақлиф қилган. Лекин Хассон ибн Собит* Умарнинг ниятини ўзгартирибди. Умар ва бошқа ақли катталар, довьораклар пайғамбарнинг йўлидан боришни тўхтатмаганлар. Пайғамбар бу шоирнинг тилини хайр-саховат тиғи билан “кесиш”ни тақлиф қилган. Бошқалар ўзларига асло алоқаси бўлмаган “водий”да адашиб, ўзларини бемаъниларча тутганларида, Пайғамбар а.с. ва халифа Умар шоирга мурувват кўрсатган эдилар.

Ал-Муътадиднинг* вазири Убайдуллоҳнинг* икки ўғлидан бири вафот этганда, шу муносабат билан Али ибн Бассом* шеър айтганда,

Убайдуллоҳ ибн Бассомнинг сўзларига мурувват қилганини наҳотки кўрмаётган бўлсанг?!

Айт изироб чекаётган Абул Қосимга:
Дуч келибсан ғаройиб тақдирга.
Ҳаётинг безаги бўлган ўғлинг ўлибди,
Хаста, нуқсони бор ўғлинг қолибди.
Бу ҳаётда ўғлинг ўлган бўлса ҳам,
Сен қутулмабсан кулфатдан”.

Убайдуллоҳ бу ҳақда билгандан кейин, Ибн Бассомни ҳузурига қақриб: “Эй Али, бундай деб айтишга қандай журъат қилдинг?” — дебди. Ибн Бассом ғазабга учрашидан кўрқиб, тўсатдан шундай жавоб берибди:

Мен айтдимки:
Айт изтироб чекаётган Абул Қосимга,
Ғолибнинг қўли ўлимни асло даф қила олмас.
Қандай ҳукмдор бўлса ҳам у,
бошдан кечираётган йўқотиш —
Кулфатларнинг энг оғири.
Ўлим сени қувиб ўтди,
Бахтсизликнинг оғирлигини сен билан бирга
кўтариб борадиганини сендан тортиб олди.

Ибн Бассом бу сўзлари билан Ибн ал-Муътазнинг* шеърига тақлид қилган эди. Ибн ал-Муътаз Убайдуллоҳга тасалли бериш мақсадида шу шеърни ёзган эди:

Вазирга айт: “Тақдир шудир, бевафодир,
Инсоннинг борар вақти тайин этилар.
Улуш бўлинаётганда қисмат уни насибасиз қилди,
Абул Хусайнни унга қолдирди, бунда эса у ютди.
Мард Абу Муҳаммад унинг улуши бўлди,
Ахир, эрнинг ўнг қўли — икки қўлидан энг яхшиси—ку”

Али ибн Бассом Убайдуллоҳнинг ҳузуридан чиққач, унинг бадфёллиги тутиб, яна куйидаги шеърни айтди:

Мендан вазирга етказинглар,
Ҳайқиринглар: “Эй икки карра бахтиқаро!
Сахийлик насли ҳалок бўлмоқда, орсизлар насли—
Абул Хусайн тирик қолмоқда.
Сен тошюраксан, ғамдан кўзлари ёнаётгансан,
Бу ҳаёт — унинг ўлиמידир,
Кўлларинг билан бошингга мушгга”.

Бу шеър одамлар орасига ёйилиб, маталга айланиб кетган. Турли вазиятда шу шеърни келтирадилар, шунингдек, шахмат ўйинида одатда, асло беғараз айтаверадилар.

Ибн Ҳамдун ан-Надим* ҳикоя қилади. Бир куни у ал-Муътадид билан шахмат ўйнаб ўтирган экан, Убайдуллоҳ кириб келиб,

қандайдир ишни бажариш учун ал–Муътадиддан изи сўрабди. Бу иш юзасидан топшириқ олгач, Убайдуллоҳ чиқиб кетибди. Убайдуллоҳ чиқиб кетгандан кейин, Муътадид қироат билан “Бу ҳаёт — унинг ўлимидир”, деб айта бошлабди. Шеърни такрор–такрор ўқиб, шахматга берилибди. Шу пайтда ал–Қосим бошқа иш билан яна Муътадиднинг ҳузурига кирибди. Ўйинга берилган Муътадид унинг кирганини сезмасдан шеърни такрорлайверибди. Ибн Хамдун ал–Қосимнинг кирганини Муътадидга билдириш учун йўлини топибди. Шунда ал–Муътадид бошини кўтариб, шунчалик хижолат тортибдики, юзлари худди бўёқ суртгандай қизариб кетибди. Сўнг ал–Муътадид айтибди: “Эй Абул Ҳусайн, — деб куня* бўйича мурожаат қилибди, чунки хижолатпазлик шунга мажбур қилибди, — нега анови ҳаёсизнинг тилини қирқиб, ёмонликни ўзингдан даф қилмайсан?” Ал–Қосим дарров чиқиб, Ибн Бассомдан ўч олиш учун келган қулай вазиятдан дарров фойдаланмоқчи бўлибди. Ибн Бассом билан ҳисоб–китоб қилмоқчи бўлиб “Дарров уни қидиринглар!” — деб буйруқ берибди. Ибн Хамдун бу аҳволдан шунчалик донг қотиб қолибдики, Ибн Бассомга раҳми келиб, “Унинг бошига бирор фалокат келмасайди”, деб хавотирланиб, қўллари қалтираб, шахматни ёмон ўйнай бошлабди. Ал–Муътадид “Сенга нима бўлди?” — деб ундан сўрабди. “Эй адолатли ҳукмдорим! — дебди ибн Хамдун. — Абул Қосим шунчалик нафрат ўти билан ёняптики, менимча, ҳеч бўлмаганда, ибн Бассомнинг тилини кесиб олади. Ибн Бассом — ноёб шоир, унинг бошига тушган кўргуликда адолатли ҳукмдоримни айблайдилар”. Ал–Муътадид Абу Қосимни чақиртирибди ва “Ибн Бассомга қандай жазо бердинг?” — деб сўрабди. “Мунисга*, бор, ибн Бассомни чақириб кел, унинг тилини кесаман, деб айтдим”, — деб жавоб берибди Абу Қосим. Халифа ал–Муътадид эътироз билдирибди: “Ахир, сенга айтдим–ку унга яхшилик қилгин, уни иззатлаб, мукофот бергин, деб. Бу билан унинг масхаралашидан кутуласан, кейин у сени мақтаб юради”. “Эй адолатли ҳукмдорим, — дебди Абу Қосим, — агар сиз уни яхшироқ, керакли даражада билганингизда, унинг сўзларини эшитганингизда эди, тилини кесиб олиш жоиз экан, деб айтардингиз”. Ал–Муътадид кинояни тушунибди ва кулиб жавоб берибди: “Шунинг учун ҳам биз кўлни йўқ қилишга фармон берган эдик–да. Буйруқ бер, ўша шоирни олиб келишсин, унга уч юз динор бер. Бошқача қилганимиздан кўра, бизга шуниси афзал” Абу Қосим шундай қилди: ибн Бассомга мукофот бериб, Саймара* чопарига (почта) бошлиқ қилиб жўнатиб юборибди. Ибн Бассом у ерда ал–Муътадид ҳукмронлигининг охиригача қолибди.

Ал–Қосимнинг кинояси шу эдики, Муътадид бир кўл барпо қилиб, атрофини боғ қилишга фармон берган эди. Кўл қурилишига олтмиш минг динор харажат бўлган эди. Ал–Муътадид у ерда ўз канизақлари билан ёлғиз турарди. Канизақларнинг орасида Зурайра

деган биттаси ал–Муътадидга жуда ёқар эди. Ибн Бассом шундай ёзган эди:

Одамлар тарк этди кўлни,
У кўмсади у ерда ёлғизликни.
Ўтириб олиб урар дўмбирани,
Зурайрани.

Бу гап ал–Муътадиднинг қулоғига етиб келгач, эшитганларини ҳеч кимга билдирмади. Аксинча, ўша ерда қурдирган иншоотларни бузишга фармон берди...

Абу Али ибн Сино (980–1037)

Абу Али ибн Сино Бухоро вилоятининг Афшона қишлоғида туғилган. Исми – Хусайн, отасининг исми – Абдуллоҳ эди. Хусайннинг ёшлиги ва йигитлик даври сомонийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврига, хусусан, Нух II ибн Мансур Сомоний ҳукмронлиги даври (976–997)га тўғри келади. Абу Абдуллоҳ Нотилийдан фалсафани, Ҳасан ибн Нух ал-Қумрийдан табиийёт илмини ўрганди. Айни пайтда қадимги юнон табиий–илмий ва фалсафий меросини, хусусан, Арасту, Эвклид, Птоломей, Гален, Гиппократ, Пифагор, Порфирий кабиларнинг асарларини ҳам кунт билан ўрганди. 16–17 ёшларида ибн Сино машҳур табиб бўлиб танилди. Бухорони Қорахонийлар забт этгач, 1000 йилда у Бухородан чиқиб Хоразмга борди ва Хоразм ҳокими Али ибн Маъмун саройидаги ўз даврининг академиясига қабул қилинди. Лекин Маҳмуд Ғазнавийнинг таъқибидан қочиб, Эрондаги турли шаҳарларда яшади. Журжонга келгач, ибн Сино ҳоким Қобус ибн Вашмгир саройида табиб сифатида шуҳрат қозонади. 1019–21 йилларда Ҳамадонда вазир лавозимида хизмат қилди. Баъзи сабабларга кўра, бу ердан кетиб, Исфаҳонга боради ва бутун умрини илм–фанга бағишлади.

Ибн Сино асарларининг ҳаммаси 280 дан ошиқ. Шулардан 40 дан ортиғи — тиббиётга, 30 га яқини — турли табиий фанларга, 3 рисола — мусиқага, 185 рисола — фалсафа, мантиқ, руҳшунослик, геология, ахлоқ ва ижтимоий–сиёсий масалаларга бағишланган. Лекин унинг ҳамма асарлари ҳам етиб келган эмас.

Абу Али ибн Сино буюк табобат олими, файласуф, тилшунос бўлиш билан бирга, забардаст адиб ҳам эди. Унинг “Тайр”, “Соломон ва Ибсол”, “Ҳайй ибн Яқзон”, “Юсуф” каби насрий асарлари X–XII асрларда Марказий Осиёдаги бадиий насрнинг юксак намуналаридир. Ибн Сино бу асарларида тасаввуф таълимотини ҳамда ижтимоий–сиёсий масалаларни илгари сурди.

“Тайр” қиссаси

Дилимдаги қайғуларимнинг бир озини эшитадиган биродар топилармикан?! У меҳрибонлик қилиб, ҳасратимни тингласа, оғиримни енгиллаштирган, дардимга малҳам топган бўларди...

Агар дўстлик савдо-сотиққа ўхшаб, эҳтиёжга қараб ахтарилса, зарурат туғилмаган чоғда дўстни назарга илмай, ташлаб кетилса, бу қандай дўстлик бўлди энди!

Дўстинг бошингга мушкул тушгандагина ҳолингдан хабар олгани келиб, бошқа вақтда бегонадай юрса, зарурат туғилгандагина эслаб, бошқа маҳалда сира эсламаса, ўйлаб кўр, шу ҳам дўстлик бўладими, ахир!

Ахир, худонинг ўзи яқинлаштирган меҳр-шафқатли дўстлар ҳам бор-ку! Улар ҳақиқатга мулоҳаза билан қарайдилар; дилларида шак-шубҳа ғубори бўлмайди. Уларнинг ҳаммаси бир-бирига холисанлиллоҳ дўст, аҳил, уларни шундай олийжаноб дўстлик бирлаштирган.

Эй, биродарлар! Ҳақиқатни очинглар, тўғри йўлдан юринглар. Бир-бирингиздан билим ўрганиб, камол топишингиз учун дил пардасини очиб ташланглар.

Эй, биродарлар! Кирпилар бошини ичига тортгани каби, сиз ҳам бошингизни ичингизга тортинг. Ботинингизни юзага чиқаринг, зоҳирингизни эса, ичингизга олинг. Худо ҳаққи, ботинингиз равшан кўриниб турибди-ю, лекин зоҳирингиз яширин.

Эй, биродарлар! Илонга ўхшаб пўст ташлаб, қуртлар сингари судралиб юринглар. Куроли думида бўлган чаёндек, ҳушёр бўлиб турунглари, чунки, шайтон одамни орқадан келиб алдай олмаса, ҳеч бир алдай олмайди.

Ажал заҳрини ютинглар, яшаяжаксиз, ўлимни севинглар, тирик бўлажаксиз.* Кўнадиган уя тутмай учиб юринглар, чунки қушларнинг овланадиган жойлари уялардир. Агар қанот йўқлиги учинингизга монелик қилса, қанот ўғирланглар, мақсадга етасиз. Энг катта фазилат учишга моҳир бўлишдир.

Қизитилган тошларни ютадиган туяқуш бўлинглар, катта-кичик суякларни ютиб юборадиган илондек, олов ичида дадил юрадиган самандардек, кундузи ёруғликка чиқмайдиган кўршапалакдек бўлинглар. Паррандаларнинг энг яхшиси кўршапалаклардир.

Эй, биродарлар! Одамларнинг ботири мушкулотдан кўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош тортган киши одамларнинг энг кўрқоғидир.

Биродарлар! Фаришта ёмонлик билан машғул бўлса ёки ҳайвонлар хунук иш қилса, бунга ажабланиш керак эмас. Балки инсон вужуди ақл билан мунаввар бўла туриб, шаҳватга берилса-ю, инсонлигини йўқотиб, виждондан кечса, бунга ажабланиш керак бўлади. Қасамёд қилиб айтаманки, одамнинг фариштаси шаҳватни даф қилишда шак-шубҳасиз собит қадамдир. Унинг оёқлари жимога юрмайди. Агар кишидаги инсонийлик, ёмонлик оҳанрабои бўлмиш шаҳватни қайтаришга ожизлик қилса, ундай одам ҳайвондан ҳам паст туради.

* * *

Энди сўз бошига қайтаман. (Буни) мен (Ибн Сино) айтяпман:

Бир гуруҳ овчилар тузоқлар қўйиб, тўрлар ёйдилар. Кейин дон сепиб, ўзлари кўкатлар орасига яшириндилар. Бу вақтда мен паррандалар галаси орасида эдим. Шунда овчилар бизни кўриб, қушларга ўхшаб сайраб чақирдилар. Бундай қарасак, у ерда жуда кўп дон ва ўзимизга ўхшаш қушлар бор экан. Буни кўрганда кўнглимизда ҳеч қандай шубҳа туғилмади.

Апил-тапил шу қушлар томонга боришга шошилдик ва боришимиз билан ҳаммамиз тузоққа илиндик. Шу пайтда бўйнимизни ҳалқа бўғди, қанотларимизни тўрлар ўради, оёқларимизга эса, тузоқ тушди. Қутулишга қанча уринмайлик, ҳаракатимиз зое кетди, қайтага тўрға баттароқ ўралиб, ҳалок бўлишимизга кўзимиз етди.

Ҳаммамиз ўзимиз билан ўзимиз овора бўлиб, биродарларимизга мадад беришгина эмас, уларга қайрилиб қарашни ҳам унутибмиз. Кейин ҳаммамиз қутулиш чорасини топиш ҳақида бош қотирдик. Шу қадар ўйга чўмиб кетибмизки, ҳатто тузоққа илинганимиз ҳам ёдимиздан кўтарилибди. Шу алфозда бир оз кўникиб, тўрқафас ичида қолиб кетдик.

Бир маҳал қарасам, бир гала қушлар кўринди. Улар бошу қанотларини тўрдан ҳалос қилиб, учиб келишар, аммо оёқларида эса ҳамон тузоқ осилиб турар эди. Бу тузоқ учиб қочишга ҳалал бермас, шунга қарамай, учиб қутулиш осон ҳам эмасди, осуда ҳаёт кечириш ҳам мушкул эди. Ана шу ҳол унутган нарсамни ёдимга туширди. Шу билан бирга, кўникиб қолган нарсанинг ёмонлигини ҳам кўз олдимда намоён қилдим. Тузоқдан бўшайман, деб уринавериб, тавбамга таяндим, ҳатто ҳасрат-надоматдан куйиб ўлаёздим.

Кейин, зора, ўша қушлар менга яқинроқ келиб, бу фалокатдан ҳалос бўлиш йўлини кўрсатсалар, деган умидда тўрқафас ичида туриб, уларни чақирдим.

Улар овчиларнинг ҳийлаларини билишиб, яқин келишга ботинмай қочдилар. Кейин мен уларга қадимги дўстлигимиз ва ҳаммамиз бир гуруҳданлигимизни айтиб ёлвордим, бир маҳалги аҳду паймонимизни эслатдим. Шундан кейингина улар менинг олдимга келишди.

Улардан ҳол-аҳвол сўрадим. Улар ҳам мен дучор бўлган фалокатга гирифтор бўлганликларини, кейин қутулишдан умид узиб, шу азоб-уқубатга кўникаб қолганликларини гапириб беришди. Кейин улар менга ёрдам кўрсатдилар, бўйнимдан тузоқ, қанотларимдан тўр олиниб, қафас эшиги ланг очилди.

Шунда улар менга:

–Қани, қочиб қол, – дейишди.

Мен бошу қанотимни кутқариб, сўнг улардан оёқларимдан тузоқни олиб ташлашларини илтимос қилдим. Улар:”Агар биз шундай ишга қодир бўлганимизда, аввал, ўз оёғимиздаги тузоқни олиб ташлаган бўлардик, касал табиб касални даволай олармиди!“ – дейишди.

Мен оёғимдаги тузоқ билан учмоқчи бўлдим. Улар менга шунда дейишди:

— Олдинда жу кўп буқъалар¹ бор. Агар биз улардан тез–тез учиб ўтмасак, балойи азимдан қутулолмаймиз. Бизнинг кетимиздан уч, сени кутқарамиз ва сенга тўғри йўлни кўрсатиб юборамиз.

Серўт, серҳосил водий, йўғ-е, аксинча, қурғоқ, хароб водийдаги юксак тоғ оралиғидан учдик. Водий орқамизда қолиб, ҳалиги тоғ чўққисига етдик. Бирдан олдинга қарасак, яна саккизта баланд тоғ намоеън бўлди, уларнинг чўққилари кўз илғамас эди...

Шунда орамиздагилардан бири: ”Бу тоғлардан жадал ўтиб олмасак балога гирифтор бўламиз“, – деди.

Шундан кейин биз тез учиб, олти чўққидан ўтиб, еттинчисига етдик. Бу тоғ чегарасидан ўткач, баъзи қушлар:”Эвоҳ, ҳеч тоқат қилиб бўлмаяпти, дам оласизларми, йўқми?! Учавериб тинка-мадоримиз қуриди. Душман олисда қолиб кетди: бир оз дам олсак, яхши бўларди. Ахир, тўхтовсиз учгандан кўра дам олиб учсак, тезроқ нажот топамиз-ку“, – дейишди.

Шундай қилиб, ўша тоғ чўққисига бориб кўндик. Бундай қарасак, кўз олдимизда ям-яшил мевазор, сувга сероб, обод боғлар турибди. Қулоқларимизга ашула, мунгли нағмалар эшитилди; мушқу анбардан кўра хушбўйроқ ислар димоғимизга урилди.

Биз боғнинг меваларидан едик, сувларидан ичдик ва то дармонга киргунимизча шу ерда қолдик. Шунда бир қуш деди:”Жадаллаб қолайлик, чунки хотиржамлик гафлатда қолдирса, эҳтиёткорлик халос этади. Ундан сўнг, мен сизларга айтсам, шубҳадек мустаҳкам кўрғон йўқ. Гафлат босиб, бу жойда узоқ туриб қолдик.

Душманимиз орқамиздан ахтариб келяпти. Гарчи бу жойда туриш биз учун қулай бўлса-да, лекин саломат қолишимиз мушқул. Шунинг учун, келинлар, бу буқъани ташлаб, тезроқ кетайлик“

¹ буқъа – жой, бино; хонақоҳ; сарой.

Шундай қилиб, ҳаммамиз учишга чоғландик. У ердан учиб, саккизинчи тоққа етиб бордик. Бундай қарасам, чўққиси осмон бағрини ёриб кирган баланд тоғ, унинг теварагида кушлар учиб юрибди. Мен умримда бундай хушнаво, гўзал, дилкаш кушларни учратмаган эдим.

Уларнинг ёнига кўнганимиздан кейин, биз илгари ҳеч қаерда кўрмаган ва ҳатто эшитмаган лутф-эҳсон ва меҳрибончиликни кўрдик, улар бизга самимий ёрдам кўрсатишди. Биз умр бўйи уринсак ҳам, борингки, умримизга неча бор кўшиб берилган тақдирда ҳам, улар бизга қилган ёрдамнинг кичик бир улушини эплай олмасдик. Улар билан танишгач, бошимизга тушган фалокатларни сўзлаб берардик. Улардан бири деди:

— Мана шу тоғнинг орқасида бир шаҳар бор. Ўша ерда буюк подшо истиқомат қилади. Ҳар бир зулмдийда унга сизинса, муножот қилса, унинг кудрат ва мадади билан мушқули осон бўлади, дарду фалокатлардан кутулади.

Биз буюк подшо шахрига йўл олдик. Ниҳоят, қаср олдига етиб, ижозатига мунтазир бўлиб турдик. Киришга руҳсат берилди. Бизни саройга олиб кирдилар.

Биз кирган саройнинг кенглигию гўзаллигини тавсифлаб бериш қийин. У саройдан ўтканимиздан кейин, кенг ва ярақлаган бир сарой дарвозаси очилди. Бунга кўзимиз тушганида, олдинги кўрган саройимиз анча тор, кичкина туюлди. Ниҳоят, подшо ҳузурига етдик. Парда кўтарилиб, подшо жамолини кўриб, ҳаммамиз беҳуш бўлиб қолдик. Ҳайтовур, унинг ўзи дардимиздан огоҳ бўлиб, ўз лутфи билан хушимизга келтирди. Ниҳоят, у билан гаплашишга журъат этдик, ўз саргузаштимизни гапириб бердик. Саргузаштимизни тинглагач, у деди:

—Оёқларингиздаги тузоқни кўйган кишидан бўлак ҳеч ким еча олмайди. Мен унга бир элчи юбораман. Элчи сизларни тузоқдан қутқаришни овчидан илтимос қилади. Гап тамом, хотиржам бўлиб қайтаверинглар.

Ана шундан сўнг, биз элчи билан бирга йўлга тушдик. Биродарларимиз подшонинг хусну жамоли ва унинг даргоҳи ҳақида ҳикоя қилиб беришимни талаб қилдилар. Мен унинг жамолини қисқача таърифлаб бераман: у шундай бир подшоки, қачон сен кўнглингга заволсиз жамолни, нуқсонсиз камолни келтирсанг, унинг жамолу камолини кўрган бўласан. Ҳақиқатан ҳам, ҳар бир камолат унда зоҳир, ҳар бир нуқсон, ҳатто мажозий маънода бўлса ҳам, ундан йироқ. Кимки унга хизмат қилса, у энг олий бахтга эга бўлади. Кимки ундан узоқлашса, дунё ва охиратда зиён кўради.

Ҳикоямни эшитиб биродарларим менга шундай дедилар:

— Сен ақлдан озиб қолибсан. Худо ҳаққи, сен эмас, балки ақлинг ҳам учган экан, сен овланмаган, ақлу ҳушинг овланган экан.

Кишилар қачон учгану қуш қачон гапирган! Худди мижозингда сафро галаба қилганга ўхшайди. Энди девпечакни қайнатиб ич, тез-тез сучук сувли ҳаммомга тушиб тур, нилуфар ёғини ҳидла. Кейин лазиз таомлар егин, жинсий алоқа ҳамда уйқусизликдан сақлан, камроқ фикр юрит. Илгари оқиллигингни кўрганмиз, ақл-идрок ва заковатингга қойил бўлганмиз. Энди бу аҳволингни кўриб, биз сендан ранжидик. Сенинг аҳволинга нуқсон етганини кўриб, кўнглимиз паришон бўлди.

Уларнинг гаплари қанча кўп бўлса, фойдаси шунча оз эди. Сўзнинг энг ёмони амалга ошмай, зое кетганидир. Тангридан мадад, одамлардан узр сўрайман. Золимлар келгусида қандай жазога учрашлари маълум.

“САЛОМОН ВА ИБСОЛ”

Қадим замонда бир ака-ука бўлиб, каттасиники Саломон, кичигиники Ибсол эди. Саломон укасини ўз фарзандидай тарбиялади. Боланинг хатти-ҳаракати унга маъқул тушиб, барча фанлардан таълим берди. Бола балоғатга етгач, шайтон Саломоннинг хотинини Ибсолга хуштор қилиб қўйди; ишқ ўтида ўртанган янга тоқат қила олмади. Ниҳоят, Саломонга деди:

— Уканг Ибсол жуда олижаноб бола, у сенга фарзандингдек яқин. Ғоятда хушфеъл, одобли бола бўлиб етишди. Уни болаларимизга қўшиб қўйсақ, уларга одоб ва яхши хулқ ўргатса...

Саломонга хотинининг гапи маъқул тушди:

— Хўп, сен айтгандек бўлсин, – деди у. Кейин Ибсолни чақириб:

— Ҳар пайшанба ва жума кунлари қасримизга келиб тур, – деб тайинлади.

Ибсол бунда бирор шумлик бўлса керак деб, чўчиди ва акасига шундай деди:

— Эй, ака, мен қаёқда-ю, бола тарбиялаш қаёқда? Мен бу ишни эплай олмайман. Болаларингга ўзинг бош бўлиб, тарбиясини назорат қилиб турсанг, яхшироқ бўларди. Жуда зарур бўлганда, уларнинг ҳолидан хабар олиб турсам бошқа гап.

Саломон укасининг бу гапини эшитиб, унга:

— Гапларинг дурусту-я, лекин янганг сени кўрса хурсанд бўлади, – деди, – очик чехра билан қасрга кириб юрсанг, қўлидан келганча яхшилик қилади: сенга кийим-кечак, яхши-яхши совғалар беради. Ўзинг ҳам ўлгудай тортинчоқ, бағритош бола экансан-да. Ахир, янганг меҳр қўйиб, сени ўз бағрида катта қилди, ёшлигингдан ўз боласидай тарбиялади. Сени ҳам энди қўлингдан келадиган ёрдамнингни аямай, уни хурсанд қилгин-да.

Ибсол қасрга киришга мажбур бўлди. Янгаси унинг бошидан тилла сочиб кутиб олди ва навозишлар кўрсатиб, Ибсолга гавҳар ва

дурлар қадалган, қават-қават ипакли либослар кийдирди. Шундан сўнг шайтон хотиннинг болага муҳаббатини янада аланглатиб юборди.

Хотин ўзини Ибсолга яхши кўрсатиб, самимийлигига уни ишонтирмоқчи бўлди, ҳирсини оширди, зўрма-зўраки бўлса ҳам, ўзини вазмин тутишга уринди. У кўнглида шубҳа уйғонмасин, уйимда бемолол юрсин, деган мақсадда шундай қилди.

Хотин Ибсолни бир неча марта синаб кўрди, кўнгли бир оз таскин топгач, унга:

— Эй, Ибсол! – деди, – Тангрининг тақдир қилгани бўлди, мен сени севишим тақдири азалдан маълум. Тақдирдан қочиб қутуладиган одам ёки қочадиган жой борми ўзи?

Ибсол бу гапларни эшитиб, ҳайрон бўлиб бош чайқади. Нима қилишин билмай, хоҳишим нимага жазм қиларкин, деб бошини қуйи солиб турди, қўлини Тангри чиройли қилиб яратган ва шундай ташвишга тушишига сабаб бўлган юзига қўйиб, хаёл сурди.

Кейин деди: “Агар бунинг талабига бўйсунмасам, хотинлар мендан бурунги ростгўйларга макр қилгандек, бу хотин ҳам менга макр қилиши мумкин, борди-ю, тангрим ва акам раъйига қарши иш қилиб, бу хотиннинг айтганига кўнсам ва унга ширин сўзлар десам, одамлик қиёфам қолармикан? Эй, тангрим, ўзинг йўл кўрсат, ишимга ўзинг қушойиш бер!”

Ноиложликдан Ибсол янгаси ҳузурига киришга рози бўлди. “Тақдир шу экан, энди пешанамга нима ёзилган бўлса, шу бўлади, – деди ўзича Ибсол. – Зора Тангрим, тасалли берса, ёки дардимга кўмаклашса, эй Тангрим, сен хотинларнинг устимдан ҳукмронлик қилишга йўл қўйма!” – деб илтижо қилди.

Ибсолнинг кириб-чиқиб юришга рози бўлиши хотин макрининг тугунини янада маҳкамроқ боғлади. Жимгина турган янга севинчдан ёшланган кўзларини ундан олди. Хотиннинг бу ҳолати Ибсолга таъсир қилди. Лекин у буни ҳеч кимга айтмай, ичига ютди. Шундан кейин Ибсол хотин ҳузурига бир неча марта кириб юрди. Лекин хотин анча вақтгача сабр қилди, сабр косаси тўлса ҳам дами ичида юрди. Бу билан хотин гўё тасалли топгандай бўлар, Ибсол бўлса, унинг индамай юрганига шукур қиларди.

Кўп ўтмай хотиннинг қалби ўртаниб, Ибсолга тушган ишқи бутун вужудини қамраб олди. Кейин хотин пайт пойлаб, Ибсолнинг бўйнига қўл ташлади. Ибсол эса хотинни жеркиб, тескари қараб олди. Йигитнинг бу қилигидан чўчиган хотин, ўзини оқламоқчи бўлиб, қасам ича бошлади:

— Мақсадим сени синаш эди, йигитликда ўзингни қандай тутишингни билмоқчи эдим. Жуда ҳам ориятли эканинга ишондим. Тангрим номига қасам ичиб, айтаманки, бундан кейин сени сира хафа қилмайман, мендан ножўя гап эшитмайсан.

Хотин шундай дерди-ю, лекин у ўз қасамини бузишни ва алдамоччи эканини яширарди.

Кейин хотин Саломон олдига бориб:

— Мен укангни яхшилаб синаб кўрдим, – деди. – Унинг орномусли эканига амин бўлсам, синглимни бериб, куёв қилмоқчи, жуда кўп сеп ҳам бермоқчи эдим. Уни синаб, маъкул топдим, энди хўп десанг, синглимни унга никоҳлаб берсам, зора, бу ишим танграмга ҳам хуш келса!..

Хотин синглиси ёнига бориб, у билан кенгашди:

— Ибсол сени яхши кўриб қолса, гоҳо ундан баҳраманд бўлиб туришимга рухсат берасанми? Мен буни айтмайман, ўзи ҳам мени сезмайди. Ростини айтсам, уни яхши кўраман, шунинг учун сени унга бериб, муродимга етмоқчиман. Агар хоҳласанг, шунга рози бўлсанг, хоҳламасанг, ёпиқлигича қолаверади.

Саломоннинг хотини синглиси билан маслаҳатни пиширди ва унинг ёнидан оғзи кулоғига етиб чиқди-да, қайниси Ибсол олдига бориб:

— Синглим жуда уятчан, эркак нималигини билмайди, – деди, – шунинг учун тун қоронғусида унинг ёнига киришинг керак. Силаб-сийпаб кўнглини овла, то кўникаб кетмагунча, яъни бир ойгача гапга солма, жавоб ҳам кутма, чунки у бегонасирайди, гапиришга шарм-жаёси йўл бермайди.

Хотин Ибсолга шундай деди-ю, (тўйдан сўнг) ўзи синглиси ётоғига бориб ётди.

Ибсол янғасининг гапига ҳайрон қолди. Кўнглида шубҳа туғилди ва дарҳол қаллиғи ёнига кирди. "Қаллиғи" ўзини тўхтата олмай уни бағрига босди.

Ибсол ҳангу манг бўлиб:

— Ҳой! – деб бақирди, кейин оҳиста гап қотди: – Жаёли бўлсанг мендан бурун ҳаракатга тушмасдинг, сен бегона хотин бўлсанг керак.

Шу маҳал осмонни қора булут қоплаган эди. Бирдан кетма-кет чақмоқ чақилди, Ибсол хотиннинг юзини кўрди. Қараса, кучоқлаган қаллиғи эмас, янғаси экан; у дарҳол уйдан қочиб, чиқиб кетди.

* * *

Ибсол довюрак йигит эди. У ҳеч кимнинг ақли етмайдиган илмлардан хабардор эди. Душман қўшинига хужум қилгудек бўлса, уни ер билан яксон қилмай қўймасди.

Ибсол, янгам зора мени унутса, деган хаёлда бу даргоҳни ташлаб кетмоқчи бўлиб, акасига маслаҳат солди.

— Мағрибдан машриққача бўлган барча ўлкаларни сенга фатҳ этиб берсам, Тангри динини у ердаги халқларга ёйсам деган ниятдаман, шунга нима дейсан? Оллоҳ ёр бўлиб, зора ишим ўнгидан келса... – деди.

Ибсолнинг гапи акасига маъқул тушиб, унга лашкар тўплаб берди ва жангга рухсат этди.

Ибсол кутб томондаги ўлкаларга юриш қилди. Кейин шарқ томондаги ўлкаларни босиб олмоқчи бўлди. У энг кучли халқлар устидан ҳукмронлик ўрнатмоқчи эди. Сўнгра Қай* ўлкасига, кейин Синнинг* нариги томонидаги ва Ҳиндистонга ёндош ўлкаларга юриш қилди. Шуларни фатҳ этиб, ниҳоят, акасининг юрти чегарасига етиб келди, у то Рофидаингача забт этди. Ниҳоят, жўнаган жойи йўлга чиққанида отининг туёғидан пайдо бўлган чуқурчага қайтиб келди. У ўзича: "Эҳтимол, янгам мени унутаёзгандир..." – деб ўйлади.

Шундай қилиб, Ҳофиқайн* ҳукмронларидан бўлмиш Зийқарнайнинг энг аввалгиси шу Ибсол бўлди ва ниҳоят, акасининг олдига қайтди ва Саломонга:

— Эй, ака, фатҳ қилган ўлкаларим сеники, уларнинг менга кераги йўқ, – деди, – бу ўлкаларни мендан олдин забт қилганларни ҳам биламан; улар ҳам дунёдаги нарсаларни назар-писанд қилмасдилар.

Янгаси Ибсолнинг сафардан қайтиб келганини эшитди ва уни кучоқлаш ниятида кулоч ёзиб, унга пешвоз чиқди. Хотин бу макри билан қайнисига бўлган ишқини яширмоқчи эди; назарида Ибсол бунинг фарқига бормайдигандек эди. Ибсол янгасига:

— Ассалому алайкум, илойим домонинг пок бўлсин, менга яқинлашма! Мен ўша билганинг Ибсолман, – деди.

* * *

Бобил мамлакатидан душман чиқиб, Саломон аскарларини тору мор этди. Шунда Саломон душманнинг жазосини бериш учун Ибсолни юборишга қарор қилиб, унга аскар тўплаб берди.

Шундан кейин янгаси Ибсолдан бутунлай умидини узди ва уни макр тузоғига илинтира олмаслигига кўзи етгач, Саломоннинг лашкарбошиларига мол-дунё бериб, уларни қўлга олди. Улар Ибсолни жангда мушкул аҳволда қолдириб кетмоқчи ва душман қўлида ҳалок қилмоқчи бўлишди. Лашкарбошилар Саломоннинг хотини буюрганича иш қилдилар. Ҳайрият, худо бир асраб қолди. Бўлмаса, Ибсол душман қиличи остида қиймаланган бўларди. Разил лашкарбошилар Ибсолни жанг майдонига ташлаб қочишди. Лекин улар ғафлатда қолишди; шу қилганларига не-не балоларни кўришмади.

Беҳуш ётган Ибсолнинг олдига ёввойи ҳайвонларнинг энг ғамхўри, оқ кийик келиб қолди. Ибсолга унинг меҳри тушиб, жароҳатини ялади, оғзига эмчак солиб эмизди.

* * *

Ибсолнинг акаси Саломон душман куршовида қолган эди. Унинг ҳокимияти заифлашган, ўзи эса, укаси Ибсолни ўйлайвериб, қайғу-ҳасратда ранги сомон бўлган эди. Ибсол ўзига келгач, ҳар бир

одамдан юз берган воқеани, уруш майдонида ўзини ташлаб қочган аскарбошиларини суриштирди. Аҳволни билиб, уларга қаттиқ ачинди.

Шундан кейин у, акаси юртига йўл олди, ниҳоят, унга етиб ҳам борди. Ўлка харобага айланаёзган бир пайтда кўққисдан Ибсол келиб қолди. У акаси ёнига кириб деди:

— Мен уканг Ибсол бўламан. Тангрим мени сени фалокатдан қутқариш ва ҳар қандай бало-қазоларни даф қилиш учун, сенга кўмак бергани юборди.

Саломон пароканда бўлган аскарларини йиғди, уларни қурол-яроғ, озиқ-овқат, кийим-кечаклар билан таъминлади. Ибсол акаси шаҳар чеккасига тўплаган аскарлари олдига чиқиб хитоб қилди:

— Мана мен, хизматингизга тайёр, ўша Ибсол бўламан, худойим асраб, омон қолдим.

Одамлар Ибсолни кўриб дадиллашдилар, душман билан жанг қилишга тўплана бошладилар ва душманни янчиб ташладилар...

Ибсол жангга қаттиқ киришиб, энг катта ва хавфли душман тўдаларининг улуғ подшосини асир туширди. Кейин Бобилга юриш қилди. Ибсол Бобилни осонгина забт этди. Унинг барча хазиналарини ўлжа олди. Ибсолнинг овозаси оламни тутди.

Ниҳоят, Ибсол акаси қошига қайтиб келди. Келса, янгаси ҳали ҳам макру ҳийласи билан машғул экан. У энди Ибсолни рўйирост алдаш пайига тушди. Кўлидан ҳеч нарса келмагач, ошпаз билан дастёрини чақириб, уларга "Энди ҳинд сунбули дорисидан ёки кўкимтир асалдан бир амаллаб Ибсолга ичирасиз", — деб буюрди. Ошпаз билан дастёр унинг буйруғини бажо келтирдилар. Улар Ибсолга заҳарли дорини ҳатто керагидан ортиқроқ ичириб юборишди.

Бу иш сабр булоғидан қонган кишиларни ҳам мусибатга туширди. Бундан ерлар титради, ундаги ҳар бир жон эгаси Ибсолнинг ҳалок бўлишига ачиниб, хотинга ғазаби келди. Ҳатто Ибсолнинг қиличи билан эгалланган юртлардаги одамлар ҳам ҳасрат чекиб, хотиндан нафратландилар. Ростдан ҳам Ибсол ҳар бир инсон назарида яхши насабли, асилзода, илму маърифатли зот эди.

Шундан сўнг, акаси бутун кулларини озод қилди. Уларни худди ўз қариндош-уруғларидек ҳисоблади...

* * *

Шундай қилиб, тангри Саломонга бир иш билан хотин макрини ошкор қилди: хотин, ошпаз, дастёр қилган кирдикорлар маълум бўлиб қолди. Улар учалови зулм қилган кишига нисбатан қандай азобу уқубатлар борлигини билмас эканлар.

Улар укасига нима ичиришган бўлса, Саломон ҳам уларга шуни ичирди. Хотин, ошпаз, дастёр учалови ўша заҳотиёқ тил тортмай ўлдилар.

Маҳмуд Кошғарий (X1 аср)

Тўлик исми — Маҳмуд ибн Хусайн ибн Муҳаммад ал-Кошғарийдир. Унинг бобоси Кошғарда туғилган, лекин ҳаёти Болосоғунда ўтган.

Кошғарийнинг туғилган йили аниқ эмас. У “Девону луғати-т-турк” асарини 1068 йили ёзиб тугатган. Кошғарий “Девон” устида узоқ йиллар ишлаган. Дастлаб юртма-юрт кезиб материал тўплади, юқори Чиндан тортиб бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган кенг ҳудудни кезиб чиқди. Бу ҳудудда яшаган уруғлар, қабилаларнинг турмуш тарзини, касб-корларини, турар жойларини аниқлади, тилларини синчиклаб ўрганди. Маҳмуд Кошғарий “Девону луғати-т-турк”ни яратиш билан илк бор туркийшунослик фанига асос солди.

“Девону луғати-т-турк” X1 асрда Марказий Осиёда истиқомат қилган қабилалар тарихи тўғрисидаги манба ҳамдир. Ҳар бир қабиланинг ўша даврдаги мавқеи, тарихи тўғрисида ҳам етарли маълумотлар беради. Жумладан, ўғузлар, қарлуқлар каби йирик қабилалар тўғрисида ўрни-ўрни билан айтилган маълумотлар бунга далилдир.

“Девону луғати-т-турк” адабий манба сифатида ҳам қимматли ёдгорликдир. Асардаги шеърий парчалар X1 асргача бўлган адабий ҳаёт тўғрисида тўлақонли сўз юритишга имкон беради. Бу шеърий парчалар маълум бир сўзнинг изоҳи учун келтирилган бўлса-да, бу парчалар қадимги туркий адабиётда, хусусан, лирик ва эпик жанрнинг ривож топганидан далолат беради. Кошғарий келтирган мазкур шеърий парчалар турли мавзуда: меҳнат, ёрнинг таърифу тавсифи, турк баҳодирларининг қаҳрамонликлари, эзгуликка даъват, ватанпарварлик ва ҳоказо. Шеърий парчаларни Маҳмуд Кошғарий халқ оғзидан ёзиб олган. Айни пайтда “Девон”даги баъзи шеърий парчалар маълум бир ижодкор қаламига мансуб эканлигини Маҳмуд Кошғарийнинг ишорасидан билиш мумкин. Кошғарий кўп ўринларда “шоир айтади” иборасини ишлатади ва бир тўртлик келтиради. Улар халқ орасида машҳур бўлганлари учун ҳам, Кошғарий уларнинг исмини айтиб ўтмаган. Баъзи шоирларнинг номларини (масалан, Чўчу деган шоир) айтиб ўтади.

“Девону луғати–т–турк”дан
Бисмиллоҳир раҳмонирраҳим

Тўлиқ фазл ва санъат эгаси бўлган тангрига ҳамдлар бўлсин. У тўғрилиқ, янглишлиқни очиқ ва равшан баён қилган Куръонни Жабраил орқали Муҳаммадга юборди. Замоннинг энг соғлари касал ва энг бурролари соқов бўлган бир вақтда Муҳаммадга юқори минбар берди. Хужжатларини юқори тутди. Муҳаммадга ва барчага пешво бўлган хонадонларга салат¹ ва салом бўлсин.

Энди ҳамду салатдан² сўнг бу камина, Муҳаммад ўғли Хусайннинг фарзанди Маҳмуд сўзларини тинглангиз.

Худо давлат куёшини турклар буржида яратди. Фалакни ҳам шулар мулкига мослаб айлантирди. Уларни турк деб атади, мулкка эга қилди, уларни замонамизнинг хоқонлари қилиб кўтарди. Замон аҳлининг ихтиёр жиловини шулар қўлига топширди, халққа бош қилди, буларни тўғри йўлга юришга қодир қилди. Буларга қарашли кишиларни ғолиб қилди. Уларга қарашли кишилар мақсадларига етиб, бебошлар ҳалокатидан қутулди. Уларнинг (туркларнинг) ўқларидан сақланмоқ учун уларнинг хатти–ҳаракатларини маҳкам тутмоқ ҳар бир ақлли кишига лойиқ ва муносибдир. Буларга яқин бўлиш учун энг асосий йўл — уларнинг тилларида сўзлашишдир, чунки улар бу тилда сўзлашувчиларга яхши кулоқ соладилар, ўзларини яқин тутадилар, уларга зарар бермайдилар. Ҳатто улар ўз паноҳида турган бошқаларнинг гуноҳини ҳам кечиб юборадилар.

Ишончли бир бухоролик олимдан ва нисобурлик бошқа бир ишончли одамдан шундай эшитган эдим, улар бу сўзни Пайғамбарга нисбат бериб айтган эдилар: пайғамбар қиёматнинг белгилари, охир замон фитналари ва ўғуз туркларининг хуружи ҳақида гапирганда, шундай деган эди: турк тилини ўрганинг, чунки уларнинг ҳукмронлиги узоқ давом этади.

Ҳадиснинг тўғри ёки тўғри эмаслигининг жавобгарлиги айтган кишининг гарданига. Агар тўғри бўлса, турк тилини ўрганиш вожиб(зарур)дир: ҳадис тўғри бўлмаган тақдирда ҳам уни ўрганиш зарурлигини ақл тақозо қилади.

Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар

¹ салат – мақтов (Пайғамбарларга мақтов).

² ҳамду салат – Худо ва Пайғамбарларга мақтов.

кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим. Бўлмаса, мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим.

Бу асар абадий ёдгорлик бўлсин деб, худога сиғиниб, бу китобни туздим. Китоб “Девону луғоти–т–турк” деб аталди.

Буни улуғ Пайғамбар мартабасидаги хошимийлар сулоласидан, аббосийлар авлодидан бўлган саййидимиз ва улуғимиз Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммад Муқтадо биамриллоҳга армуғон қилдим. Тангри унга узоқ умр, абадий ҳурмат, бахту саодатли ҳаёт ато қилсин. Унинг салтанатининг асосларига ҳеч завола етмасин. Унинг фармон доиралари кенгайсин ва юксалсин. Одам ўғиллари унинг мўл карами билан юлдузлар сингари юксак мартабага эришсинлар. Қаҳр залолатига тўлган душманга уни ғолиб қилсин. Унинг соясини, кўркини, қудратини, фазлини, улуғлигини мусулмонлар устидан холи қилмасин.

Мен бу китобни махсус алифбо (Ажам ҳарфлари) тартибида* ҳикматли сўзлар, сажълар,* мақоллар, кўшиқлар, ражаз* ва наср деб аталган адабий парчалар* билан безадим. Каттиқ жойларини юмшатдим, қийин ва қоронғи жойларини ёритдим. Бу иш устида сўзларни ўз жойига қўйиш, керакли сўзларни осонлик билан топиш учун бир неча йиллар машаққат тортдим. Ниҳоят, керакли сўзларни ўз жойида кўзлайдиган, қийинчиликсиз топа оладиган бир ҳолга келтирдим.

Китобни саккиз асосий бўлимда чекладим:

1. Ҳамзалик (сўзлар) бўлими.*
2. Солим бўлими.*
3. Музоаф бўлими.*
4. Мисол бўлими.*
5. Уч ҳарфли сўзлар бўлими.*
6. Тўрт ҳарфли сўзлар бўлими.*
7. Ғунналилар бўлими.*
8. Икки ундош қатор келган сўзлар бўлими.*

Ҳар бир бўлимни отлар (исмлар) ва феъллар тарзида икки қисмга ажратиб бердим. Отларни олдин, феълларни эса отлардан кейин ўз сирасига қараб, бобларга ажратиб, ўз ўрнида олдинма–кейин кўрсатдим. Тушунилиши осон бўлсин учун асарда арабча истилоҳ (термин)лар қўлладим. Китобни тузиш олдида Халил ибни Аҳмаднинг* “Китобу–л–айн” асарида тутган тартибини қўллаш,

истеъмолдан чиққан сўзларни ҳар бера бориш фикри менда тугилган эди. Бу тартиб араб тили билан икки улоқчи от сингари тенг пойга қилиб ўзиб бораётган турк тилини тўлиқроқ ёритиш жиҳатдан ҳам яхши эди. Лекин мен ўқувчиларнинг фойдаланиш масаласига асосландим. Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим, истеъмолдан чиққанларини ташладим. Мен тугган тартиб тўғрироқдир.

Туркий тилларда қўлланилаётган сўзлар билан истеъмолдан чиққанларини танитиш учун қуйидаги намуналарни кўрсатаман:

<i>аріқ</i> — анҳор	қўлланилади.
<i>ақур</i> — отхона	қўлланилади.
<i>қар</i> — қор	қўлланилади.
<i>қара</i> — қора	қўлланилади.
<i>рақа</i>	ноаниқ.
<i>рақ</i> (чағиштириш кўшимчаси) —	қўлланилади.
<i>азуқ</i> — озиқ-овқат	қўлланилади.
<i>ақуз</i>	ноаниқ.
<i>қозі</i> — қўзи	қўлланилади.
<i>қіз</i> — қиз	қўлланилади.
<i>зікі</i>	ноаниқ.
<i>зіқ</i>	ноаниқ.

Турмушда қўлланиладиган ва қўлланилмайдиган сўзлар шу билан чекланмайди, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли ва бошқа сўзларда ҳам улар кўпдир. Биз бу ерда “қадам изи биров юрганлигини билдиради” дейилгани каби, улардан баъзи намуналарнигина кўрсатиб, бошқаларини шунга қиёс қилишни ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қилдик.

* * *

ога — тажрибали, ақлли, кўп яшаган одам. Суқалардан³ бўлиб, тегин⁴ мансабидан бир даража қуйи мансаб. Бунинг асоси бор. Бу шундайки, Зулқарнайн Чинга келиб етганда, турклар хони урушиш учун ёш йигитлардан иборат бир гуруҳ аскарни йўллади. Вазир шохга айтди: “Сиз бутунлай ёшларни чақирдингиз, аслида катта ёшли, уруш ишларида тажрибаси бор, одамларни юбориш керак эди, — деганда ука сўзини тажрибали, катта ёшли маъносида қўллади. Шунда шох тўғри дейди ва катта ёшли кишиларни йўллайди. Улар кечаси Зулқарнайннинг олдинги аскарларига ҳужум қилдилар ва енгдилар. Турк аскарларидан бири Зулқарнайн аскардан бирини қилич билан уриб, киндигигача ажратиб юборди. Ўлган аскарнинг белбоғида олтин ҳамён бор эди. Ҳамёнга қилич тегиб кесилди. Ундан қонга бўялган

³ суқа — оддий халқ.

⁴ тегин — 1. Қул. 2. Хоқон фарзандлари.

олтинлар ерга сочилди. Эртаси эрталаб турк аскарлари қонга бўялган олтинларни кўриб, бир-бирларига “бу нима?” дейишар ва “Алтун қан” (Қонли олтин) деб айтишар эди. Бу жойдаги катта тоғ шу исм билан аталди. Уйғурлар яқинидаги бу тоғ атрофида кўпгина сахройи турклар яшар эдилар. Шундан сўнг Зулқарнайн турк шоҳи билан сулҳ тузди. (1, 131–132)

барс — туркча ўн икки мучал йилларидан бирининг номи. Турклар ўн икки хил ҳайвон исмини ўн икки йилга от қўйганлар. Туғилиш, жанг тарихлари ва бошқаларни ана шу йиллар айланишидан ҳисоблайдилар. Бунинг келиб чиқиши шундай: турк хоқонларидан бири ўзидан бир неча йил олдин бўлиб ўтган урушни ўрганмоқчи бўлган, шунда у уруш бўлиб ўтган йилни аниқлашда янглишган. Бу масала юзасидан хоқон қавми билан кенгашди ва айтди: “Биз бу тарихни аниқлашда қанчалик янглишган бўлсак, биздан кейин ҳам шунчалик янглишадилар. Шундай бўлгач, биз энди ўн икки ой ва осмондаги ўн икки буржга асосланиб, ўн икки йилга от қўйишимиз керак, токи биздан кейин йил ҳисоби шу йилларнинг айланишига қараб олинсин ва бу нарса абадий бир ёдгорлик бўлиб қолсин.” Улар “айтганингиздек бўлсин”, дейишди.

Хоқон овга чиқди ва одамларга ваҳший ҳайвонларни Или дарёси томон қувишни буюрди, бу жуда катта сув. Одамлар ов қилиб, ҳайвонларни сув томонга ҳайдай бошладилар, шунда ўн икки ҳайвон сувдан ўтди. Ўн икки йилни ана шу ўн икки ҳайвон исми билан атадилар. Энг олдин сувдан ўтган ҳайвон сичқон бўлди. Шунинг учун йил бошини унинг номи билан аталди, шу сўзга йил қўшиб *сичқон йили* деб атадилар. Ундан кейин ўтганлари қуйидаги тартибда бўлди ва уларнинг ҳар бири бир йил учун исм бўлиб қолди: *Сигир йили, барс йили, қуён йили, тимсоҳ йили, илон йили, от йили, қўй йили, маймун йили, товуқ йили, ит йили, тўнғиз йили.*

Тўнғизга етгандан кейин, ҳисоб яна сичқондан бошланади... Турклар бу йилларнинг ҳар қайсисида бирор ҳикмат бор деб тахминлайдилар. Масалан, уларча сигир йили бўлса, уруш кўп бўлади, чунки сигир бир-бири билан сузишадиган ҳайвон. Товуқ йили кирса, озиқ-овқат кўпаяди, лекин одамларда ташвиш ортади. Чунки товуқнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ йили кирса, ёгингарчилик ва ҳосил кўп бўлади, чунки у сувда яшайди. Тўнғиз йили кирса, совуқ қор ва фитна кўп бўлади. Шунга ўхшаш, ҳар йилга бирор тахмин юритадилар.

Туркларда ҳафтадаги етти куннинг исми йўқ, чунки ҳафта исломдан кейин шухратланди. Шунга ўхшаш ой исмлари ҳам шаҳарларда арабча юритилади. Кўчманчи ва мусулмон бўлмаган турклар ойларни тўрт фасл билан атайдилар. Ҳар уч ойни бир исм билан юритадилар. Йил ўтишини шундан биладилар. Масалан: наврўз (янги кун)дан кейинги

аввал баҳорга *оғлақ ай*, сўнгра *улуғ оғлақ ай* дерлар. Чунки ой бу вақтда катта бўлиб қолади. Бундан кейингисига *улуғ ай* дейилади. Чунки бу ой ёзнинг ўртасида бўлиб, бу вақтда сут ва ер неъматлари мўл-кўл бўлади. Бу исмлар кам қўллангани учун ҳаммасини айтишни муносиб кўрмадим. Ўзинг тушун. (1, 331–332)

эркузи — эрима сув; **эркуз сув** — илк кўкламда қор ва музларнинг эришидан ҳосил бўлган сув.

Йай барубан эркузи,
Ақти ақин мундузи.
Туғди йаруғ йулдузи,
Тингла созум кулгусуз. (1, 121)

[Баҳор келиб, музлар суви эриб, селдай оқа бошлади. Ёруғ юлдуз туғди. Сўзимни кулмай тингла.]...

ивриқ — кўзача. Май ичиладиган жўмракли идиш. Бу сўз талаффузда ҳам, маънода ҳам арабчага мос келади, фақат *бе* ҳарфи туркча *қоф* ҳарфига алмашади.

Ивриқ баши қазлайу,
Сағрақ толу козлайу,
Сақинч қози кэзлайу,
Тун-кун била сэвналим. (1, 126)

[Ибриқ (май идиши)нинг боши ғоздайдир, туби кўз (косаси) каби тўлган. Қайғуни қуйи кўмайлиғ-у, кеча-кундуз шодланайлик.]...

эзгу — яхши, чиройли нарса.

Қошни- қонум ағишқа
Қилгил анга ағирлиқ,
Артут алиб анунгил,
Эзгу тавар оғурлуқ.
(1, 137)

[Кўни-қўшниларингга яхшилик қил, уларни ҳурматла. (Улардан) бирор совға олсанг, (ундан) яхшироқ мукофот ҳозирла.]...

учмах — жаннат.

Турлуқ чэчак йарилди,
Барчин йазим кэрилди.
Учмах йэри корулди,

Тумлуғ йана кэлгусуз (1, 141)

[Хар турли чечаклар очилди. Худди (сернақш) ипак гиламлар ёзилгандай. Жаннат ери кўрилди. Совуқ ҳеч қайтиб келмас даражада ҳаво исиди.]

эмди — ҳозир, энди; эмди келдим — “ҳозир келдим” ёки “энди келдим”. Ўғузлар *алифни касра қилиб*, *имди* деб талаффуз қиладилар. Бу сўз куйидаги байтда келган:

Опкам кэлиб оградим,
Арсланлайу кокградим.
Алпар бошин тоградим,
Эмди мэни ким тутар. (1, 146)

[Аччиғим келиб, (душманга қарши) хезландим, арслон каби бўқирдим, ботирларнинг бошларини кесдим, (қани) энди мени ким тута олади?!]

иқилач — шўх, учқур от. Мақолда куйидагича келган: *алп эриг йавритма*, *иқилач арқасин йағритма* — ботирларни ранжитма ва ҳолсизлантирма, учқур от орқасини яғир қилма. Бу сўзлар билан бекларга насиҳат қилинади. Шеърда шундай келган:

Иқилачим эрик болди,
Эрик болғу йэри корди.
Булит оруб кок ортулди,
Туман туриб толи йағди. (1, 157)

[Ўйноқи отим кишнаб, пишқириб шўхлик қила бошлади. Кўкни булут қоплаб жала куйди, баҳор ҳавоси унда шўхлик ҳавасини уйғотди.]

оттуз: *оттиз йармақ* — ўттиз танга. Бошқа нарсаларга ҳам қўлланади. Учни *оттиз* сўзи билан ҳам юритадилар. Мен буни Конгутда яғмолардан эшитдим. Улар *оттуз ичалим* деб учтадан ичганларини ўз кўзим билан кўрдим. Шеърда ҳам шундай келган:

Оттуз ичиб қикралим,
Йоқар кубуб сэкралим,
Арсланлайу кокралим,
Қачти сақинч сэвналим. (1, 160)

[Уч қайтадан ичиб қайтарайлик, парвоз қилиб сакрайлик, арслон каби наъра тортайлик, қайғу кўтарилди, севинаялик.]...

эвди — шошди. *Эр эвди* — одам шошди. Шеърда шундай келган:

Узу бариб окуш эвдим,
Талим йуриб кучи кэвдим.
Атим бирла тэгу эвдим,
Мени коруб йэси агди. (1, 179)

[Уни излаб кетидан кўп юрдим, кўп қувлаб ҳолдан тойдирдим. Отим билан теграсида айланиб турган эдим, мени кўриб эси оғди.]...

утти — ютди. *Ол ани утти* — у ўйинда уни ютди. Бошқа ўринларда ҳам бу сўз қўлланади (*утар, утмақ*). Шеърда шундай келган:

Қиш йай била тоқушти,
Қингир козин бақишти.
Тутушқали йақишти,
Утғалимат оғрашур (1, 182).

[Қиш ёз билан уришди, бир-бирларига ёмон кўз билан боқишди, тутишишга яқинлашди. Улар бир-бирини енгишга интилишар эди.]...

урушди — уришди, жанг қилди. *Анинг бирла урушди* — бир-бирлари билан уришди. Амир ва бошқалар бир-бирлари билан уришганда ҳам шу сўз қўлланади (*урушур, урушмақ*). Куйидаги мақолда ҳам келган: *Алллар бирла урушма, бэгллар бирла турушма* — ботирлар билан уришма, амирлар билан хусуматлашма, тиклашма. Шеърда шундай келган:

Эран алпи оқуштилар,
Қинғир козин бақиштилар.
Қамуғ тулмун туқуштилар,
Қилич қинқа кучун сиғди (1, 192).

[Ботир эрлар (бир-бирларини) чақиришди, бир-бирларига қинғир кўзлари билан қарашди. Ҳамма жанг қуроллари билан уришдилар. Қилич (юзлари қон билан қалинлашиб), қинга куч билан (зўрға) сиғди.]

алиқти — пастлашди. *Эр алиқти* — одам пастлашди. *Баш алиқти* — яра қаварди ва фасодланди. Шунингдек, ой кўрган ёки янги туққан ёхуд жунубнинг қарашидан бузилган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланилади (*алиқар, алиқмақ*). Шеърда шундай келган:

Баши анинг алиқти,
Қани йузуб туруқти.
Балиғ болиб тағиқти,
Эмди ани ким йэтар. (1, 200)

[Унинг яраси қавариб, фасодланди; тоққа чикди: яра қонга беланган, аҳвол оғирлашган эди. Энди унга ким етиша олади.]...

орулди — ўрилди, йиғиб олинди. *Тариг орулди* — экин, дон ўриб олинди. Шеърда шундай келган:

Қурви чувач қурулди,
Туғум тикиб урулди.
Суси отун орулди,
Қанчук қачар, ул тутар (1, 203).

[Хоннинг куббали чодирини қурилди, туғ-байроқлар тикилиб, довуллар чалинди. Душман аскарини ўтдек ўрилди. Қажоққа қочса (ҳам), у тутари.]...

узунди: *анинг қути узунди* — унинг бахтининг ўчди. Шеърда шундай келган:

Эмди узин узунди,
Кэдин тэлим оқунди.
Эл булғали иканди,
Андағ эриг ким утар (1, 209).

[Душман эдини уйқусидан уйғонди, кейин келишув вақтида бош тортиганидан кўп ўқинди. Ундай одамни мендан бошқа ким енгади.]

илинди: *тикан тонқа илинди* — тикон тўнға илинди (илинур, илинмақ). Шеърда шундай келган:

Табду³ мэнга илинди,
Эмгак кэру улинди.
Қилмишингга иланди,
Тутғун болуб ол қатар (1, 212).

[Табду манга асир бўлди, қийналиб азобланди, қилган ишига пушаймон бўлди. Асир бўлиб сиқилмоқда.]...

³ Табду – қабилани бошқарувчи кимси.

артурди — орттирди. *Он йармақ уза бир артурди* — ўн танга устига бир танга орттирди. *Эр артурди* — одам ҳаддидан ошди (артурур, арттирмақ). Шеърда шундай келган:

Кэлди бэру артуру,
Бэрди элин артуру,
Мунда қалиб олтуру,
Бугри болиб ун бутар. (1, 225)

[Бизга тизилган одам (аскар)лари билан келди. Бизга мамлакатни топширди. Ўзи бу ерда ўлтириб қолди. Энгашиб қолгач, товуши чиқмас эди.]...

алқишди — яхшилашди, алқишди. *Ол мэнинг бирла алқиш алқишди* — у менинг билан мақташди, алқишлашди, яхшилашди. Алқишда ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади (*алқишур, алқишмақ*). Қуйидаги парчада келган:

Алплар ариғ алқишур,
Куч бир қилиб арқашур.
Бир–бир уза алқашур,
Эзкармазиб оқ атар. (1, 240)

[Ботирлар роса уришдилар, (бир–бирларига) ёрдам учун кучларини бириктирдилар. (Улар) бир–бирларини мақташар эдилар, (уларнинг ҳар бири) ўлимдан кўркмай ўқ отадилар.]

оғрулди: *сонгук оғрулди* — суяклар айрилди ва бўлак–бўлак бўлиб қолди. Шеърда шундай келган:

Балчик, балиқ йуғрулур,
Чигай, йавуз йиғрилур.
Эрингаклари оғрилур,
Озгуч била эвришур. (1, 249)

[[Қишда) лой, балчиқлар уйилади, камбағал, қашпоқлар эзилади. (Совуқда қотган) бармоқларини хуҳлаб иситадилар.]...

ирғатти — силкитди. *Ол йиғач ирғатти* — у дарахт силкитди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

Йигитлариг ишлату,
Йиғач йэмиш ирғату,
Кулан, кэйик авлату,
Бэзрам қилиб авналим. (1, 262)

[Йигитларни ишлатиб, дарахт меваларини қоқтирайлик, қулон, кийикларни овлатиб, байрам қилиб яйрайлик.]...

оғради — қасд қилди, сўради, истади. *Бэг ангар оғради* — бек уни йўқлаб келди (*оғрар, оғрамақ*). Ҳар бир нарсага қасд қилиш ва уни йўқлашга ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

Қолса қали оғраин,
Бэргил тақи азуқлук.
Қарғиш қилур умалар,
Йунчиғ коруб қонуклук. (1, 272)

[Кўноқ сенга сўраниб келса, озиқ-овқат бериб кут, агар меҳмондўстлик ёмон бўлса, меҳмон қарғайди.]

атланди – отга минди. *Ол ат атланди* — у отга минди (*атланур, атланмақ*). Шеърда шундай келган:

Йилқи йазин атланур,
Отлаб анин этланур.
Бэглар сэмиз атланур,
Сэвнуб огур икришур. (1, 282)

[Ҳайвонлар аҳволи баҳорда яхшиланади, эт олиб семирадилар. Амирлар, беклар семиз от минишлари мумкин бўлади. Йилқилар шодланиб, бир-бирларини ташлашади.]

оғурлади — ўз вақтида қилди, ўғирлади. *Эр ишин оғурлади* — одам ишини қилишга умид қилди, ишонди ва ўз вақтида қилди (*оғурлар, оғурламақ*). Яна: *эр тавар оғурлади* — одам мол ўғирлади, чунки у фурсат пойлаб турган эди. Бундай маънода келишига яна бошқа бир сабаб бор, у ҳам бўлса ўғри сўзининг ўғирловчи маъносида бўлишидир, юқоридаги феъл шу сўздан ясалган, бироқ энгил бўлсин учун й ҳарфи ташланган. Бу нарса менга жуда маъқул, иккаласи ҳам чиройлидир. Шеърда шундай келган:

Бэгим озин оғурлади,
Йарағ билиб оғурлади.
Улуғ Тэнгри ағирлади,
Анинг қут қув тори туғди. (1, 294)

[Бегим (ўзини) душмандан яширди, (бекиниш ҳийласини) мувофик топди. Улуғ Тангри унга марҳамат қилди, шунинг учун бахти очилди.]

эликлади — устидан кулди, масхара қилди. *Ол ани эликлади* — у уни масхара қилди, мазах қилди (*эликлар, эликламак*). Шеърда шундай келган:

Тангут сусин ушуклади,
Киши ишин эликлади.
Эрин атин бэдиқлади,
Болун болиб баши тигди. (1, 299)

[(Душман) тангут аскарларини совуқ еб турганда босди. Кишилар ишини масхара қилди. У эр ва отларини тортиқ қилди. Тутқун бўлиб бошини эгди.]

урилади — кибрланди, такаббурлик қилди. *Эр урилади* — одам ўзини мақтади, мақташда ўзини ошириб юборди, кибрланди (*урилар, урилмак*). Шеърда шундай келган:

Озин окниб урилади,
Йиғрақ йэриг қарилади,
Атиғ кэмшиб урилади,
Уфут болиб тубу ағди. (1, 301)

[Ўзини баланд кўтариб мақтаниб ҳовлиқди. (Кексайиб) ерларни ўлчади. От билан бостириб ҳамла қилди, (бирок) шарманда бўлиб тепага чекинди.]

йаш — фериуза тош. Шеърда шундай келган:

Йаратти йашил йаш,
Савурди орунг қаш,
Тизилди қара қуш,
Тун кун уза йурканур. (1, 318)

[(Тангри осмонни) яшил фериуза рангли қилиб яратди, (унинг устига) оқ қош (узук кўзи)ни сочди. Қора қуш⁶ тизилди. Тун кун устига қопланди.]

кэтишди — олар бир иккиндин кэтишди — улар (икки дўст) бир-биридан айрилишди (*кэтишур, кэтишмак*). Шеърда шундай келган:

Йарағ бўлуб йағушди,
Артуқлукун сокушди,
Кулун қапуб кэтишди,

⁶ Қора қуш — мезон юлдузи

Сурди менинг қўйими (11, 95).

[Вақт топиб душманлик қилди. Ўртоқ бўлатуриб сўкишди. Кулунларни ўғирлаб, (мендан) айрилди. Қўйларимни ҳайдаб кетди.]...

қаришти — қамашди. *Бори тиши қаришти* — (чия) бўрининг тиши қамашди. Бу унинг овқат емайдиган (рўза) кунларида тишларининг **гириҳ**⁷ бўлишидир. Чунки бўри ойда бир ҳафта овқат емайди. Бу кунларда у шамолдан фойдаланиб кун кечиради. *Тун кун бирла қаришди* — тун кун билан қаршилашди. Шеърда шундай келган:

Йай қиш била қаришти,
Эрдам йасин қуришти.
Чэриг тутуп корушти,
Оқтағали отрушур (11, 104).

[Ёз билан қиш қаршилашди, ҳар бири хунар, санъат ёйини қуришди (ўз хунарини кўрсатишга киришди). Лашкар тортиб, рўбарў келишди, ўқ отишда (бир–биридан) ўтказишди.]...

тоқушти — уришди. *Бэглар тоқушди* — беглар уришди. Бошқаси ҳам шундай (*тоқашур, тоқишмақ*). Шеърда шундай келган:

Кучи тэнги тоқишти,
Оғуш қонум оқушти.
Чэриг таба йақишти,
Бирга кэлиб оч отар (11, 114).

[Кучига лойиқ уришди, қабилаларини, уруг–аймоқларини чақириб, аскарларга яқинлаштирди. Бирга тўлланишиб келиб, ўч олмоқ истар.]

қолушги — сўрашди. *Олар икки қиз қолушди* — улар иккови бир–биридан (болалари учун) қиз сўрашди (Қариши куда бўлишмоқчи бўлди). Икки киши ўзаро бир–биридан бирор нарса сўраши учун ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

Тунгур қазин булушти,
Қирқин тақи қолушги.
Эмди тишим қамашти,
Алти Турумтайимни. (11, 123)

[У мен билан қудалашигга ваъдалашди. У менинг қизимни айттирди. Мен унинг қизини сўратдим. Сўнг ваъдани бузди. Турумтой отлик. қулимни олиб кетди, шунинг учун тишимнинг дами қирқилди.]...

⁷ гириҳ – 1. Тугун. 2. Қийин, чығал.

чулукти — *эр иши чулукти* — одам қиёфаси бузилди, чалкаш бўлди (*чулукар, чулукмак*). Шеърда шундай келган:

Тини йэма учукти,
Эри, ати ичикти.
Иши тақи чулукти,
Созин анинг ким тутар (11, 134).

[У киши асир қилинган, нафаси ўчди, одамларини, отларини (бизга) топширди. Қиёфаси бузилди. (Энди бу воқеадан сўнг) унинг сўзига (ялинишига) ким қулоқ тутди.]...

турлунди — *тўпланди*. *Турлунди нэнг* — нарса тўпланди. Шеърда шундай келган:

Изимни окарман,
Биликни йугарман,
Конгулни тугарман,
Эрдам уза турлунур (11, 283).

[Шоир айтади: Эгамни (худони) мақтайман, унинг ёрдами билан илмни тўплайман, кўнгилни шунга боғлайман. Илму ҳунар тўплашга кўнглим берилгандир (*турлунур, турлунмак*).]...

турутти — яратди, пайдо қилди. *Тэнгри йалингуқ турутти* — Худо оламни яратди. Бошқа махлуқлар ҳақида ҳам бу сўз қўлланади (*турутур, турутмак*). Шеърда шундай келган:

Тэнгри ажун турутти,
Чиғри из тэзгинур.
Йулдузлари йуркашиб,
Тун кун уза бурканур (11, 350).

[Худо оламни яратди, фалак доимо айланиб туради. Юлдузлар саф тартиб тизилгандир, кеча кун устига қопланади.]...

йағутти — яқинлаштирди. *Ол атиғ мэнга йағутти* — у менга отни яқинлаштирди. Бошқаси ҳам шундай (*йағутур, йағутмак*). Шеърда шундай келган:

Кэлса ума тушургил,
Тинсин анинг аруқлуқ,
Арпа, саман йағутгил,
Булсин ати йаруқлуқ (11, 366).

[Сеникига меҳмон келса, уни кўндир, у ҳордиқ чиқариб, дам олсин, отига арпа, сомон сол, оти ёруғлик роҳатидан баҳра олсин.]...

Йарашди — келишди. *Олар икки йарашди* — улар иккови бир ишда бир-бири билан келишди (*йарашур, йарашмақ*). Куйидаги байт келишилгандан сўнг вафосизлик қилган киши ҳақида айтилган:

Ортақ болиб билишди,
Мэнинг тавар сатишди.
Биста билан йарашди,
Кизлаб тутар тайими (111, 79).

[У мен билан танишиб ўртоқ бўлди. Товарларимни сотишга ёрдам берди, сўнг Биста⁸ (саройбон) билан келишиб, мендан тойимни яшириб қўйди.]...

йувулди* — думалатилди. *Толик йувулди* — тўп (копток) думалатилди. Бошқаси ҳам шундай (*йувлур, йувулмақ*).

Айдим ангар савулма,
Қулбақ⁹ узу йувулма.
Йувға сувин савулма,
Қапти мэнинг қайими (111, 88).

[унга, Қулбаққа яқинлик кўрсатма, унинг атрофида ўралишма, таги йўқ сувга ҳавасланма, у менинг қай қабиласи(дан келтирилган кулимни) олиб қочди.]...

йағилади — сув *йағилади* — сув шариллади. Бу сўзни *жағилади* ва *шағилади* шаклларида талаффуз қилиш ҳам бор (*шағилар, шағиламақ*). Шеърда шундай келган:

Қатунсини¹⁰ чоғилади,
Тангут бэгин йағилади.
Қани ақип жағилади,
Бўйун сувин қизил сағди (111, 338).

[Қатунсини халқи бақириб, тангут беги билан душманлашди. Қонлари сув шариллагандек, шариллаб оқди. Бўйинлар қизил сув билан, яъни қон билан соғилди.]

сатиғсади — сотмоқ истади. *Эр атин сатиғсади* — одам отини сотмоқ истади. Шеърда шундай келган:

Эвин барқин сатиғсади,
Йулуғ бэрип йаригсади.
Тириг эрса туруғсади,

⁸ Биста— киши исми.

⁹ Қулбақ — киши исми.

¹⁰ Қатунсини — Тангут билан Чин орасидаги шаҳар.

Ангар сақинч куни туғди (111, 346).

[(Душман унинг) уйини, жойини сотмоқ истади. У тирик қолмоқ истади. Лекин қайғули кунлар тукқан эди (*сатигсар, сатигсамақ*).]...

қонуқлади — меҳмон қилди. *Бэг мэни қонуқлади* — бек мени меҳмон қилди. Бошқаси ҳам шундай (*қонуқлар, қонуқламақ*). Ўғузлардан бошқа қабилалар тилида бу сўз уй эгаси ёқтирмагани ҳолда, биров уйида туриши маъносидадир. Шерда шундай келган:

Йағи бегдин узуқлади,
Коруп суни азиқлади.
Олум ани қонуқлади,
Ағиз ичра ағу сағди (111, 351).

[Душман бекни (бир ўзини) кўрганда (писанд қилмай), уни мудроқ босган бўлса ҳам, бирдан кўшинни кўриб, хайратга чўмди (бу кутилмаган ҳодисадан шовди). Уни ўлим меҳмон қилди. Оғзига тўкилган заҳардан ҳалок бўлди.]...

Алп Эр Тўнга марсияси*

Алп Эр Тонга олдиму,
Эсиз ажун қалдиму,
Озлак очин алдиму,
Эмди йурак йиртилур. (1, 77)

[Алп Эр Тўнга ўлдими,
Ярамас дунё қолдими.
Замон ўчин олдими,
Энди юрак йиртилур.]

Улишиб эран борлайу,
Йиртин йақа урлайу,
Сикриб уни йорлайу,
Сигтаб кози ортулур. (1, 197)

[Одамлар бўридай улидилар,
Йиртиб ёқа, бақирдилар.
Чолғу товуши каби бақирдилар,
Йиғлаб, кўзлари беркилди.]

Озлак йарағ кузатти,
Оғри тузақ узатти.
Бэглар бэгин азитти,
Қачса қали қуртулур. (11, 272)

[Замона фурсат кўзлади,
Ўғри тузоқ созлади.
Бекларбегин* йўлдан урди,
Қандай қочиб қутулар.]

Огрулуги мундағ ўқ,
Мундан азин тэндағ ўқ.
Атса ажун оғраб оқ,
Тағлар баши кэртилур (1, 174).

[Замонанинг одати шундоқ,
Бошқа баҳона ҳам кўп.
Отса замона пойлаб ўқ,
Тоғлар боши парчаланур.]

Бэглар атин аргуруб,
Қазғу ани турғуруб,
Менгзи йузи сарғариб,
Коркум ангар тортулур (1, 449).

[Беклар отини чарчатди,
Ғам бекларни оздирди.
Юзлари сарғайди,
Заъфарон сурилгандай бўлди.]

Йағи отин очурган,
Тойдин ани кочурган,
Ишлар узуб кэчурган,
Тэгди оқи олдирур (1, 476).

Атса оқин кэз кэриб,
Ким тур ани йиғдачи.
Тағиғ атип оғраса,
Ози қуйи йиртилур (111, 116).

Конглум ичун ортади,
Йэтмиш йашиғ қартади.
Кэчмиш узук иртади,
Тун–кун кэчиб ирталур (1, 247).

Озлак ариғ кэвради,
Йунчиғ йавуз тэвради.
Эрдам йама сэвради,
Ажун бэги чэртилур (111, 48).

Озлак кунни тэвратур,
Йалингуқ кучин кэвратур.
Эрдин ажун савритур,
Қачса тақи артилур (11, 387).

Билга боку йунчиди,
Ажун ати йанчиди.
Эрдам эти тинчиди,
Йэрга тэгиб суртулур (111, 318).

Озлак қамуғ қувради,
Эрдам ариғ савради.
Йунчиғ йавуз тувради,
Эрдам бэги йартилур (1, 128).

[Душман ўтин ўчирган,
(уларни) ҳайдаб чиқарган,
Қийин ишларни бажарган,
Тегди ўлдирувчи ўқ.]

[Отса ўқин замона,
У агар тоғни нишонга олса,
Тоғнинг яланг ери, қоқ бели
Парча–парча бўлиб йиртилур.]

[Мусибат кўнглимни ўртади,
Битган ярамни тилди.
Кечмиш хотирга келди,
Тун–кун уни излатди.]

[Замон (йўлидан) озди,
Олчоқ, ёвуз кучайди.
Фазилатлар тугади
Дунё беги кетиши билан.]

[Дунё кунни кучли қилаётир,
Инсон кучин пасайтираётир.
Эрдин дунёни четлатаётир,
Қочганни ҳам у излаб топади.]

[Билимдонлар хароб бўлди,
Дунё (уларни) отиб азоб берди.
Фазилат этлари бузилди,
Ерга тегиб судралур.]

[Замон тамоман заифлашди,
Фазилат, поклик совурилди.
Тубан, ёмонлар кўпайди,
Фазилат эгалари йўқолаётир.]

”Девону луғати–т–турк”даги мақоллар ва ҳикматлардан

Тилку оз иннига урса узуз болур — Тулки ўз уясига қараб хурса, кўтир бўлади . (1, 88–20)

Эрмагуга ашик арт бўлу — Ялқовга эшик остонаси ҳам тоғ тепасидек кўринади. (1, 78–1)

Эрик эрни йағлығ, эрмагу баши қанлиғ — Тиришқоқнинг лаб ёғлиқ, эринчоқнинг боши қонлиқ. (1, 100–23)

Эрмагуға булит йук болур — Ялқовға булут сояси ҳам юк бўлади. (1, 156–18)

Эмгак экинда қалмас — Меҳнат бўш кетмайди. (1, 134–7)

Эрдамсиздан қут чэртинур — Хунари ва одоб–фазилати бўлмаган кишидан бахт ва давлат кетади. (11, 266–11)

Тэва силкинса, эшакка йук чиқар — Туя силкинса, ундан бир эшакнинг юки чиқади. (11, 286–11)

Тикмагинча унмас, тиламаганича болмас — Экилмагунча ҳосил унмайди, тиламагунча бўлмайди. (11, 28–17)

Қуш қанатин, эр атин — Куш қаноти билан, эр оти билан. (1, 70–20)

Тутушмагинча тузулмас, тубирмагинча аччлмас — Урушмагунча яраш бўлмас, шамол кўзғалмагунча ҳаво очлимас. (1, 74–22)

Арпасиз ат ашумас, арқасиз алп чэрик сийумас — Арпасиз от қир ошолмас, ёрдамчисиз йигит жангда енга олмайди. (1, 145–20)

Атаси ачиғ алмила йэса, оғлининг тиши қамар — Отаси аччиқ олма еса, ўғлининг тиши қамашар. (11, 360–12)

Билмиш йэк билмазук кишида(н) йиг — Нотаниш кишидан таниш шайтон яхши. (111, 175–9)

Эндик ума эвликни ағирлар — Бефаҳам меҳмон уй эгасини ҳурматлайди. (1, 130–22)

Алп чэрикда, билга тирикда — Ботир жанг алангасида синалади, доно мажлисда синалади. (1, 369–15)

Қайнар укуз кечиксиз болмас — Тез оқар катта сув кечиксиз (кўприксиз) бўлмайди. (1, 371–13)

Бош нанга изи болмас — Бўш нарсага эга йўқ. (1, 318–12)

Қилну билса, қизил кизар, йарану билса йашил кизар — Хотинлар эри билан суҳбат истаганда, қизил ипакли кияди, ялиниш ва хушомадгўйлик вақтида яшил кийим кияди. (1, 375–6)

Қарға қарисин ким билир, киши аласин ким тапар — Қарғанинг қарисини ким биладди, кишининг оласини ким топа олади. (1, 401–9)

Эвак синак сутка тушур — Шашқолоқ пашша сутга тушади. (11, 21–6)

Итқа увут атса, улдан емас — Итга уят келса, орият қилса, почта ташласанг ҳам емайди. (1, 138–26)

Оғлақ иликсиз, оғлан билликсиз — Эчки боласида илик йўқ, ёш болада ақл йўқ. (1, 141–26)

Эгулукни сув азақинда кэмиш башинда тила — Халққа яхшилик қил, уни сув тагига ташласанг–да, уни сув устида кўрасан. (11, 128–1)

Алим кэч қалса, азақланур — Олинадиган нарса қарздорда узоқ вақт қолса, оёқ чиқаради. (1, 288–23)

Тириг эсан болса, тан укуш корур — Одам эсон бўлса, қизик нарсаларни кўп кўради. (1, 93–14)

Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср)

XI асрда яратилган “Қутадғу билиг” туркий халқларнинг илк йирик достони, айна пайтда Қорахонийлар давлатининг мустақкам қарор топишига хизмат қилган низомномадир. Достон 1073 йилда ёзиб тугатилган.

Юсуф Хос Ҳожиб бу асарида барча баҳсни таълим–тарбия атрофида олиб борар экан, у баркамол инсон сифатида ўз даврининг ижтимоий ва сиёсий, моддий ва маънавий ҳаётидан, ўша даврнинг турли табақалари турмушидан, расм–одатларидан, ҳунар ва касб–корларидан, ҳар бир табақанинг жамиятдаги мавқеидан, давлат тизимининг қандай асосга қурилгани ва қурилмоғи кераклигидан маълумот беради. Ички ва ташқи сиёсат, мамлакатнинг маъмурий бўлиниши ҳам унинг эътиборидан четда қолмаган.

Баркамол инсон, бeнуқсон жамият, давлат қандай шаклланиши керак, баркамол инсоннинг фазилатлари қандай бўлиши керак ва бу фазилатларга эришиш йўллари қандай, мансаб соҳибларининг шахсий ҳаёти, уларнинг жамият ва давлат манфаатларига муносабати қай тарзда бўлиши шарт, ҳукмдорлар билан раиятнинг муносабатлари қай тарзда бўлмоғи керак — ана шундай муҳим масалаларнинг фалсафий тизими “Қутадғу билиг”нинг асосий моҳиятини ташкил қилади.

Юсуф дунё ишларининг барчасидан огоҳ бўлишга, бунинг учун билим ва заковат эгаси бўлишга чақиради. Билим ва заковат тенги йўқ улуг ва қадрли нарса эканини, киши шулар туфайли гафлатдан уйғонишини, билим туфайли инсон барча орзу–тилақларига, улугликка эришишини уқтиради.

Барча табақалар учун энг муҳим фазилат, Юсуфнинг эътирофича, эзгулик, эзгу хулқлиликдир. Эзгу хулқлилик авом бошчиси учун ҳам, халқ учун ҳам муҳим эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Юсуф барча ижтимоий–сиёсий, фалсафий қарашларини тўртта тимсол орқали илгари суради: Булар Кунтуғди (адолат), Ойтўлди (бахт ва давлат), Ўгдулмиш (ақл), Ўзгурмиш (қаноат) дир.

“Қутағу билиг”дан
Бэгларка тапунмақ бу турур
(Бегларга хизмат қилмоқ булардан иборатдир)

- 3938 Эки турлуг ул бу тапуғчы киши,
Тапуғ қылса этлур кунинга иши.
[Хизматкор киши икки турлидир,
Хизмат қилса, кунига иш(лари) ривож топади.]
- 3939 Бири оғлан эркан тапуғқа кирур,
Тақы бир бэдуг болса отру қылур.
[Бири ёшлигида хизматга киради,
Тагин бири улғайса, сўнг (хизмат) қилади.]
- 3940 Экида талу эр кор эки бу–ул,
Кичигда тапуғ қылса сынса конгул.
[Иккисидан (хам) сара киши шу иккиси(нинг ўзи)дир, кўр,
Агар кичикликдан хизмат қилса, кўнгил синса (яъни одатланиб
майл пайдо қилса.)]
- 3941 Нэса ма бу кун соз сэнга айса оз,
Кичигларка башлаб айайын бу соз.
[Бу кун мен сенга қанчаики сўз айтсам,
Бу сўзларни кичиклардан бошлаб айтайин.]
- 3942 Созуг орта тутса сонги эг болур,
Бутунлук била тутшы эр бэкланур.
[Сўзни ўртача тутилса, охири бахайр бўлади,
Ишонч билан киши доим қарор топади.]
- 3943 Тапуғқа ачайын тэса эр қапуғ,
Кичиг оғдан эркан қылынғу тапуғ.
[Одам хизматга эшик очайин деса,
Кичик бола экан(лигидан) хизмат қилиши керак.]
- 3944 Төр хам току билса бэрса йорық,
Киру хам чыку билса қылса қылық.
[Расм–қоида ва низомларни билса, йўл–йўриқлар берса,
Кириш хам чиқишни билса, (яхши) хулқ(лар) кўрсатса.]
- 3945 Тапуғқа ириг болса эрта туруб,
Конгул тил тутса қылқын болуб.
[Эрта туриб хизматга чаққон бўлса,
(Яхши) хулқли бўлиб кўнгил–тилни кичик тутса.]
- 3946 Тапуғқа ириг болса йугру туру,
Кулақ коз кони тутса асру кору.
[Югуриб, елиб хизматга чаққон бўлса,
Эшитишда, кўришда кулоқ–кўзни соқ тутса.]
- 3947 Озунгда улугқа тапуғ қылса оз
Тилин бэкласа кад қатығ тутса соз.
[Ўзидан улуг(лар)га хизмат қилса ўзи,

- Тилини жуда маҳкамласа, сўзини қаттиқ тутса (яъни тил ва сўзига эҳтиёт бўлса).]
- 3948 Тапуғуғ онгарса бу йанглиғ кичиг,
Бэгинга онгарды кэраклик ишиг.
[Бу янглиғ кичик(лар) хизматни бажарса,
Бегига кераклик юмушларни бажаради.]
- 3949 Киру ҳам чықар булға анда нару,
Отунгай отук сав торуча кору.
[Ундан сўнг (бег хузурига) кириш ва чиқиш (шарафига) эришади. Тартиб–қоидаларга риоя қилиб, арз, сўз баён қилади (яъни арз ва бошқа сўзларни бегга баён қилиш даражасига етади).]
- 3950 Кичиг кур бу йэрка тэга торчиса,
Булур бэг тилакни мунунгда баса.
[Кичик мартаба(ли киши) бу ерга (яъни даражага) ета бошлагач,
Бег бундан афзал(роқ) тилагини топади.]
- 3951 Атым арсиг эрса болур оқ йачы,
Кони болса қылқы болур тамғачы.
[Мерган, довюррак бўлса, ўқ–ёйчи бўлади,
Хулқи тўғри бўлса, муҳрдор бўлади.]
- 3952 Қылынчы арыг эрса корклуб йузи,
Идишчи қылуру бэг э конгли тузи.
[Феъл–атвори пок бўлса, юзи чиройли (бўлса),
Бег соқий қилади, эй кўнгли тўғри.]
- 3953 Битиг билса сақыш ағычы болур,
Уқуш ог кад эрса битигчи болур.
[Ёзув (ва) ҳисоб билса, хазиначи бўлади,
Заковат, идроки яхши бўлса, (сар)котиб бўлади.]
- 3954 Буларда қайғуқа уланса бу оз,
Эди сэвну кад ҳам йанут қылса уз.
[(Киши) ўзи булардан қайси бирига сазовор бўлса,
Жуда бениҳоя севиниб ҳам муносиб жавоб қилса.]
- 3955 Нэку тэр эшитгил тапуғ қылуғчы,
Тапуғ йэтруб отру тилак булуғчы.
[Хизмат қилувчи нима дейди, эшит,
Хизматни бажариб сўнг тилак толувчи.]
- 3956 Йуз отру турур болса бэгка озунг,
Эди қорқу турғыл кодазгил озунг.
[Ўзинг бегга рўбарў турадиган бўлсанг,
Жуда қўрқиб тургин, ўзингни сақлагин.]
- 3957 Қылынч эт йоруқ туз озунгни тутун,
Конгул тил кони тут бышурғыл созунг.
[Хулқни тўғрила, йўриқни тузат, ўзингни тут,
Кўнгил, тилни тўғри тут, сўзингни пишиқ қил.]
- 3958 Қалы бэгка отру турыр эрса сэн,

- Козунг йэрда тутғыл кулак тузда сэн.
[Агар сен бегга рўбарў турадиган бўлсанг,
Кўзингни ерда тутгин, кулоқни — атрофда.]
- 3959 Элиг қавшуру тур адақын туз-а,
Бу сосл ални урғыл онг элгинг уза.
[Кўл қовуштириб оёқда тўғри тур,
Сўл кўлингни ўнг кўл устига кўйгин.]
- 3960 Қапуғда кирурда онунг ашну манг,
Тилни йарлықарда огунг бирла анг.
[Эшиқдан киришда ўнг (оёғ)ингни олдин ташла,
Тили билан ёрлиқ бераётганда диққат билан англа.]
- 3961 Отук отнур эркан кони тут элиг,
Эки тиз била шук тузун бол силиг.
[Арз айтаётганингда кўлни тўғри тут,
Икки тиз билан чўккала, яхши ва ёқимли бўл.]
- 3962 Қыйа бақма анда солун йа онгун,
Озунг ыйману тур эшит соз огун.
[У ерда сўлга ёки ўнгга қайрилиб боқма,
Ўзинг ийманиб тур, сўзни диққат билан эшит.]
- 3963 Сэнга соз айытса ақуз соз чыны,
Жаваб бэрса йарлығ тэгургил кони.
[Сендан сўз сўраса, сўз(нинг) ростини оқиз,
Ижозат берса, ёрлиқ(ни) тўғри етказгин.]
- 3964 Сучиг ичма бошлағ йурыма йава,
Йарағсыз йавуз эрса қачғыл эва.
[Ичимлик ичма, бекор, беҳуда юрма,
Ярамас, ёвуз бўлса, шошилиб қочгин.]
- 3965 Эшитмиш созунгни эшитмадук эт,
Козунг кормишни сэн корунмадук эт.
[Эшитган сўзингни эшитмагандек бўл,
Кўзинг кўрганини сен кўрмагандек бўл.]
- 3966 Бу йанглығ тапунса йаранса киши,
Қуты кунда артар кор этлур иши.
[Бу янглиғ хизмат қилса, (ишга) яраса киши,
Бахти кунига ортади, кўр, иши ривож топади.]
- 3967 Қайусы алур хайл болур хайл башы,
Қайусы ат адғыр уза эл иши.
[Баъзиси хайл олади, хайл боши бўлади,
Баъзиси от, айғир узра (мини)б эл иши(ни) олади.]
- 3968 Қайучы су башы қайусы ҳажиб,
Қайусы ылымға болур соз ачыб.
[Баъзиси лашкарбоши, баъзиси ҳожиб,
Баъзиси сўз (маънисини) очиб саркотиб (бўлади).]
- 3969 Қайусы булур ог оғалиг булур,

- Қайр кунга йақлық уза ат алур.
[Баъзиси дониш топади, донишмандлик олади,
Баъзиси кундалик яқинлиги баробарида унвон олади.]
- 3970 Қайусы ынанч бэг қайу чағры бэг,
Қайу кур тэгин бэг қайу жавлы бэг.
[Баъзиси инонч бег¹, баъзиси чағри бег²,
Баъзиси ботир тегин³ бег, баъзиси жавли⁴ бег.]
- 3971 Қайуқа тэбир–ул тапуғчы қулы,
Мунунгда наруқы ағырлық йолы.
[Баъзисига хизматкор қуллари тегади,
Булардан бұлак тақдирлаш йўллари (кўп).]
- 3972 Бу қурқа тапунса тэгиб эр бирар,
Улуғлуққа тэгнур йатыб арзу йэр.
[Киши бу мартабалардан бирига эришиб хизмат қилса,
Улуғликка эришади, ётиб орзуларидан баҳраманд бўлади.]
- 3973 Бу қурқа тэгурса тапуғчы бу бэг,
Отали тапуғчы ҳақын оггу–тэг.
[Бег хизматчи(си)ни бун(дай) мартабага етказса,
Хизматчиси ҳақини мақтагудек қилиб ўтайди.]
- 3974 Қалы бир урунса отун эр тили,
Эли–ок улуғ иш қылур бу қулы.
[Агар пасткаш кишининг тили бир кўзғалса,
Бу қули жуда ҳам катта ишларни содир қилади.]
- 3975 Эли йақшы аймыш укушлуғ богу,
Тэгимсуз кишика бу қур бэрмагу.
[Заковатли, доно (бу ҳақда) жуда яхши айтибди:
Нолойиқ кишига бу(ндай) мартабани бериш керак эмас.]
- 3976 Тақы мунда йэграк айур бу билиг,
Билигсизка бэрма айа бэг алиг.
[Таълим бундан ҳам яхшироқ айтади:
Эй бег, билимсизга (зинҳор) қўл берма.]
- 3977 Улуғлуққа тэгса укушсуз киши,
Идиси башын йэр эй элчи башы.
[Заковатсиз киши улуғликка эришса,
Хўжасининг бошини ейди, эй эл бошилар боши.]
- 3978 Кэрак эмди бэглар тапуғчы қулын,
Билиги тэнингча бэдутса улын.
[(Шундай экан) энди лозимки, беглар қулини(нг)
Билими тенгида ҳиссасини (яъни мартабасини) орттурса.]
- 3979 Қулуғ кад сынағу қылынчу йаны,

¹ Инонч бег – инонччи бег.

² Чағри бег – лоччи бег.

³ Ботир тегин – қул бег.

⁴ Жавли бег – шукроғчи бег.

- Укушы тэнингча котургу йаны.
[Кулни, (унинг) фель-атворини, одатларини жуда синаш керак,
Заковати баробарида (уни) улуғлаш керак.]
- 3980 Бағырсақ кэрак кул бэгини ачыр,
Анынг отру бэглар ачынса тэбир.
[Кул садоқатли, бегига жонкуяр бўлиши керак,
Шу туфайлидан беглар марҳамат кўрсатса арзийди.]
- 3981 Нэку тэр эшитгил тору бэргучи,
Тору бирла бэглик ишин этгучи.
[Тартиб-қоида берувчи нима дейди, эшитгин,
Тартиб-қоида билан беглик ишини бошқарувчи:]
- 3982 Нэча кул бэдуса кул аты кул-оқ,
Бэдутмиш бэгинга тапуғчы ул-оқ.
[Кул қанчалик улуғликка етмасин, кул, оти кулдир,
У улуғликка етказган бегига хизматкоргинадир.]
- 3983 Нэча бэг кичиг эрса аты бэ-оқ,
Тапуғчы кэдинда бэг аты кад-оқ.
[Бег қанчалик кичик бўлса (ҳам) оти бегдир,
Хизматкор афзалидан бег оти афзалдир.]
- 3984 Э бэглар ағырлаб бэдуг болмыш эр,
Бэдуг бил бэгингни бэдуг тут ағыр.
[Эй, беглар қадрлаб улуғ бўлган киши,
Бегингни буюк (деб) бил, буюк (ва) қадрли тут.]
- 3985 Очашма бу бэглар била сэн болуб,
Созни созламагил магар кад коруб.
[Сен беглар билан тенглашиб ўчакишма,
Сўзларини сўзламагин (яъни уларни гапириб юрма), яхши
кўрибгина (гапир).]
- 3986 Улар қут турурлар қут элги узун,
Куйар от турурлар куйурган козун.
[Улар қутдирлар, қут қўли (эса) узундир,
Куяр ўтдирлар, кўзи билан куйдиради.]
- 3987 Замана турурлар замана била,
Йарашық кэрак эр сэвунса кула.
[(Улар) замонадирлар, замона билан
Созвор бўлиш керак, (агар) киши кулиб севин(моқчи) бўлса.]
- 3988 Эди йақшы аймыш сынаб билмиш эр,
Тапуғ бирла қопмыш тилак булмыш эр.
[Синаб билган киши жуда яхши айтибди,
Хизмат билан кўтарилган, тилак топган (киши):]
- 3989 Нэ эдгу нэнг-ул билиглар сози,
Билиглар сози корса барчын жузы.
[Донолар сўзи қандай эзгу нарса,
Донолар сўзи, назар солсанг, шоҳи-ипакдир.]

- 3990 Кула бақса бэглар кишика козун,
Сэвунма ангар сэн ынанма узун.
[Беглар кўзи билан кишига кулиб боқса,
Унга сен севинма, узоқ инонма.]
- 3991 Тапуғқа инанма котурма конгул
Сэнга тугка бэглар йанғылса тузун.
[Хизматга инонма, кўнгилни кўтарма (яъни мағрурланма),
Беглар тўғрилиқдан янглишса, сенга ғазаб қилади.]
- 3992 Кичик йа улуг тут йа жавлуғ кулуг
Тапуғчы тапуғда турур бэлгулук.
[Хоҳ кичик, хоҳ улуг, хоҳ шуҳратли баҳодир бўлсин,
Муайянки, хизматкор хизматда бўлади.]
- 3993 Қатығланғу бэглар тапын йазмаса
Тапунмыш йолында онинг азмаса.
[Қаттиқ туриш керак, токи беглар хизматида хато қилмаслик
учун,
Хизмат қилиш йўлидан четга оғмаслик учун.]
- 3994 Нэча ма йақын тутса бэглар сэни
Озунгни унытма йуруғыл кони.
[Беглар сени қанчалик яқин тутса (ҳам),
Ўзингни унутма, тўғри юргин.]
- 3995 Нэча эдгу тутса озунг қорқа тур
Ишансинмагил сэн қына бақну тур.
[Қанча эзгу тутса (ҳам), ўзинг кўрқиб тур,
Сен ишонқирамагин, жазони (ҳам) кўз олдига келтириб тур.]
- 3996 Ара от болур кор ара сув болур
Ара кулдурур кор ара йығлайур.
[(Улар) гоҳо ўт бўлади, кўр, гоҳо сув бўлади,
Гоҳо кулдиради, кўр, гоҳо йиғлатади.]
- 3997 Бу уч нанга болма йақын қошнысы
Куйар от ақар сув бу–ул бэлгуси.
[Бу уч нарсанинг яқин қўшниси бўлма,
Куяр ўт, оқар сув (уларнинг) белгиларидир.]
- 3998 Кур арсланқа охшар бу бэглар ози
Ога тэгса йумшар бу турку жузы.
[Бу беглар ўзи забардаст арслонга ўхшайди,
Эркалаб яқинлашилса, ипак (каби) юнги юмшайди.]
- 3999 Қалы бушну тэгса бушар баш кэсар
Тамурын йушар кор соруб қан ичар.
[Агар дағаллашиб яқинлашилса, ғазабга келади, бош кесади,
Томирни (тешиб қон) оқизади, кўр, сўриб қон ичади.]
- 4000 Бушар озда барма багинга йағук
Қалы бардынғ эрса ужузлуқ ануқ.
[Ғазабланиш пайтида бегингга яқин борма,

- Агар боргудек бўлсанг, таҳқирланиш муқаррардир.]
- 4001 Айытуқта созла оқыдуқта кир
Саламат тирилгил тушы бол ағыр.
[Сўраганда сўзла, чақирганда кир,
Саломат яшагин, доим қадрли бўл.]
- 4002 Нэку тэр эшит бу озин тутнур эр
Одинда кириб кор отук отнур эр.
[Ўзини тутадиган киши нима дейди, эшит,
Пайтида кириб арз баён қилувчи киши, кўр:]
- 4003 Киру тур тэсалар ағырлық окуш
Чықа тур тэса кор йузунга сокуш.
[Кириб тур десалар, қадр–қиммат талайдир,
Чиқиб тур деса(лар), юзингга (қараб) сўкишдир, кўр.]
- 4004 Козунгни кодазгил озунгни тутун
Озинг тутғучы эр эранда кошгуш.
[Кўзингни сақлагин, ўзингни тутгин,
Ўзини тутувчи киши одамлар орасида азиздир.]
- 4005 Уч ишда йырақ тур қатыглан оса
Бири қылма бэклик соз айдым кэса.
[Уч ишдан узоқ тур, қаттиқ бўл, ўйла,
Бири — қаттиқлик қилма, кесиб сўз айтдим.]
- 4006 Тақы бири йалған бири суклуқ ол
Бу уч иш учагу туби йоқлуқ–ул.
[Тагин бири — ёлғон, бири — сукликдир,
Бу уч иш(дан) учаласининг ҳам туби йўқликдир.]
- 4007 Озунгни арығ тут қамуғдын сынгар
Арығ–ул бу бэглик арығлық сэвар.
[Хамма жиҳатдан ўзингни пок тут,
Бу беглик покликни севади, у (ўзи) покликдир.]
- 4008 Озунг қаршықа кирса қатну йуры
Сэни ким ағырлар ағырла аны.
[Ўзинг саройга кирсанг, аралашиб юр,
Сени ким қадрласа, уни қадрла.]
- 4009 Кувазланма алгин сала кирмагил
Алиг алшу тутшу йэма кирмагил.
[Гердайма, кўлингни солинтириб кирмагин,
Кўл олишиб, тутишиб ҳам кирмагин.]
- 4010 Озунг олдрур эрса бу озунг билин
Кишиг сатғамағыл кишилиқ қылын.
[Ўзинг ўлтирадиган бўлсанг, ўрнингни билгин,
Одамни оёқ ости қилма, одамийлик қилгин.]
- 4011 Қықырма қатығ–сэн унун қатгура
Отунлук болур бу кишилар ара.
[Сен овоз билан хохолаб қаттиқ қийқирма,

- Бу кишилар орасида пасткашлик бўлади.]
- 4012 Йана багдаш илма йанын йатмағыл
Унун қатгура—сэн қатығ кулмагил.
[Яна чордона куриб ўлтирма, ён бош билан ётмагин,
Сен овоз билан қаҳ—қаҳ отиб қаттиқ кулмагин.]
- 4013 Унытма озунгни сайу тур тубунг
Унутсанг озунгни илатур кутуғ.
[Ўзингни унутма, аслингни эслаб тур,
Ўзингни унутсанг, қутинг юз тубан кетади.]
- 4014 Озунгда улуғнунг созин созлама
Созунг йахши танлаб аны кэзлама.
[Ўзингдан улуғнинг сўзини сўзлама,
Сўзингни яхши андазалаб, уни яширма.]
- 4015 Кони созла созни қызартга энинг
магар эдгулукка ачылсу тилинг.
[Сўзни тўғри сўзла, юзингни ёруғ қилади,
Тилинг фақат эзгуликка очилсин.]
- 4016 Ичиб қаршықа кирма озни тутун
Йарағсыз болур—ул ичигли отун.
[Ичиб саройга кирма, ўзингни тутгин,
Ичган пасткаш, ярамас бўлади.]
- 4017 Бу уч нанг турур эр кодазмаса оз
Башын алсықар кад кодазсу бу оз.
[Бу уч нарсаки, киши (ундан) ўзини асрамаса,
Бошини олади, (киши) ниҳоятда ўзини эҳтиёт қилсин.]
- 4018 Бириси бу бэглар созин тутғу бэк
Кодазгу аны оз таны жаны—тэг.
[Бирини — беглар сўзини қаттиқ (сир) тутиши керак,
Уни ўз тани—жонидек сақлаши керак.]
- 4019 Экинч йазмаса эл тузука кунин
Озин кад кодазса бу болға кони.
[Иккинчиси — кунда элу халққа уни ёймаса,
Ўзини жуда эҳтиёт қилса, бу тўғри бўлади.]
- 4020 Учунч қаршы ичра ~~кони~~ тутса оз
Йырақ тутса тэнгсиз йарағсызда коз.
[Учинчиси — сарой ичида ўзини тўғри тутса,
Номатлуб, ярамас (нарсалардан) кўзни узоқ тутса.]
- 4021 Бу учда бириси қылығлы киши
Нэча ма бэдуг болса кэслур башы.
[Бу учаласидан бирини қилувчи киши,
Қанчалик буюк бўлса ҳам, боши кесилади.]
- 4022 Адақын турығлы эй қылқы тузун
Ози болмағынча корунмас козун.
[Рўй берадиган (иш), эй қилиғи яхши,

- Ўзи рўй бермагунча кўзга кўринмайди.]
- 4023 Қалы отрур эрса озунг тор булуб
Киши оғраса кирса турғыл коруб.
[Агар тўрдан жой олиб ўтирган бўлсанг,
Киши йўлиқса, кирса, (уни) кўриб (ўрнингдан) тургин.]
- 4024 Қачан соз сорар эрса бэглар сэнга
Узатма созунгни эй эрсиг тонга.
[Беглар сендан қачон сўз сўрайдиган бўлса,
Сўзингни чўзма, эй жавонмард баҳодир.]
- 4025 Эшитса отунгил билиринг созунг
Созунг кэсса қодғыл узатма созунг.
[Тинглайдиган бўлса, билганларингни, сўзингни баён қил,
Сўзингни кэсса, тўхтагин, сўзингни чўзма.]
- 4026 Қалы ашқа бэглар оқыса сэни
Адаб бирла аш йэ кад огран муны.
[Агар беглар сени овқатга таклиф қилса(лар),
Одоб билан ош е, буни яхши ўрган.]
- 4027 Онг алгин била–ок котургил йэгу
Байат аты ашну айыт эй богу.
[Овқатни ўнг қўлинг билангина олгин,
Аввал худо номини айт, эй доно.]
- 4028 Киши отруқы ашқа сунма алиг
Озунг отруқы аш йэгил эй силиг.
[Киши олдидаги овқатга қўл чўзма,
Ўз олдиндаги овқатни егин, эй зариф.]
- 4029 Бичак тартма анда сонгук камдима
Ашығ татмағыл сэн кишиг ундама.
[У ерда пичоқ тортма, сўнгак ғажима,
Ўзинг овқатни тотиб кўрма, бошқаларни ундама.]
- 4030 Тиши–тэг йэмагил йэма таврақын
Силиг болма артуқ тиши–тэг сақын.
Аёллар каби емагин, шунингдек, шошилинич билан (ҳам емагин),
Аёллардек ортиқча сертакаллуф бўлма, ўйла.
- 4031 Нэча ма тоқ эрса йэгука ашы
Бу бэглар ашы бил ағырлық башы.
[Овқатни емоқлик учун қанчалик тўқ бўлсанг ҳам,
Бу беглар овқатини қадру қимматнинг боши деб бил.]
- 4032 Нэ турлуг бу ишка тэгир эрса сэн
Бағырсақлықын тэг йаруқ булга–сэн.
[Сен қай турли бир ишга ёндашадиган бўлсанг,
Сидқидиллик билан ёндаш, рўшнолик топасан.]
- 4033 Ади йақшы аймыш билиглик киши
Бу соз тутса асғы сун алтун туши.
[Билимли киши жуда яхши айтибди,

- Бу сўзга амал қилинса, нафи соф олтинга тенг.]
- 4034 Қалы тэгса иш бол сэнга бэлгулук
Билиг бирла ишлат ишиг эй кулуг.
[Агар сенга иш ихтиёри тегса, режалик бўл,
Ишни билим билан амалга ошир, эй шижоатли.]
- 4035 Апанг тэгса ошбу соз эрки сэнга
Ақы бол удуг тур эй эрсиг тонга.
[Агар сенга сўз (яъни буйрук) ихтиёри тегса,
Саховатли бўл, хушёр тур, эй мард баходир.]
- 4036 Тэбир эрса хайл йа сэнгар оз отаг
Алиг йазгу малын қылынч тутгу аг.
.[Сенга қабилалар, водийлар, турар жойлар (ихтиёри) тегса,
Мол билан қўлни ёзиш, қилиқни кишанлаб туриш керак.]
- 4037 Вазирлық тэгар болса алгин узун
Тору урма эсиз силиг бол тузун.
[Кўлни узун қиладиган вазирлик тегадиган бўлса,
Ярамас сиёсат юритма, яхши ва тузук бўл.]
- 4038 Огалик тагир эрса оглангу–ул
Йангылса бэги бу айу бэрса йол.
[Донишмандлилик (яъни маслаҳатгўйлик) тегадиган бўлса,
фаросатли бўлиш керак,
(Токи) беги янглишса, бу йўл–йўриқлар айтиб берса.]
- 4039 Қалы кок айуклук тэбир эрса кор
Озин кад кодазгу қуты бады кур.
[Агар кўк айуклик⁵ лавозими тегадиган бўлса,
Ўзини жуда эҳтиёт қилиши керак, қути камар боғлайди (яъни
бахт кулиб боқади.)]
- 4040 Су башы йа эл башы болса озунг
Кони бол йэти тут кулақынг козунг.
[Ўзинг лашкарбоши ё элбоши бўлсанг,
Тўғри бўл, кулоғингни, кўзингни ўткир қил.]
- 4041 Озунг болса ҳажиб урунч алмағу
Чығай тул йэтимлар созинг тынглағу.
[Ўзинг ҳожиб бўлсанг, пора олмаслик лозим,
Камбағал, тул, етимлар сўзини тинглаш керак.]
- 4042 Ағылыққа қылса ағычы сэни
Бутун чын болуб сэн йурығыл кони.
[Сени хазинахонага хазиначи қилса,
Сен ишончли, чин бўлиб тўғри юргин.]
- 4043 Битигчи ылымға болунса озунг
Конгул сирры бэк тут чықарма созунг.
[Ўзинг мактуб ёзувчи, саркотиб бўлсанг,

⁵ Туркманларда бошлиқларга бериладиган унвон.

- Кўнгил сирини қаттиқ тут, сўзингни чиқарма.]
- 4044 Бу–ул атқа тэгмиш тапуғ қыпгучи
Мунунгда нарусы ода бэргучи.
[Ном чиқарган хизматчилар мана шулардир,
Булардан бошқалари бурч ўтовчилардир.]
- 4045 Бир анча йэма бар тақы ишчилар
Тошакчи йа қушчы йэма ашчылар.
[Яна тағин бир қанча ишчилар бор,
Тўшакчи, ё лочиндор, ёки опчилар (бор).]
- 4046 Бу йанглиғ тапуғда йырақ турсанг–а
Эражи бирар–ул кор эмгак минг–а.
[Бу янглиғ хизматлардан йироқ турсанг,
Роҳати бир озгина, кўр, машаққати минг–мингдир.]
- 4047 Ағырлық тиласанг озунга тучы
Ағырла кишиг сэн айа қоптачы.
[Доим ўзинг учун қадр–қиммат истасанг,
Сен кишиларни қадрла, эй қад кўтариб юрувчи.]
- 4048 Улуғуғ улуғла кодаз хурматы
Сэнга кэлга давлат улуғлуқ қуты.
[Улуғ(лар)ни улуғла, хурматини келтир,
Сэнга давлат, улуғлик саодати келади.]
- 4049 Нэку тэр эшитгил авучқа сози
Авучқа сози тутса ачлур кози.
[Қария сўзини эшитгин, (у) нима дейди,
Ким қария сўзига амал қилса, кўзи очилади:]
- 4050 Улуғ хурмати бар ажунда тору
Улуғ кэлса қопғыл адақын ору.
[Жаҳонда улуғ хурматини қилиш одати бор,
Улуғ келса, оёққа тик тургин.]
- 4051 Йарашур улуғқа кичиг хурмати
Улуғма кичигка қылуғ–оқ кору....
[Улуққа кичик хурмати (жуда) ярашади,
Улуғ ҳам (уни) кўриб кичкинага (хурмат) кўрсатади...]
- 4075 ...Кичигка улуғлуқ улуғдын тэбир
Улуғқа тапунса кичиг қут алыр.
[Кичикка улуғлик улуғдан етади,
Улуққа хизмат қилса, кичик қут олади.]
- 4076 Улуғлар созин тут йумуш қыл йугур
Улуғ сози тутса тилакка тэбир.
[Улуғвор сўзини тут, юмуш қил, югур,
(Ким) улуғ сўзини тутса, тилакка етади.]
- 4077 Улуғлар қут–ул кор тиласа қутуғ
Тапунғыл тапуғқа турур қут қамуғ.
[Улуғлар қутдир(лар), кўр, қутни тиласанг,

- Хизмат қилгин, ҳамма қут хизмат эвазига келади.]
- 4078 Тақы бир сэнга тэнг туш–ул эй қадаш
Йыратса йағы–ул йағутса қадаш.
[Тагин бири сенга тенг–тушлардир, эй қариндош,
Узоқлаштирсанг — ёвдир, яқинлаштирсанг — қариндошдир.]
- 4079 Эшни ҳам тушунг бу қатылғу киши
Йанутқа йанут қыл эшинга туши.
[Бу аралашиш керак бўлган кишилар жўранг ҳам, тенгинг
хамдир.
Жўраларингга тенг равишда жавобга жавоб қил.]
- 4080 Тақы бир сэнингда баса–ул кичиг
Буларнынг била–ул ачығ йа сучиг.
[Тагин бошқа бири сендан кичиклардир,
Аччиклик ёки чучуклик шулар биландир.]
- 4081 Тапуғ қылса бэр нанг йазуқ қылса ур
Йава ыдма бошлағ ишин айту тур.
[Хизмат қилса, нарса бер, гуноҳ қилса, ур,
Бехуда (ва) бўш қўйма, ишини суриштириб тур.]
- 4082 Басытма қатыглан кичигка озунг
Тилинг ойнамағыл тыда тут созунг.
[Оёқ ости қилдирма, ўзинг кичикларга қаттиқ тур,
Тилинг билан ҳазил қилмагин, сўзингни тийиб тур.]
- 4083 Адаш қолдаш эрдаш қалын тут қатыл
Қалын болса қолдаш оғар тэкма тил.
[Кўп ёру биродар, оғайни тут, аралаш,
Биродарлар кўп бўлса, ҳар бир тил (ҳам) мақтайди.]
- 4084 Йағы қылма озка кишиг билмади
Йағылығ кишилар сэвинч булмады.
[Нотаниш кишини ўзингга душман қилма,
Душманли кишилар шодлик топмаган.]
- 4085 Нэча аз йағы эрса йасы тэлим
Йағыда асығ бар тэб аймас тилим.
[Душман қанча оз бўлса (ҳам), зиёни талайдир,
Тилим душмандан фойда бор, деб айтмайди.]
- 4086 Нэку тэр эшитгил э конгли удуг
Йағы йасы тэгруб тоқымьш йудуг.
[Эй, эшитгин, кўнгли хушёр нима дейди,
Душман зиён етказиб машаққатларга дуч қилган (киши):]
- 4087 Бир–ок душман эрса минг–ул йаслықы
Мингин достунг эрса бир–ул азлықы.
[Душман биргина бўлса ҳам, зарари минг–мингдир,
Минглаб дўстинг бўлса ҳам, озлиги бирга тенгдир (яъни битта
каби оздир).]
- 4088 Киши душманыдан асығ қылмады

- Қалы қылды эрса ози узлықы.
[Киши душманидан фойда қилмаган,
Агар қилган бўлса, (у) ўзининг абжирлиги туфайлидир.]
- 4089 Нэку–тэг қылынса сэнга қолдашынг
Сэн андағ қылынғыл сэвунсу эшинг.
[Сэнга биродаринг қандай (муомала) қилса,
Сен (хам) ўшандай қилгин, токи жұранг севинсин.]
- 4090 Озунгга тэнгаши тутынғыл адаш
Тэнгашлик тэнгаши била–ул тудаш.
[Ўзингга тенгдошларни оғайни тут,
Тенгдош тенгдоши билан муносибдир.]
- 4091 Эсиз эш тутунма йырақ тур тэз–а
Эсиз эш азыгур сэни йол уза.
[Ёмондан ошна тутма, зинҳор йироқ тур,
Ёмон дўст сени йўлдан оздиради.]
- 4092 Озунг эдгу атлығ болайын тэса
Эсизка қатылма қатыглан оса.
[Ўзинг эзгу отли бўлайин десанг,
Ёмонга қўшилма, қаттиқ бўл, ўйла.]
- 4093 Қамуғ нэнгни кордум оз огрун йурып
Киши йылқы қуш қурт оз огрин билир.
[Ҳамма нарсани кўрдим, ўз уюри (яъни хили) билан юради,
Киши, ҳайвон, парранда, қурт ўз уюрини билади.]
- 4094 Нэку тэр эшитгил эй элчи башы
Сынаб эдгу эсиз кэчурмиш йашы.
[Эй, эшитгин, элчи боши нима дейди,
Яхши, ёмонни синаб ёшини яшаган (киши):]
- 4095 Сығырчукны кордум учар қақыра
Тэнгин бақтым эрса экигун қара.
[Чуғурлаб учаётган чуғурчукни кўрдим,
Жуфтига боқиб қарасам, иккаласи ҳам қорадир.]
- 4096 Қуғуқа қатылмас кору тур йуғақ
Қара қуш орунг қуш била кад йырақ.
[Назар сол, юғоқ⁶ оққушга аралашмайди,
Қорақуш оққуш билан жуда ҳам йироқдир.]
- 4097 Учар қуш эшин билди тутар огур
Киши–сэн қатылғу кишингни одур.
[Учадиган қуш (ўз) эшини билади, уюр тузади,
Одамдирсан, аралашадиган кишингни танла.]
- 4098 Эки турлуг–ул бу йақынлық иши
Бу эки учун дост тутар–ул киши.
[Яқинлик боғлашнинг амали икки турлидир,

⁶ Қушнинг бир тури, сув қушидир, фикрлямитча, унинг туси қора бўлган.

- Бу икки (амал) учун киши дўст тутади.]
- 4099 Бир эдгу тутар эш кишиг тэнгрилик
Бу эшлик ичинда йоқ–ул эгрилик.
[Биров тангрини ўртага қўйиб кишини эзгу дўст тутади,
Бу дўстликда эгрилик бўлмайди.]
- 4100 Тақы бир тутар эш оз асғи учун
Бу эшлик тубукмас болур–ул кучун.
[Тагин биров ўз манфаати учун дўст тутади,
Бу дўстлик барқарор бўлмайди, у зўраки бўлади.]
- 4101 Қалы тэнгрилик эш тутунса озунг
Йукни йуд ачығ қылма тугма йузун.
[Агар сен тангрини ўртага қўйиб дўст тутунсанг,
Юкини кўтар, аччиқ қилма, қовоғингни солма.]
- 4102 Мунунг асғи мунда тилама сэрин
Бу асғын байат бэрга анда йарын.
[Бу (дўстликнинг) манфаатини бу дунёда истама,
Бу манфаатларингни у дунёда кейин худо беради.]
- 4103 Ананг дунйа асғи учун эрса эш
Бу эшка қатылма қатылса–са шэш.
[Агар дўст дунё манфаатлари учун бўлса,
Бу дўстга аралашма, (у) аралашса, сен (масалани) ҳал қил.]
- 4104 Нэку тэр эшитгил адаш тутмыш эр
Адаш асғи йасы сынаб билмиш эр.
[Дўст тутган киши нима дейди, эшитгин,
Дўстнинг фойда, зарарини синаб билган киши:]
- 4105 Адашығ асығ йас ичинда сына
Бу йэрда адақ тэгса бэк тут сэг–а.
[Дўстни фойда, зарар борасида сина,
Оёқ бу ерга етса, сен мустаҳкам тут.]
- 4106 Адаш конгли билмак тиласа озунг
Бушурғыш созунг сэн йэма тут йузунг.
[Ўзинг биродар кўнглини билмоқ истасанг,
Сўз билан ғазабини келтир ҳам қовоғингни сол.]
- 4107 Сэвар сэвмасин сэн билайин тэса
Сэвуграк нангин қул уқулғай баса.
[Сен севиши, севмаслигини билайин десанг,
Севимлироқ нарчасини сўра, дарҳол тушунилади.]
- 4108 Қашын тугмаса ул бу экки йэриг
Бу жан бирла туз тутғу ошбу эриг.
[У бу икки нарсага қовоғини солмаса,
Ушбу кишини бу жон билан тенг тутиш керак.]
- 4109 Узунчы кишиқа қатылма йыра
Узунчы тилинда куйар от кир–а.
[Ғийбатчи кишига аралашма, узоқлаш,

- Ғийбатчи тилида Ұт ёнади, кўр.]
- 4110 Узундын қопар ул ажун булғақы
Узунчы башын кэс эй эрсиг ақы.
[Дунё фиску фасодлари ғийбатдан чиқади,
Ғийбатчининг бошини кес, эй мардонавор сахий.]
- 4111 Йана умдучы бирла болма йағуқ
Сэзигсиз сэнга бу йағы болғай–оқ.
[Яна тамагир билан яқин бўлма,
Шубҳасиз, у сенга душман бўлади.]
- 4112 Қалы умдусы болса бу умдучы
Атағай сэни ул ини йа эчи.
[Агар (бирор) тамаси бўлса, бу тамагир
Сени ини ёки ака деб атайди.]
- 4113 Қалы болмаса ул эвургай йузни
Туғуб кормадук–тэг йыратғай озни.
[Агар (тамаси) бўлмаса, у юзини ўтиради,
Туғилиб кўрмагандек ўзини узоқлаштиради.]
- 4114 Адаш қолдаш эрдаш тутун умдусуз
Инанғыл ангар сэн тирил қадғусуз.
[Тамасиз ёру биродар ва дўст тутин,
Сен уларга инонгин (ва) қайғусиз яшагин.]
- 4115 Адаш қолдаш эрдаш сэвинч қадғуда
Тосулур кишика эсиз эдгука.
[Ёру биродар, жўралар севинч ва қайғуда,
Яхшилик (ва) ёмонлик (кунлар)да (кишининг куни)га ярайди.]
- 4116 Сэвугли окушрак тиласа озунг
Туз этмак йэтургил ачуқ тут йузунг.
[Ўзинг (сени) севувчилар(нинг) кўпроқ бўлишини истасанг,
Туз (ва) нон едир, чехрангни очиқ тут.]
- 4117 Бу экки қылыққа исинур киши
Эсиз эдгуда бу қытур оз иши.
[Бу икки тадбирга киши(лар) муҳаббати ортади,
Ёмон (ва) яхши (кунлар)да бу ўз ишини қилади.]
- 4118 Мунгар мэнгзату созламиш соз билиг
Бу соз ишка тутғыл э қыلقى сялиг.
[Таълимда бунга мослаб сўз сўзланибди,
Бу сўзга амал қилгин, эй хулқи хуш:]
- 4119 Туз этмак йэтургил кишика кула
Йузунгни йаруқ тут сучиг соз била.
[Одамларга кулиб боқиб тузу нон едиргин,
Ширин сўзлилиқ билан чехрангни очиқ тут.]
- 4120 Кишиг кул қылығлы бу экки қылынч
Адын булмадым мэн булунса тила...
[Одамни кул (яъни мафтун) қилувчи шу икки қилиқдир,

Мен (булардан) бўлагини топмадим, топилса, (сен уни) иста...]

—

Аҳмад Яссавий (вафоти 1166–67)

Аҳмад Яссавий Туркистондаги бобларнинг энг буюги Арслон бобдан таҳсил олган. Арслон боб тириклигида Аҳмадни Бухорога бориб, таҳсилни давом эттиришга даъват этган. Устозининг вафотидан кейин Яссавий билимини ошириш учун Бухорога борди. У Бухорода диний ва тасаввуфий илм сирларини чуқур эгаллайди. Бухорода замонасининг пешқадам олими ва сўфийси Шайх Юсуф Хамадонийга мурид бўлди. Яссавий қисқа фурсатда шайхнинг эътиборини қозониб, Хамадонийнинг учинчи халифалигига эришди.

Яссавий янги бир тариқатга асос солди. Яссавийлик (жаҳрийлик) номи билан донг таратган бу тариқат туркий халқлар дунёсида пайдо бўлган илк тасаввуф тариқати эди.

Аҳмад Яссавий асос солган яссавийлик тариқати тасаввуфдаги бошқа тариқатларга моҳият жиҳатидан уйғун келади. Ўша давр тариқатларида бўлганидек, яссавийликда ҳам тавҳид инончи ҳокимдир. Унда исломий тасаввуф ғоялари илк маротаба туркий тилда талқин этилди. Айни пайтда қадимий туркий дунёқараш ва ишончлар ҳам Яссавий таълимотида муҳим ўрин тутди.

Яссавий туркий тасаввуф адабиётига асос солгани билан диққатга сазовордир. “Девони ҳикмат” сўфийлик асосларини талқин ва тарғиб этиш мақсадида яратилган. “Девони ҳикмат”да илоҳий ишқ ғояси ва маърифий мазмун етакчилик қилади. Шу боисдан ҳам Яссавий ҳикматлари маъно ва моҳият эътибори билан Куръони Карим ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларига чуқур боғланган.

Яссавий ҳикматларидан олинадиган сабоқ шуки, Худо дилда яшайди, маърифат туфайлигина одамнинг онгида ҳар қандай иллат ва қабохатнинг илдизи куриб битади.

Аҳмад Яссавийнинг “Фақрнома” асари ҳам бор. Диний-тасаввуфий адабиётда кўп сўфийлар “Фақрнома”лар яратганлар. “Фақрнома”лар Муҳаммад алайҳиссаломнинг “фақрлигим фаҳримдир” деб мискинликни ихтиёр этганига асосланган ҳолда ёзилган.

“Девони ҳикмат”дан

Ҳикмат–3

Ҳар субҳидам нидо келди кулоғимға,
Зикр¹ айт, деди, зикрин айтиб юрдум мано.
Ишқсизларни кўрдум эрса йўлда қолди,
Ул сабабдин ишқ дўконин кўрдим мано.

Ўн биримда раҳмат дарё тўлуб тошти,
“Аллоҳ” дедим, шайтон мендин йироқ қочти.
Ҳою ҳавас, мавуманлик² турмай кўчти,
Ўн иккимда бу сирларни кўрдим мано.

Ўн учимда нафс, ҳавони қўлга олдим,
Нафс бошига юз минг бало қармаб³ солдим,
Такаббурни оёғ остида босиб олдим,
Ўн тўртимда туфроқ сифат бўлдим мано.

Ўн бешимда ҳуру ғилмон⁴ қаршу келди,
Бошин уруб, қўл қовуштуруб, таъзим қилди,
Фирдавс⁵ отлиғ жаннатидан мазҳар⁶ келди,
Дийдор учун барчасини қўйдим мано.

Ўн олтимда борча арвоҳ⁷ улуш берди,
Ҳай–ҳай сизга муборақ, деб одам келди,
Фарзандим, деб бўйным кучуб, кўнглум олди,
Ўн еттимда Туркистонда турдим мано.

Ўн саккизда чилтан⁸ била шароб ичтим,
Зикрин айтиб, ҳозир туруб, кўксум тештим,
Рўзи қилди, жаннат кезди, ҳурлар кучтим,
Ҳақ Мустафо жамолларин кўрдим мано.

Ўн тўққузда етмиш мақом зоҳир бўлди,
Зикрин айтиб, ичу тошим тоҳир⁹ бўлди,

¹ зикр – Оллоҳни ёдлаш.

² мавуманлик – манманлик

³ қармамоқ – ўрамоқ, қамрамоқ.

⁴ ғилмон – жаннатдаги хизматкор.

⁵ фирдавс – жаннат боғи.

⁶ мазҳар – зоҳир бўлиш, кўриниш.

⁷ арвоҳ – руҳлар.

⁸ чилтан – қирқ таң, яъни қирқ одам. Бу қирқ киши авлиёлик қувватига эга бўлиб, дунёвий масалаларни ҳал қилишда Худонинг амри билан иш кўрадилар. Ўлганлар ўрни тирик одамлар билан тўлдирилиб турилади

⁹ тоҳир – пок, таҳоратли

Қайда борсам, Хизр бобом ҳозир бўлди,
Ғавс-ул-ғиёс¹⁰ май ичурди, тўйдим мано.

Ёшим етти йигирмага, ўтдим мақом,
Биҳамдиллоҳ¹¹, пир хизматин қилдим тамом...
Ул сабабдин Ҳаққа ёвуқ¹² бўлдим мано.

Мўмин эрмас — ҳикмат эштиб йиғламайдур,
Эранларни¹³ айтган сўзин тингламайдур,
Оят, ҳадис, гўё Куръон онгламайдур,
Бул ривоят Арш устида кўрдим мано.

Ривоятни кўруб Ҳақ-ла, сўзлаштим мен,
Юз минг турлук малоёйикга юзлаштим мен,
Ул сабабдин Ҳақни сўзлаб, излаштим мен,
Жону дилим анга фидо қилдим мано.

Қул Хожа Аҳмад, ёшинг етти йигирма бир,
На қилгайсан, гуноҳларинг тоғдин оғир,
Қиёмат кун ғазаб қилса, Раббим қодир,
Аё дўстлар, нечук жавоб айтгум мано.

Ҳикмат-8

Бешак билинг бу дунё барча халқдин ўтаро,
Инонмағил молингга, бир кун қўлдин кетаро.

Ота-она қариндош қаён кетти, фикр қил,
Тўрт оёғлиғ чўбин от¹⁴ бир кун сенига етаро.

Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани дема,
Киши молини ема, сирот¹⁵ узра тузаро.

Аҳли аёл қариндош — ҳеч ким бўлмайдур йўлдош,
Мардона бўл, ғариб бош, умринг елдек ўтаро.

Қул Хожа Аҳмад, тоат қил, умринг билмам неча йил,
Аслинг билсанг обу гил,¹⁶ яна гилга кетаро.

¹⁰ ғавс-ул-ғиёс – ёрдамга келувчи, фарёдга етувчи.

¹¹ Биҳамдиллоҳ – Худога шукр.

¹² ёвуқ – яқин.

¹³ эран – эрлар, мардлар..

¹⁴ чўбин от – ёғоч от, яъни тобут.

¹⁵ сирот – кўприк.

¹⁶ обу гил – сув ва тупроқ, инсон танаси.

Ҳикмат–14

Кўнгил кўзи ёритмайин тоқат қилса,
Даргоҳига мақбул эмас, билдим мано.
Ҳақиқатда бу сўзларни пок ўрганиб,
Ломаконда¹⁷ Ҳақдин сабақ олдим мано.

Бируборим¹⁸ сабақ берди парда очиб,
Еру кўкда туrolмади шайтон қочиб,
Ишрат қилиб, ваҳдат¹⁹ майдин гўё ичиб,
Ломаконда Ҳақдин сабақ олдим мано.

Кўзларимдин қонлар тўқуб ёд этмадим,
Юз минг турлук меҳнат солдинг, дод этмадим,
Сендин кўрқуб, хаста кўнглум шод этмадим,
Ломаконда Ҳақдин сабақ олдим мано.

Оллоҳ дарди сотқун эрмас, сотиб олсанг,
Пири муғон²⁰ хизматида хок бўлмасанг,
Ҳақ йўлига кириб бўлмас пок бўлмасанг,
Ломаконда Ҳақдин сабақ олдим мано.

Ишқ подшоҳ, ошиқ фақир, дам уролмас,
Ҳақдин рухсат бўлмагунча сўзлай олмас,
Ҳақ пандини олган дунё излай олмас,
Ломаконда Ҳақдин сабақ олдим мано.

Кул Хожа Аҳмад, етти ёшда сабақ олдим,
Секизимда дунё уқбин талоқ қўйдим,
Тўккузумда Худойимни ҳозир билдим,
Ломаконда Ҳақдин сабақ олдим мано.

Ҳикмат–16

“Фазкуруллоҳ касиран”* деб оят келди,
Зикрин айтиб, зорин қилиб юрдум мано.

Дийдорини ошиқларга ваъда қилди,
Ишқ йўлида жоним бериб юрдум мано.

Чин ошиқни Оллоҳ суйуб бандам, деди,

¹⁷ ломакон – маконсиз, бўшлик.

¹⁸ Бируборим – Оллоҳ.

¹⁹ ваҳдат – Оллоҳнинг тақдoлиги.

²⁰ пири муғон – муреддан йўлга солувчи эшон, пир.

Аро йўлда қолмасун деб ғамим еди,
“Ёлгончилар дийдоримни кўрмас”, деди,
Бу ҳадисни фикр айлабон ўлдим мано.

Оқил эрсанг, ғўристондин хабар олғил,
Мен ҳам шундоғ бўлурман деб ибрат олғил,
“Муту қабла ан тамуту”га* амал қилғил,
Бу ҳадисни фикр айлабон ўлдим мано.

Хабар берур, “фалязҳаку қалилан”* деб,
Яна айтур, “валабку касиран”* деб,
Бу ояғни маъносига амал қил деб,
Бу дунёда ҳеч кулмайн юрдум мано.

Амалсизлар қаҳ–қаҳ кулур, хуррам юрур,
Фармониға бўйун сунган пурғам²¹ юрур.
Кеча–кундуз дийдалари пурнам юрур,
Кўз ёшимни дарё қилиб юрдум мано.

Нафсдин кечиб чин ошиқлар Оллоҳ деди,
Саҳар туруб чорзарб уруб кўзни ўйди,
Раҳм айлабон Оллоҳ ўзи назар солди,
Ондин сўнгра дарё бўлуб тоштим мано.

Золим нафсим ҳеч қўймайн ўтқа солди,
Вужудларим ўз– ўзидин куйуб–ёнди,
Мушрикларни имонини шайтон олди,
Аъзуз биллоҳ, бисмиллоҳ деб юрдим мано.

Мунофиқлар дўзах ичра куйуб–ёнғай,
Имон элтган холис бўлуб ёниб чиққай,
Имонсизлар аввал охир куйуб–ёнғай,
Ўғонимдин²² имон тилаб юрдум мано.

Нафсим мени ҳаво қилди, турфа шоштим,
Бошим олиб пири муғон²³ сари қочтим,
Қул Хожа Аҳмад, уқбалардин²⁴ елиб оштим,
Учқан кушдек ломаконга ошдим мано.

Ҳикмат–18

²¹ пурғам – жуда ғамли.

²² Ўғон – Худо.

²³ муғон – мажусийлар

²⁴ уқба – нариги дунё, охират.

Умрим охир бўлганда, на қилгайман, Худоё?
Жон олғувчи келганда, на қилгайман, Худоё?

Жон бермакни ваҳмидин, Азозилни²⁵ заҳмидин,
Шафқат бўлмаса сандин, на қилгайман, Худоё?

Жон бермакни иши душвор, осон қилгил, ё Жаббор,²⁶
Сендин ўзга йўқ ғамкор, на қилгайман, Худоё?

Жоним жудо бўлганда, таним мунда қолганда,
Тахта узра олганда, на қилгайман, Худоё?

Ожиз бўлиб ётқанда, фаришталар кирганда,
“Ман раббик”²⁷ деб сўрганда, на қилгайман, Худоё?

Элтиб гўрга кўйганда, етти қадам ёнганда,
Сўргувчилар кирганда, на қилгайман, Худоё?

“Ман раббук” деб турганда, қаро кундур ўшанда,
Раббинг кимдур, деганда, на қилгайман, Худоё?

Қул Хожа Аҳмад, сан банда, нафс илгида шарманда,
Маҳшар²⁸ куни бўлганда, на қилгайман, Худоё?

Ҳикмат–22

Тинмай ошиқ ху²⁹ дерлар Худойига ёлвориб,
Юрур они ишқида кеча–кундуз сарғориб.

Зор йиғлатиб ошиқин ишқ илгида Худойим,
Ишқ йўлида маломат онга кўрур муносиб!

Мансур бир кун йиғлади, эранлар раҳм айлади,
Чилтон шарбат ичурди Мансурга³⁰ меҳрин солиб!

Мансур айтур “Аналҳақ”³¹, эронлар иши барҳақ,
Муллолар айтур ноҳақ кўнглига ёмон олиб!

²⁵ Азозил – шайтоннинг исми

²⁶ Жаббор– Оллоҳнинг исми.

²⁷ Ман раббик – Раббинг ким? (Мунакар Нақирнинг гўрдаги саволи)

²⁸ маҳшар – қиёмат кунда одамлар йиғиладиган жой.

²⁹ ху – “Оллоҳ” дейиш, зикр айтиш.

³⁰ Мансур – Мансур Халлож.

³¹ Аналҳақ – “Мен ҳақман”, бу ерда Мансур Халлож томонида айтилган ва қатл қилинишига сабаб бўлган сўзга ишора.

Айтмагил “Аналҳақ” деб, кофир бўлдинг Мансур деб,
Қуръон ичра булду деб ўлдурдилар кўблашиб.

Билмадилар муллолар “Аналҳақ”ни маъносин,
Қон аҳлига ҳол илмин Ҳақ кўрмади муносиб.

Ривоятлар битилди, ҳолин они билмади,
Мансурдек авлиёни қўйдилар дорға осиб...

Афсонадур шарият, фарзонадур ҳақиқат,
Дурдонадур тариқат, ошиқларга муносиб.

Халқи олам йиғилди, Мансур деб фарёд қилди,
Мансурни ёронлари қолди онда йиғлашиб.

Тавба қилғил, Хожа Аҳмад, бўлғай ҳақдин иноят,
Юз минг валийлар ўтти сирни сирга улашиб.

Ҳикмат–32

Ишқ йўлида фано бўлғай, Ҳақ–Бирубор,
Ҳарна қилсанг ошиқ қилғил, парвардигор.
Илким очиб дуо қилай изим жаббор,
Ҳар на қилсанг ошиқ қилғил, парвардигор.

Ишқи тегса куйдургуси жону танни,
Ишқи тегса вайрон қилур мовуманни.
Ишқ бўлмаса, толиб бўлмас Мавлом³² сани,
Ҳар на қилсанг, ошиқ қилғил, парвардигор.

Ишқ дафтари сиғмас дўстлар даргоҳига,
Жумла ошиқ йиғилиб боргай боргоҳига,
Етти дўзах тоқат қилмас бир оҳига,
Ҳар на қилсанг ошиқ қилғил, парвардигор.

Хос ишқингни³³ кўрсат менга, шокир³⁴ бўлай,
Арра³⁵ қўйса, Зикриёдек³⁶ зокир³⁷ бўлай,
Айюб³⁸ сифат балосига собир³⁹ бўлай,

³² Мавло – Хожа, яъни Худо.

³³ хос ишқ – плохий ишқ.

³⁴ шокир – шукр қилувчи.

³⁵ арра – дарвешлик сулукидаги кишилар зикр айтаётганларида, томоқларидан арра овозига ўхшаш овоз келади.

³⁶ Зикриё – пайғамбарлардан бирининг номи, Худо томонидан маълум вақт соқов қилиб қўйилган.

³⁷ зокир – зикр қилувчи.

Ҳар на қилсанг, ошиқ қилғил, парвардигор.

Ишқ дардини талаб қилдим, дармони йўқ,
Ишқ йўлида жон берганни армони йўқ,
Бу йўлларда жон бермаса имкони йўқ,
Ҳар на қилсанг ошиқ қилғил, парвардигор.

Қайдин толай ишқинг тушти, қарорим йўқ,
Ишқ саносин туни–куни қўёрим йўқ,
Даргоҳингдин ўзга ерга борорим йўқ,
Ҳар на қилсанг, ошиқ қилғил, парвардигор.

Ишқ бозори улуғ бозор, савдо ҳаром,
Ошиқларга сендин ўзга ғавғо ҳаром,
Ишқ йўлига кирганларга дунё ҳаром,
Ҳар на қилсанг, ошиқ қилғил, парвардигор.

Ошиқликни даъво қилиб юролмадим,
Нафсдин кечиб, мен амрини қилолмадим,
Нодонликда Ҳақ амрини биллолмадим,
Ҳар на қилсанг, ошиқ қилғил, парвардигор.

Қул Хожа Аҳмад, ишқдин қаттиқ бало бўлмас,
Марҳам⁴⁰ сўрма, ишқ дардиға даво бўлмас,
Кўз ёшидин ўзга ҳеч ким гувоҳ бўлмас,
Ҳар на қилсанг, ошиқ қилғил, парвардигор.

Ҳикмат–37

Кўзум намлик, дилим ғамлик, жон аламлик,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар.
Бу ҳасратда, надоматда ёшим оқиб,
Қаю тараф кетаримни билмам, дўстлар.

Турлук–турлук аломатлар бўлди пайдо,
Юрагимда жароҳатлар бўлди пайдо,
Бу дунёда лаҳза фориг бўлмоғ қайдо,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар.

Оллоҳ учун фарзандларим етим қилсам,
Жондин кечиб, молдин кечиб, ғариб бўлсам,

³⁸ Айюб – пайғамбарнинг исми, Худо унинг эътиқоддани синаш учун кўп кулфатларга дучор қилган.

³⁹ собир – сабр қилувчи.

⁴⁰ марҳам – ёрдамчи; дардинок.

Биёбонда ёлғиз қоздек⁴¹ нола қилсам,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар.

Хос қуллардек⁴² кечалари қойим⁴³ бўлсам,
Мардонлардек⁴⁴ кундузлари сойим⁴⁵ бўлсам,
Кечалари ором олмай, раббим десам,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар.

Тухми исён⁴⁶ беҳад сочтим, тоатим оз,
Ўтти умрим ғафлат билан ҳам қишу ёз,
Ёқин турур жоним қуши қилса парвоз,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар.

Кул Хожа Аҳмад хизматида жон бермаса,
Дехқон эрмас кетмон чобиб нон бермаса,
Во⁴⁷ бўлмағай, гул гунчаси нам бўлмаса,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар.

Ҳикмат-52

Ўн саккиз минг оламда ҳайрон бўлган ошиқлар,
Тобмай маъшуқ чароғин сарсон бўлган ошиқлар.

Ҳар дам боши ўргулуб, кўзи халққа телмуруб,
Ху-ху тею чурғулуб,⁴⁸ гирён бўлган ошиқлар.

Куйуб, ёнуб кул бўлган, ишқида булбул бўлган,
Кимни кўрса кул бўлган, мардон бўлган ошиқлар.

Йўл устида хок бўлган, сийналари чок бўлган,
Зикрин айтиб пок бўлган, нолон бўлган ошиқлар.

Ҳиммат қурин (?) боғлаған, юрак-бағрин доғлаған,
Фарёд уруб йиғлаған, гирён бўлган ошиқлар.

Гоҳи юзи сарғайиб, гоҳи йўлида ғариб,
Тасбеҳлари “Ё ҳабиб”⁴⁹ жавлон бўлган ошиқлар.

⁴¹ қоз –ғоз.

⁴² хос қуллар – илоҳий ишқ соҳиблари.

⁴³ қойим – турувчи.

⁴⁴ мардон – кишилар.

⁴⁵ сойим – рўзадор.

⁴⁶ тухми исён – исён уруги.

⁴⁷ во /ваҳ – оҳ, афсус, ташвиш.

⁴⁸ чурғулмоқ – чуғурламоқ.

⁴⁹ ё ҳабиб – ё Оллоҳ.

Аҳмад, сан ҳам ошиқ бўл, сидқинг⁵⁰ бирла содиқ бўл,
Даргоҳига лойиқ бўл, жонон бўлган ошиқлар.

Ҳикмат-78

Маърифатни⁵¹ минбарига минмагунча,
Шариатни⁵² ишларини билса бўлмас.
Шариатни ишларини адо қилмай,
Тариқатни⁵³ майдониға кирса бўлмас.

Тариқатда турлук адаб билмагунча,
Нафси била муҳораба⁵⁴ қилмагунча,
Ишқ йўлига ўзин лойиқ этмагунча,
Ҳақиқатни сирларини билса бўлмас.

Шариатда мурод улдир, йўлга кирмак,
Тариқатда мурод улдир, нафсдин кечмак,
Ҳақиқатда азиз жонни фидо қилмак,
Жондин кечмай ишқ шаробин ичса бўлмас.

Бурё⁵⁵ бўлмай шайхмен дебон даъво қилган,
Ўзи қилмай, халқлар аро ваъзин айтган,
Сўзи ёлғон, дунё учун амал қилган,
Дунё кўймай ҳол⁵⁶ илмини билса бўлмас.

Эранлар ушбу йўлга қадам урди,
Мушоҳада⁵⁷ мунги бирла амал қилди,
Мукошафа⁵⁸ ботин ичра маълум бўлди,
Мундоғ бўлмай, даргоҳига етса бўлмас.

Не амалдур эрман тею даъво қилмоқ,
Сажжодани⁵⁹ халқлар аро тўрға солмоқ,
Ўзи билмай, бу маънога нафсин урмоқ,
Ғаввас бўлмай дур, гавҳарни ояса бўлмас.

⁵⁰ сидқ – тўғрилик.

⁵¹ маърифат – билиш, таълим, тасаввуф мақоми (маърифат, шариат, тариқат тўғрисида “Факрнома” да маълумот берилган).

⁵² шариат – исломий қонунчилик.

⁵³ тариқат – тасаввуф мақоми.

⁵⁴ муҳораба – уруш, жанг.

⁵⁵ бурё – (бурйомни? –бўйра)

⁵⁶ ҳол –сўфийлар даражаси

⁵⁷ мушоҳада – нафсни енгизиш йўлида курашгани.

⁵⁸ мукошафа – кашф қилиш.

⁵⁹ сажжода – жойнамоз

Ваҳдоният⁶⁰ кемасини сиррин билмай,
Ишқу асрор сўзларидин хабар олмай,
Тажрид,⁶¹ тафрид⁶² ишларини адо қилмай,
Ул тавҳидни⁶³ мевасидин олса бўлмас.

Кул Хожа Аҳмад тажрид, тафрид умид қилгил,
Мустафони сўзлариға амал қилгил,
Тавба дебон тунлар қўбиб⁶⁴ зор инграгил,
Зор йиғламай дийдорини кўрса бўлмас.

Ҳикмат–84

Тариқатга шариятсиз кирганларни,
Шайтон келиб имонини олур эрмиш.
Ушбу йўлни пирсиз даъво қилганларни,
Сарсон бўлуб, аро йўлда қолур эрмиш.

Тариқатга сиёсатлиғ муршид⁶⁵ керак,
Ул муршидга эътиқодлиғ мурид⁶⁶ керак,
Хизмат қилиб пир ризосин топмоқ керак,
Мундоғ ошиқ Ҳақдин улуш олар эмиш.

Пир ризоси Ҳақ ризоси бўлур, дўстлар,
Ҳақ таоло раҳматидин олур, дўстлар,
Риёзатда⁶⁷ сир сўзидин билур, дўстлар,
Ондоғ куллар Ҳаққа ёвуқ бўлур эрмиш.

Ушбу йўлга, эй биродар, пирсиз кирмас,
Ҳақ ёдидан лаҳза ғофил бўлуб юрма,
Мосувога⁶⁸, оқил эрсанг, кўнгил берма,
Шайтон лаъин ўз йўлиға солур, дўстлар.

Аё дўстлар, ҳеч билмадим мен йўлумни,
Саодатға боғламадим мен белимни,

⁶⁰ ваҳдоният – бирлик.

⁶¹ тажрид – ортиқча нарсалардан холи бўлиш.

⁶² тафрид – ёлғизланиш.

⁶³ тавҳид – Ҳаққа етишиш, янсон руҳининг Оллоҳга қўшилиши.

⁶⁴ қўбмоқ – турмоқ.

⁶⁵ муршид – тўғри йўлга солувчи пир.

⁶⁶ мурид – шайхга эргашувчи, эшонга қўл берувчи.

⁶⁷ риёзат – қийинчилик.

⁶⁸ мосуво – ажралиб қолиш, бошқа, бўлак.

Мосуводин ҳеч йиғмадим мен тилимни,
Нодонлиғим мени расво қилур эрмиш.

Шариатни, тариқатни билай десанг,
Тариқатни ҳақиқатга улай десанг,
Бу дунёдин дуру гавҳар олай десанг,
Жондин кечган хослари олур эрмиш.

Ошиқ куллар кеча-кундуз ҳаргиз тинмас,
Бир соате Ҳақ ёдидин ғофил бўлмас,
Андоғ кулни Субҳон эгам зоеъ қўймас,
Дуо қилса ижобатлиғ бўлур эрмиш.

Воҳ дарифо, кечти умрум ғафлат билан,
Сен кечургил гуноҳларим раҳмат билан,
Кул Хожа Аҳмад сенга ёнди ҳасрат билан,
Ўз-ўзича ўзи ёниб куёр эрмиш.

Фақрнома

Бисмиллоҳи-р раҳмони-р раҳийми

Абҳамдулиллоҳи раббил оламин ва-л-оқибату лил-муттақин
вассалоту вассалому ало расулиҳи Муҳаммадин ва олиҳи ва асҳобиҳи
ажмаъин.

Аммо билгилким, қутб ул-ақтоб* ва сарвари машойих, султон
ул-авлиё ва бурҳон ал-атқиё,* фарзандхонди Ҳазрати Султон ул-
анбиё (Муҳаммад) саллаллоҳу алайҳи вассаллам Ҳазрати Султон Хожа
Аҳмад Яссавий андоғ айтибтурларким: “Биздин сўнгра охир ул-замон
ёқин бўлғонда, андоғ машойихлар пайдо бўлғайким, иблис алайҳил-
лаъна алардин сабақ олғай ва ҳамма халқ аларга муҳиб бўлғай ва
муридларини бошқара олмағайлар. Ул шайхларким, муридларидин
таъма қилғай ва жонини куфру залолатдин ойирмағай ва аҳли
бидъатни яхши кўргай ва аҳли суннатни ёмон кўргай ва илми шариат
бирлан амал қилмағай ва номаҳрамларга кўз солғайлар ва ёмонлиғ
пеша қилиб, Аллоҳ таъолонинг раҳматидин умид тутқай ва
машойихлар ишини хор кўргай, муридлари рад бўлғай, ўзлари муртад
бўлғай ва яна хорлиқ-зорлиқ бирла муридларининг эшигида
юругайлар. Ул ҳолда муридлардин ниёз олғайлар. Агар муридлари
назру ниёз бермаса, урушқайлар. Айғайлар, мен безормен, Худо безор,
деғайлар.

Шайх улдурким, ниёз олса, мустаҳиқларга,⁶⁹ ғариб, бечораға
бергайлар. Агар олиб ўзи еса, мурдор эт емишдек бўлғай. Агар тўн
қилиб кийса, ул тўн тўзгунча, Ҳақ таъоло намоз, рўзасини қабул

⁶⁹ мустаҳиқ — лойиқ, ҳақли; муҳтож.

қилмағай ва агар олған ниёзидин нон қилиб еса, Ҳақ таъоло ани дўзахда турлук азобға гирифтор қилғай. Ва агар андоғ шайхға ҳар киши эътиқод қилса, кофир бўлғай. Андоғ шайхлар маълун турур. Анинг фитнаси Дажжолдин* бадтар, шариатда, тариқатда, ҳақиқатда, маърифатда муртад турур.

Эй толиб, агар Ҳақни талаб қилиб, тобай десанг, андоғ пирга қўл бергилким, шариатда *орифи биллоҳ** бўлса, тариқатда *воқифи асрор* бўлса, ҳақиқатда *комилу мукамал* бўлса, маърифатда *дарёи уммон* бўлса, андоғ пирга қўл бергилким, саодат бўлғай. Агар мурид шариат илмини билмаса, шариат илмини анга ўргатғай. Агар тариқатда *ҳоли воқеъа* пайдо бўлса, тариқат илми бирлан йўлга солғай ва ҳақиқат сиридин муридга йўл кўрсатғай. Маърифатда жазабаи⁷⁰ Ҳақ пайдо қилғай.

Шайх Зуннун Мисрий* раҳматуллоҳи алайҳи андоғ айтибтурларким, мурид қирқ йил хизмат қилмагунча, шайхлик ва фақирлик ва дарвиш ўрни анга таъйин бўлмас ва хирқа киймоғи анга раво эрмас.

Ҳазрати Султон Хожа Аҳмад Яссавий андоғ айтибдурларким, ҳар ким пирлик ва шайхлик даъвосин қилур бўлса, қирқ йил то пирнинг хизматида юрмагунча, шайх ўрни анга раво эрмас. Агар мурид олса, рад турур. Ҳар ким дарвишлик даъвосин қилса, аввал Ҳақ амрина бўйун сунуб, шариат амри бирла бўлғай. Ва ботил⁷¹ ишлардин ва бидъат ишлардин парҳез қилғай. Кеча қиём бўлмагунча, кундуз хизмат қилмагунча, шайхлик даъвосин қилса, ботил турур. Агар тавба қилмай, дунёдин борса, Ҳақ таъоло тамуғда турлук азобға гирифтор қилғай.

Эй дарвиш, агар зоҳид бўлса, риёи обид бўлса, савдойи сўфи бўлса, гадойи дарвиш бўлса, ҳар жой сўфиликлари мурдор, ишлари фасод, муридлари муртад, сўфиликлари худрўйлик,⁷² дарвишлиқлари тамаълик, ниятлари фитналик, тариқалари ибоҳат,⁷³ суннатлари бидъат, феъллари қабоҳат, натижалари шақоват,⁷⁴ сирлари хиёнат ва ғусллари жанобат;⁷⁵ сўфиларда риёзат йўқ, фақирларда қаноат йўқ, ғанийларда⁷⁶ саховат йўқ, дарвишларда ваҳми қиёмат йўқ. Эй дарвиш, аҳволимиз нечук бўлғай.

Эй дарвиш, билгил ва огоҳ бўлгилким, аввал — *калимаи шариат*, иккинчи — *калимаи тариқат*, учинчи — *калимаи маърифат*, тўртинчи — *калимаи ҳақиқатни* билмак керак. Агар сўфи бўлиб, бу калималарни билмаса, сўфи эрмас.

⁷⁰ жазба – тортиш, кўнгили интилиши.

⁷¹ ботил – беҳуда, бузилган.

⁷² худрўйлик – ёввойи.

⁷³ ибоҳат – очиб бериш, ошқора; эркин ҳаракат.

⁷⁴ шақоват – бахтсизлик, бало.

⁷⁵ жанобат – йироқлик, ғусл.

⁷⁶ ғаний – бой.

Калимаи шариат бу турур: ло илоҳа иллалоҳу Муҳаммадун расулуллоҳ.

Калима тариқат бу турур: ло илоҳа иллалоҳу* саффан саффо,* Муҳаммадун расулуллоҳ.

Калимаи маърифат бу турур: ло илоҳа иллалоҳу азаматиҳи, Муҳаммадун расулуллоҳ хилқатуҳу.

Калимаи ҳақиқат бу турур: ло илоҳа иллалоҳу би кудратуҳу Муҳаммадун расулуллоҳ би рисолатиҳи.

Эй дарвиш, машойих мотақаддамнинг фақирлигини қабул қилиб, сўзларига пайравлиғ қилиб, аҳқому арконларини билиб, ҳаво ва ҳавасни тарк қилиб, нафсни мужоҳада⁷⁷ ёйи бирлан синдуруб, ўзига мутъ қилиб ва қаноатни пеша қилиб, қазосина рози бўлуб, балосиға сабр қилиб, неъматига шукр қилиб, айтқан рисолаға амал қилиб, Худойи таъолонинг амрини бажо келтурса, *дарвишлик* оти анга мусаллам⁷⁸ бўлур. Йўқ эрса, буларни билмай, шайхлиқ даъвосин қилса, қиёмат куни қаро юзлук бўлуб, шарманда бўлғай. Наъузубиллоҳи мин золика.* Фақирлик мартабаси мақоми аъло турур, ҳар кимга муяссар бўлмас.

Кудрат бирлан Ҳақдин сизга фармон бўлди,
Тубсиз тенгиз ичра ёлгуз туштум, дўстлар.
Ул тенгизга Ўғон изим* фармон қилди,
Биҳамдиллоҳ, соғ–саломат чиқтим, дўстлар.

Ёшим етти, умрим кетти, кўкка учтум,
Бағрим тошти, ақлим шошти, ерга туштум.
Нафсу шайтон хайли⁷⁹ бирлан кўб уруштум,
Сабру ризо мақомотин оштум, дўстлар.

Тўққузумда тугал туздум, тўкунмадим,
Ўн ёшимда ўнг ёғимға ўгрулмадим,
Ўн биримда ўз нафсимға зобит бўлдум,
Фақру ризо мақомотин кечтим, дўстлар.

Ўн иккимда барча арвоҳ калом қилди,
Хурлар қаршу келиб, менга салом қилди,
Сир шарбатин соқий бўлуб, манга сунди,
Они олиб адаб бирлан ичтим, дўстлар.

Ўн учумда ғаввос бўлуб, дарё чўмдим,
Маърифатни(нг) ғавҳарини сирдин тердим,
Шамъин кўруб парвонадек ўзум урдум,

⁷⁷ мужоҳада – таришиш, ғайрат қилиш.

⁷⁸ мусаллам – таслим бўлган, бўйсунган.

⁷⁹ хайл – тўда, гуруҳ.

Беҳуш бўлиб, ақлим кетти, шоштим, дўстлар.

Ўн тўртумда туфроғ сифат хорлиғ торттим,
Ху–ху тею* бошим бирлан тунлар қоттим,
Минг олгунлик қийматини бирга соттим,
Ондин сўнгра қанот тутуб учтим, дўстлар.

Ўн бешимда даргоҳинга ёниб келдим,
Ёзуқ бирлан ҳар иш қилдим, хато қилдим,
Тавба қилиб, Ҳаққа бўйун сунуб келдим,
Тавба қилиб ёзуқлардин қочтим, дўстлар.

Жаброил* ваҳий келтурди Ҳақ Расулга,
Оят келди, зикр этгин, деб жузву кулға,⁸⁰
Хизр бобом* солди мени ушбу йўлга,
Ондин сўнгра дарё бўлуб тоштим, дўстлар.

Шариатнинг бўстонида жавлон қилдим,
Тариқатнинг гулзоринда сайрон қилдим,
Ҳақиқаттин қанот тутуб тайрон қилдим,⁸¹
Маърифатнинг эшигини очтим, дўстлар.

“Аласт” хамрин* пири муғон туё берди,
Ича бердим, миқдоримча куёберди,
Қул Хожа Аҳмад, ичим–тошим куёберди,
Толибларга дурру гавҳар сочтим, дўстлар.

Алқисса, бу мақом анбиёлар ва орифлар ва ошиқларнинг мақоми турур. Хусусан, ҳазрат Расули ақрам саллаллоҳу алайҳи васалламнинг мақоми турур, яъни “Ал–фақру фаҳри”* дедилар ва фақирни яхши кўрмак имондин турур, фақирни хор тутмоқ куфр турур. Нечукким, ҳазрати Набино саллаллоҳу алайҳи васаллам айдилар: “Хуббу–л–фуқарои мин–ал имон ва бугзу–л–фуқарои мин–ал куфри”.*

Аммо фақирлик мартабаси ва ҳурмати етти қат осмондин ва етти қат ердин улуғроқ турур. Нечукким, ҳазрати Расули ақрам саллаллоҳу алайҳи васаллам айдилар: “Хурмату–л–фуқарои–л–мўъминина аъзаму индаллоҳи мин саъби–с–самовоти ва саъби–л–арзинна”.*

Эй дарвиш, ҳар ким ғанийларни икром қилса дунёси учун, абадул–абад Худойи таъолонинг лаънатиға гирифтор бўлур ва агар фақирни ҳақир кўрса ва ихонат қилса, Худойи таъоло чандон азобға гирифтор қилғай. Бул феъл мўминларда бўлмас, магар мунофиқларда бўлғай.

⁸⁰ жузву кулл – катта–кичик, майда–чуйда.

⁸¹ тайрон қилмоқ – учмоқ.

Ҳазрати Али разияллоху таъоло анху ривоят қилурларким, дарвишлик мақоми 40 турур. Агар билиб амал қилса, дарвишлиғи *пок* турур ва агар билмаса ва ўрганмаса, дарвишлик мақоми анга *ҳаром* турур ва *жоҳил* турур. Ва ул қирқ мақомдин ўн мақом шариятда турур ва ўн мақом тариқатда турур ва ўн мақом маърифатда турур ва ўн мақом ҳақиқатда турур.

Ул ўн мақом *шариятда* турур: аввал — имон келтурмак Ҳақ таъолонинг бирлиғига ва борлиғига ва сифатиға ва зотиға. Иккинчи — намоз ўқумақ турур. Учунчи — рўза турур. Тўртунчи — закот бермақ турур. Бешинчи — ҳаж тавоф қилмоқ турур. Олтинчи — мулойим сўзламақ турур. Еттинчи — илм ўрганмақ турур. Саккизинчи — ҳазрати Расул саллаллоху таъоло алайҳи васалламни суннатларини бажой келтурмақ турур. Тўкқузунчи — амри маъруфни бажой келтурмақ турур. Ўнунчи — наҳи мункар қилмоқ* турур.

Ўн мақом *тариқатда* турур: аввал —тавба турур, иккинчи — пирга қўл бермақ турур. Учунчи — хавф ва рижо турур, яъни Ҳақ таъолонинг ғазабиндин кўркуб, раҳматидин умидвор бўлмоқ турур. Тўртунчи — вирд-авродни* бажой келтурмақ турур. Бешинчи — лаззат ва шаҳватни тарк қилмоқ турур. Олтинчи — пирни(нг) хизматида бўлмоқ турур. Еттинчи — пирни(нг) ижозати бирлан сўзламақ турур. Саккизинчи — насиҳат эшитмақ турур. Тўкқузунчи — тажрид⁸² бўлмоқ турур. Ўнунчи — тафрид⁸³ бўлмоқ турур.

Ўн мақом *маърифатда* турур: аввал — фано бўлмоқ турур. Иккинчи — дарвишликни қабул қилмоқ турур. Учунчи — ҳар ишга таҳаммул қилмоқ турур. Тўртунчи — ҳалоли таййиб⁸⁴ талаб қилмоқ турур. Бешинчи — маърифат қилмоқ турур. Олтинчи — шариятни ва тариқатни барпой тутмоқ турур. Еттинчи — дунёни тарк қилмоқ турур. Саккизинчи — охиратни ихтиёр қилмоқ турур. Тўкқузунчи — вужуд мақомини билмоқ турур. Ўнунчи — ҳақиқат асрорини билмоқ турур.

Ўн мақом *ҳақиқатта* турур: аввал — хокроҳ бўлмоқ турур. Иккинчи — яхши-ёмонни танимоқ турур ва бурун луқмага қўл солмамақ, балки фазлага⁸⁵ қаноат қилмоқдур. Ўзини(нг) луқмасини сабилу-л-лоҳ⁸⁶ қилмоқ ва кишини озор бермағай ва фақирликға мункар бўлмағай ва сайри сулук қилмоқ, ҳар кимдин сирни сақламоқ ва шарият ва тариқат ва ҳақиқат мақомини билмақ ва амал қилмоқ.

Шайх Ҳасан Басрий* раҳматуллоҳи алайҳи ривоят қилурлар ҳазрати Расул саллаллоху алайҳи васалламдинки, ҳазрати Али разияллоху анхуға айдилар: “Меърож кечаси* Ҳақ таъоло фармони

⁸² тажрид – ажрамоқ.

⁸³ тафрид – ёлғиз бўлиш.

⁸⁴ таййиб – тоза.

⁸⁵ фазла — чиқинди.

⁸⁶ сабил-у-лоҳ –Худо ҳақи, Худо йўли.

бирлан ҳазрати Жаброил алайҳиссалом Буроқ* келтурди, етти қот осмондин ошурди. Тангри аzza ва жали* қудрати бирлан ажойибларни кўрди. Ҳазрат Рабб ул-оламини салом қилди. Ҳақ таъоло ҳабиби жавоби салом олди. Рабб ул-арбобдин нидо келди. “Ё саййид ал-мурсалин,* юқори назар қил!” Ҳазрати расули акрам саллаллоҳу алайҳи вассаллам назар қилди эрса, ажойиб суратларни кўрурларки, анинг шарҳи еру кўкка сигмас. Анда ҳайрон бўлдилар ва беҳуш бўлдилар. Яна ҳушлариға келдилар, айдилар: “Ё Раб! Ул на сурат эрдик, кўрдум, ақл-хушимдин кеттим?” Ҳазрати Рабб ул-иззатдин нидо келдики, ул сурат фақирлиғ сурати турур. Эй Муҳаммад, агар мени тиласанг, фақир бўл. Тажрид ва тафрид бўлғил ва агар дийдор тиласанг, риёзат тортғил. То манинг жамолимға мушарраф бўлғайсан ва ҳар ким дийдор тиласа, ғайри ҳақ анга ҳаром турур.

Фақирлиғ сурати кўкда эрди, кўкдин ерга инди. Саҳобалар фақирлиғ суратини кўрдилар, аммо машойихлар ул суратни баёнида мухталиф⁸⁷ сўзлаб турурлар.

Ҳазрат Али разияллоҳу анҳу айдилар: “Ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаллам ул кеча Меърождаин ёниб келдилар. Муборак юзларида нуре кўрдум, ўн саккиз минг олам ул нурдин менга аён бўлди. Анда айдим: “Ё Расулulloҳ, бу кун юзунгизда нур кўрдум, кундагидин зиёда”.

Ҳазрат Расул саллаллоҳу алайҳи вассаллам айдилар: “Бул кеча Меърожда Рабб ул-оламин ҳазратида фақирлиқ суратини кўрдум, ишқ шаробидин бир журъа нўш қилдим”, дедилар.

Ҳазрати Али разияллоҳу анҳу айдилар: “Бу ҳолда мен ҳам орзу қилдим”. Ҳазрати Расул саллаллоҳу алайҳи вассаллам ишқ шаробидин бир журъа менга ҳам бердилар. Ичтим, беҳол бўлдум ва беҳуш бўлдум, яна ҳушимға келдим. Ҳар на Ҳазратға муояна ва мушоҳада эрди. Менга ҳам шундоғ муояна⁸⁸ ва мушоҳада бўлди.

Ҳазрати Расул акрам саллаллоҳу алайҳи вассаллам айдилар: “Ё Али, фақрлиқ ўн мақом бор турур ва ўн нур бор турур ва ўн йўл бор турур ва ўн ўрун бор турур ва бул қирқ мартаба турур:

Ул ўн мақом бор турурким: аввал — мақоми қаноат турур, чунончи ҳазрати Расули акрам саллаллоҳу алайҳи вассаллам айдилар: “Ал қаноату канзул лояфни”, яъни қаноат ганжидурким, ҳаргиз туганмас ва молнинг фойдаси йўқтур. Ўлум вақтида мунқатий⁸⁹ бўлур. Иккинчи мақом — балоға таҳаммул қилмоқдур. Учунчи мақом — гирифторлиқ турур бандалиғқа. Тўртунчи мақом — азоб турур. Айюб пайғамбардек* бўлмиш турур. Бешинчи мақом — ҳайрат турур. Олтинчи мақом — риёзат турур. Еттинчи мақом — очлиқ турур.

⁸⁷ мухталиф – хилма-хил, турли.

⁸⁸ муояна – аниқ, равшан.

⁸⁹ мунқатий – узилган, ажралган, кесилган.

Саккизинчи мақом — ҳалокат турур. Тўққузунчи мақом — дил хаста бўлмоқдур. Ўнунчи мақом — ҳазрати Рабб ул-иззат лиқоси турур.

Ва ўн нури фақр: аввал – нури сидқ, иккинчи — нури сабр, Ҳазрати Расул саллаллоҳу алайҳи васаллам айдилар: “Ассабру канзул мин кунузи-л-жаннати”, яъни сабр беҳиштнинг ганжларидин турур. Учунчи — нури шукр турур. Тўртунчи — нури фикр турур. Бешинчи — нури зикр турур. Олтинчи — нури намоз турур. Еттинчи — нури рўза турур. Саккизинчи — нури имон турур. Тўққузунчи — нури садақа турур. Ўнунчи — нури жони пок турур.

Ва ўн йўли фақр: аввал – тавба турур. Иккинчи — ёзуқлардин қайтмоқ турур. Учунчи — пушаймонлиғ турур ёмон ишлардин. Тўртунчи — ҳайрат турур. Бешинчи — хорлиқ ва зорлиқ турур. Олтинчи — Ҳақ таъолодин ёри тиламак турур. Еттинчи — ёмон йўллардин ёнмоқ турур. Саккизинчи — Худойи таъолонинг зикри бирлан бўлмоқ турур. Тўққузунчи — тафаккур турур. Ўнунчи — фано бўлмоқ турур.

Ва ўн ўрун бор турур: фақр турур, ҳикмат турур, адл кизинчи — Худойи таъолонинг зикри бирлан бўлмоқ турур, эҳсон турур, сатторлиғ турур, амонат турур, таслим турур.

Шайх Шаҳобиддин* кудусуллоҳу сирраҳу айдилар: “Дарвишлиқға бул қирқ шароитни билмак керак. Андоғ кишини *сўфий* дегайлар”.

Султон Аҳмад Кубро айдилар: “Етмиш уч йил умр кўрдум, қирқ йил мусофирлиқ бирла бўлдум, етти йил ҳаж қилдим, минг мартаба хатми Куръон қилдим, етмиш мартаба Ҳазрати Расул саллаллоҳу алайҳи васалламни тушумда кўрдум, муборак юзлариға қараб турдим, бул қирқ мақомни менга айдилар. Мен амал қилмадим, ҳазрат вожиб таъолоға етишмадим”.

Ҳазрати шайх Шаҳобиддин раҳматуллоҳи алайҳи айдиларки: “Бул қирқ мақомнинг ўни шариатда турур ва ўни тариқатда турур ва ўни маърифатда турур ва ўни ҳақиқатда турур. Ҳар сўфий, ҳар дарвиш, ҳар фақирким, бул қирқ мақомни билмаса ва амал қилмаса, сўфийлик, шайхлик ва фақирлик даъвосин қилса, ёлғон турур. Ва агар сўфийға бу дунёнинг неъматини тамом берсалар, кофирларға ишорат қилса керак. Ва агар уқбо неъматини ва жаннатини тамом берсалар, мўминларға ишорат қилса керак. Меҳнат ва ранжи балони ўзига кўрса керак. Сўфий агар хилватда бўлса, Ҳақ таъолонинг зикри бирлан бўлса керак. Ва агар халқ орасида бўлса, шариат амри бирла иш қилса керак. Ва ҳар вақтики дармонда бўлса, анинг даргоҳиға сабр қилса керак. Сўфи ҳалол емақдин тавба қилса керак. Илло бақадри зарурат то шубҳаға тушмагай. Ва агар сўфий дунё неъматини тиласа, сўфий эрмас. Ва агар дуо ва зор билан бало ва меҳнат қилса, сўфий турур ва шайхлик мақоми мужоҳада турур. Ва аҳли дунё баландни тилар ва аҳли уқбо пастликни тилар, хор-зорлиқни тилар. Ва агар сўфийға

бало келса, оҳ-воҳ демас ва сабр қилур. Ва агар сўфийнинг нафси неъмат орзу қилса, нафсини(нг) орзусини бермағай. Ва агар сўфий оч бўлса ва бараҳна⁹⁰ бўлса, хушнуд бўлғай ва сабрдин ўзгани ихтиёр қилмағай, хуш тавозеълик бўлғай. Бул ўн мақом шариятда турур.

Ва ўн мақом тариқатда турур, таслим турур, яъни агар бало ва меҳнат бошига келса, ўзини таслимга жону дил бирлан солғай. Яна ичмақдин ва емақдин, киймақдин халқдин тиламасун ва гилам порасини атласдан зиёда кўрсун. Кундузи рўза, кеча намозда бўлсун. Ва тиловати Куръон бирла бўлсун. Назм:

Ўқуб Куръон, тиловат қилмағил тарк,
Десаңг охирда бўлсун роҳати марг.

Ва агар таом еса ва либос кийса, нияти ибодат бўлсун. Ва аҳли меҳнатдин ўзгани зикр қилмасун. Ва яна ихлос бирла бўлсун. Сўфий ҳар кеча намози таҳажжудни тарк қилмасун, хавфу рижо ичиди бўлсун. Ва агар сўфий тоатини халқга зоҳир қилса, риё учун эллик йиллик тоатни зарра таомга сотқай. Тангри азза ва жаллага шоиста⁹¹ бўлмағай. Яна сўфий йўлига ростлик бирлан қадам кўйса керак ва рост сўзласа керак. Зероки кўнгил тилга хабар берур.

Яна сўфий нафсини куйдуруб, фано қилса керак, дунёдин сўзламаса керак. Ҳақ таъолонинг ёди бирлан хушвақт бўлса керак. Ва яна сўфий паст бўлса, Ҳақ таъолони тобқай. Агар ўтқа боқса, Ҳақни кўргай. Ва агар сувга боқса, Ҳақни кўргай. Ва агар юқори боқса, Ҳақни кўргай. Ва агар қуйи боқса, Ҳақни кўргай. Ва агар илгари боқса, Ҳақни кўргай. Ва агар ўлтурса, Ҳақни кўргай мушоҳада кўзи бирлан. Ва яна сўфий “илмул-яқин”* ва “айнул-яқин”* мақомини тобқай. Ва агар сир кўзи бирлан юқори боқса, аршни кўргай. Ва агар қуйи боқса, етти табақаи заминни то тахта-с-саро⁹², пушти гов⁹³ ва моҳин⁹⁴ кўргай ва ҳеч ҳижоб бўлмағай. Ва агар “ҳаққул-яқин”* кўзи бирлан боқса, махлуқот ва маснуъотдин⁹⁵ кечиб, бечуну бечугуна Ҳақни* кўргай ва маърифатда барча кавнайни⁹⁶ оламини кўргай. Таниқ турур бешак ва бешубҳа.

Яна сўфий дунё ва охиратда анинг ҳимматиға сиғмас, барча беҳиштнинг неъматлари кўзига кўрунмас. Яна сўфий деган Худонинг шавқида сувдек бўлуб, эриб оқса керак. Кўнгилни Ҳақни(нг) разосиға берса керак. Фарзандиға ва молиға бермаса керак. Яна сўфий деганни гўрида тобмағайлар ва пулсиротда ҳам тобмағайлар ва жаннатда ҳам тобмағайлар. Ҳазрати вожиб таъолонинг қурбида тобқайлар.

⁹⁰ бараҳна – яланғоч.

⁹¹ шойиста – муносиб, лойиқ.

⁹² тахта-с-саро – ер ости.

⁹³ пушти гов – ҳўкиз орқаси.

⁹⁴ моҳи – балиқ.

⁹⁵ маснуъот – ясалган.

⁹⁶ кавнайн – икки дунё, жисмоний ва руҳий олам, бу олам ва охират.

Агар сўфий айтса: “Эй бор Худоё, барча осийларни менга бағишлағил”, деса, анинг сўзини Ҳақ таъоло рад қилмағай. Ва яна сўфий то ҳазрати Ҳақ таъолодин нидо эшитмаса, жонини бермағай. Мункар ва Накирдан* андиша қилмағай, қиёматни андиша қилмағай. Хуру қусурга боқмағай то Малики⁹⁷ Гаффорни кўрмагунча.

Яна сўфий ул бўлурким, барча ишлардин кўнгли совуқ бўлса, нафси шаҳватдин соф бўлса, ботини офатдин соф бўлса, юруши соф бўлса, ботини пухта бўлса, кўзи икки дунёдин духта бўлса, сари афрухта бўлса.

Бул айтилган саксон мақом бўлди.

Эй дарвиш, ҳар бир мақом бир пайғамбарнинг мақоми турур. Аввал ҳазрати Одам алайҳиссаломнинг ва охири Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалламнинг турур.

Султон ул-машойих ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий раҳматуллоҳи алайҳи айдиларким: “Етмиш илм билмагунча, етмиш мақом йўлини тай⁹⁸ қилиб кезмагунча, ҳар ким шайхлик мақоми даъвосин қилса, ул ҳамон бут бўлғай”. Шайх Сирри Сақтий* раҳматуллоҳи алайҳи айдиларким: “Фақр бир тоғ эрур, барча конларнинг макони турур” Шайхул-машойих қуддсуллоҳу таъоло арвоҳаҳум айдилар: “Фақр бир дарё турур, ул дарёни(нг) поёни йўқ. Анинг поёнини киши кўргани йўқ, бажуз⁹⁹ ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи ва олиҳи васаллам. Саййид ут-тоифа ҳазрати Жунайд Бағдодий* айтурлар: “Фақр бир пушта турур”. Саййид Аҳмад Кубаро айтур: “Фақр — нури Худо турур, ҳар кимга ул нурнинг зиёси тегса, анинг зиёсидин камоли ишқ топур”. Шайх Аҳмад айтур: “Фақр бир тожи давлат турур, ҳар ким бошига кийди — икки жаҳонда султони абадий бўлди” Шайх Шақиқ Балхий* раҳматуллоҳи алайҳи айтур: “Фақр бир ўт турур, ҳар кимнинг кўнглига тушти — вужуди олтин бўлди” Шайх Аҳмад Жомий* айтур: “Фақр бир шароб турур, ҳар киши журъа нўш қилди — то қиёматгача масти лиқо¹⁰⁰ бўлди”. Шайх Қутбиддин Ҳайдар* айтур: “Фақр жазабаи Худовандо эрур, ҳар кимга тегса, икки жаҳонда муроди ҳосил бўлди”. Хўжа Абдуллоҳ Ҳайдар айтур: “Фақр ҳидоят Раббано турур, ҳар кимга йўл топти — жовидона султонлигини топти” Шайх Мансур Ҳаллож* айтур: “Фақр дийдори Ҳақ таъоло турур, ҳар ким кўрди — кўрмади”. Лукмон Сарахсий* айтур: “Фақр шаҳбози¹⁰¹ ҳиммат турур, ҳар кимга кўнди — ул киши Аршға парвоз қилди, то ломаконни сайр қилди”. Ва машойихлар қавли мундоғ эрур: “Фақр Ҳақ таъолонинг боғи васлидин дарахт турур. Ул дарахтнинг бутоғи ақл турур, решаси¹⁰² ҳидоят турур. Меваси хайру саховат турур. Сояси

⁹⁷ Малик — подшоҳ(Оллоҳнинг исми).

⁹⁸ тай — юриш, ўтиш.

⁹⁹ бажуз — бошқа.

¹⁰⁰ лиқо — др, қуришим.

¹⁰¹ шаҳбоз — лочин.

¹⁰² реша — илҳаз.

қаноат турур. Анинг бўйи шавқ турур. Анинг барги ҳар кимга тегди — амали солиҳ ҳосил қилди. Ҳар ким мевасидин еди, ҳаёти жовидона тобти ва агар бўйи ҳар кимга тегса, масту ҳайрон бўлғай. Ва агар соясида ўрун олса, офтоби ҳақиқат анга тушғай”.

Эй дарвиш, фақрнинг *олти* одоби бор турур. Ул — яхши — ёмон сўзга сукут қилмоқ ва пир олдида хомуш бўлмоқ ва беижозати пир сўзламамак ва киши бирлан очтиғисиз бўлмоқ ва хос олимнинг хизматини қилмоқ ва нафсини ўлтурмак ва ҳаво ва ҳавасни тарк қилмак. Фақрдин покиза нарсаси бўлмас.

Фақр ғурбат турур, оч бўлмоқ турур ва агар оч бўлса, анинг таҳорати ва зикри кўнглидин кетмас. Ва агар тўқ бўлса, фасодлар пайдо бўлур.

Фақр мақоми *сақкиз* турур, аввал — тавба турур, ибодат турур, муҳаббат турур, сабр турур, шукр турур, ризо турур, зуҳд турур, орифлик турур. Аввали ҳазрати Одам алайҳиссаломдин қолди. Обидлик — ҳазрати Идрис алайҳиссаломдин* қолди. Шукр ва муҳаббат — ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломдин* қолди. Сабрлик — ҳазрат Айюб алайҳиссаломдин* қолди. Розилиқ — ҳазрат Мусо алайҳиссаломдин* қолди. Зоҳидлик — ҳазрати Исо алайҳиссаломдин* қолди. Орифлик — ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалламдин қолди.

Фақр мартабаси *етти* турур: жувонмардлик турур, сипоҳийлик турур, хирқа турур, сабр турур, қаноат турур, шукр турур, таваккул турур. Жавонмардлик ҳазрати Алидин қолди. Сипоҳийлик ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломдин* қолди. Ғурбатлик Яҳё алайҳиссаломдин* қолди. Сабрлик ва ризолик ҳазрати Айюб алайҳиссаломдин қолди. Қаноатлик ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаламдин қолди.

Ҳар дарвишки, бул етти мақом дарвишликни билмаси, ё билиб амал қилмаси, шайхлик ва мурид олмоқ анга ҳаром турур.

Эй дарвиш, бул “Фақрнома”да ҳар васиятки битилди, каломни раббоний ва ҳадиси набавийдин ва ижмоъи умматдин битилди. Ҳар толибки, бул васиятларга амал қилиб, истиқомат қилса, дунё ва уқбо анга муяссар бўлғай ва агар амал қилмаси, охир дамда жойини кўриб пушаймон қилғай ва шармандаи охират бўлғай. Ҳар дарвиш бул қирқ мақомни билмаси ва амал қилмаси, анинг шайхлиғи шайтоний турур.

Аввал — мақоми малакут, иккинчи — мақоми лоҳут, учунчи — мақоми носут, тўртунчи — мақоми жабарут.

Мақоми жабарут — шариат турур.

Мақоми малакут — тариқат турур.

Мақоми лоҳут — маърифат турур.

Мақоми носут — ҳақиқат турур.

Валлоҳу аълам бис-саваб.

Сулаймон Боқирғоний (вафоти 1186)

Хоразм фарзанди Сулаймон Боқирғонийнинг туғилган йили маълум эмас. У туркий тасаввуф шеърятининг жаҳоншумул вакили Ҳожа Аҳмад Яссавийнинг шогирди. Тарикатда ҳам, шеърятда ҳам Боқирғоний Аҳмад Яссавий анъаналарининг давомчиси.

Боқирғоний туркий халқлар орасида Ҳаким ота лақаби билан ҳам машҳур бўлган. Ўтмишда яратилган баъзи бир асарларда Сулаймон ота ва Ҳаким ота — бошқа-бошқа шахслар сифатида нотўғри талқин қилинган.

Боқирғоний шеърларининг тили содда, ифодаси халқчил. Алишер Навоий Ҳаким отанинг ҳикматлари турклар орасида шуҳрат топганлигини таъкидлайди. Боқирғонийнинг дин ва тасаввуф, ишқ ва ахлоқдан сабоқ берувчи асарлари Туркистонда кенг тарқалиб, севиб ўқилган.

Боқирғоний ҳикматлари ўқувчини, айниқса, нафс ва Рух зиддиятларидан кенгроқ огоҳ қилади. Китобхонни нафснинг гулгуларига учмасдан, Рухга итоат этиб, илм ва тарикатнинг йўлини эгаллашга даъват қилади. Унингча, инсоннинг ботиний дунёси илоҳий ишқ дарди билангина ободдир, инсоннинг хорлиги — ғафлатдадир.

Боқирғонийнинг адабий меросида “Охир замон мухаммаси” ва “Биби Марям” қиссаси ҳам алоҳида ўрин эгаллайди.

“Боқирғон китоби”дан

Шеърларидан

Ўртанайин хуш тинглангиз, аё дўстлар,
Ўн саккиз минг олам фахри расул учун,
Малакул–мавт* жон олмақға келмиш вақт,
Ниёз ила умматлари ҳақи учун.

Тўққуз кун ариғ¹ расул оғриб ётди,
Жаброил фармон бирла Ҳақдин етди,
Фаришталар барчаси мотам тутди,
Дунёдин расул сафар қилмоқ учун.

Қайгурур “умматим” деб расул ётиб,
Фотима* йиғлар эрди бошин тутиб,
Азроил келди фармон бирла Ҳақдин етиб,
Шариф тандин азиз жонни олмоқ учун.

Малакаул–мавт ташда туруб қапу² қокди,
Фотима қапу очиб қарши чиқди,
“Сан ким?” дею расул анга қарши боқди,
Қапудағи ким эдикин билмак учун.

Фотима қарши чиқиб салом қилди,
Азроил ҳайбат бирла алик олди,
Ариғ расул иймон бирла машғул бўлди,
Ҳиммат урди охиратға бормоқ учун.

Расул айди: “Ё Азроил, қўйғил мани,
Уғон Изим жон олмаға изди сани”,
Саҳобалар йиғлашурлар кўриб ани,
Ўн саккиз минг олам фахри расул учун.

Расул айди: “Саҳобалар, беҳил³ қолинг,
Охиратқа ундадилар бойақ⁴ учун,
Ориғ юнуб⁵ масжид тобо⁶ кунда келинг,
Ўзингизни жаҳаннамдан юлмақ учун.

Азроил пайғамбарнинг жонин олди,

¹ ариғ – пок, тоза.

² қалу(ғ) – эшик.

³ беҳил – беҳдан — яхши қолинг.

⁴ бойақ –

⁵ юнуб – ювниб, покланиб.

⁶ тобо – томон.

Ердин–кўкдин фаришталар йиглаб келди,
Ойша бирла Фотима жазъа⁷ қилди,
Ўн саккиз минг олам фахри расул учун.

Душанба кун Расулулло сафар қилди,
Худонинг буйруғина бўйин сунди,
Ибни Аббос* сув қуйди, Али* ювди,
Учмох⁸ ичра ҳулла⁹ тўнин киймак учун.

Ердин–кўкдин фаришталар йиглаб келди,
Ориғ расул узрина намоз қилди,
Фотима бобом тею жазаъ қилди,
Пайғамбардин егим бўлиб қолғон учун.

Фаришталар ҳалқа урубон турдилар,
Ариғ расул жинозасин¹⁰ кўтардилар,
Сидратул–мунтаҳога* текурдилар,
Аршу курси узрина қўймоқ учун.

Қўймадилар динимизнинг султонини,
Ойша, Фотима охират тархонини,
Асиг¹¹ қилмас ўқуб Инжил, Қурьонини,
Одам ўғли туғдуқимиз ўлмак учун.

Ўқидилар ояти Қурьони раббонини,
Жаннатул– маъво¹² турур расул ўрни,
Ҳақиқат дўст эди Вайсул–Қарни,*
Хирқасин изди анга киймак учун.

“Ху–ху” теди, чиқди тоғдан эрнинг эри,
Салом қилди расулнинг чаҳор ёри,*
Оғзин очди, айди: “Кўринг, тишим қани?”
Қамуғ тишим синдурдуқум расул учун.

Кул Сулаймон дуо учун айди муни,
Расул учун фидо қилди азиз жонни,
Кунни кунга ортурсан қодир сани,
Охир дамда ариғ иймон олмоқ учун.

⁷ жазъа – оху фарёд, мотам.

⁸ учмох – жаннат.

⁹ ҳулла – безакли, нозик ва нафис кийим.

¹⁰ жиноза – тобут.

¹¹ асиг – фойда.

¹² маъво – бошпана.

* * *

Учмох, тамуғ ўқушур, ўқушмақда маъни бор,
Тамуғ айтур: “Ман бойман, манда Фиръавн* Ҳомон* бор”.

Учмох айтур: “Йўқ санда, жумла пайғамбар манда,
Санда Фиръавн бор бўлса, манда Юсуф Канъон* бор”

Тамуғ айтур: “Ман бойман, дарвешларга чоғирман,¹³
Бахилларга хожаман, манда золим, авон¹⁴ бор”.

Учмох айтур: “Йўқ санда, жумла пайғамбар манда,
Муҳаммад Мустафо, Умар, Усмон, Али бор”.

Тамуғ айтур: “Тахтимда турса жуҳуд, муғ¹⁵ манда,
Ҳар золимнинг еринда, тўқсон турлуғ чиён бор”.

Учмох айтур: “Санда йўқ, манга келса ўлим йўқ,
Турлук неъматлар онуқ,¹⁶ юз минг ҳазор алвон¹⁷ бор.
Тамуғ мунглаша келди, билдургучи Раҳмон бор”

* * *

Манинг жоним, санинг ишқинг билодир,
Танам ожиз, вале жоним ўлодир.

Бу ишқ гар бўлмаса ман нетгай эрдим,
Қамуғ оҳим маним ишқим қилодир.

Зиҳи ҳолу зиҳи ҳолу зиҳи ҳол,*
Ман йиғларман, ҳама олам кулодир.

Ошиқдин сўрмангиз дунёву уқбо,¹⁸
Ошиқ маъшуқи учун ҳар дам ўлодир.

Ошиқни куйдурур ишқ ўти,
Ошиқлар ишқ ўтиға мубталодир.

Манинг сан боқмағил бу суратимға,

¹³ чоғир – шароб.

¹⁴ авон/аввон – ситамгар.

¹⁵ муғ – мажусий, оташпараст.

¹⁶ онуқ – тайёр.

¹⁷ алвон – ранглар.

¹⁸ уқбо – нариги дунё.

Юрогим қон бўлиб, бағрим сўлодир.

Ойирди ишқ мани элу хешимдин,
Кўзум ёши оқиб менгзим¹⁹ сулодир.

Кўринг на ҳолға тушти Кул Сулаймон,
Қамуғ ишқим манинг ранжим билодир.

* * *

Субҳон Изим ўзидур, ул Мустафо буюрди,
Бобом Арслон* текурди шайхим Аҳмад Яссавий.

Мустафонинг хирқасин кийди, еди луқмасин,
Тутди Каъба ~~халқасин~~ шайхим Аҳмад Яссавий.

Боқса Каъба кўрунгон, босса ерлар турилгон,
Ладун илми* верилгон шайхим Аҳмад Яссавий.

Асли эрур хонадон, билмас ани кўб нодон,
Билур ани Ҳақ Яздон* шайхим Аҳмад Яссавий.

Исҳоқ бобо ёрини, шайх Иброҳим* кулини,
Машойихлар улуғи шайхим Аҳмад Яссавий.

Ясси сувининг ораси, ётур гавҳар пораси,
Машойихлар сараси шайхим Аҳмад Яссавий.

Қарчиғони қишлагон, шунқор, лочин ушлагон,
Сонсиз мурид бошлагон шайхим Аҳмад Яссавий.

Шариати* ораста, тариқати* пайваста,
Ҳақиқатда* шойиста²⁰ шайхим Аҳмад Яссавий.

Шариатни сўзлагон, тариқатни излагон,
Ҳақиқатни билдургон шайхим Аҳмад Яссавий.

Кун туғондин ботарға, тарсо,²¹ жуҳуд, тоторға,
Куллик қилиб соторға шайхим Аҳмад Яссавий.

Ўн саккиз минг оламда, оти машхур каломда,

¹⁹ менгзим (менгиздан) — юзим, рухсорим.

²⁰ шойиста – мувофиқ, муносиб, лойиқ, мақбул, маъқул.

²¹ тарсо – насроний.

Ўрни доруссаломда* шайхим Аҳмад Яссавий.

Бобларни боби Хуросон, сонсиз туман Ҳиндистон,
Боболар боши бобо Арслон, шайхим Аҳмад Яссавий.

Отам оти озғуси, йипор бўлуб тўзғуси,
Икки жаҳон кўзғуси шайхим Аҳмад Яссавий.

Хизр бирла суҳбатлик, Илёс* бирла улфатлик,
Ҳақ қошинда хурматлик шайхим Аҳмад Яссавий.

Туркистонга боролинг, хизматинда бўлолинг,
Улуш берса ололинг, шайхим Аҳмад Яссавий.

Бобо Мочин ул султон мурид бўлди бегумон,
Ҳақим хожа Сулаймон шайхим Аҳмад Яссавий.

* * *

“Ҳикматлар”идан

Нафсим айтур: “Бу беш кунлик тирикликка,
Бу дунёда боғу бўстон этойин”, — дер.
“Ул бўстонларга солну–солну²² кирибон,
Текма²³ ёзда турлук мева тотойин”, — дер.

Руҳим айтур: “Шариатнинг илмин билиб,
Илим бирла тариқатнинг йўлин билиб,
Саҳар вақтинда уёглиқни²⁴ одат қилиб,
Ўн беш ёшдин қолмиш намоз ўтойин”, — дер.

Нафсим айтур: “Бу дунёнинг мулкин бўлсам,
Хитой, Қирғиз, Қипчоқ,* Ҳиндистонни олсам.
Оғибон²⁵ Чин, олтун, кумуш танлик қилсам,
Бахт этса, бир ганж тузиб етойин”, — дер.

Руҳим айтур: “Дин ишин яхши қилиб,
Эзгу, ёвуз жумласини Рабдин билиб,
Тунлар бўлса тоат бирла ўро туриб,
Кундуз бўлса, савму²⁶ салот²⁶ ўтойин”, — дер.

²² солну–солну – хиром билан кириб.

²³ текма – ҳар, ҳар бир.

²⁴ уёглиқ – уйғоқлик.

²⁵ оғмоқ – оғиш, юз буриш, ружу қўйиш.

²⁶ савм – рўза.

²⁶ салот – намоз.

Нафсим айтур: “Яхши билинг касбим ишин,
На қилурман емак–ичмак, ёзу қишин.
Текма бир эр кишиларнинг кўрсам ишин,
Ҳалол–ҳаром емишингни ютойин”, — дер.

Рухим айтур: “Қошки Ҳақдин тавфиқ бўлсам,
Туни, куни тинмайин ёдин айтсам.
Қисматимдин ортуқ таом емас бўлсам,
Бу дунёни йиғиб–териб нетойин”, — дер.

* * *

Молу тавор, ўғил– қизинг қолғуси йўқ,
Ўғил–қизинг, ёзуқингга кирғуси йўқ.
Бу жумла санинг бирла борғуси йўқ,
Сан тақи ёлғузлиқинг билмасмусен?

Ногаҳон бу дунёдин кечмак керак,
Тақдир қилгон ул шаробдин ичмак керак.
Ажал келса, азиз жондин кечмак керак,
Муни билиб ўзинг ўтдин юлмасмусен?

Туни куни тинмайин тоат қилғил,
Мўмин эрсанг, масжид тобо қадам қўйғил.
Иймоннинг нури санда, шуқр қилғил,
Кул бўлиб, Ҳақға қуллик қилмасмусен?

Бу дунёни берди бизга кўрмак учун,
Тамуғни Ҳақ яратди кўрқмоқ учун,
Тоатни рўзи қилди учмох учун,
Тоат қилиб учмох мулкин олмасмусен?

Эронлар юрурлар туну кун зор,
Зор бўлгон қулға Ҳақнинг назари бор.
Эронлар талаб* бирла бўлди бедор,
Ул эронлар этогини тутмасмусен?

Кул Сулаймон, эронларға хизмат қилғил,
Куловузни²⁷ олубон, йўлға кирғил.
Ниёзингни бениёзга²⁸ арз қилғил,
Ҳақ яратди, Ҳақға қуллик қилмасмусен?

²⁷ куловуз – йўлбошчи, раҳбар.

²⁸ бениёз – ўзига тўқ, муҳтож эмас.

“Меърожнома”

Ул Бирубор²⁹ эрклиг, кўрклиг назар қилдиё,
Мустафони узрубон³⁰ бизни уммат қилдиё.
Ато юборди бизга, уммат қилди расулга,
Биздек осий кулларга они расул қилдиё.

Расулга бўлгон уммат, аросотда бўлур шод,
Бўлур дўзахдин озод, онда жавлон қилдиё,
Ҳар ким анга етмади, иймонга кирмади,
Куюб дўзах ичинда, жовидона³¹ қолдиё.

Ўз нуридин яратди, ҳабиб теюб от кўйди,
Ҳижоблардин ўтубон “қоба қавсайн”^{*} бордиё.
Расул масжидга кирди, ясиғ намозин қилди,
Абужаҳл^{*} қалуғдин ногоҳ ўтиб бордиё.

“Динимизни озурдинг, халойиқни авурдинг,
Жодуликни текурдинг ортуқ эксик”³², — тедиё.
Мальун оғзини очди, жоду Муҳаммад теди,
“Сандек жоду жаҳонда бўлмағай”, — ҳеч тедиё.

Абужаҳл қабуғда саксон киши қошинда,
Ногоҳ расулни кўруб, ҳайбат бирла боқдиё.
Расул бунни эшитди, кўнгли бисёр оғриди,
Уммаҳонини³³ уйига расул ўтиб бордиё.

Расул сажжода солди, тик(к)а намозин қилди,
Ҳақ куллигин қилубон Ҳақга зорин дедиё.
Уч юз ўн уч мурсаллар,³⁴ шафиъ³⁵ келтурди онлар,
Сирни Ҳақга улабон такя³⁶ қилиб ётдиё.

Расул такя қилди, тани осойиш тобди,
Нафси ғулғул қилубон кўнгли уёғ³⁷ эрдиё.
Кўринг Худонинг сунъин,³⁸ меҳмон қилур расулин,
Кўрмакка дийдорини ҳазратига ундадиё.

²⁹ Бирубор – Тангри.

³⁰ узрубон – юбориб.

³¹ жовидона – абадий.

³² эксик – хато, янглиш.

³³ уммаҳо– оналар; *бирл. умм* – она.

³⁴ мурсал – 1. Юборилган. 2. Пайғамбар.

³⁵ шафиъ – ҳлмоячи.

³⁶ такя – 1. Дарвишнинг турар жойи. 2. Суянчиқ.

³⁷ уёғ – уйғоқ.

³⁸ сунъ – ясаш, қилиш, яъни Худонинг қилган иши.

Ҳақдин нидо этилди, Жабраилга* “Бор”, — деди,
“Фармон текур ризвонға, Буроқ олғил”, — тедиё.
“Фармон текур ризвонға, айтсун хуру кусурға,
Йиғилсин теб хужраға”, — назар вақти бўлдиё.

Ногоҳ Жаброил келди, Ҳақ саломин текурди,
Учмоҳ ичига кириб, Буроқ олиб чиқдиё.
Буроқ эшикда турди, Жаброил ўзи кирди,
Мустафони уйғотиб, олиб они чиқдиё.

Расул чиқибон келди, боқди, Буроқни кўрди,
Ҳақ сунъини кўрибон, тонг ажойиб қолдиё.
Юзин нурдин яратмиш, кўзи гавҳардин эрмиш,
Иринлари³⁹ лаълдин, тиши дурдин эрдиё.

Боши онинг инжудин,⁴⁰ кулоқлари ақиқдин,
Дудоғи онинг забаржад,⁴¹ диши маржон эрдиё.
Учоси⁴² чин ёқутдин, сўнгаклари зумуррад,
Эти онинг заъфарон, ичи анбар⁴³ эрдиё.

Туки онинг йўпордин, ёл–қуйруғи райҳондин,
Оёқлари гавҳардин, сим–олтин эрдиё.
Отдин эрди улуғроқ, тевадан ҳам кичикроқ,
Ҳар бир босмиш қадами бир йиллик йўл эрдиё.

Қизил ёқутдин эгар, юзи кишига бенгзар,
Буроқ расулни кўргач, юкнуб салом қилдиё.
Расул алайкум олди, Буроқ қошиға келди,
Буроқ ҳазимат⁴⁴ олиб, тезгин сакраб қочдиё.

Буроқ расулдин қочди, Жабраил ҳайқирди,
“Адабсизлик қилмағил, осий бўлма”, — тедиё.
“Осийлар иши душвор, онда кўрмагай дийдор,
Азоб қилғувчи Жаббор,* ўрни тамуғ”, — тедиё.

Буроқ бу сўзни эшитди, бошини ерга қўйди,
Куздин ёшин оқизди, “Ҳожатим бор”, — тедиё.
“Юз минг Буроқ учмоҳда, турибдилар хизматда,

³⁹ ирин – лав.

⁴⁰ инжу – марварид.

⁴¹ забаржад – қизилтабақча ширани тош.

⁴² учо/уча – 1. Орда. 2. Ёшдан гушти.

⁴³ анбар – мулк каби бир хил қушбуй маъна.

⁴⁴ ҳазимат – орқага қайтиш, чекимиш.

Барча сизинг ҳазратда, орзуликдир”, — тедиё.

Буроқ айди: “Эй Аҳмад, манинг бирла қилғил аҳд,
Аросотнинг кунинда манга мингил”, — тедиё.
Расул онда аҳд этди: “Хоса⁴⁵ бўлғил, кел”, — деди,
Бошдин сочини олди, “Чин–чин инон”, — тедиё.

Олам фаҳри Муҳаммад, Буроқ бирла қилди аҳд,
Жабраил қилиб иззат, тизгинини тутдиё.
Жабраил тизгин тутди, Мекоил* узангу босди,
Исрофил* қўлтиқлабон расул онда миндиё.

Ўнг ёнинда Жаброил, сўл ёнинда Мекоил,
Олдинда ҳам Исрофил, Азроил сўнг эрдиё.
Ўнг ёниндин ун келди, расул они эшитди,
Майл онга қилмади, ондин ўтиб бордиё.

Етти қадамдин ўтди, сўл ёниндин ун келди,
Илтифотин қилмади, малак таҳсин⁴⁶ қолдиё.
Расул анда сувсади, шарбат инубон келди,
Расул боқибон кўрди, тўрт қадахда эрдиё.

Бири онинг хамр⁴⁷ эрди, бири онинг ангубин,⁴⁸
Бири онинг ўринг⁴⁹ сут, шахди⁵⁰ шакар эрдиё.
Расул хамр олмади, ангубинга боқмади,
Икки қадахни олди, расул ичиб қондиё.

Тўрт тўн келди расула: сориг, яшил, қизил, оқ,
Сориг, қизилни қўйди, ёшил, оқни олдиё.
“Пайғамбарлар тўнидир, яхши қилдинг”, — тедиё,
Расул айди: “Эй амин,⁵¹ ажабдурур бу мушқил,
Соғдин–сўлдин келгон ун на ундур ул?” — тедиё.

“Соғ қўлингда дунёди, сани олдаин теди,
Яхши қилдинг боқмадинг, уммат хароб эрдиё.
Сўл ёнингдан келган ун жухуд эрди ул малъун,
Илтифотин қилмадинг, маҳрум бўлиб қолдиё”.

⁴⁵ хоса – махсус, айрим табақадаги, мўътабар, яқин.

⁴⁶ таҳсин – офарин айтиш, маъқуллаш, мақташ.

⁴⁷ хамр – май.

⁴⁸ ангубин – асал.

⁴⁹ ўринг – оқ.

⁵⁰ шахд – асал, бол.

⁵¹ амин – сақловчи, ишловчи.

Расул бу сўзни эшитди, мушкуллари ҳал бўлди,
Кўзни юмуб очкунча масжиди Ақсоға* кирдиё.
Ақсо масжидга кирди, пайғамбарларни кўрди,
Барча тутубон иззат, қўпуб салом қилдиё.

Расул алайкум олди, барча бирла кўрушди,
Бори гамом тўлун ой, ёруб ани турдиё.
Уч юз ўн уч мурсаллар, тўрт минг тўрт юз набилар,
“Сафиюлло* сиздурсиз, кечинг имом”, — тедиё.

Одам Мусоға боқди, “Қачон раводур, — теди, —
Мустафонинг қотинда бизга кечмак”, — тедиё.
Расул имомлик қилди, пайғамбарлар саф тортди,
Ҳақ қуллигин қилибон, борча омин тедиё.

Орқа меҳробға берди, пайғамбарларга боқди,
Расул дуо қилибон, барча омин тедиё.
Дуо қилибон кўпди, хужра бошига келди,
Нурдин нарбон урилди, расул ошиб бордиё.

Аввалғи кўкка етди, фаришталарни кўрди,
Гуруҳ–гуруҳ келубон, туруб салом қилдиё.
Иккинчи кўкка етди, фаришталарни кўрди,
Барча қарши келибон, туруб салом қилдиё.

Учинчи кўкка ошди, кўркли хурусни⁵² кўрди,
Ўшал хурусни кўруб, Жаброилдан сўрдиё.
Амин айди: “Хурусдир, вақтин сақлаб турибдир,
Мунда эса бу хурус, онда айтур”, – тедиё.

Тўртунчи кўкка ошти, Исо расулни кўрди,
Исо ўтру⁵³ юрубон, туруб салом қилдиё.
Расул алигин олди, Байтул– маъмурни* кўрди,
Ҳақ қуллигин қилубон, панду насиҳат қилдиё.

Бешинчи кўкка ошти, Мусо расулни кўрди,
Мусо илгари чиқиб, салом қилиб турдиё.
Мусо айтди: “Ё Аҳмад, дархост⁵⁴ қилгайсан уммат,
Соқит қилғил намозни умматингдин”, — тедиё.

Олтинчи кўкка ошти, фаришталарни кўрди,

⁵² хурус – хўроз.

⁵³ ўтру – қарши, пешвоз.

⁵⁴ дархост – сўраш, талаб.

Танинда бош йўқ эрди, тонг ажойиб қолдиё.
Еттинчи кўкка ошти, фаришталарни кўрди,
Қиёсини билмади, замон қарор қилдиё.

Ками онинг қиёмда,⁵⁵ ками онинг рукуъда,⁵⁶
Ками онинг сужудда, раббул аъло тедиё.
Расул юқори боқди, Аршни* ҳавода кўрди,
Етти минг бу дунёча, тонг ажойиб қолдиё.

Расул юқори боқди, кўзи Аршга тушди,
Мустафонинг оғзига бир нимарса томдиё.
Болдин эрди сучукроқ, қордин эрди савуғроқ,
Уч юз олтмиш тамурин ёрубон турдиё.

Ҳақдин нидо айтилди: “Аршга қадам бос”, — теди,
Ҳабибуллоҳ ўлтуруб “Наълин⁵⁷ тортай”, — тедиё.
Ёрлиғ юборди Саттор*: “Наълин тортмағил зинҳор,
Наълин бирла бос қадам, гардинг қолсун”, — тедиё.

Расул наълин тортмади, Аршга қадам босди,
Ҳақдин нидо етилди: “Тез юргил!”, — тедиё.
Аршдин ўтубон борди, Сидра* мақомига етди,
Сидра мақомидин ўтуб, Уфқ* мақомига етдиё.

Сидра мақомин ўтди, Уфқ мақомига етди,
Қайтиб онда Жаброил уқуш узр қилдиё.
“Маним мақомим Уфқ, мундин ортиқ манзил йўқ,
Аё расул, билгил ўқ, парим куяр”, — тедиё.

Рафраф* энубон келди, расул Рафрафга ошди,
Сонсиз минг ҳижоб кечди, ломаконга⁵⁸ етдиё.
Кўргил Худонинг сунъин, меҳмон қилур расулин,
Таҳиййоту⁵⁹ саломин Мустафога тедиё.

Расул ақлига келди, тезгин алик олди,
Икки илкин кўтариб, шукр қилиб турдиё.
Ҳақдин нидо айтилди: “На келтурдинг?— деб айди,
Дўст–дўстига келурда холи келмас”, — тедиё.

⁵⁵ қиём – туриш, намозда тик туриш ҳолати.

⁵⁶ рукуъ – эгилиш, намозда эгилиб туриш.

⁵⁷ наъл – 1. Тақа. 2. Кафш, этик.

⁵⁸ ломакон – 1. Муқим ери йўқ, мақонсиз. 2. Тангри.

⁵⁹ таҳиййот – табриклаш, салом бериш.

Расул айди: “Ё Саттор*, раҳм қилғучи Гаффор,*
Ман нимарса келтурдим, йўқдир санда, — тедиё.—
Тўрт нимарса келтурдим, йўқтир санинг ганжингда:
Журм,⁶⁰ ҳожат, йўқсизлик, тўртунчи ёзиқ”, — тедиё.

“Ўнг кўлимда ниёзим,⁶¹ сўл кўлимда ҳожатим,
Умнатларим гуноҳин кечру бергил”, — тедиё.
Айтур: “Расул, тилагил, бу дам ҳожат вақтидур,
Не ҳожатким тиласанг, қабул қилай”, — тедиё.

Расул айтур: “Тиларман, умнатларим кўлларман,
Осий умнат ёзуқин авф қилгил, — тедиё. —
Анбиёлар сарвари, авлиёларнинг фахри,
Икки олам чироғи, кел, марҳабо”, — тедиё.

“Жумла дарёларни ман шаҳду шакар яратдим,
Қайдаким сан истасанг, онда борсун, — тедиё.—
Барча дарахтларни ман гулу маржон яратдим,
Қайдаким сан тиласанг, мева бўлсун, — тедиё. —

Аё дўстум Муҳаммад, неча ойғайсан умнат,
Умнатларнинг ёзуқин кечру бердим, — тедиё. —
“Лавлока ламо халақтул афлок”* тедим ман санга,
Икки олам чироғи ҳабибим сан, — тедиё. —

Бу дунёву ул дунё дўтлуғумга яратдим,
Аросатнинг кунинда ризосининг”, — тедиё. —
Раҳмат хильатин⁶² кийди, мағфират тожин урди,
Расуллулло севинди, ҳазратидин ёндиё.

Сўл кўлига урилди, етти тамуғни кўрди,
Ҳар бири гукраб мавж урса, ўти сачрар эрдиё.
Ҳар бир тамуғ ичинда фаришталарни кўрди,
Ўтдин гурзилар олиб, ёндирирлар эрдиё.

Қаро эрди юзлари, чоғир эрди кўзлари,
Ёрим онинг танлари, қордин савуқ эрдиё.
Бир гуруҳни тутубон, ўтдин сандол олубон,
Иринларин кесубон, азоб қилур эрдиё.

Бир гуруҳни тутубон, ўтдин чангаллар уруб,

⁶⁰ журм – гуноҳ, жиноят.

⁶¹ ниёз – ҳожат, зарурат.

⁶² хильат – тўн, мукофот тариқасида бериладиган уст кийим.

Тилларини энгсадин тортатурур эрдиё.
Бир гуруҳни тутубон эмчакиндин осибон,
Бир гуруҳнинг буйнинда ўтдин гуллар эрдиё.

Ҳовиянинг (?) ичинда икки кимарса кўрди,
Кенду ото—оноси тонг ажойиб қолдилар.
Ўтдин наълин киубон, қитрондин ҳам тўнлари,
Йиғлаб расулни кўруб, кўб зорлиқлар қилдиё.

“Бизни ўтда кўймагил, ҳазратиндин тилагил,
Маҳрум кўюб кетмагил, аё фарзанд”, — тедиё.
Расул бу сўзни эшитди, кўнгли юлоқ(?) оғриди,
Ҳақдин нидо келди: “Бирни севгил”, — тедиё.

Расул булардин ўтди, ўнг кўлига урилди,
Саккиз учмох кўринди, шодмонлиқлар бўлдиё.
Учмох тобо юруду, хурлар ҳам қаршу келди,
Мустафонинг бошига дурри маржон сочдиё.

Расул учмохга кирди, кўзи аларни кўрди,
Тўрт ариқни кўрубон, анго боқиб турдиё.
Бирининг сув эрди, бирининг ангубин,
Бирининг ўринг сут шаҳду шакар эрдиё.

Бирининг кофурдин,⁶³ кўпичлари (?) зумуррад,
Тахти онинг анбардин, кўшки нурдин эрдиё.
Ҳар бир учмох ичинда алвон—алвон кўшқлар,
Ҳар бир кўшқ ичинда етмиш минг хур эрдиё.

Муълун учун Буроқлар, Фирдавс ўтини ўтлар,
Кавсар суйини сувлар, жавлон қилур эрдиё.
Расул булардин ўтди, мақомига урулди,
Макка шаҳри ичига инибони⁶⁴ келдиё.

Расул инубон келди, уқуш узрлар қулди,
Буроқ тизгинин тутуб, қайтубон кетдиё.
Расул хужрага кирди, кенду ўрнига кечди,
Расулнинг ётқон ўрни ҳануз исиг эрдиё.

Субҳ ўлди, тонг отди, расул масжидга кирди,
Расул розини айди, барча балле тедиё.

⁶³ кофур – камфара, хушбўй ва оқ рангли модда.

⁶⁴ шу сўз инуб ёниб бўлса керак.

Барча балле тедилар, мутеъ бўлиб турдилар,
Бут макон мунофиқлар юзи қаро бўлдиё.

Абдулло ибн Аббос суол қилди расулдин:
“Кўрдунгузму дийдорин?” Расул “бале” тедиё.
Расул меърожин эшит, кенди иймонинг ёрут,
Зоҳир, ботининг орит, нури сафо келдиё.
Қул Сулаймон хуш айди, расул меърожин ёйди,
Расул меърожин айтиб, дўстига ёдгор қўйдиё.

Адиб Аҳмад Югнакий (XII–XIII асрлар)

Адабиётимиз тарихида Адиб Аҳмад номи билан из қолдирган бу ўзига хос шоирнинг ҳаёти саналари маълум эмас. Шунинг учун илмда унинг асари тил хусусиятлари ва айрим тарихий номлардан келиб чиқиб, XII–XIII асрларда яшагани ҳақида бир тўхтамга келингани ҳолда, шоирни Имом Аъзамга замондош сифатида кўрсатувчи талқинлар ҳам мавжуд. Фарғона водийсининг Йўғноқ қишлоғида туғилган, “Ҳибат–ул–ҳақойиқ” (Ҳақиқат совғалари) номли бизгача етиб келган ягона асарини Фарғона ҳукмдори, Қорахонийлар сулоласига мансуб Дод Спoҳсолор бек Ҳабашийга бағишлаган.

Адиб Аҳмад Югнакийга Алишер Навоий катта ҳурмат билдириб, уни “Насойим–ул–муҳаббат” асарида таърифлаб кўрсатган.* Асарнинг бизгача сақланган араб ва эски уйғур–турк ёзувидаги кўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, XV асрда кўчирилган, бу нусхалар Истамбудда сақланади. Панд–насихат руҳидаги дoston номи билан адабиёт тарихига кирган ушбу асар XVI бобдан иборат. Бу асар исломий адабиётнинг намунаси ҳисобланиб, унда Қуръони каримдаги оятлар ва Ҳадиси шариф ҳикматларининг бадий шаклдаги шарҳи берилган. Шу билан бирга илм манфаати, илм ўрганиш тўғрисида Пайғамбаримиз (САВ) айтганлари, тил маданияти каби масалалар акс этган.

“Ҳибат–ул –ҳақойиқ“

Бисмиллаҳи–р раҳмани–р раҳийми

1. Илаҳий уқуш ҳамл айур–мэн сэнга,
Сэнинг раҳматингтын умар–мэн анга.
[Эй Тангрим, сенга кўп ҳамду сано айтаман, энг олдин сенинг раҳматингдан умидворман.]
2. Санаму айугай саза бу тилим,
Унарча айайын йары бэр мэнга.
[Бу гуноҳкор тилим сано айта оладими, юкуниб сўзлайин, менга кўмак бер.]
3. Сэнинг барлығынгга тануғлуғ бэрур,
Жумат жанвар учқан йугурган нэнга.
[Жонли, жонсиз табиат, учадиган ва югурадиган нарсалар сенинг борлигингга гувоҳлик берур.]
4. Сэнинг барлығынгга далил арқаған,
Билур бир нэнг ичра далиллар мынга.
[Бир нарса ичида сенинг борлигингни исботлайдиган далиллар минглаб топилади.]
**Фаъийю кулли йануйин лаҳу аййа тадулу аъла
аннаҳу воҳидун**
[Кенгайиш, қисқариш, ўзгариш ва дунёнинг бирлиги ҳақида]
5. Йоқ эрдим йараттынг йана йоқ қылыб,
Икинч бар қылуғ–сэн муқыр–мэн мунга.
[Йўқ эдим, яратдинг, яна йўқ қилиб, қайтадан (иккинчи) вужудга келтирасан, бунга иқрорман.]
6. Айа шак йолыда йэлигли узун,
Кэл отгин озун йул олумтин анга.
[Эй, шак–шубҳа йўлида кун кечирувчи, уйғон, ўлимдан олдин ўзингни ўтдан (жаҳолатдан) торт.]
7. Йаратты уғаным тунун кундузун,
Отуб бир–бирига йурур онг сонга.
[Тангрим тунни, кундузни яратди, у шарқдан ғарбга томон ўтиб, бири–бири билан алмашилиб туради.]
8. Тунатур тунунгни кунун кэтариб,
Тунунг кэтариб баз йарутур танга.
[Тунингни кундузга, кундузингни тунга ўзгартириб яна тонг отдира беради.]
**Қама қалаллаҳу таъала йухрижул ҳайа минал
Майти ва йухрижул майта минал ҳайи**
[Ўлик ва тирикнинг алмашилиши ҳақида]
9. Олуктин тирик ҳам тириктин олук,
Чықарур корар–сэн муны кээ анга.

- [Буни яхши англа, кўрасан, тирикдан ўлик, ўликдан тирик яратади.]
10. Бу қудрат изиси улуг бир байат,
Олуқларни тиргузмак асан анга.
[Бу улуг қудрат эгаси ягона (танҳо) Тангридир, ўликларни тирилтирмоқ унга осондир.]
Фи наътил наббийи аълайҳиссалам
[Пайғамбарнинг мадҳи ҳақида]
11. Эшит эмди қач байт ҳабиб фазлытын,
Уқуш ҳуш йэтитиб сузумни анга.
[Энди, Ҳабиб (Пайғамбар) фазли ҳақида бир қанча байт эшит, ақлу ҳушингни йиғиб, сўзларингни англа.]
12. Ол ол халқда йиги киши қутлығы,
Туратмишда йоқ бил анга туш тэнга.
[У эл орасида яхши кишиларнинг қутлисидир, яратилган (пайғамбар)лар ичида унга тенг келувчи (киши) йўқдир.]
13. Расуллар орунг йуз ол ол йузра кун,
Йа англар қызыл мэнг бу энга мэнга.
[Расуллар (қизил) порлоқ юзлидирлар, у юздаги куёш ёки уларнинг қизил юзи бетга нур берувчи манбадир.]
14. Анынг мадҳи бирла татыр бу тилим,
Анынг йады бирла шакар шахд анга.
[Унинг мадҳи билан тилим чучийди, унинг ёди (тилимга) шакар ва асал бағишлайди.]
15. Бу кун тэксу(в) мэнтин доруд ол йарын,
Элик туттачымға эгирса мунга.
[Ўша кунга етказса (айлантурса), қиёматда шафоат қўлини узатувчимга бу кун (мендан) дурудлар¹ бўлсин.]
Фимадҳис саҳабатил арбаъати ризванул лаҳи
алайҳим ажмаъин
[Тўрт халифанинг мадҳи ҳақида]
16. Йэма торт эшинга этур–мэн салам,
Улартын усанмақ қачан ол мэнга.
[Яна тўрт халифага салом айтаман, улардан ўзимни ҳеч қачон четда тутмасман.]
17. Садиқ бирла Фаруқ учунч Зайн — нурин,
Али тортиланч ол эриксик тонга.
[Содиқ* билан Форук,* учинчиси Зайн–нуриндир.* Али тўртинчисидир, кўркмас баҳодирдир.]
18. Ким эрса бу торт эшка бад этиқад,
Тутар эрса мынг лаън этур–мэн анга.

¹ дуруд – ҳамд, сано.

[Бу түрт халифага кимнинг эътиқоди ёмон бўлса, унга минг лаънат айтаман.]

19. Илаҳий кэчурган изимсан кэчур,

Нэча ма хаталық кул эрсам сэнга.

[Эй, Тангрим, кўп хатога йўл кўйган кулинг бўлсам ҳам, кечириб келган эгамсан, кечир.]

20. Мэнга болса фазлынг қутулды озум,

Агар болса адлынг қатығлык мэнга.

[Фазилатинг, адолатинг менга насиб бўлса, бошимга тушган қийинчиликдан қутулиш учун етарлидир.]

**Фи мадҳин амирил ажалин Даду Сипаҳсалару Бэк
аълайхиррахмати валгафрану**

[Улуғ амир Дод Споҳсолар бек тангри ёрлақагурнинг мадҳи*]

21. Айа тил турат мадҳ отунгил қаны,

Мэн артут қылайын шаҳымга ани.

[Эй тил, мадҳ қил, қани баён эт, мен уни шоҳимга совға қиламан.]

22. Шаҳым мадҳы бирла бэзадим китаб,

Оқуғлы кишининг сэвунсун жаны.

[Ўқимишли кишининг руҳи севинсин, деб шоҳим мадҳи учун китоб бегадим (ёздим).]

23. Ога билмас эрга ога огратур,

Анынг бирры жуды бадий эҳсаны.

[Йўл-йўриқ билмас кишига билим ўргатади, йўл кўрсатади, унинг вужуди эҳсонга тўла, ҳиммати баланддир.]

24. Ол ол ақл, уқуц, хуш хирадқа макан,

Билик маъданы ҳам фазилат қаны.

[У ақл, хуш, яхши хислат маконидир, билим манбаи ҳам фазилат конидир.]

25. Симактин эдизрак тутар ҳиммат ол,

Саҳаси мукарим йигка дарманы.

[Симақ юлдуздан* баландроқ ҳимматга эга, унинг саховати етук дардга дармондир.]

26. Рабийатқа мушфиқ салимтын ҳалим,

Валэкин бушарда шарра арсланы.

[Раиятга (халққа, деҳқонларга) шафқатли, яхши муомалалидир ғазаб қилганда, арслон кабидир.]

27. Салабат ичинда Умар тэк жуван,

Саҳават, самақат тутар Усманы.

[Саловат,² қувват соҳасида Умардек ёш (кучлидир), саховат бобид эса Усмондек юқоридир.]

¹ саловат – кучли, забардаст.

28. Тэтикликда кэндув айазтын озук,

Дад инсаф тутар чин Ануширвани.

[Унинг тетиклиги, сезгирлиги аёз(фазо)дан юксақдир, инсоф ва додга етишда Нуширвондек* адолатлидир.]

29. Анынг бахшишындын булут оптанур,

Бу созни бутун чин тутар тушманы.

[Унинг саховатидан булутлар уялур, душмани эса унинг бу хислатларига аминдир.]

30. Айа шаҳым эртамларин санағын,

Санурму эзиз кум ушақ таш саны.

[Эй, шоҳим фазилатларининг саноғи кум, тош уюми каби унинг ҳисобига етиб бўладими?!]

31. Сийасат рийасат, кэйасат карам,

Сайадат ула адл эшит уқ, муны.

[Сийасат, бошқарув ва раҳбарлик ишларида (сен адолат билан) йўл кўрсат, буни эшит, тингла.]

32. Йана мажд мурувват, футувват уған,

Ата қылды шаҳымға бу жумланы.

[Яна (ҳар ишга қодир) мурувватли, саховатли улуг Тангри бу барча хислатларни шоҳимга ато қилди.]

33. Окуш аз теб аймас бэзизлар тэнгиз,

Булут ҳадйа қылса ушақ қатраны.

[Агар булут (бир) заррача томчи сувни ҳадя қилса, денгиз оз демай тўлқинлана беради.]

34. Тэнгизтин каримрак шаҳым мынг қата,

Қабул қылса тан йоқ бу аз ҳадйаны.

[Денгиздан минг қайта шоҳим улутроқ бу озгина (арзимас) ҳадяни қабул қилса ажаб эмас (деб умид қиламан.)]

Мужиби таълифин ҳаза китаби ва муқтази

Бу китобнинг ёзилиш сабаби ва зарурати ҳақида

35. Дад Испаҳсалар бэк учун бу китаб,

Чықартым ачунда аты қалсув тэб.

[Дунёда номи қолсин, деб Споҳсолар бек учун бу китобни ёздим.]

36. Китабымни корган эшитган киши,

Шаҳымға дуъа бирла йад қылсу тэб.

[Китобимни ўқиган, кўрган, эшитган киши шоҳимга дуо ўқиб, уни ёд қилсин, деб (ёздим).]

37. Кэзинги кэлигли кишилар ара,

Анынг зикри тансуқ эзиз қалсу тэб.

[Келгуси авлодлар (кишилар) учун унинг номи мангу эсдалик бўлсин деб (ёздим).]

38. Анынг вудди (вирды) бирла конгуллар толуб,

Анынг йады бирла ачун толсу тэб.

[Унинг муҳаббати билан кўнгиллар тўлиб, ёди билан дунё тўлсин деб (ёздим).]

39. Бэзадим китабы маваиз масал,
Бақўғлы, оқўғлы асығ алсу тэб.

[Ўқимишли, саводли (кишилар) ундан фойдалансин, деб қўлланма учун китоб бегадим (ёздим).]

40. Бэлак эттим аны шаҳымға мэн–оқ,
Ҳавадарлығымны тугал билсу тэб.

[Муҳаббатимни яхши (тугал) билсин, деб буни шоҳимға тортиқ қилдим.]

**Аннавбул аввалу фиманфаъатил илми ва
мазратил жаҳили**

[Илм манфаати, жаҳолат зарари ҳақида]

41. Биликтин айур–мэн созумға ула,
Биликликка йа дост озунгни ула.

[Билим ҳақида сўзлайман, сўзимға қулоқ сол, эй дўст, илмли кишига ўзингни яқин тут.]

42. Билик бирла билнур саъадат йолы,
Билик бил саъадат йолыны була.

[Билим билан саодат йўли очилади, (шунга кўра) илмли бўл, бахт йўлини изла.]

43. Баҳалық динар ол биликлик киши,
Бу жаҳил биликсиз баҳасыз биши.

[Билимли киши баҳолик динордир, илмсиз жоҳил киши қимматсиз емишдир (мевадир).]

44. Биликлик, биликсиз қачан тэнг болур,
Биликлик тиши эр жаҳыл эр тиши.

[Илмли киши билан илмсиз одам қачон тенг бўлади, билимли хотин киши — эр кишидир, билимсиз эркак — хотин кишидир.]

45. Сонгакка йилик тэк эранга билик,
Эран корки ақл ол сонгакнинг йилик.

[Сўнгакда илик бўлиши лозим эканлиги каби эр кишига билим керақдир, эр кишининг кўрки ақлдир, сўнгакнинг кўрки эса илиқдир.]

46. Биликсиз йиликсиз сонгак тэк халы,
Йиликсиз сонгакка сунулмас элик.

[Илмсиз иликсиз сўнгак каби бўшдир, иликсиз сўнгакка эса қўл урилмайди.]

47. Билик билти болты эран бэлгулук,
Биликсиз тирикла йитук коргулук.

[Илмли кишиларнинг (номи) машҳур бўлди, билимсиз (кишилар) эса тириклайин ўлди ҳисоб ва бу унга кўргуликдир.]

48. Биликлик эр олти аты олмати,
Биликсиз эсан эркан аты олук.

[Билимли киши ўлса ҳам, унинг номи ўчмайди, илмсиз кишининг ўзи ҳаёт бўлса ҳам, оти ўликдир.]

49. Биликлик биринга биликсиз мынғын,

Тэнакли тэнгади биликнинг тэнгин.

[Билимлининг бири билимсизнинг мингига тенг, илмли кишилар илм-маърифатнинг қадрига етади.]

50. Бақа коргил эмти уқа сынаёу.

Нэ нэнг бар биликтин асығлық онгин.

[Энди ўзинг синаб, уқиб, боқиб кўр, билимдан фойдалироқ қандай нарса бор.]

51. Билик бирла алим йуқар йуқлады,

Биликни биликсиз узун нэ қылулур.

[Билим билан олим юқорига кўтарилади, илмсизлик эса кишини тубанлаштиради.]

52. Билик бил усанма бил ол ҳақ расул,

Билик кимда эрса сиз арқан дэди.

Билимли бўл, ҳеч қачон эринма, ҳақ Расул (Пайғамбар), ким илмли бўлса, уни сиз мақтанг (қидиринг), деб айтди.]

Ва залика қавлаҳи Алайҳиссалом утлубул иълма

валав биссин

[Илм ўрганиш ҳақида алайҳиссаломнинг айтганлари]

53. Биликлик биликни эдраган болур,

Билик татғын эй дост биликлик билур.

[Билимли киши илмни фарқлайди, эй дўст, илм қадрини маърифатли одам билади.]

54. Билик билдурул эрга билик қадрыны,

Биликни биликсиз узун нэ қылулур.

[Илмнинг қадрини кишига билим билдиради, маърифатни нодон, тубан киши нима қилади.]

55. Биликсизга ҳақ соз татықсыз эрул,

Анга панд насиҳат асығсыз эрул.

[Илмсизга тўғри сўз маънисиздир, унга ўғит-насиҳат фойдасиздир.]

56. Нэ турлук арықсыз арыл йув дэса,

Жаҳыл йуб арымас арығсыз эрул.

[Турли ювиқсизларга (ифлос кишиларга) ювин деб буюрилса тоза бўлулур, аммо жоҳил қанча ювинмасин, пок бўлмайди.]

Қала расулуллаҳи саллаллаҳу аълайҳи васаллама

ма аъзза аллаҳу йужаҳлу қатта садақа расулуллаҳи

[Тангрининг мўъжизалари, жоҳилликдан тийилиш, худонинг расулига содиқ бўлиш ҳақида пайғамбар алайҳиссаломнинг айтган сўзлари]

57. Биликлик киши кор билур иш озин,

Билиб этар ишни окунмас кэндин.

[Билимли киши ўз ишини билиб қилади, билиб қилган ишига кейин ўкинмайди.]

58. Нэ турлуг иш эрса биликсиз оны,
Окунч ол анга йоқ онг анда азын.

[Турли ишлар юз берса, билимсиз наздида ўнг кўринади, (бу) унга ташвиш, бундан бошқа чора (ўнг нарса) йўқ.]

59. Биликлик кэраклик созинг созлайур,
Кэраксиз созини комуб кизлайур.

[Билимли киши керакли сўзни сўзлайди, кераксиз сўзни кўмиб яширади.]

60. Биликсиз нэ эрса айур уқматын,
Анынг оз тили оз башыны йэйур.

[Илмсиз киши нима гапирса, нодонлиги сабабли сўзлайди, шунинг учун унинг тили ўз бошини ейди.]

61. Билик бирла билнур тураткан изи,
Биликсизлик ичра хайир йоқ дэди.

[Яратган Тангри илм билан танилади, илмсизлик яхшилиқ келтирмайди, деган (гап бор).]

62. Билик билмагандин бир анча бузун,
Оз элгин бут этиб изим бу тэди.

[Кўп кишилар илмсизликдан ўз қўлини бут қилиб, Тангрим бу, деди.]

63. Биликлик сози панд–насихат адаб,
Биликликни огди ажам ҳам араб.

[Билимли кишининг сўзи ўғит–насихат, одобдир, шунинг учун илмиларни араб, Ажам* олқишлади.]

64. Таварсызқа билги туганмас тавар,
Ҳисабсызқа билги йарылмас ҳисаб.

[Молсиз фақир кишига унинг илми туганмас бойликдир, ҳисобсизга унинг билими ечилмас (очилмас) ҳисобдир.]

**Аннавьуссани хифзиллисани ва саъи адабиҳа ва
русумиҳа**

[Тилни тийиш ва одоб–ахлоқ ҳақида]

65. Эшитгил биликлик нэгу тэб айур,
Адаблар башы тил кузазмак турур.

[Илмли киши нималарни сўзлайди, сен унга кулоқ сол, одоблар боши тилдир, уни тиймоқ зарур.]

66. Тилинг бэкта тутғыл тилинг сынмасун,
Қалы чықсабэкта тишингни сыйур.

[Тилингни тий, тут, тишинг синмасин, агар сўзлаб юборсанг, (тилинг) чиқиб қолса, тишингни синдиради.]

67. Саныб созлаган эр сози соз сағы,

Окуш йангшаған тил ай алмас йағы.

[Ўйлаб сўзлаган кишининг сўзи тўғридир, ўринсиз кўп вайсаган тил (тингламас) аямайдиган ёвдир.]

68. Созунг бушлуғ эзма (эсма) йыға тут тилинг,

Йэтар башқа бир кун бу тил бушлуғы.

[Сўзинг аччиқ, эзма тилингни тийиб тут, аччиқ (эрк берилган) тил бир куни бошингга етади.]

69. Ҳирадлуқму (а) болур тили буш киши,

Тэлим башны йэди бу тил соз бушы.

[Тили аччиқ кишининг ақли етук бўладими? Тил ва сўз заҳари кўп кишиларнинг бошини еди.]

70. Очуктурма эрни тилинг бил бу тил,

Башақ турса бутмас бутар оқ башы.

[Кишини ўчакиштирма, (унинг) тилини бил, бу тил яраласа, тузалмайди, ўқ жароҳати эса битиб кетади.]

Жараҳатус сиҳами лаҳат тийаму ва ла йалсаму ма жараҳиллисани

[Ақлдан озиш, тил жароҳати ва уни тийиш ҳақида]

71. Сафиҳ эр тили оз башы душманы,

Тилиндин токулди тэлим эр қаны.

[Аҳмоқ кишининг тили ўзига душман, кўп кишиларнинг қони тили туфайли тўкилди.]

72. Оқуш созлаганда оқунган тэлим,

Тилин бэклаганда оқунган қаны.

[Кўп сўзлаганлар ичида ўкинган кўпдир, тилни тийганлар орасида ўкинган борми, қани?]

73. Нэким кэлса эрга тилитин кэлур,

Бу тилтин ким эзгу ким ақыр болур.

[Киши бошига тушган ҳар қандай иш унинг тили туфайли содир бўлади, бу тил сабабли, айримлар яхшилик, баъзилар ҳурмат кўради.]

74. Эшит бут бу созга қамуғ тэнг—да тэнг,

Қозуб тилга йукнуб тазарру қылур.

[Бу сўз (ўғит—насиҳат) барчага тенг, (улар сўзни) тилга жо қилиб юкинадилар, мулойимлик қиладилар.]

75. Кузазгил тил(инг)ни кэл аз қыл созунг,

Кузазилса бу тил кузазлур озунг.

[Тилингни тий, сўзингни қисқа қил, бу тил тийилса, ўзинг ҳам сақланасан.]

76. Расул эрни отқа йузин атқучы,

Тил ол тэди йығ тил йул оттын озунг.

[Расул, кишини ўтга (юзи билан) ташловчи (тилдир), деб айтди, шунинг учун тилингни тий, ўзингни ўтдан торт.]

77. Ики (эки) нэнг бирикса би эрда қалы,

Буканди ол эрга мурувват йолы.

- [Бир кишида икки нарса юз берса, у кишига мурувват йўли ёпилди.]
78. Бир ол йаншар эрса кэраксиз созин,
Икинч йалған эрса ол эрнинг тили.
[Бехуда сўзлар билан бир йўл алжираса, иккинчидан, бу кишининг сўзлари ёлгон бўлса...(ундай)]
79. Тили йалған эртин йырақ тур тэз—а,
Кэчур сэн—ма умрунг конилик уза.
[Ёлгончи кишидан тезликда ўзингни узоқ тут, сен умрингни тўғрилиқ билан кечир.]
80. Ағыз тил бэзаги кони соз турур,
Кони созла созни (тилингги) дилингги бэза.
[Оғиз ва тилнинг беаги тўғри сўздир, сўзни тўғри сўзла, (дилингги) тилингги беа.]
81. Кони соз асал тэк бу йалған басал,
Басал йэб ачйтма ағыз йэ асал.
[Тўғри сўз асал кабидир, ёлгон (сўз) саримсоқ пиёздир, саримсоқ пиёз еб, оғизни ачитмай, асал егин.]
82. Йа йалған соз йигтэк кони соз шифа,
Бу бир соз озағы урулмыш масал.
[Ёлгон сўз касаллик кабидир, чин сўз шифодир, бу сўз тўғрисида (қадимда) шундай масал тўқилған.]
83. Кони бол кони қыл атынг кони,
Кони тэйу билсун халайық сэни.
[Тўғри бўл, тўғри иш қил, тўғри деб ном чиқар, халойиқ сени тўғри деб билсин.]
84. Конилик тоның кэй қойуб эгрилик,
Кэзим тон толусы конилик тони.
[Тўғрилиқ тўнини кий, эгрилик тўнини еч, киядиган (кийим) тўннинг яхшиси тўғрилиқ тўнидир.]
85. Қатығ қизла разинг киши билмасун,
Созунггин озунга оқунч кэлмасун.
[Сирингни маҳкам тут, (уни) киши билмасин, сўзингдан ўзингга ўкинч (пушаймон) келмасин.]
86. Қамуғ йашру ишинг болуб ашкара,
Бу корган эшиткан сэнга кулмасун.
[Барча яширин ишларинг ошкора бўлиб, кўрган, эшитган (кишилар) сэнга кулмасин.]
87. Эшим тэб ынаныб сыр айма сақын,
Нэча ма ынанчылық эш эрса йақын.
[Дўстим деб ишониб, сир айтма, эҳтиёт бўл, гарчи қанчалик яқин, ишончли дўстинг бўлса ҳам.]
88. Сэриб сэнда разынг синиб турмаса,
Сэрурму эшинг—да муны кэз сақын.

[Сиринг (розинг) ўзингда сақланиб, сингиб турмагач, у дўстингда сақланмайди, буни яхши (ўйлаб кўр) сақла.]

Аннавьуссалису фи тақаллибид дунйа ва тағаййири аҳвалиҳа

[Дунёнинг ўзгариб туриши ҳақида]

89. Бу ачун рабат ол тушуб кочгулук,
Рабатқа тушугли тушар кочгулук.

[Бу дунё кўниб, яна кетадиган роботдир, бу роботга тушиб, ўтувчилар кўниб кета беради.]

90. Онг арқыш озады қопуб йол тутуб,
Оны қопмыш арқыш нэча кочгулук.

[Олдинги карвон йўл босиб ўтиб кетди, (шу) олдинги карвон неча манзилдан (босиб) ўтди.]

91. Бу дунйа сонгыда йугурмак нэча,
Хасис нэнгтин отру (у) тэб озунг куча.

[Бу дунё (бойлиги) орқасидан қанча (кишилар) югурмоқда, хасис ҳам нарса (бойлик) фойдали деб ўзини қийнайди (Ўзига зўр беради).]

92. Нэлуқ малға мунча конгул бағламақ,
Бу мал кэлса арта барур баз кэча.

[Бунча ҳам молга кўнгил кўймоқ не керак, бу бойлик келса кўпаяди, озады ва йўқ бўлади.]

93. Конгултин чықарқыл тавар суқлуқын,
Кэзим бирла тэб тут қарын тоқлуқын.

[Кўнгилдан молга бўлган суқликни чықар, фақат кийим билан қорин тўқлигини кўзла.]

94. Бу байлық чығайлық азуқ йоқлуғы,
Чығайлық тэб айма азуқ йоқлуғын.

[Бойлик, камбағаллик емиш — озуқ (бор) йўқлигидир, (аслида) озик (мол–мулк) йўқлигини қашшоқлик деб айтма.]

95. Бу дунйа нэнгинтин нэгу кэзгулук,
Ро артуқ тилама вабал йутгулук.

[Бу дунё бойлигидан егулик, кийгулик бўлса, етарли, ортиқча тилама, унинг ошиқчаси (зиён ва увол) оғирлик келтиради.]

96. Тарықлық тэб айды ачунны расул,
Тарықлықда қатлан тары эзгулук.

[Расул дунё ҳаётининг асоси экинзор (экинзордан пишиқ, яхшилиқ уруғини тер), деҳқончилик билан шуғулланган кишиларнинг озуқаси яхшиланади, деб айтди.]

97. Бақасыз эрур бу ачун лаззаты,
Кэчар йэл кэчар тэк маза муддаты.

[Бу дунё лаззати бевафо, унинг мазали кечган пайти елдек ўтиб кетади.]

98. Йигит қожа болур йаны эскирур,
Қави эрса қамлуқ қачар қуввати.

[Йигит қари бўлади, янги эскиради, (бели) қувватли бўлса, букилади, кучи кетади.]

99. Бу кун бар йарын йоқ бу дуня нэнги,
Мэнинг дэмишинг нэнг азынлар онги.

[Бу дунё бойлиги бугун бор бўлса, эртаси йўқ бўлади, сен меники деган нарсалар бировларга қолади (тусини ўзгартиради).]

100. Қамуғ толған эслур тугал эксил(й)ур,
Қамуғ абаданнынг хараб ол сонги.

[Барча тўлган нарсалар озаяди, емирилади, бутун обод ерлар оқибатда хароб бўлади.]

101. Нэча йэр бар эрды сығышмаз эри,
Эри барды қалды куруғ тэк йэри.

[Қанча обод ерлар бор эди, халқи сиғишмас эди, халқи йўқ бўлди, жойлари бўш, эгасиз бўлиб қолди.]

102. Нэча дана эрди нэча файласуф,
Қаны бу кун анлар мынгында бири.

[Қанчадан қанча доно, файласуфлар бор эди, энди уларнинг мингдан бири йўқ.]

103. Ачун кулчирар баз алин қаш чэтар,
Бир элкин тутуб шаҳд бири захр қатар.

[Дунё (гул тизади) кулдирур, яна қош ва манглайи билан хўмраяди; бир қўли билан бол тутса, иккинчи қўли билан заҳар қўшади.]

104. Асал татруб элкин тамағ татырыб,
Кэзинги қадаҳқа сунуб захр қатар.

[Қўли билан асал едириб, (лаззатлантириб) таом бериб, кейинги қадаҳга эса заҳар қўшиб ичиради.]

105. Сучун татын эрса ачыққа анун,
Бирин кэлса раҳат кэлур ранж онун.

[Ширинлик татисанг, ачиққа йўй, кишига бир йўл роҳат келса, орқасидан ўнлаб қийинчилик келади.]

106. Айа ранж қатығсыз сорур умгучы,
Бу ачун қачан ол умунчқа орун,

[Эй, умидворлар, ранж ва қийинчиликсиз (роҳат) истайсизлар, дунёда умид қачон амалга ошган?!]

107. Йилантэк бу ачун йылан оғлағу,
Йомаққа (йоқомаққа) йумшақ ичи бор ағу.

[Бу дунё оврайдиган илон кабидир, (уни) ювош, юмшоқ деб йўйсанг, ичи аччиқ ичимлик каби оғудир.]

108. Йылан йумшақ эркан йавуз фэъл тутар,
Йырақ турғу йумшақ тэб ыннанмағу.

[Илон юмшоқ, ювош бўлиб кўринса ҳам, ёмон феъллидир, ювош деб ишонмасдан, ундан узоқ туриш керак.]

109. Бу ачун кор эрга корумлук ташы,
Валэкии ичинда ҳазар нахуши.

[Бу дунё сиртдан кўрувчи кишига жуда кўркамдир, ички томони эса минглаб ёқимсиз нарсалардан иборат.]

110. Бақыб таш бэлакин коруб сэн мунга,
Конгул бағламақ бил хаталар башы.

[Дунёнинг кўрки, ташқи гўзаллигини кўриб, унга кўнгил кўймоқ (сенга) хатоликларнинг бошланишидир.]

Қалан набиййу саллаллаҳу алайҳиссалам хуббул дунйа раъсу кулли ҳатийатин

[Дунёга муҳаббат кўйиш хатоларнинг боши эканлиги ҳақида саллаллаҳу алайҳиссаломнинг айтганлари]

111. Ниқаб котрур ачун бирар йуз ачар,
Йазар қол қучар тэк йана тэрк қачар.

[Ниқоб кўтарилади, дунё юзини бир оз (баъзан) кўрсатади, гўё учмоқчидек бўлиб, кўлини очади ва яна қочади. (У)]

112. Йарынғы булут тэк йа туш тэк халы,
Дэрангсиз кэчар бахт ва қуш тэк учар.

[Ўткинчи кўклам (эрталабки) булутидек ё тушдек қуруқдир, бахт тўхтовсиз ўтади ва қушдек учиб юради.]

Аннавьур рабиъу фи биррис сахавати ва мазамматил бухли

[Саховат ва бахиллик оқибати ҳақида]

113. Айа дост биликлик йизин излагил,
Халы созласанг соз билиб созлагил.

[Эй, дўст, билимли киши изидан бор, агар сўзласанг, ўйлаб, билиб сўзлагин.]

114. Ахы эрни оггил огар эрса сэн,
Бахилға қатығ йа оқун кизлагил.

[Мақтасанг, сахий кишининг мадҳини қил, бахил кишига қаттиқ ёй ўқини (яшириб) сақлаб кўйгин.]

115. Қамуғ тил ахы эр санасин айур,
Ахылық қамуғ айб кирини йуйур.

[Ҳамманинг тили сахватли кишининг мадҳини қилади, сахийлик кишиларнинг барча камчиликларини ювиб кетади.]

116. Ахы бол санга соз соқунч кэлмасин,
Соқунч кэлгу йолны ахылық тийур.

[Сахий бўл, сенга лаънат келмасин, лаънат келтирадиган йўлни саховат беркитиб кўяди.]

117. Эгилмас конгулни ахы эр эгар,
Тэгилмас мурадқа ахы эр тэгар.

[Юмшамас кўнгилни сахий киши юмшатади, етиб бўлмайдиган мурудга сахий киши эриша олади.]

118. Бахиллықны қаны огар тил қайу,
Ахылықны ҳам хас тузу ҳақ огар.

[Бахилликни мақтовчи тил топилмас, сахийликни хос кишилар (аъёнлар) ва бутун халқ мақтайди.]

119. Ахы эр биликни йэта билди кор,
Анынг сатти малын сана алды кор.

[Сахий кишилар билимнинг қадрига ета билганини, шунинг учун бутун молини сотиб мақтов, олқиш олганини кўр.]

120. Тирилди уламсуз уламай болуб,
Ачунда ат эзгу козуб барды кор.

[Дунёда кишилар яхши ном қолдириб, шухрат билан унинг оти узоқ яшаб турганини кўр.]

121. Бахил йиғды зар сим ҳарамтин окуш,
Вабал котру барды узала сокуш.

[Бахил киши меҳнатсиз харом йўл билан кўп олтин, кумуш йиғди, натижада у дунёга вабол³ орттириб кетди.]

122. Улуш болды малы кишилар ара,
Бахил алды андын сокунчтин улуш.

[Унинг моли кишиларга тақсим бўлди, бахил эса (ундан) фақат сўкиш, лаънатгагина эга бўлди.]

123. Айа мал изиси ахы эзгу эр,
Байат бәрди эрса сэнга сэн—да бэр.

[Эй, яхши саховатли мол эгаси, сенга тангри берган бўлса, сен ҳам бер.]

124. Йирилган сокулган тэриб бэрмаган,
Алал бэрур эрсанг нэча тэрса тэр.

[Тўлиб—тошган ҳолда бойлик йиғиб, инъом бермаганлар, агар сен ҳалол (нарсадан) инъом қилиб турсанг, қанча (мол—дунё) йиғсанг йиғавер.]

125. Табиъатта йиги ат айибсузы,
Ахылық эрур бил бухул корксузи.

[Дунёда яхши ва нуқсонсиз ном сахийликдир, бахиллик эса кўримсиз от эканлигини бил.]

126. Эликларда қутлуғ бэригли элик,
Алиб бэрмаган эя элик қутсызы.

[Кўллар ичида инъом берувчиси бахтли (кўл)дир, ўзи олиб, бошқаларга бермаган (кўл) кўлларнинг қутсизидир.]

127. Бахиллық оталаб онгалмас йиш ол,
Бэримдин бахил элги кэз бэрклик ол.

[Бахиллик дори билан даволаб бўлмас касалликдир, бахилнинг кўли саховат, ҳадя учун бутунлай ёпикдир.]

128. Йығыб конгли тоймас кози суқ бахил,
Қул ол малға малы ангар эрклик ол.

³ вабол — лаънат ва бадномлик.

[Кўзи оч бахил киши қанча мол тўпласа ҳам, кўнгли тўлмас, у мол-дунёнинг кули, давлати унинг устидан ҳукмрондир.]

129. Бу бузун толусы ахы эр турур,

Ахылық шараф жаҳ жамал арттурур.

[Халқнинг етуги сахий кишидир, сахийлик шараф, мартаба ва гўзалликни орттиради.]

130. Сэвулмак тиласанг кишилар ара,

Ахы бол ахылық сэни сэвдурур.

[Кишиларнинг муҳаббатини ўзингга жалб қилмоқчи бўлсанг, сахий бўл, саховат сени севикли қилади.]

131. Бахил накас узун тавар пасбаны,

Йығар йэмас ичмас тутар бэрк аны,

[Бахил, нокас, алчоқ — тубан киши, у ўз молининг посбонидир, бойлик йиғиб, уни емай, ичмай сақлайди.]

132. Татурмас ашын—да (эсанинда) туз достына,

Олур қалур ахир йэвур душманы.

[У (ҳаёт пайтида) дўстига ошини, тузини таттирмайди, ўлгач, моли қолади, сўнг унинг моли душманига буюради.]

Аннавьул хамису фил амри биттавазьи физзаҳари

аънат такаббури вад ҳирси афитус сала зилли

садикул мантиқи

[Тавозелик манфаати, кибрлик ва ҳирсликнинг зарари тўғрисида]

133. Йана бир кэраклик созум бар санга,

Айайын мэн аны қулақ тут мэнга.

[Яна бир сенга керакли сўзим бор, мен уни айтайин, сўзимга кулоқ сол.]

134. Соз ол дур такаббурны баштын салыб,

Тавазийни бэрк тут йапуш кэт анга.

[Такаббурликни бошдан ошириб ташла, тавозега (қаттиқ) яширин амал қил, унга ўзингни яқинлаштир.]

135. Такаббур қамуғ тилда йирлур қылығ,

Қылықларда эзгу қылық қой (хой) қылық.

[Такаббур қилиғи барчанинг тилида нафрат кўзғатади, турли хулқлар ичида қўйдек бўлиш яхши одатдир.]

136. Ол эрким улугъсынды мэн—мэн тэди,

Аны нэ халайық сэвар нэ халық.

[Кимда—ким ман—ман деб ўзини юқори қўйса, уни на халқ, на тангри ёқтиради.]

137. Қамуғ қазғанықли ачун малыны,

Йэйумади барды корунг ҳалины.

[Дунё молини тамоман тўплаган киши уни ея олмай, ўлиб кетди, унинг холини кўринг.]

138. Тишиси қалыб бир азын эр била,
Ол анда йатыбан бэрур саныны.
[Хотини (бу дунёда) бир ёт эркак билан қолиб, айшу ишратда, эри эса (гўрда) ётиб ҳисоб беради.]
139. Такаббур либасын кэйиб аз салын,
Кэриб халқда коксунг азурлаб тилин.
[Кибрлик либосини кийиб, кўксингни халққа кериб, тилинг билан озор беришдан сақлан.]
140. Момынлық нишаны тавазиь эрур,
Агар момин эрсанг тавазиь қылын.
[Мўминликнинг нишони тавозедир, агар мўмин бўлсанг, тавозе қилгин.]
141. Тавазиь қылықны котурур изи,
Такаббур тутар эрни кэмшур қозы.
[Мулойим қилиқни худо ҳам ёқтиради, такаббурлик кишини тубанлаштиради.]
142. Улуғсынма зинҳар улуғ бир байат,
Улуғлуқ мэнингсиз алынманг тэди.
[Улуғ бир тангри туриб, ўзингни зинҳор улуғ тутма, у улуғликни менсиз олишга уринманг, деб айтган.]

**Қалан набиййу саллаллаҳу алайҳивассалам мин
тавазын рафаъхуллаҳу ва ман такаббура ҳаза лаҳу
аллаҳу**

**[Тавозеликни ошириш ва кибрликни ташлаш тўғрисида
пайғамбарнинг айтганлари]**

143. Тавар бирла эрса улуғсындағун,
Улуғлуқ табару элик сундуғун.
[Мол–дунё борлиги учун ўзингни улуғ тутдинг (кибрландинг), улуғликка қўл чўзишинг (ҳам мол–дунё) сабаблидир.]
144. Тавар асығ нэмиш барурсан йалын,
Қалур бунда киссанг сабат сандуғун.
[Мол–дунёнинг фойдаси нимага арзийди, (ўлганда) ялангоч кетасан, ҳамёнинг, тўрванг, сандиғинг қолиб кетади.]
145. Агар кибр изиси асил–мэн дэса,
Айайын мэн аның жувабын кэса.
[Такаббур асилман деб айтса, мен унга кескин жавоб берайин.]
146. Ата бир ана бир уйалар бу халқ,
Тафавутлари йоқ (уйа уй) ота от тэса.
[Бу халқ наслининг ота–онаси бор, у дунёда зотан ораларида фарқ бўлмайди.]

**Аннасу мин жиҳатит тимсали акфа Абуҳум Адама
валуми ҳавва**

[Одамато ва Момоҳаводан ибрат олиш ҳақида]

147. Йима пандым алғыл озатма амал,
Амал асрасында пусуқлы ажал.
[Яна ўгит–насиҳатимни олгин, узоқлашмай амал (ўйлов)га кириш, амал (ўйлов) замирида яширинча ажал мавжуд.]
148. Амал темишим дост озунг санмақ ол,
Озунг санма сақыш окуш қыл амал.
[Амал (ўйлов) деб айтган нарсам, эй дўст, бу кўп ўйлашдир, сен кўп ўйланиб ўтирма, кўпроқ иш қил (амал қил).]
149. Айурсанг кэзим, тон, шараб иш кэрак,
Тэлим мал, окуш кул, қараваш керак.
[Кийим, тўн, шароб, ош, кўп мол–дунё, хизматкор, кул керак, деб айтасан.]
150. Агар йвғдынг эрса умурлуқ тавар,
Бурун башқа боркин кэйар баш кэрак.
[Агар бир умрга етадиган мол–дунё йиққан бўлсанг, энг аввал бўрк киювчи бош керак.]
151. Ҳарислиқ ма эрга йавуз хислат ол,
Ҳарислық соны ғам оқунч ҳасрат ол.
Ҳарислик кишига ёмон хислатдир, ҳарисликнинг сўнги ғам–ғусса, ҳасратдан иборат.]

Қала алайҳиссалам алҳарису маҳрумун [Алайҳиссаломнинг ҳарислик ҳақида айтганлари]

152. Бу байлық чығайлық нэнг қысматы,
Ҳарислық тэк эрса қуруғ захмат ол.
[[Бу] бойлик, камбағаллик худонинг қисмати дир (буйруғидир), ҳарисмандга ўхшаш кишилар учун фақат захмат дир.]
153. Ҳарис тоймас ачун нэнгини тэриб,
Ҳарислық қарымас изиси қарыб.
[Ҳарис дунё молини йиғиб тўймас, ҳарис одам қариса ҳам, унинг ҳарислиги кексаймас.]
154. Ҳарислықны қойур ҳарис эр қачан,
Олуб йитса тупрақ ичига кириб.
[Ҳарис киши ҳарисликни фақат ўлиб, тупроққа киргач, қўяди.]
155. Ҳарис тэриб эрмас усанмас болур,
Ҳарислық игининг эмин ким билур.
[Ҳарис киши мол йиғишда эринмас, тинмас бўлади, ҳарислик касалининг давосини ким билади?]
156. Хабар бар бэрилса агар алами,
Ики қол динарны ол он қол қылур.

[Агар бирор киши томонидан (даромад манбаи ҳақида) хабар берилса, у икки (дона) ҳовуч динорни ўн (дона) ҳовуч қилади.]

**Ва залика қавлуху алайҳиссалом лавкана ла
ибни Адама ва Адйани мин заҳабин латаманна
салисан**

**[Алайҳиссалом кишиларнинг икки “водий” тўла
“олтини” бўлса ҳам, учинчисини исташи ҳақида
айтганлари]**

157. Айа ҳирс изиси ҳарислық нэрак,
Айу(в) бэр мэнга бу нэгуга кэрак.

[Эй, дунёга ҳирс кўйган кишилар қани? Менга айтиб бер, ҳирслик нимага керак?!]

158. Тар эрса кэнг эрса битилды розын,
Ҳарислық қылувму муни йугурак.

[Пешонангга (кам) тор ёки кенг (улуғ) бўлса ҳам, ризқинг ёзилган. Ҳирслик қилиб уни тубдан яхшироқ қилиб бўладими?!]

**Кама қалаллаху таъала би хайри қасамина байтахим
муъашийаҳим фил ҳайватиҳид дунйа
[Тангри “дунё неъматларининг тақсимоти” ҳақида]**

159. Коки корклуб эрнинг хуйы корклуб ол,
Бу корклуб қылыққа конгул эрклиг ол.

[Асли тоза кишининг қилиғи кўркүлдир, бу ёқимли хулққа кўнгил мойил бўлади.]

160. Бир эртин бир эрга тафавут тэлим,
Валэкин кор эрга тузи борлук ол.

[Бир кишидан иккинчи кишининг тафовути кўпдир. Аммо кўра билмас киши учун тўғри нарсалар бурқанган бўлиб кўринади.]

**Аннавъул амри фи макаримил ахлақи ваттахрис аълат
тахлиқу биҳа**

[Ахлоқнинг каромати, ҳарисликни ташлаш ҳақида]

161. Бутун қылғы фэълин ота иртагил,
Карам кимда болса аны эр тэгил.

[(Кишиларнинг) ҳамма феълини тугал кузатгин, ким карамли, шафқатли бўлса, уни эр киши деб ҳисоблагин.]

162. Йэмишсиз йығач тэк карамсиз киши,
Йэмишсиз йығачни кэсиб ортагил.

[Карамсиз, шафқатсиз киши мевасиз дарахт кабидир. Мевасиз (ёғочни) дарахтни кесиб ёндиргин.]

163. Мусулманға мушфиқ болуб мэхрубан,
Сэнга сандуғунгни мусулманға сан.

[Мусулмонга шафқатли ва меҳрибон бўлиб, (ўзингга ўхшаган кишиларга) ўзингдек мусулмонга атаганингни бер.]

**Қала аълайҳиссаламут таъзимул амриллаҳи ваш
шафқата аъла халқиллаҳи
[Тангрининг буйруғи ва шафқатига итоат қилиш ҳақида
алайҳиссаломнинг айтганлари]**

164. Жафа қылдачынгга йанут қыл вафа,
Арымас нэча йувса қан бирла қан.

[Жафо қилувчига сен вафо билан жавоб қил, қонни қон билан қанча ювса ҳам у аримайди.]

165. Йарағлығ ашынгни кишига йэдур,
Йарағ болсанг офрағ йалынгни бутур.

[Яхши (яроқли) ошингни кишига едир, яроқли нарса (кийимлик) топсанг, йиртилган кийимингни бута, яланғоч (жойингни) ёп.]

166. Куч эмгак тэгурма кишига қалы,
Агар тэгса эмгак кишитин котур.

[Мумкин бўлса кишига зўравонлик ва зулм қилма, агар киши қийинчиликка тушса, сен унга кўмак бер.]

167. Эсиз қылган эрга сэн эзгу қыл–а,
Карамның башы бу эрур кэз бил–а.

[Ёмонлик қилган кишига сен яхшилик қил, бу карам –шафқатнинг бошланишидир, буни яхши англа.]

168. Агар кэлса эртин сэнга йэгулук,
Окуш қыл ол эртин санасын тила.

[Агар бирор кишидан яхшилик кўрсанг, у кишини кўп мақта, дуо қил.]

169. Йазуғлуғ кишининг йазуғын кэчур,
Адават кокини қазыб кэс кочур.

[Гуноҳқор кишининг ёзигини кечир, адоват илдизини қазиб ташла, кес ва кўчириб от.]

170. Алынганса тутнуб ғазаб ынад оты,
Ҳалимлық сувын сач ол отны очур.

[Ғазаб ўти тутақиб, алангаланиб, авж олса, мулойимлик билан шафқат, марҳамат, ҳақиқат сувини сочиб, уни ўчир.]

**Кама қалаллаҳу таъла вал казимайнал ғайзу вал
Аъфийна аънин наси валлаҳу йуҳиббул муҳсини
вакақавлиҳи саллаллаҳу алайҳи васаллам ман казами
ғайзан ва ҳува йақдиру аъла инфазихи малаллаҳу
қалбаҳу иманан ва амнан садақа расулаллаҳи ва**

балаға ҳабибуллаҳи

[Ғазабни босиш кишилар (гуноҳини) кечириш, худонинг марҳаматини севиш ҳақида тангрининг сўзлари. Пайғамбар алайҳиссаломнинг ғазабни енгиш, тангрининг ҳар нарсага қодирлиги, имонга эришиш йўллари, унинг Расулига садоқат ва оллоҳнинг муҳаббатига етишиш тўғрисида айтганлари]

171. Карам бир бина тэк ангар хилм бунйад ол,

Йа майдан тэк ол гул карам ал кол ол.

[Карам, шафқат кишига бир бинодек, унга яхши хислат ҳосил бўлади, ё у майдондаги гул каби ё (кенг) кўлдир, ундан карам ол.]

172. Йықықлыққа йырыб кэсуллука ула,

Бу эндинлик эрга азад оз қул—а.

[Одобли бўлишга ёндошиб (ўзингни) камтар тут, маданиятли (тартибли) кишиларга озод жон қул бўлсин.]

173. Кузазгил айа дост улуғлар ақын,

Асықсыз жадал ҳам мизаждтын сақын.

[Эй дўст, улуғларни иззат қил, фойдасиз ҳар нарсага аралашин ва тортишувдан (ёмон одатлардан) сақлан.]

174. Улуғларны бушруб сэнга бу мизаж,

Кичикларни густаҳ қылул бил йақын.

[Бу ярамас қилиқлар улуғларнинг ғазабини кўзғатиб, кичикларнинг хулқини бузади, буни яхши билиб қўй.]

175. Бала кэлса сабр эт фарраҳқа кутуб,

Кутуб тур фарраҳқа бала—ранж йутуб.

[Бало келса севинчга йўйиб, сабр қил, қийинчиликни ичингда сақлаб, шодлик келишини кутиб тур.]

**Кама қалаллаҳу таъала валлаҳу йухиббус сабиринна
Фаинна маъал уъсир инна маъал уъсра ав қақавлиҳи
алайҳиссалам интизарил фарраҳа биссабри ибадатун
[Тангрига муҳаббатни қаттиқ тутиш, шунингдек,
алайҳиссаломнинг ибодат орқали севинчни кутиш
ҳақида айтганлари]**

176. Очар меҳнат оти кэчар навбаты,

Қалур сабр изиси савабын тутуб.

[Меҳнат, машаққат ўти сўнар, сўнг сабрли кишига савобга эришиш навбати келади.]

177. Улуғлуғқа тэгсанг йангылма озунг,

Қалы кэйсанг атлас унутма бозин.

[Улуғликка етишсанг, янглишма, агар атлас кийсанг, бўз кийганингни унутма.]

178. Улуғ болдукунгча тузунрак болуб,
Улуғқа кичикка сылық тут созунг.

[Улуғликка эришгунингча яхшироқ бўлиб, улуғга, кичикка сўзингни силлик, мулойим қил.]

**Аннавьул ухра фи абйаин мутафариқатин йаштамаилу
аъла маъанин мухталифатин**

[Охирги бўлим: турлича маъно билдирувчи байтлар ҳақида]

179. Уқуб созла созни эва созлама,
Созунг кизла кэзин башынг кизлама.

[Сўзни уқиб сўзла, шошиб (беҳуда) гапирма, сўзингни яшир, кейин бошингни яшириб юрма.]

180. Мынг эр достунг эрса окуш кормагил,
Бир эр душман эрса аны азлама.

[Мингта дўстинг бўлса, кўп кўрма, биргина душманинг бўлса, уни оз дема.]

**Ва залика қавлуху алайҳиссалам алфу садиқин ва
аъдвун ваҳидун касирун**

[Алайҳиссаломнинг минг дўстдан бир душман кўп дегани]

181. Нэча тэтик эртин бирар саҳв кэлур,
Нэча пор ҳунарда бирар айб болур.

[Кўп тадбирли тетик кишиларда бирор етишмовчилик учрайди, хунармандлар қанча етук бўлса ҳам, унинг бирор камчилиги бўлади.]

182. Бу бир айбдан от(у)ру башын кэсгучи,
Ачунда тирилгу кишисиз қалур.

[Бу бир айби учун одамларнинг бошини кесувчи киши, шундай ҳолат дунёни яшайдиган кишиларсиз қолдиради.]

183. Тирил эзгу феълынг конгуллар алыб,
Эсизликтин озни сэрангу салыб.

[Яхши феълинг билан кишилар кўнглини олиб, ўзингни ёмон қилиқлардан сақлаб яша.]

184. Этар болсанг ишни саныб сағнвб эт,
Кэракму кэраксизму кэрту(в) билиб.

[Бирор иш қиладиган бўлсанг, керакли, кераксизми эканлигини тўғри билиб, ўйлаб қил.]

185. Нэ иш отру кэлса сэнга кэз йақын,
Ол ишнинг онгыны сонгыны сақын.

[Қандай иш сенга учраса, у дўстингнинг ўнг, сўнги (ичи ва тоши) қандай бўлишини ўйлагин.]

186. Сэвинч эрса кэзин конгул тут анга,
Окунч эрса андын озарак сақын.

[Севинчли (нарса) бўлса, унга кўнгилни яқин тут, агар қайғули (иш) бўлса, ундан узоқроқ сақлан.]

187. Эран хайры шарры кузаф кэчмас ол,
Эсиз эзгу ишга йанут болмас ол.

[Яхши киши ёмонлик қилмайди, (у) яхши, ёмон ишлар учун жавоб (ўч олиб) қайтариб юрмайди.]

188. Айа эзгу умған эсизлик қилиб,
Тикан эйлаган эр узум бичмас ол.

[Яхшилик қиламан деб ёмонлик қилиб, тикан (айлаган) бостирган киши ҳеч вақт узум узмайди.]

**Иза афтарат амран фааҳзар адаватаху ман йазраъуш
шавка ла йаҳсуду биҳи аънбан иза ватирас амран
[Бирор иш кўлдан бой берилганда, унинг зараридан
сақланиш, тикан экилса, унда узум битмаслиги ҳақида]**

189. Эши эзгу болса эр эзгу болур,
Эр эш эзгусиндин окуш хайр кэлур.

[Улфати яхши кишининг ўзи ҳам яхши бўлади, яхши сифатли кишидан кўп яхшилик келади.]

190. Эсизка йавума эсиз суҳбати,
Сэни тэркин эсиз қылығлық қылур.

[Ёмонга яқин юрма, ёмоннинг суҳбати тезлик билан сени ярамас қилиққа ўргатади.]

**Қама қала аълайҳиссалам ман маша маъа залимин
фақад ажрама
(Алайҳиссаломнинг зулм ва жиноят йўлидан сақланиш
ҳақида айтганлари)**

191. Мажаз болды достлуқ ҳақиқат қаны,
Мынг эр дўстда бири булунмас кони.

[Дўстлик деган нарса бир мажоз бўлиб қолди: ҳақиқат қани, минг дўстдан бир тўғриси топилмас.]

192. Окушрак кишининг ичи ғадр эрур,
Кони достунг эрса таши бил муны.

[Кўпроқ кишининг ичи қора (ғайир) бўлади, чин дўстинг бўлса, унинг дўстлиги юзаки деб бил.]

193. Бу кун ачунда кишилик азиз,
Қаны қанча барды кишилик эсиз.

[Бу дунёнинг шу кунларида кишилик шу қадар азиз, қани, эссиз, у ҳақиқий инсонлик қаерга йўқ бўлиб кетди?]

194. Вафа коли суғлуб қуруб йоллары,
Жафа толды ташты дэнгизтин эсиз.

[Вафо кўллари қақраб йўллари қуриди. Денгиздан ҳам мўл бўлиб жафо тўлиб–тошди.]

195. Қаны аҳд аманат қаны эзгулук,
Кони кэлтугунча хайир кэтгулук.

[Қани аҳдга риоя, қани омонатга вафо, қани яхшилиқ, тўғрилиқ (адолат) келгунча яхшилиқ кетади.]

196. Башы барды хайрның сонгы барғусы,
Онгы кэлти хайрның сонгы кэлгулук.

[Боши кетган яхшилиқнинг сўнги ҳам кетгуси, олди келган хайрнинг охири ҳам келгуси.]

197. Ачун толды адван жафа жавр била,
Қаны бир вафалық бар эрса тила.

[Дунё душманлик–адоват, жабр, жафо билан тўлди. Қани бирор вафога риоя–қилувчи бўлса, уни сўраб топгин.]

198. Сэн артақсан аның ачун артады,
Нэлук бу ачунға қылурсан кэл–а.

[Сен бузуксан, дунё шу билан бузилди, бу дунёга келиб нима қиласан.]

199. Ғариб эрды ислам ғариб болды баз,
Ибадат рийа болды абид мажаз.

[Ислом дини ғариб эди, яна бундан ҳам ғариб бўлди, ибодат қилиш юзакиликка айланди, художўй кишилар қаллоб бўлиб қолди.]

200. Харабат орамы болуб абадан,
Хараб болды масжид бузун бэнамаз.

[Хароб кўчалар обод бўлиб қолди, масжид эса хароб ҳолга тушиб, халқ бенамоз бўлди.]

**Ва залика қавлуху аълайҳиссалам бадал исламу
ғарибан ва саъуду ғарибан**

**[Исломнинг тушкунликка учраши ва саодатнинг қайтиши
ҳақида алайҳиссаломнинг айтганлари]**

201. Амал қойды алим заҳид зухд видаъ,
Ариф рақс чықарды айур хуш самаъ.

[Олим амалини, зоҳид* тоат–ибодатни тарк этди, ориф* ўйинга берилди, ёқимли ашула айтмоқда.]

202. Бидъатын йықықлы киши қалмады,
Аның кунда арта турур бу бидаъ.

[Ёмон одатдан тийиб турувчи кишилар қолмади, шунинг учун бу бидъатлар кундан–кунга ортиб бормоқда.]

203. Қаны амры маъруф қаны эзгу эр,
Қаны кэнду эзгу киши турғу йэр.

[Қани амри–маъруфлар, қани яхши одамлар, қани яхши кишиларнинг ўзи турадиган ер?!]

204. Йирар–сэн заманангны халқын қозуб,

Заманангны йирма кишисини йир.

[Халқингни кўйиб замонангни айблама, замонангни эмас, балки кишиларни айбла.]

205. Ким ол борчы эрса киши йиг ол,
Кэрак эрса йиглик йоры борчы бол.

[Ким ичкилик ичадиган бўлса, яхши киши дедилар, агар шундай бўлишни истасанг, кел, ичкилик ичавер.]

206. Ким ол йоллуғ эрса анынг йолы йоқ,
Ким ол йолсуз эрса анга кэнгру йол.

[Кимнинг йўли бўлса, яъни қобилиятли, лаёқатли бўлса, унга йўл йўқ, кимнинг йўли бўлмаса, яъни босар йўлини билмаса, унга кенгроқ йўл бор.]

207. Айа артағ ишлик сэвунчун салын,
Сэнинг розгарынг бу конгулча қылын.

[Эй, бузуқ ишлар билан шуғулланувчи, гурурингни ташла, давр (тириклик) сенинг измингда экан, манзур ишлар қил.]

208. Тилакча тирил инч фариг қазғусыз,
Йуругил тилагил озунг хушлуғын.

[Тинч ва фароғатда, қайғусиз истаганингча яша, ўз кўнглинг хушлигингни, ўйнаб юришингни тила.]

209. Убут кэтти индаб булунмас йили,
Алал йигли қаны корунмас бозы.

[Кишилардан уят кетди, уятнинг асарини ҳам истаб топиб бўлмайдди, ҳалол кишилар қани, уларнинг қораси ҳам кўринмайдди.]

210. Алал кэнду қайда бу кун қаны ким,
Арамны йэйурда ҳалал тэб йэди.

[Бугунги кунда ҳалол ниятли бирор кимсанинг ўзи қани? (Кишилар) ҳаром нарсани ҳалол деб едилар.]

211. Бузун маллық элга уруп йузларин,
Тузу кул қылулар азад озларин.

[Кўп нуфузли, мол–дунёлик элларга юз буриб, сиғиниб, ўз эрklarини кулликка соладилар.]

212. Ким ол малсыз эрса ол эрни коруб,
Йуз-уруб кэчарлар йумуб козларин.

[Ким мол–дунёсиз фақир бўлса, (кишилар) уни кўргач, ундан юз ўгириб, кўз юмиб ўтадилар.]

213. Айа малға суқ эр йақын бил бу мал,
Бу кун қазғу сақынч йарын йук вабал.

[Эй, мол–дунёга кўзи оч киши, яхши билгин, бу мол бугун қайғу-алам, эртага (у дунёда) эса (гуноҳ) юк ва азоб.]

214. Арам эрса малын азаб ол соны,
Исаб ол агар болса малынг ҳалал.

[Молнинг ҳаромдан йиғилган бўлса, аввалидан охиригача азобдир, агар ҳалоллик билан йиғилган бўлса, ҳисоб берилади.]

**Қалан набиййу аълайхиссаламу ҳалалуҳа ҳисабун
ва ҳарамуҳа аъзабун**

**[Алайхиссаломнинг ҳалолга ҳисоб, ҳаромга азоб
бўлиши ҳақида айтганлари]**

215. Нэлуқ малға мунча суқ ол бу озунг,
Конгулда ғаминг ол тилингда созунг.
[На қадар ўзинг молга очкўзсан, кўнглингдаги ғаминг, тилингдаги
сўзинг ҳам мол-дунё ҳақидадир.]
216. Барурсан бу малынг йағынға қалур,
Ойатыб йарурлар сарынгу бозунг.
[Сен ўлгач, бу молинг душманингга қолади, сенга эса ўлчаб
ўраладиган бўз кафанингни ўрайдилар.]
217. Сэнинг малынг ол мал ашынг турдуғун,
Сэнга ҳасрат ол бэк тутуб турдуғун.
[Сенинг тўплаган молинг ўзингникидир, уни беркитиб, сақлаганинг
эса сенга ҳасратдир.]

**Кама қалаллаҳу таъла ма иъндакум йанфаду
ва ма иъндаллаҳи бақин**

**[Тангрининг ўзига ва айтган сўзларига содиқ бўлиш
ҳақида]**

218. Бу кун кэнду(в) сучуқ бу тэрмак сэнга,
Ачық болға йарын қозуб бардуғын.
[Бугун тўплаган нарсаларинг сенга тотли бўлиб кўринади. Сўнг уни
қолдириб кетганингда (ўлганингда) аччиқ бўлади.]
219. Бу ачун мазасы қатығлық маза,
Азасы окушрак мазасы аз-а.
[Бу дунёнинг мазаси қийинчилик билан вужудга келган роҳатдир,
бунинг ташвиши кўпроқ, роҳати (мазаси) оздир.]
220. Асал қайда болса била эриси,
Эри захры татар асалтын оза.
[Асал бор ерда ариси ҳам бирга бўлади, кишига асалдан кўра ари
захри ортиқ татийди.]
221. Унарлыққа ачун вафасызрак ол,
Хунарсызқа мунда жафа азрак ол.
[Хунармандларга дунё вафосизроқдир, хунарсызларга бу дунёда
жафо озроқдир.]
222. Унар бирла давлат бирикилмаги (бэригил малы),
Булунмас қамуғ қызда ол қызрак ол.
[Хунар билан давлат бирикиши — барча нодир нарсалардан ҳам
қимматлироқдир.]

223. Нэ йазды ачунга бу саҳиб унар,
Нэгуга бу аны улашу қынар.
[Бу хунарманд дунёда нима гуноҳ қилди, нега бу дунёда уни тўхтовсиз шунча қийнайдилар.]
224. Хасисларны котруб нафисны чалыб,
Алув қутсуз ачун қарыбму мунар.
[Хасисларни улуғлаб нафсни кўзловчи адоватли ва бахтсиз дунё хатолар билан ўтиб қарийдимми?]
225. Айа ҳукмын ачун таба оггучи,
Йириб муны бэрар йана оггучи.
[Эй, дунёга ҳукм қилувчи ва уни бошқарувчи, ҳар нарсани бериб, ато қилиб, яна қайтариб олувчи (худо)!]
226. Уған укми бирла кэлур кэлган иш,
Анынг амры бирла тэгар тэггучи.
[Тангри ҳукми билан ҳар иш амалга ошади, унинг амри орқали тақдирланган киши ҳар ишга эриша беради.]
227. Ачунга бу сокуш маламат нэлук,
Қазалар йуруткан йаратқан малик.
[Дунёда бу маломат, таҳқир ва ҳақоратлар нега керак, эй, (ўлик, тирик) қазолар юритувчи яратган Тангри!]
228. Қаза бирла санчлур азаққа тикан,
Қаза бирла илнур тузаққа элик.
[Тангрининг тақдири билан оёққа тикан киради, буйруғи билан кийик тузоққа илинади.]
229. Қамуғ тэндачи нэнг қазадын эрур,
Уқушсыз эр аны сабабтын корур.
[Ҳамма тақдирланувчи нарса худонинг иродаси билан юз беради, нодон киши буни бирор сабабга боғлайди.]
230. Қаза бирла учқан халық қушлариы,
Қарыға қонар ам қафасқа кирур.
[Осмонда юрувчи Тангри қушлари худонинг амри билан (кафтга) қўлга қўнади ва қафасга киради.]
231. Қаза кэлса йугрук йугурмас уруб,
Қаза қайтарылмас қатығ йа қуруб.
[Қазо келса югурувчи нарсалар (итлар) ҳуриб югурмайди, қазони кучли ўқ-ёй қуриб қайтариб бўлмайди.]
232. Сэнга ранж анга ганж бэригли уған,
Жаза қилма йа ранж изиси туруб.
[Сенга ранж, унга ганж берувчи қодир Тангридир. Тангри туриб, сен жазо ва жабр қилма.]

Фил уъидзир бутамил калами
[Охирги сўз, яъни сўзнинг тугалланиш сабаблари]

233. Битидим китаби маваъиз масал,
Оқуса татыр тил йэмиш тэк асал.
[Кишиларга ибрат, таълим берувчи, одобга чақирувчи бу китобни ёздим, ким ўқиса тили асал, мева егандай чучийди.]
234. Ким эрса бу созга азынлар созин,
Тэнгаса тэнади дурустқа бадал.
[Ким бўлмасин, бу сўзларни бошқалар сўзига алмаштирса, у унга дуруст (бошқалар сўзини) сўзни тенгласин.]
235. Адиб Аҳмад атым адаб панд созум,
Созум мунда қалур барур бу озум.
[Отим Адиб Аҳмад, сўзим панд–насиҳат, сўзим бу дунёда қолиб, ўзим у дунёга кетаман.]
236. Кэлур куз кэчар йаз барур бу умур.
Тугатти умурны, бу йазым кузум.
[Баҳор ўтиб, куз келади, умр эса ўта беради, бу кетма–кет ўтаётган баҳор ва кузларим умримни тугатди.]
237. Анынг уш чықартым бу туркча китаб,
Кэрак қыл тэб эй дост кэрак қыл итаб.
[Эй дўст, истасанг, қадрили тут, истасанг, таъна билан ташла, деб ушбу туркча китобни ижод қилдим.]
238. Битидим бу тансуқ тураф созларин,
Халы барса озум атым қалсу тэб.
[Агар куним битиб ўлсам, отим қолсин деб, тансиқ, ажойиб сўзларни ёздим.]
239. Анынг уз эрур бу китаб бир созуг,
Толулаб кэтурдум кэмиштим йузуг.
[Бу китоб шунинг учун ҳам нафисдирки, ҳар бир сўзни тўлатиб ёздим, кераксиз юзаки сўзни ташладим.]
240. Навадир созуг аз булур азл окуш,
Жоз атлас булур қыз учузы бозуг.
[Бир кийимлик атлас қиммат, бўз арзон бўлгани каби қимматли сўз оз, ҳазил сўз кўп.]
241. Айа мэнда кэзин кэлигли муны,
Оқусанг дуъада унутма мэни.
[Эй мэндан кейинги келувчи (авлодлар), бу китобни ўқисанг, менинг ҳақимга дуо қилишни унутма.]
242. Сэнга адйа қылдым бу тансуқ китаб,
Мэнга адйа қилсу дуа тэб сэни.
[Бу нодир тансиқ китобни менинг ҳақимга дуо қилсин, деб сенга ҳада қилдим.]

**Ла адри қаъилаҳу айзан фи таърифиҳи
аълайҳир раҳмати
[Алайҳи раҳманинг таърифига доир]**

243. Туға кормас эрди адибның кози,
Тузаттим бу он торт баб ичра сози.
[Адибнинг кўзи туғма кўр эди, (лекин бунга қарамасдан) асарни ўн
тўрт бобдан иборат қилиб тузди (м).]
244. Йаған болса йуклук узасинда зар,
Аның туши болғай бу сознинг азы.
[Фил устига юкланган зар (қор) бўлса, бу сўзнинг ози (бу озгина
сўз) унинг тенги бўлади.]
**Ва мин калами ғайри ли ажали таърифиҳи йаъни амир
Сайфиддин аълайҳир раҳмати
[Алайҳи раҳма амир Сайфиддиннинг таърифи]***
245. Адиблар адиби фазиллар башы,
Гоҳартин соз аймыш азин соз биши.
[Адиблар адиби, фозиллар боши гўҳар каби пухта сўз дурларини
териб айтгандир.]
246. Уған раҳмат этсун бу саъат анга,
Йарын қобса болсун йаранлар башы.
[Тангри шу соатда унга ёр бўлсин, тангло қиёматда у ёронларга
бош бўлсин.]

**Мин мақалати амири кабири саҳибир раъий ваттадбир
Арслан Хожа Тархан аълайҳи раҳмати вар ризван фи
тааърифи Хожа Арнабу Тағаммад ва талиби сара
[Буюк тадбирли амир (мўминлар) соябони Хўжа Арноб
Арслонхўжа тархон алайҳи раҳма таърифлари]***

247. Адибның йэри аты Йугнак эрур,
Сафалық ажаб йэр конгуллар йарур.
[Адиб туғилган ернинг оти Югнақдир, у жойнинг ҳавоси соф, унда
кўнгиллар яйрайди.]
248. Атасы аты Маҳмудий Йугнакий,
Адиб Аҳмад оғлы йоқ ол ҳич шаки.
[Отасининг оти Маҳмуд Югнакий, Адиб Аҳмад ҳеч шаксиз унинг
ўғлидир.]
249. Китабының аты эрур ибатул
Ақайиқ ибарат арабтын ошул.
[Китобнинг оти “Ҳибат-ул-ҳақойиқ”дир, бу ибора арабчадир.]
250. Тамамы эрур Кашғарий тил била,
Айытмыш адыб риққати тил била.
[Асарнинг тили бошдан-оёқ кашғарчадир*. Адиб бадий тил билан
айтгандир.]
251. Агар билса Кашғар тилин ар киши,

Билур ол адибнинг нэким аймышы.

[Агар ҳар киши кашғар тилини билса, у киши адибнинг барча айтганларини англайди.]

252. Киши тилни билса билур маънисын,
Билур—мэн дэса айб ози билмасин.

[Киши тилни билса, унинг маъносига тушунади, тилни билмасдан, биламан, деса айб ўзидадир.]

253. Коп элни кэрар—мэн адиб созини,
Била билмасиндин улар озини.

[Кўп кишилар (эллар) адибнинг сўзини билиб—билмай айтиб юрганларини учратаман.]

254. Айибқа қойубтур халайиқ ара,
Ғалат маъанисын айтмыш яна.

[Яна хато маъно бериб, эл орасида айбга қўйибдир.]

255. Сабаб эрди бу иш битидим китаб,
Кэрак қыл ижабат кэрак қыл итаб.

[Кўп ишлар сабабли шу китобни ёздим, (истасанг) ижобий равишда қабул қил, истамасанг ташла, таҳқирла.]

256. Билиб тутса ҳар ким адибнинг созин,
Халайиқ ара ол гузинлар озин.

[Ҳар ким адибнинг сўзига тушуниб амал қилса, у эл орасида ўзини хурматга сазовор қилади.]

Таммату ҳазихил нусхати фи баладати Самарқанд аваситу жумадул ахири санати самани ва арбаъина ва самани манъа Муҳаррам набуватил Мустафавиййатил, катибул абду зайнил фақирул муттакил Бифазлиллаҳил ғаны Зайнул Аббидин мин Султан бахтул Журжаний.

Тарих сэкиз йуз сэксан дортда тонгуз йылы зулқада айынинг он йэтисида шанба куни тамам болды. Кутлуғ болсун давлат кэлсун меҳнат кэтсун тэб Шайхзада Абдураззақ Бахшы Қустананийада битиди.

[Бу нусха жомод ул—охир ойининг ўрталарида Самарқанд шаҳрида саккиз юз қирқ саккизинчи* йили Тангрининг улуғ фазилатига эга, нафосатли котиб ва пайғамбар Мустафонинг йўлига содиқ Зайнул Обиддин Султон Бахт Журжоний томонидан (кўчириб ёзиб) тугалланди.

Саккиз юз саксон тўртинчи* Зулқаъда ойининг ўн еттисида, шанба куни (асар кўчирилиб) тамом бўлди. Шайхзода Абдураззақ Бахши, кутли бўлсин, давлат келсин, меҳнат машаққат кетсин деб Истанбулда кўчириб ёзди.]

Мавлоно Жалолiddин Румий
(1207–1273)

Асли Марказий Осиёдан бўлган шайх Муҳаммад Баҳоваддин Валад хонадониди Балх шаҳрида туғилган. Жалолiddин ёшлик чоғиданоқ отаси билан мўғул истилоси туфайли Кўниёга кетиб қолишга мажбур бўлган. Умрининг охирига қадар шаҳарда мударрислик қилган. Кичик Осиёни ватан тутгани учун Румий тахаллусини олган.

Румийнинг илмий-адабий мероси форс тилида ёзилган бўлиб, унинг шеърӣ асарлари, асосан, "Девони кабир" ("Улуғ девон")га жамланган. Девонда ғазал, рубоӣ ва маснавий шаклларида ёзилган уч мингдан ортиқ шеърлар бор.

Илмий-фалсафӣ мероси олти дафтардан иборат "Маснавийи маънавий" асаридан ўрин олган, ушбу исломий тасаввуфӣ мажмуани "Форсий Қуръон" деб ҳам аташган. Бу асар қарийб 10 йил давомида ёзилган бўлиб, 27 минг байтдан иборат.

Булардан ташқари, Румийнинг "Мактубот" , "Фиҳи мо фиҳи" каби асарлари ҳам сақланган. Унинг асарлари асосан, шогирдлари, ўғли ва бошқа мухлислари томонидан жамлангани учун уларнинг ҳаммасини Румийга тегишли деб бўлмайдӣ.

Жалолiddин Румий номи билан "Мавлавийя" тариқатига асос солинган бўлиб, унинг ўғли Султон Валад отаси номидан (вафотидан кейин) тариқат эълон қилган.

"Фиҳи мо фиҳи" ("Ичингдаги ичингдадур") тасаввуфӣ асарини "Муӣиниддин Парвона китоби" ҳам дейишади. Чунки унинг номи бир неча марта тилга олинishi билан бирга ушбу китоб, асосан, Мавлононинг муҳиблари Ҳисомиддин Чалабий, Соҳиб Фаҳриддин, Амир Бадриддин Гуҳартош, Отабек Султон Алоиддин, Тождин Мўътаз Хуросоний ва ўғли Султон Валад билан бўлган суҳбатларида айтилган фикрлардир.

**“МАСНАВИЙИ МАЪНАВИЙ”дан
Дебоча***

Тингла найдин, чун ҳикоят айлағай,
Айрилиқлардин шикоят айлағай.

Мен қамиш эрдим, кесиб келтирдилар,
Нола чексам, эл ҳама оҳ урдилар...

Чок-чок этсин шу кўксимни фиروق,
Сўйлағаймен шарҳи дарди иштиёқ.

Ким йироқ тушса, йўқотса аслини,
Ул яна излар ҳаёти васлини.

Даврлар кўрдим неча, нолон бўлиб,
Жуфти бадҳолону хушҳолон бўлиб.

Ҳар кишиким бўлди бир дам ёр менга,
Билмади ёрдир нечук–асрор менга.

Сиррим эрмас нола-оҳимдан йироқ,
Гарчи нур кўзу қароғимдан йироқ.

Танга жону жонга тан мастур эмас,
Жон кўринмас кимсага, дастур эмас.

Ўт эрур найнинг навоси, ел эмас,
Кимда ўт йўқдир, йўқолсин, эл эмас.

Найни ёндирган ўшал ишқ оташи,
Майни ёндирган ўшал ишқ оташи.

Ёрдин айрилганга най ёрдир, не бок,
Пардаси пардамни этмиш чок-чок...

Най каби бир захру тарёқ қайда бор?
Най каби дамсозу муштоқ қайда бор?

Қонли йўллардин ҳикоят айлағай,
Не эмиш савдойи Мажнун, сўйлағай,

Бўйла хушдир, маҳрами беҳуш, бас,
Муштари унга қулоқдин бошқамас...

Кунларим тун қаърига жо бўлдилар,
Ўртанишлар менга ҳамроҳ бўлдилар.

Ўтса кунлар, гўрга, майли, бок йўқ,
Сен омон бўл, эйки, сендек пок йўқ.

Ким балиқ эрмас, у қонгай сувга, чун,
Кимга кун йўқ, кунлари йилдек узун.

Пухтанинг ҳолини ҳеч билгайму хос?
Мухтасар этгин сўзингни, вассалом.

* * *

Бандни ечгил, бўлгил озод, эй ўғил,
Гарчи бандинг сийму зардир, кўймагил.

Кўзага жо бўлгуси денгиз, бале,
Бир кунинг ул кўзага сиғмас вале.

Кимки очкўз, кўзаси нур бўлмагай,
Тўлмагунча то садаф дур бўлмагай.

Ишқ ила кимнинг яқоси чок эрур,
Ҳирсдин озоду айбдин пок эрур.

Эй, омон бўл, ишқ–ажиб савдойимиз,
Эй, табиби ҳозикун донойимиз.

Ҳар давйои зоҳиру ботин ўзинг,
Бизга Жонилус* ва Афлотун* ўзинг.

Ишқ ила тан сойири¹ афлок эмиш,
Рақс этиб тоғлар, кўринг чолок² эмиш.

Ишқ– Тур тоғига жондир, ошиқо,
Тур масту харро Мусо соиқо...*

Лабларига етсам ул дамсозни,
Най каби мен сочгай эрдим розни.

¹ сойир – юривчи, кезувчи, сайр қилувчи.

² чолок – чаққон.

Кимки бұлгай ҳамзабонидин жудо,
Безабондир, гарчи дилда юз наво.

Чунки гул кетса, гулистон қолмагай,
Сўнгра булбул бирла достон қолмагай.

Жумла маъшуқ эрмиш, ошиқ пардалик,
Зинда маъшуқ эрмишу ошиқ – ўлик.

Кимда йўқдур ишққа бир парво магар,
Ул қанотсиз қуш эрур, беболу пар.

Хуш нечук бұлгай, қарорим бўлмаса,
Қўллагувчи нури ёрим бўлмаса.

Иш истарки, бу сўзни зикр этай,
Ойинам ғамбози йўқ эрса, нетай.

Ойинанг бордир, нечун ғаммоз йўқ?
Анда занг бўлса, руҳи мумтоз йўқ.

Тинглангиз, дўстлар, мен айтай достон,
Филҳақиқат ҳолимиз бўлгай аён.

Подшонинг бир канизакка ошиқ бўлиб, уни сотиб олгани ҳикояти

Бор эди бир шоҳ кўп йиллар бурун,
Ҳукмида шу мулки дунё, мулки дин.

Бир куни ул от миниб, бўлди савор,³
Кўнгил очмоқ истади, айлаб шикор.

Бир гўзални кўрди йўл устида шоҳ,
Унга ошиқ бўлди, дилдан чекди оҳ.

Кўксида бир қуш каби талпинди жон,
Мол бериб, олди канизакни ҳамон.

Шоҳ севинди, унга қисмат ёр бўлиб,

³ савор – суворий, отлик.

Қиз йиқилди, ногаҳон бемор бўлиб.

Эшаги бор эрса, жабдуқ йўқ эрди,
Топди жабдуқ, эшагин бўри еди.

Кўза бор эканда сув йўқ эрди, бас,
Сув топилди — кўзага етди шикаст.

Шоҳ табибларни чақирди, қотди сўз:
Илкингизда — бирмас, икки жоним ўз.

Менга жон ўрнида танҳо жон ўшал,
Дардмандирман, фақат дармон ўшал.

Ким агар этса давоий жонимиз,
Унгадир ганжу дуру маржонимиз...

Дедилар ҳозиқ ҳақимлар ҳам шу тоб:
Чораву тадбирни кўргаймиз шитоб.

Ҳар биримиз бир Масиҳомиз мағар,
Икки олам ичра танҳомиз мағар.

Иншооллоҳ демайин, сўз қотдилар,
Бас, Худо кўрсатди, не ажзи башар⁴.

Тарки истиснони айтишдин мурод,
Ул кўнгил ботиллигидир, бенажот.

Ушбу истиснони⁵ бир зикр айламай,
Жонни истиснога берганлар талай.

Лек неча саъй этдилар айлаб даво,
Бўлди ранж афзуну ҳожат нораво.

Устухон бўлди канизак сарғайиб,
Шоҳ эса ўртанди кўздин ёш қуйиб.

Шарбат ичса, ҳосили сафро эди,

⁴ ажзи башар – инсоннинг ожизлиги.

⁵ истисно – иншооллоҳ, Худо хоҳласа.

Ичди бодом ёғи, баттар қурғади.⁶

Не ҳалила⁷ берди жиндак бир самар,
Сув ҳароратни оширди ҳар сафар...

**Подшо табибларнинг ожизлигини кўриб, Худо даргоҳига
юз бургани ва авлиё билан учрашгани ҳикояти**

Шоҳ чун кўрди — ҳакимлар нотавон,
Турди, масжидга югурди шул замон.

Бордию меҳробга қўйди бошини,
Саждагоҳга тўкди кўздин ёшини.

Кетди хушдин, бир нафас топди фано,
Ҳушга келгач, сўзлади мадҳу сано:

Эй, ўзингсан соҳиби мулки жаҳон,
Сенга маълум ҳар не пайдову ниҳон.

Эй, ҳамиша қўллагувчи қўлимиз,
Сен нажот бер, биз йўқотдик йўлимиз.

Сен ўзинг: гарчи билармен сийратинг,
Сийратингни тилга келтиргил, дединг...

Шунчалар ёлборди, андоқ чекди роз,⁸
Марҳамат баҳрига тўлқин тушди боз.

Йиғлар экан, уйқуси этди хуруж,
Уйқусида мўйсафидга келди дуч.

Мужда, эй шоҳ, деди ул, ҳожат раво,
Мушқулинга энди топгайсен даво.

Эртага келгай ҳакими ҳозиқинг,⁹
Ҳозиқинг, яъни амину содиқинг.

Ҳар иложин сеҳри мутлақ бил ани,

⁶ қурғамоқ – чанқамоқ.

⁷ ҳалила – меъда бузилганда ичиладиган аччиқ дори.

⁸ роз – сир.

⁹ ҳозиқ – уста, моҳир, тажрибали.

Ҳам миҷозин қудрати Ҳақ бил ани.

Келди ул ваъда этилган кун, мана,
Офтоб шарқдин таратди нур яна.

Панжара ортида подшо интизор,
Сирли ул сиймони бир кўрмоққа зор.

Кўрди ул ногоҳ, келарди бир киши,
Чехрасида нури офтоб тобиши.

Ул келар эди мисоли бир ҳилол,
Борлиғу йўқлик унинг олдида лол.

Ул хаёл эрди, уни кўрган замон,
Шул жаҳонни бир хаёл этгунг гумон.

Сулху жанглар ҳам хаёл эрса, не тонг,
Фахру нанглар¹⁰ ҳам хаёл эрса, не тонг.

Бир хаёлким, унда сеҳри авлиё,
Акс этарди нури бўстони Худо.

Тушда шоҳ кўрган азиз сайрон¹¹ бўлиб,
Келмиш эрди ул сари меҳмон бўлиб.

Ул ажаб меҳмонга пешвоз чиқди шоҳ,
Бағрига босди, деди: эй марҳабо!..

Икки денгиз бирлашиб, бир бўлдилар,
Икки жон оғушлашиб, бир бўлдилар.

Маъшуқам сенсан, деди шоҳ, ул эмас,
Иш чиқар ишдан жаҳонда ҳар нафас.

Ай, менга сен Мутафосен, мен–Умар,
Хизматингга эмди боғлармен камар...

¹⁰ нанг – уят.

¹¹ сайрон – сайр қилувчи(?)

**Худованди валиюл тавфиқдин ҳамиша тавфиқ ва
адаб риюяти сўралгани ҳамда беадабликнинг касо-
фатию зарарлари баёни**

Раббанодин барча истармиз адаб,
Беадаб кўрмас жаҳонда лутфи Раб.

Нозу неъмат тўла суфра ҳар маҳал,
Ер сари кўкдин инарди бебадал.

Йўқ, фақат эмас ўзига ул ёмон,
Беадаб ургай жаҳонга ўт ҳамон.

Лек Мусо қавмига молик неча кас
Дедилар: қайда саримоғу адас?¹²

Манъ этилди шунда осмон неъматини,
Бизга қолди нон топишлик заҳмати.

Боз Исо этди шафоат, Тангри Ҳақ
Суфра йўллаб, суфрага тизди табақ.

Боз густохлар адаб тарк этдилар,
Ҳар не ортганни олиб, беркитдилар.

Ёлвориб Исо дедиким, бу қилиқ
Ер юзидин кетмагай, қолгай аниқ.

Суфрадин нон еб, анга айтмай шукур,
Айбласанг уй соҳибин, бўлгай куфр.

Ул неча йўқсул, гадолар касридин,
Эшиги раҳмат ёпилди қайтадин...

Кўкда кўрмассан булут, бермай закот,
Шум вабо келгай зинодин, бенажот.

Этса сенга зулмату андуҳ зухур,
Боиси – бебоку густохлик¹³ эрур.

¹² адас – нўхат.

¹³ бебоку густохлик – қўрқмасдан ва сурлик билан (?)

Кимки дўстига қабоҳат айласа,
Мард йўлин тўсгучи бир номард ўша.

Нурга тўлмишдир адаб бирлан фалак,
Ҳам адабдин масъуму покдир малак.

Кун тутилса кўқда – густоҳлик сабаб;
Кўкдин ҳайдалди Азозил, беадаб...

Подшонинг илоҳий табиб ила мулоқоти, зеро у тушида шундоқ бир мулоқот этиш башоратини олган эди

Шоҳ кучиб меҳмонга чун лутф айлади,
Ишқи жон янглиғ юракка жойлади.

Қўллари пешонасидин ўпди ул,
Сўрди, оғир келмадимми унга йўл?

Ҳол сўриб ул, тортди тўрга бир йўла,
Деди, ганж топдим ўзимга сабр ила.

Деди: эй нуринг башарга – дафъи ранж,
Ҳикматинг – Ас сабру мифтоҳул фараж,*
Сендин олгайдир жавобни ҳар савол,
Ҳал бўлур мушкул бари беқийлу қол.¹⁴

Дилда не бўлса, анга тафсир¹⁵ ўзинг,
Лойга ботган кимсага дастгир¹⁶ ўзинг.

Марҳабо, ё мужтабо ё Муртазо,
Ан тағабу жаъалқазо зақулқазо.

Анта мавлал қавмиман лояштаҳий,
Қад радая калла лаън лам янатаҳий.*

Подшо табибни беморни кўрсин учун унинг ёнига бошлаб боргани

Туз–таом берди, кўнгилни хушлади,
Сўнгра меҳмонни ҳарамга бошлади.

¹⁴ беқийлу қол – гап–сўзсиз.

¹⁵ тафсир – шарҳ қилиш, изоҳлаш.

¹⁶ дастгир – ёрдамчи, дастёр.

Сўйлади бир–бир кўнгил асрорини,
Сўнгра кўрсатди ўшал беморини.

Хастага меҳру мурувват кўрсатиб,
Ҳар не лозим, кўрди, текширди табиб.

Деди: ҳар не дору–дармон боб–боб,
Фойда бермай, танни этмишди хароб.

Авалло билмоқ керак кўнгул сирин,
Астаъз–уллаҳа миммо афтурин.*

Хастага кўз солди, сирни англади,
Лек яширди, шоҳга бир сўз демади.

Боиси сафро эмасди ул бутун,
Билса бўлгай, не ўтиндин не тутун.

Зоридин билди, нечук зор эрди дил,
Тан саломат, лек гирифтор эрди дил...

Келди ошиқлик кўнгилнинг зоридек,
Йўқ беморлик кўнгил беморидек.

Дарди ошиқ ўзгадир олам аро,
Ишқ –устурлоби* асрори Худо...

Ул тараф ё бул тарафданму келур,
Ишқ бадан мулкига чин раҳбар бўлур.

Қанча этмай ишқни мен шарҳу баён,
Ишққа дуч келсам, хижилдирман ҳамон.

Тафсири тил гар мудом равшан эрур,
Безабон ишқ дағи равшанроқ эрур.

Чун қалам ёзгай шитоб–ла сўзни, бас,
Ишққа етгач, сингай ул топгай шикаст.

Ақл ишқ шарҳида ожиз не тарийқ,¹⁷
Ишқ недир, ошиқ недир, англади ишқ.

¹⁷ тарийқ – йўл, маслак.

Офтоб эрмиш далили офтоб,
Кел, далил истар эрсанг, кўргил шу тоб.

Ундан ҳар соя нишона кўрсатур,
Шамс нур жону жаҳона кўрсатур.

Соя тундек кўзга уйқу келтирар,
Шамс чиқса, бас, иншаққул–қамар.*

Шамсдек ушбу жаҳона шамс йўқ,
Шамси жон боқийдир, унга амс¹⁸ йўқ.

Гарчи шамс фарддир жаҳонда, мен атай,
Унга монанд Шамсни ҳам тасвир этай.

Шамси жон келмиш жаҳонга мисли сир,
Ҳам шуурда, ҳам жаҳонда беназир.

Асли ганж деб сен тасаввур эт уни,
То тасаввур айлагайсен аслини.

То етишди бизга Шамсиддин* юзи,
Кўқда пинҳон бўлди Шамснинг орази.

Вожиб ўлгай, баски, айтдик номини,
Шарҳи рамзин сўйласак– инъомини.

Жон ёпишди доманимга,¹⁹ ул магар,
Топди чун Юсуф бўйидин бир асар.

Эслагил йилларча хуш суҳбатларинг
Суҳбат айлаб, топган ул неъматларинг.

Еру кўкни боз хандон айлагил,
Ақлу руҳ айшини чандон айлагил.

Ло туклафний фаинний филфана,
Каллат аф ҳамий фала уҳсий–сана.

Кулли шайъин колаху ғайрул мафийқ,

¹⁸ амс – завол.

¹⁹ доман – этак.

Иннатаклаф ав такаллаф ла ялийқ.*

Мен нетай, ёнимда ул ёр бўлмаса,
Бир томир жисмимда хушёр бўлмаса.

Бу алам, бу айрилик, хуни жигар,
Шарҳини ҳозирча қўйгил, бошқа гал...

Қола атьамно фаоно жойеъун,
Ва аътажал филвақту сайфу қотетун.*

Сўфи — вақт фарзанди эрмиш, эй рафиқ,
Галга солмас ишни ҳеч соҳиб–тарийқ.

Сен магар сўфийи мард эрмасмисан?
Йўқ бўлур, нақдингни нася айласанг...

Мен дедим: сир бўлса хушдир сирри ёр,
Сен ҳикоят зимнига қил эътибор.

Яхшидир сирри санамлар аслида
Бўлса ошкор бошқаларнинг баҳсида.

Ул деди: беркитма, ошкор сўйлагил,
Сўйлагил, дардимга дармон айлагил.

Парда очгил, сўйла ошкор, чунки ман
Ул санамни белибос кўрмоқчиман...

Мен дедимки, парда очсам, ул замон,
Бўлмагайсен, қолмагай сендин нишон.

Орзу қил, лекин бир оз ҳаддингни бил,
Бир сомон чўп бирла тоғни йиқмагил.

Ул куёшким, бизга кўкдин нур тарар,
Гар яқинлашса, жаҳонни ёндираар.

Фитна, хунрезликни орзу этмагил,
Шамс Табризийни, қўй, эслатмагил.

Интиҳо билмас бу савдо, ортга қайт,
Ул ҳикоят охири не бўлди, айт.

**Канизак дардини аниқлаш учун ҳақимнинг подшодан уларни
холи қўйишни сўрагани**

Деди: эй султон, бўшатгил хонани,
Ҳам йироқ тут ошино, бегонани.

Қолмасин даҳлизда то бир кимса ҳам,
Хастадан бир нарсани сўрамоқчиман...

Хона қолди холи дар–девор ила,
Қолди ёлғиз ул табиб бемор ила...

Шаҳрини сўрди, дедиким, эй малак,
Ҳар шаҳар аҳлига бир дармон керак.

Аҳли шаҳринг ичра энг аълоси ким?
Ул қариндошингму? — деб сўрди ҳақим.

Сўнг томир тутганча, қиздин сўрди ул:
Шум фалақдин не жафолар кўрди ул?...

Гар тикан ботса оёққа, бегумон,
Тиззага олгунг оёқни шул замон.

Игна бирла чиқмаса ул бир йўла,
Лаб босиб, олмоқ бўлурсан тиш била.

Бас, тикан ботса оёққа, бу азоб,
Дилга санчилса, не бўлғай, бер жавоб.

Дилга санчилган тиканни ҳар киши,
Кўрса, ғам–андухга бормасди иши.

Гар эшак кетига қистирсанг тикан,
Дум қисишдан бошқани билмас экан.

Оғритар кўпроқ қисилганда думи,
Оқил ўлсайди, оларди уни.

Етмагандек, ул яна життак отар,
Бир тикан деб ўзни юз абгор этар.

Ул ҳақим кўп оқилу доно эди,
Ҳам тикан олмоққа хўп усто эди.

Сўрди қиздан ақрабелар ҳолини,
Дўстлари, ўртоқлари аҳволини.

Қиз ҳақимга сўйлар эрди номма–ном,
Шаҳр аро кимлардир ул аҳли киром.²⁰

Гар қулоғи қиз сўзини терса–да,
Бор ҳуши эрди томирнинг зарбида.

Чун томирнинг зарбидин бўлгай аён:
Ким эмиш бу қизга мақсуди жаҳон.

Дўстлари, сирдошлари ким, сўйлади,
Сўзни сўнг бошқа шаҳарга бойлади.

Сўйлади, шаҳрини тарк айлаб, кейин,
Қай шаҳарда, неча муддат бўлганин.

Сўнгра қайга борди, қайга етмади,
Сўйлади, лек томири қилт этмади.

Эслади кўп кимсаларни ул малак,
Ким билан бўлди яна нону намак.

Қиз ҳикоят этди, бир гап қолмади,
Лек томирда бир аломат бўлмади...

Ул канизак томири уйғонди сал,
Сўз Самарқанд устига етган маҳал.

Томири тарк этди ўз оромини,
Тилга олган чоғда заргар номини.

Чун ҳақим ул рози дилни тинглади,
Боиси дарду балони англади.

Сўрди қиздан: қай маҳалла, қай гузар?
Сарипул, деди, кўйи Готфар²¹...

Сўнг табиб дедики, билдим, чекма ғам,

²⁰ киром – меҳрибонлар, сахийлар.

²¹ Готфар – маҳалла номи.

Мен сенинг дардинга дармон айларам.

Чора этгум, дарду андуҳинг кетар,
Бўйлаким, ёмғир чаманга наф этар.

Чекмагил ғам, мен сенинг дардинг олай,
Бир падардек муниси жонинг бўлай.

Лек бировга бу сирингдин урма дам,
Гарчи подшо сўрса, қисток этса ҳам.

Маҳрами розингни ёлғиз дил билур,
Не муродинг эрса, ул ҳосил бўлур.

Дер Расулulloҳки, кимки сир тутар,
Сирни сир айлаб, муродга ул етар...

Доналар чун ерга пинҳон бўлдилар,
Барқ уриб сўнг сабза, бўстон бўлдилар.

Симу зар гар бўлмаса кўздин ниҳон,
Бўлмас эрди симу зар бергувчи кон...

Ул ҳаким чун лутфу ваъда айлади,
Ҳар не қўркувни кўнгилдин ҳайдади.

Ваъдалар бўлғай ҳақиқий, дилпазир,
Ваъдалар бўлғай мажози тосагир.²²

Ваъдаи аҳли карам – нақди сафо,
Ноаҳллар ваъдаси – ранжу бало...

Ҳакимнинг беморни тарк этиб, подшо ҳузурига етиб, унга арз қилгани

Турди сўнг ул, озими шоҳ айлади,
Барча гапдин шоҳни огоҳ айлади.

Дедиким, тадбир этиб, ул мардни,
Ҳозир айлаб, даф қилайлик дардни.

²² тосагир – кўнгилни қайғуга ботирувчи адоқчи.

Ҳа, ўшал заргарни дарҳол чорлагил,
Олтину хильят–ла кўнгилни овлагил...

Шоҳнинг заргарни олиб келиш учун Самарқандга элчилар юборгани

Шоҳ бир–икки кишини танлабон,
Элчи этди, айлади йўлга равон.

Элчилар шаҳри Самарга етдилар,
Топдилар заргарнию арз етдилар:

Эй латиф, устоди комил маърифат,
Санъатингдин эл аро мадҳу сифат.

Шоҳимиз хушлаб сенинг заргарлигинг,
Ихтиёр этди бугун меҳтарлигинг.

Сенга хильят²³ йўллади, зар бирла сийм,
Ол буларни, шоҳга бўл хосу надим.

Молу хильятни кўриб заргар шу дам,
Шаҳрини тарк этди, фарзандларни ҳам.

Шоду шодмон йўл босарди ул, магар,
Шоҳнинг қасд этганидин беҳабар.

От сурарди, соҳиби суръат эди,
Хун баҳоси – устида хильят эди.

Эй бўлиб бундоқ сафарга юз ризо,
Ўз оёғи–ла юриб сўйи қазо.

Талпинурсан давлату иззат сари,
Лекин Азроил демишким: кел бери...

Етди манзилга ўшал марди ғариб,
Шоҳга бошлаб борди заргарни табиб.

Йўлда кўп кўрсатдилар лутфу ниёз,
Токи ёндиргай уни шаъми тироз*...

²³ хильят – тўн, мукофот тариқасида бериладиган уст кийим.

Кўрди чун заргарни, таъзим этди шоҳ,
Сийму зарни унга таслим этди шоҳ.

Шунда ҳозик айтди: шоҳим сийлагил,
Ул канизни доғи инъом айлагил.

То канизак кўнглини хуш айласин,
Васл суйин дафъи оташ айласин...

Шоҳ инъом этди ул гулёрни,
Интизор ёрига кўшди ёрни.

Олти ой ўтди ародин хушком,
Қиз соғайди, бас, сиҳат топди тамом.

Шунда пайт пойлаб ўшал ҳозик ҳаким,
Тутди заргарга ажалнинг шарбатин.

Ул эриб, ҳусну жамоли қолмади,
Қиз боқиб, майли висоли қолмади.

Қовжираб қолди тани, сарғайди юз,
Қиз дилини аста-аста босди муз...

**Заргарнинг заҳар бериб ўлдирилиши ҳавойи нафс ёхуд ёмон
бир ниятнинг натижаси бўлмай, балки ишорати
илоҳий эканлиги баёни**

Гарчи ул заргарни ўлдирди ҳаким,
Боиси – уммид эмасди ё ваҳим.

Бўлмади бул азбаройи таъби шоҳ,
Бўлмас эрди, бўлмаса амри илоҳ.

То Хизр кесди гўдакнинг бўғзини,
Англамас омий бу сирнинг мағзини.

Улки олмишдир ваҳий – Ҳақдин жавоб,
Ҳар не қилса, қилмиши айни савоб.

Кимки жон бермиш гар ўлдирса, раво,
Улки ноиб, дастидир – дасти Худо.

Ўпгил Исмоил каби* олдида ер,

Шоду хуррам бош қўйиб, жонингни бер.

Токи жонинг ханда ургай то абад,
Мисли Аҳмад жони топгандай аҳад.*

Ошиқ аҳли жон берулар шодумон,
Ёри ўз илки–ла ўлдирган замон.

Шоҳ уни ўлдирмади шаҳватни деб,
Бадгумонликни ўзинга кўрма эп.

Сен гумон этдингки, ифлос – қилмиши,
Қилмишида тозалик эрди иши.

Бас, нечундир бул риёзат, бу жафо?
Нуқрани кулдин айирмоқ – муддао.

Ўтказиб яхши–ёмонни басма–бас,
Қайнатиб, олтин олиш эрди ғараз.

Етмасайди унга илҳоми илоҳ,
Ит бўларди балки, бўлмас эрди шоҳ.

Зотида йўқ эрди бир ҳирсу ҳаво,
Яхшилик қилди ва лекин баднамо.

Кема бўлди Хизр илкидин тешиқ,
Ул шикаста бор эди юз яхшилик.

Ул Мусоки соҳиби нуру ҳунар,
Парда тутмиш, беқанот силкитма пар.

Ул қизил гулдир очилган, хун дема,
Ул ақлдин маст эрур, мажнун дема.

Кимки тўкса бир мусулмон қонини,
Кофир ўлгум, тилга олсам номини.

Ларза солгай Аршга ҳам мадҳи шақий,²⁴
Бадгумон бўлгай бу сўздин муттақий.²⁵

²⁴ мадҳи шақий –ёмонни мақташ, мадҳ этиш.

²⁵ муттақий – тақводор.

Шоҳ бўлса, юртга огоҳ бўлсин ул,
Хос бўлсин, хоси Оллоҳ бўлсин ул.

Гар кишини бўйла бир шоҳ тортадир,
Сўйи бахту давлату жоҳ тортадир.

Қаҳрида гар кўрмасайди наф у,
Бўлмас эрди лутфи мутлақ қаҳржў...

Гар бола тиг ваҳмидин титрар давом,
Она шўрлик ғам чекар, лек шодком.

Битта жон олгай–да, юз бир жон берар,
Улки ҳиммат айламай, эҳсон берар.

Сен ўзингдин чун қиёс этдинг, бироқ
Кўп йироқ тушдинг, назар сол яхшироқ...

Румий рубоийларидан

Ай дил, кўзингни оч, жаҳон ўтгусидур,
Умринг бу жаҳонда ройгон²⁶ ўтгусидур.
Тан манзилида маҳбусу ғофил қолма,
Манзил ошā манзил карвон ўтгусидур.

* *

Жоним берайин, ол уни, жондин кечма,
Дилдан кечайин, ол, у жаҳондин кечма.
Сен ўқсану мен эсам камонмен ҳануз,
Эй ўқ, сабр айла, камондин кечма...

* *

Кўнглим дуди бир нишони савдо, эй дил,
Ҳар лаҳза ул дуд кўнгилда пайдо, эй дил.
Қонлар неча мавж урар менинг бағримда,
Тошгайму эди бўлмаса дарё, эй дил...

* *

Кўнглимни санама мубтало истармен,
Жонимга неча тири²⁷ бало истармен.
Кўйингда агар кечмаса умрим, санамо,
Қонлар ютадирману қазо истармен...

* *

²⁶ ройгон – йўлдан топилган, текин, текинга келган нарса.

²⁷ тир – ўқ, камон ўқи.

Соқий қуядир бодаи хумро,²⁸ на қилай?
Гар бўса талаб айласа жоно, на қилай?
Иқболи висол ҳозир экан, кутмасмен,
Кутмоққа яна бўлмаса маъно, на қилай?...

* *

Сенданми чу безор бўлайин? Йўқ, йўқ, йўқ!
Бир бошқасига ёр бўлайин? Йўқ, йўқ, йўқ!
То боғи висолингда фақат гул кўрдим,
Гулдин кечибон, хор бўлайин? Йўқ, йўқ, йўқ!

* *

Кўнглим ҳавасинг била рубобдир, рубоб,
Ҳар пораси ўртаниб кабобдир, кабоб.
Дилдорки дардимга боқиб хомушдир,
Хомушлиги менга минг жавобдир, жавоб...

* *

Мажнуни паришонинг ўзим, илким тут,
Саргаштаву ҳайронинг ўзим, илким тут.
Ҳар ҳоли харобда бир мададкор бўлай,
Ул бесару самонинг ўзим, илким тут...

* *

Эй сарви равон, ҳеч хазонлик кўрма,
Эй чашми жаҳон, ҳеч ёмонлик кўрма.
Эй жон, ки жон дер сени осмону замин,
Роҳат бори кўргилки, зиёнлик кўрма...

* *

Эй бош, сабаб сенда, сабаб сенда, сабаб,
Эй тан, ажаб сенда, ажаб сенда, ажаб.
Эй дил, талаб сенда, талаб сенда, талаб,
Эй жон, тараб²⁹ сенда, тараб сенда, тараб...

* *

Юзингда боқиб юзлари гулшан эрдим,
Кўзингга боқиб кўзлари равшан эрдим.
Дедимки, йироқ тутай ёмон кўзлардин,
Ёнингда ёмон кўзли магар мен эрдим?...

* *

Эй жону жаҳон, жону жаҳоним қайда?
Эй ой, замину осмоним қайда?
Сен майни қўлимгамас, лабимга тутгил,
Мастлик била билмасам: даҳоним қайда?...

²⁸ хумро – қизил.

²⁹ тараб – шод-хуррамлик, завқ.

* *

Ҳар лаҳза ғаминг чекиб, ғаминг олгаймен,
Ҳар лаҳза ғаминг била яна қолгаймен.
Ҳарчандки ғаминг чекиб–чекиб жон бердим,
Ғам улки, ғаминг чекиб–чекиб, толгаймен...

* *

Лаълинг, санамим, ҳамиша хандон бўлгай,
Ошиқ, сен ила хурраму шодон бўлгай.
Ҳар кимса сени кўрсаю гар бўлмаса шод,
Бахт юзини кўрмагай у, сарсон бўлгай.

* *

Жонимки, ҳариф³⁰ эрди, бегона эмиш,
Ақлимки, табиб эрди, девона эмиш.
Вайронага шоҳлар беришар ганж, ажаб,
Вайрона дилим ганж ила вайрона эмиш...

* *

Мен ўлсам агар, бошимда гирён бўлманг,
Жононима топширингу нолон бўлманг.
Жонсиз у лабимга лаб қўйиб жононим,
Жон менга ато айласа, ҳайрон бўлманг...

* *

Эй муниси рўзгор, нечуксан менсиз?
Эй ҳамдаму ғамгусор, нечуксан менсиз?
Мен бори хазонману харобман сенсиз,
Эй юзлари гулбаҳор, нечуксан менсиз?...

* *

Мен зарраву хуршедлик ойим сенсан,
Бемор ғамингману давойим сенсан.
Учмоққа қанот йўқ, вале учгайман,
Сомон бўлибман, қаҳрабойим сенсан...

* *

Дедим, санамо, магарки жононим ўзинг,
Жонимни нисор этай сенга, жоним ўзинг.
Муртад бўлайин, агарда тушсам айру,
Эй жону, жаҳон, куфр ила иймоним ўзинг...

* *

Хушдирки бугун жисминг аро жон бўлса,
Қаршингда дағи бир руҳи жонон бўлса.
Булбул каби дилда доғи ҳижрон бўлса,
Маскан сенга эрта–кеч гулистон бўлса.

* *

Дерлар: ҳама ишқ ҳавойи номдир, ёлғон,

³⁰ ҳариф – ўртоқ, шерик, улфат.

Дерлар яна: ишқ умиди хомдир, ёлғон.
Бахт юлдузи кўкдамас, шу жонимда яшар,
Дерларки, баландлик неча томдир, ёлғон...

* *

Гар бўлса умр, боз бергайди худо,
Гар умри фано бўлмаса, нақд умри бақо.
Ишқ оби ҳаёт эрур, унинг мавжига кир,
Ҳар қатраси бир ҳаёт эмиш, сенга фидо...

* *

Сўрдимки, қаердадир, нигоро, хонанг?
Дедики, дилингдир ул — ўшал вайронанг.
Вайронага мен, қуёш, нечук киргаймен?
Эй, маст, хароб бўлгай ул кошонанг!...

* *

Нафсим итини, дедимки, мен пир айлай,
Тавба ипидан бўйнига занжир айлай.
Ҳар ерда ҳаром кўриб вале ул кўппак
Занжирни узар бўлса, не тадбир айлай?...

* *

Гар балиқ эсанг, сузгали дарёйинг ўзим,
Гар оху эсанг, кезгали саҳройинг ўзим.
Мен сенга асирману сен — менга нафас,
Сурнойингу сурнойингу сурнойинг ўзим...

* *

Ишқ нашъаси бу кеча мудомдир, мудом,
Жому майи лаъл бизга давомдир, давом.
Оху ғаму андиша — ҳалолдир, ҳалол,
Кўй, уйқуни ўйлама — ҳаромдир, ҳаром.

Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадоний (1247–1318)

Рашидиддин Фазлуллоҳ ибн Абул Хайр Али Ҳамадоний 1247 йили Ҳамадонда туғилган. Унинг ҳаёти тўғрисида маълумотлар кам сақланиб қолган. Турли манбаларда айтилишича, Рашидиддин, ота-боболари каби, мўғул хонлари саройида юқори лавозимларда хизмат қилган.

Рашидиддин ўз даврининг буюк қомусий олими бўлган эди. У асли табиб бўлса-да, тарих ва илоҳиётга оид нарсалари унга шуҳрат келтирди. У “Китоб–ул ахӣ ва ал асар” номли қомус яратгани маълум. “Мифтоҳ–ут–тафсир” асари эса Куръон шарҳига бағишланган. Уч жилддан иборат “Мажмуаи Рашидия” асари эса Шофъия мазҳабига бағишланган ва араб тилига таржима қилинган.

Рашидиддинга шуҳрат келтирган асари “Жомеъ–ут–таворих”дир. Асар форс тилида ёзилган. Тарихшуносликда кашфиётчи бўлган Рашидиддин номусулмон бўлган халқларнинг тарихини уларнинг манбалари асосида, айна пайтда дунё халқлари тарихидан ажратилмаган ҳолда ўрганиш зарурлигини алоҳида таъкидлайди.

“Жомеъут–таворих”да келтирилган адабий парчалар, ривоятлар тарихий жараёнга, тарихий ҳақиқатга аниқлик киритадиган далиллар сифатида қаралиши керак.

Бир сўз билан айтганда, Рашидиддин тарихий ҳақиқат билан адабиётни бирлаштирди, у ҳам тарихчи олим, ҳам нозиктаъб ижодкор сифатида ўзини намоён қилди. Чингизхон ва унинг авлодлари тўғрисидаги ҳикоятлар шундан далолат беради. Рашидиддиннинг ўз таъбири билан айтганда, “шоирлар ва тарихчилар даврининг хабарини энг яхши етказувчилардир”. Рашидиддин бу гапи билан асардаги ривоятлар асосида ётган тарихий ҳақиқатларга ишора қилган эди.

“Жомеъу-т-таворих”дан

Ўғуз ва баъзи туркий уруғларнинг келиб чиқиши тўғрисида

Мусулмон тарихида айтиб ўтилганидай ва яҳудий халқининг “Таврот”ида* ёзилганидай, Нуҳ пайгамбар — жойи жаннатда бўлсин— ер юзини шимолдан жанубга уч қисмга бўлди. Биринчи қисмини ўғилларидан бири Хомга берди. Хом қора танлиларнинг уруғбошиси бўлди. Иккинчи қисмини Сомга берди. Сом араб ва форсларнинг уруғбошиси бўлди. Учинчи қисмини Ёфасга берди. Ёфас туркларнинг уруғбошиси бўлди. Нуҳ Ёфасни Шарққа жўнатди. Мўғуллар ва турклар ҳам шу воқеани айтадилар. Турклар Ёфасни Булжа хон¹ деб атаганлар ва ҳозир ҳам шундай деб атайдилар. Лекин Булжа хон ҳақиқатан ҳам Нуҳнинг ўғли ёки набираси бўлганини аниқ билмайдилар. Булжа хон Нуҳнинг наслидан ва унинг замонига яқин бўлгани ҳақиқатга тўғри келади. Ҳамма мўғуллар, турк қавмлари ва барча кўчманчилар Булжа хоннинг наслидан келиб чиққан. Бунинг батафсил тафсилотини қуйидагича баён қиладилар.

Булжа хон кўчманчи эди. Унинг ёзги қароргоҳи Ўртақ* ва Қазтоғда* жойлашган эди. Бу жойда баланд тоғлар бўлиб, Инонж деган шаҳар ҳам бор эди. Булжа хоннинг қишки қароргоҳи ҳам шу атрофларда — Бурсун, Кўкён ва Қорқурум деган жойларда эди. Қорқурумни Қорақурум деб ҳам айтадилар. Шу жойлар яқинида Талас ва Қари Сайрам шаҳарлари бор эди.

Қари Сайрам — қадимий ва ғоятда қатта шаҳар. Кўрганларнинг айтишича, шаҳарнинг бу бошидан нариги четигача бир кунлик йўл, қирқта дарвозаси бор. Ҳозирги пайтда бу шаҳарда мусулмон турклар истиқомат қиладилар. Шаҳар Қайдунинг* қўли остида бўлиб, Кунжи улусидан* саналади. Унинг насллари ўша жой яқинида. Булжа хон Диб Яқуй деганнинг ўғли эди. “Диб”— мунозара ёки лавозим жойи деган маънони билдиради, “Яқуй” эса бутун қабилалар устидан ҳукмронлик қиладиган одам деганидир. Бу ўғил кучли бўлгани учун отасидан устун келиб, шоҳ бўлишга лойиқлигини исботлади. Унинг тўртта ўғли бор эди. Ўғилларининг исми Қорахон, Ўрхон, Кўзхон ва Гўрхон эди. Бу халқларнинг ҳаммаси динсиз эди. Қорахон отасининг ўрнига тахтга ўтирди. Қорахон ўғил кўрди, ўғли уч кунгача онасини эммади. Онаси эса йиғлаб илтижо қиларди. Ҳар кун кечаси она туш кўрар, тушида ўғли гўё унга шундай деяётгандай бўларди: “Эй она! Агар сен ҳақиқий худога ибодат қилиб, муҳаббат қўйсанг, мен сенинг сутингни эмаман”.

¹ яъни Абулжаҳон

Эри Қорахон ва бутун халқ ҳали танҳо худони билмагани учун, аёл “Агар танҳо худога сажда қилаётганимни билиб қолсалар, болам билан бирга ўзимни ўлдирадилар”, деб кўрқарди. Аёл яширинча ҳақиқий худога тавба қилди ва комил ишонч билан Қодир худонинг ҳақиқатини севгучи бўлди — у шуҳрат топиб, ҳаммадан устун бўлсин! Гўдак онасининг кўкрагини эма бошлади. Бир ёшга етганда, фавкулудда покиза ва чиройли бола бўлди, манглайида етук ақлнинг ва ҳақиқий имон йўлида раҳнамоликнинг аломатлари ялтираб турарди. Шунда отаси Қорахон ўғлидаги бу аломатларни кўриб, айтди. Халқимиз орасида бунақа қиёфадаги, бундай хусндор бола ҳали туғилмаган эди. Менинг ўғлим ўз тенгдошлари ва ўзига ўхшаганлар орасида улуғ, ҳурматга сазовор бўлади, шубҳасиз, комиллик даражасига етади”.

Болага исм қўйиш муносабати билан отаси қариндош-уруғларини маслаҳатга йиғди. Бир ёшли бола тилга кириб: “Мени Ўғуз деб айтинглар”, деди. Шу ерда ҳозир бўлганлар бу аҳволдан ҳаддан ташқари ҳайратга тушдилар. Улар, чақалоқнинг айтганларига кўра, уни Ўғуз деб атадилар. Унинг бу сўзи Қодир худонинг ҳақиқатига амал қилишининг қатъий аломати эди.

Ўғуз вояга етгач, отаси Қорахон жиянларидан бирига — Кўзоннинг қизига унаштириб қўйди. Қиз ниҳоятда чиройли ва ақлли эди. Ўғуз ҳеч кимга билдирмай қизга айтди: “Агар сен ҳақиқий худога итоат этиб, илоҳий ҳақиқатга чин дўст бўлсанг, мен ҳам сенга кўнгил қўйиб, бир ёстикқа бош қўяман”. Қиз бу таклифни ўзи учун имконсиз деб билди ва Ўғузнинг маслаҳатига қулоқ солмасдан, деди: “Бу гапингни отангга айтаман, токи у сени йўқ қилсин”. Оқибатда Ўғуз қизга эътибор қилмади, мойиллик ҳам билдирмади. Отаси кўрдикки, Ўғуз бу қизни севмас экан, иккинчи укаси Гўрхоннинг қизига унаштирди. Қизни Ўғузга унаштирганларидан кейин, Ўғуз бу қизга ҳам ўша гапларини айтди. Лекин қиз унинг таклифини рад этиб, ҳақиқий динни қабул қилмади. Ўғуз бу қизга ҳам кўнгил қўймади ва қизга яқинлашмади. Қорахон кўрдикки, Ўғуз бу қизга ҳам кўнгил қўймапти, иккала хотинидан биронтасига ҳам яқинлашмаяпти. Қорахон ўғлининг хоҳиши билан учинчи укаси — Ўрхоннинг қизига унаштирди. Ҳали қизни уйларига олиб келмаган эдилар, бир куни Ўғуз овдан қайтаётиб, дарё бўйида Ўрхоннинг қизини кўриб қолди. Қиз кийимлар юваётган чўриларини кузатиб турган эди. Ўғуз қизга яқин келиб, унга деди: “Биласанки, мен иккала амакимнинг қизларига уйланган эдим, лекин мен уларни севмайман, улар билан алоқа қилмайман. Сабаби шуки, улар самовий худога имон келтирсинлар, унга эътиқод қўйсинлар, деб истаган эдим. Лекин иккаласи ҳам менинг гапимга кирмадилар, сўзимни рад қилдилар. Энди эса менга сени унаштирдилар. Агар сен танҳо худони эътироф этсанг, унга имон келтирсанг, сенга уйланаман, сенга кўнгил қўяман”. Қиз шундай

жавоб берди: “ Мен ҳақиқий худони билмайман, асло хабарим йўқ. Лекин биронта сўзингни, буйруғингни ерда қолдирмайман, сенинг амрингга итоат этиб, қулоқ соламан.” Ўғуз деди: “Юракдан истаганим шудир, сен илоҳий ҳақиқатга имон келтириб, севгин, деб амр қиламан”. “Сенинг айтганларингга розиман”, деб жавоб берди қиз. Шундай қилиб, қиз ҳақиқий динни қабул қилди ва илоҳий ҳақиқатни севди.

Шундан кейин Ўғуз уни олди, унга кўнгил кўйди, ҳар доим унга яқинлашди, бошқа хотинларига эса яқинлашмади. Ўғуз ҳақиқий худони таниб, солиҳ бўлгани учун отаси ва амакилари билан гаплашишни истамас эди. Чунки улар имонсиз эдилар. Шунинг учун доимо улардан узоқ туришни истар, улардан қочарди. Бир ўзи овга борар, ҳар доим араб тилида “Оллоҳ” деб худонинг исмини айтарди. Бу сўзнинг маъносини ҳеч ким билмасди. У ҳар доим ажойиб овоз билан “Оллоҳ!” деб хитоб қиларди. Қариндош–уруғлари “Ўғуз бу сўзни эшитилиши ёқимли бўлгани учун, вақтини чоғ қилиш, эрмак учун айтяпти, бу сўз унга одат бўлиб қолган”, деб ўйлардилар.

Бир куни Қорахон келинларига зиёфат уюштирди, уларга меҳрибонлик кўрсатиб, сўради: “Иккала катта келинларим кичигига қараганда чиройлироқ. Лекин ўғлим катталарига қараганда, кичигини севади. Нега у ҳар доим кичигига боради, у билан муомала қилади, катта хотинларига эса асло эътибор қилмайди?” Иккала келин эрларидан норози бўлиб, уни жуда ҳам рашк қилардилар. Қулай фурсат топиб, эрларига қарши чиқиб, дедилар: “У бошқа динни қабул қилган — ер ва осмонни яратган худога имон келтиради. У бизни ҳам шунга кўндирмоқчи бўлди, лекин унинг таклифини рад қилдик, унинг гапларига эътибор бермадик. Шу сабабдан у бизга ёмон ниятда бўлади. Нариги келинингиз эса, ўғлингизга ўхшаб, худога имон келтирди, у билан маслақдош бўлди. Табиғки, эри уни яхши кўради, бизни эса кўрарга кўзи йўқ”.

Бу пайтда Ўғуз навкарлари ва баъзи дўстлари билан бирга овда эди. Қорахон укаларини, жиянларини, қариндош–уруғларини, амирларини тўплаб, деди: “Ўғлим Ўғуз болалигида тақдир тақозоси билан эрка, жуда қобилиятли эди. Мен ҳам унга бутун юрагим билан боғлангандим. Лекин ҳозир у ёмон иш қилибди: бизнинг динимиздан қайтибди. Шунинг учун уни тирик қолдириб бўлмайди”. Йиғилганларнинг ҳаммаси ғазабга келди, ҳамма бир овоздан Ўғузни ўлдиришга қарор қилди.

Ўғузнинг имондаги бир хотини бу воқеани эшитгач, ўша заҳоти ишончли кўшни аёлни унинг олдига жўнатди ва воқеадан хабардор қилди. Ўғуз жангга тайёрланди. Ҳамма навкарларини ва дўстларини чақириб, воқеадан хабардор қилди. Улар ов қилаётган жойларидаёқ бир–бирлари билан бирлашди. Отаси, амакилари, қариндош–уруғлари Ўғузни ўлдириш учун бирлашдилар. Иккала томон кўшинни ҳарбий

тайёргарликка келтириб, жанг бошладилар. Бу жангда душман ўқи Қорахонга тегиб, яраланди ва ҳалок бўлди. Амакилари ва Ўғузнинг қабиласидан кўпчилик Қорахонга қўшилганлари учун, улар бир бирлари билан етмиш беш йил урушдилар, улуслар ва жангчилар ўзаро тортишдилар.

Охир—оқибатда Ўғуз ғалаба қилиб, Талас ва Сайрамдан тортиб Бухорогача бўлган вилоятни босиб олди. Бу вилоят сўзсиз Ўғузга қарайдиган бўлди. Ўғузга қўшилмаган баъзи амакилари, ака—укалари ва жиянлари ундан шарқ томонда жойлашдилар. Улар, ҳамма мўғуллар бизнинг уруғдан тарқаган, деб ҳисоблайдиган бўлдилар. Бу даврда мўғуллар имонсиз эдилар. Вақт ўтиб, улар ҳам Чингизхон насли билан бирга танҳо худога эътиқод қиладиган бўлдилар.

Бу вилоят Ўғузга итоат этди. Ўғузнинг ҳукмронлиги мустақкам бўлгач, у олтин чодир ўрнатди ва катта зиёфат ташкил қилди, қариндош—уруғларига, амирларга хурмат кўрсатди, ҳамма жангчиларини сийлади. Ўзига қўшилган амакиларига, уруғларига уйғур деб ном берди. Чунки туркий тилда бу сўзнинг маъноси — *уюшмоқ* ва *ёрдам бермоқ* деган маънони билдиради. Уйғурларнинг ҳамма қабиласи уларнинг наслидан келиб чиққан. Бошқа қабилани *қангли* деб номлади. *Қипчоқ*, *қалач* ва *оғоч эри* қабилалари ҳам Ўғузга қўшилган ва унинг насли билан аралашган халқдан келиб чиққан. Ҳар бир қабиланинг номланиш сабаблари қуйидаги бўлимларда батафсил баён қилинади.

Уйғур

Ўғуз билан отаси ва амакилари ўртасида танҳо худога сажда қилиш оқибатида душманлик пайдо бўлгандан кейин, улар ўзаро уруш бошладилар. Ўғузнинг баъзи қариндошлари унга қўшилдилар, у томонга ўтиб, унга ёрдам бердилар. Баъзилари эса отаси, амакилари ва укалари томонга ўтдилар. Ўзига қўшилиб, ёрдам берганларга Ўғуз уйғур деб ном берди. Бу сўз туркийча бўлиб, форс тилидаги маъноси “У бизга қўшилиб, рози бўлиб ёрдам берди” деган маънодадир.

Бу халқ доимо Ўғуз билан бирга эди. Ўғуз бошқа давлатларни босиб олмоқчи бўлганда, улар менинг давлатим худудида бўлсин, деб уйғурларни тоғли худудлардан қайтариб олиб келди. Улар Ўғуз қайтиб келгунча, унинг давлатини кўриқлаб турди. Уйғурларнинг ҳамма қабиласи ана шу халқдан келиб чиққан. Тамом.

Оғоч³ эри

Бу ном қадимги даврларда бўлмаган эди. Бу вилоятларга Ўғуз қабиласи келганда, шу ердаги ўрмонда бир одамнинг бошпанаси бор

³ яъни ёғоч.

эди. Бу одамни ўрмон номи билан “оғоч эри” деб аташарди. “Оғоч эри” — “ўрмон одами” деган маънони билдиради. Шу сингари, ўрмон ёнида бошпанаси бўлган мўгул қабилалари ҳам *хойин ирган* — *ўрмон қабиласи* деб юритилган.

Ўғуз билан бирга бўлган туркманлар ҳам уйғурлар билан қўшилдилар. Юқорида эсланган қабилалар билан бирдир.

Гарчи дастлаб Ўғуз ҳамма қабилаларни уйғур номи билан юритган бўлса ҳам, бу қабилалардан бир нечаси алоҳида номлар билан машҳур бўлиб кетгандан кейин, юқорида сабаблари кўрсатилганидай, *уйғур* сўзи бошқаларига ишлатиладиган бўлди, улар шу ном билан аталадиган бўлди.

Ўғузнинг ўғилларидан 24 та уруғ келиб чиққан. Ҳар бири алоҳида ном ва лақаб олган... Дунёдаги ҳамма туркманлар юқорида эслатилган уруғлардан ва Ўғузнинг 24 ўғлидан келиб чиққан. Қадимда *туркман* сўзи бўлмаган. Ҳамма кўчманчи қабилалар ташқи кўринишига кўра, туркларга ўхшаган бўлганлари учун умумий равишда *турклар* деб номланган. Лекин ҳар бир қабиланинг маълум ва махсус лақаби бўлган эди. Ўғузнинг бу қабилалари ўз вилоятларидан Мовароуннаҳр мамлакатларига ва Эрон юртига келганларидан кейин, бу ерларда кўпая бошладилар. Сув ва ҳавонинг таъсирида уларнинг ташқи қиёфаси аста-секин форсларнинг қиёфасига ўхшайдиган бўлдилар. Улар ҳақиқий форс бўлмаганлари учун, тожик халқи уларни *туркман* деб атадилар. Бу *туркка ўхшаган* деганидир. Шу сабабдан бу ном остида Ўғузнинг ҳамма қабилаларининг уруғларини умумлаштирдилар. Улар энди туркман номи билан машҳур бўла бошладилар. Ўғузнинг ўғилларидан келиб чиққан 24 уруғдан ярми — қўшиннинг ўнг қанотига, ярми — чап қанотига мансуб. Эндиликда бу қабила ва уруғларнинг ҳар бири ўз илдизи ва шохобчасини, яъни қайси халқдан эканини билади. Бунинг изоҳи қуйидагича:

Ўғузнинг олтига ўғли бор эди. Уларнинг исмлари қуйидаги тартибдадир: Кун, Ой, Юлдуз, Кўк, Тоғ, Денгиз. Ўғуз Эрон, Турон, Шом, Миср, Кичик Осиё, Франк давлатларини эгаллаб олгандан кейин, ўзининг асл юрти Ўртоғ ва Кўзтоққа қайтиб келди. Бу ерга қайтиб келгандан кейин, катта қурултой чақирди. Баланд, олтин чодирини ўрнатиб, катта зиёфат уюштирди. Айтишларича, бу зиёфатга тўққиз юзта той ва тўқсон мингта қўй сўйган эканлар. У ҳамма хотинларини, болаларини, амирларини, лашкарбошиларини чақирди, ҳаммаларига меҳрибонлик кўрсатди. Айниқса, олти ўғлига алоҳида меҳрибонлик ва илтифот кўрсатди. Улар отаси билан бирга турли мамлакатларни босиб олишда доимо отасининг ёнида бўлган, ғайрат кўрсатиб, қилич солган эдилар.

Орадан бир неча кун ўтгач, ўғиллар биргаликда овга жўнадилар. Улар олтин ёй ва учта олтин ўқ топиб олдилар. Улар бу нарсаларни оталарига олиб келиб: “Бу нарсаларни қандай қилиб бўлсак экан?” деб

сўрадилар. Ота ёйни катта ўғилларига, учта ўқни эса кичик ўғилларига берди. Сўнгра ёйни олган катта ўғилларига “Сизлардан келиб чиқадиган қабилалар бузуқ номини ва лақабини олсин”, деди. Бузуқнинг маъноси — қисмларга бўлмоқ деганидир. Бу сўзни шунинг учун уларнинг лақаби қилиб бердики, ёйни бўлиш имкони бўлсин, зарур бўлганда, синдирилсин, деди ва лашкарнинг ўнг қаноти ана шу учала ўғлимга ва унинг наслига тегишли бўлсин, деб тайинлади.

Ўқларни олган учала ўғилларидан келиб чиқадиган қабилаларга учуқ лақабини берди. Бу лақаб уч ўқ сўзидандир. Ўғуз деди: “Эндиликда уларнинг насли мен берган лақабга алоқадор бўлсин. У лашкарнинг қайси қанотидан эканини ҳамма билиб қўйсин. Чунки ўнг қўл йўли юқоридир, шунинг учун мен уларга ёйни бердим, улар шоҳ даражасига тенгдир. Элчи даражасида турадиган ўқларни эса чап қанотда турадиганларга бердим”. Шунга мувофиқ, Ўғуз улар учун ўнг ва чап қанот манзилларини белгилаб берди ва шундай амр қилди: “Хукмдорнинг тахти ва менинг ворисим бўлиш ҳуқуқи бузуқ қабиласига тегишли бўлсин. Агар мендан кейин тўнғич ўғлим Кун тирик бўлса, ҳамма нарса унга ўтсин. Бўлмаса, иккинчи ўғлим Ойга ўтсин”.

Ўғузнинг вафотидан кейин, унинг васиятига биноан, Кунхон тахтга ўтирди ва етмиш йил ҳукмдорлик қилди. Отасининг (яъни Ўғузнинг) Эрайанги Кент Ирқил хўжа деган ноибни бўлар эди. У Кунхон даврида ҳам мушовир, вазир Кунхоннинг девонбеги эди. Бир куни у Кунхонга деди: “Ўғуз буюк ҳукмдор бўлган эди. У оламдаги ҳамма давлатларни эгаллаб олди, унинг ҳисобсиз хазинаси, мол–мулки, чорваси бор эди. У буларнинг ҳаммасини ўғилларига — сизларга қолдирди. Ҳар бирингиз худонинг марҳамати билан тўрттадан лаёқатли ўғилли бўлдингизлар. Худо кўрсатмасин, кейинчалик бу ўғиллар тахт учун душманлашиб, жанжаллашиб қолишса борми! Яхшиямки, ҳар бирига олдиндан унвон, йўл, исм, лақаб аниқланиб, тасдиқланган. Ҳар бири ўзининг тамгалари ва белгилари билан буйруқларини, хазинасини, йилқи ва подаларини алоҳида белгилаб олсин, деб алоҳида тамғаси ва белгисига эга эди, токи ҳар ким бир – бири билан жанжаллашмасин, тортишмасин, болаларнинг ҳар бири, уларнинг авлодлари ўзларининг исмини, лақабини ва йўлини билсин, токи булар давлатнинг мустақамлигига ва уларнинг яхши исmlарининг мўътадиллигига сабаб бўлсин” Кунхон бу сўзларни маъқуллади. Эрайанги–Кент Ирқил Хўжа айтганларини йўлга қўйиш билан машғул бўлди. Олтала ўғилга Бузуқ ва Учук лақаби берилгандан ва уларга лашкарнинг ўнг ва чап қанот томонлари берилгандан кейин, Ирқил Хўжа болалардан ҳар бирининг лақабини, исмини, тамғаси ва белгисини қайтадан тайин этиб, тасдиқлади. Мазкур 24 уруғнинг ҳар бирига маълум ҳайвонларнинг номи берилди. Бу ҳайвон номлари уларнинг унгуни* бўлди. Бу сўз иноқдан келиб чиққан. Иноқ туркий

тилда марҳаматланган деган маънодадир. “Иноқ бўлсин!” — яъни марҳаматга сазовор бўлсин, дейдилар. Шундай одат бор: бирор қабила ўзининг унгунига ҳужум қилмайди, қаршилиқ кўрсатмайди, ўша ҳайвонларнинг гўштини истеъмол қилмайди. Чунки улар унгуни ўзларига яхши аломат сифатида қабул қилганлар. Ҳозиргача ўша урф сақланиб қолган, ҳар бир қабила ўзининг унгунини билади.

Ирқил Хўжа айнан шундай белгилаб берди: байрам кунлари гўшт тақсимланганда, ҳар бир уруғнинг улуши гўштнинг қайси қисми бўлади, улар яшайдиган ҳар бир мамлакатда, жойда зиёфат пайтида таом еганларида бир-бирлари билан тортишиб, бир-бирларини хафа қилмасинлар, деб ҳар бирининг улушини аниқлаб берди.

Чингизхон тўғрисидаги ҳикоят

...Маркит қабиласи доимо Чингизхон билан уришиб келарди. Бу пайтда Чингизхон ёш эди. Ўша пайтда маркит қабиласи Чингизхонни мағлуб қилиб, асирга олди. У пайтлар асирларни дарров ўлдириш расм бўлмаган эди. Асирдан бирор нарса ундириб, кейин озод қилиш ҳам мумкин эди.

Воқеа шундай бўлган эди: Бир куни Чингизхон муҳим бир иш билан кетаётган эди. У баланд бир тепаликка етиб борди ва чўққига чиқа бошлади. Айил яхши тортилмагани учун, остидаги эгар қийшайиб, ерга йиқилди. Бу аҳволдан ҳайрон бўлиб, ўзига-ўзи деди: “Эҳтимол, Худо бу йўлдан боришимни хоҳламаётгандир, балки ишим ўнгидан келмас” У, орқага қайтсаммикан, деб ўйланиб қолди. Лекин шайтон устун келиб, Чингизхон юрак амри билан йўлда давом этди. Кутилмаганда, маркит қабиласидан бир неча одам унга ҳужум қилиб, асирга олиб кетдилар. Орадан маълум вақт ўтиб, Чингизхон хонадонидан унинг эвазига нималардир юбориб олиб кетмагунларича асирликда ушлаб турдилар.

Чингизхон билан Ўн хон* ўртасига низо тушгандан кейин, иккаласи бир-бирдан ажралиб кетди. Шу пайтгача маркит қабиласи Чингизхон билан ҳам, Ўн хон билан ҳам урушиб келарди. Чингизхон билан Ўн хон ўртасида низо чиққандан кейин, меркит қабиласи Ўн хон ва унинг укаси Жақонбу билан дўстлашиб олдилар. Тасодифан маркитлар Чингизхон устидан ғалаба қилиб, унинг хонадонини, чорвасини талон-тарож қилдилар. Чингизхоннинг тўнғич хотини Бўрта фужинни асирга олиб, Ўн хонга юбордилар. Чингизхон бу хабарни эшитгандан кейин, ишончли бир одамни Ўн хоннинг олдига юбориб, ундан хотинини қайтариб беришни илтимос қилди. Ўн хон Чингизхоннинг хотинини софлик пардаси остида сақлаган эди. Уни келган ишончли одам ҳамроҳлигида қайтариб юборди. Йўлда Жўжи хон туғилди.

Ҳикоят

Эрон маликларидан бири хоқонга³ элчи жўнатиб, унинг фуқаролигига ўтганлигини маълум қилди. Малик ота-боболаридан мерос бўлиб қолган тарошланган лаълни ҳадялар қаторида жўнатди. Лаълнинг устига Худо элчисининг муборак исми (Оллоҳ унга марҳамат қилсин), остига эса маликнинг ота-боболари исми ўйиб битилган эди. Хоқон ўймакор устага шундай амр берди: “Худонинг элчиси исмини Худонинг ҳаққи-хурмати учун қолдир, бошқа исмларни ўчириб, Худо элчисининг исми остига менинг исминни, сўнгра ҳадя юборганининг исмини ёз”

Ҳикоят

Жаноби олийларининг ҳузурига бир араб келди. У муқаддас мусулмон динидан қайтганлардан экан. У хоқон олдида тиз чўкиб, деди: “Тушимда Чингизхонни кўрибман. У менга, ўғлимга айт, у мусулмонларни кўпроқ қирсин, чунки мусулмонлар жуда ёмон одамлардир, деб айтди”. Хоқон бир лаҳза ўйланиб турди-да, сўради: “Сенга унинг ўзи гапирдимми ёки тилмоч орқали гапирдимми?” “Ўзи гапирди”, деб жавоб берди араб. “Сен мўғул тилини биласанми?” деб сўради хоқон. “Йўқ”, деб жавоб берди араб. Шунда хоқон айтди: “Шубҳа йўқки, сен ёлғон гапиряпсан, мен аниқ биламан: отам мўғул тилидан бошқа бирон тилни билмаган” Хоқон ўша зоҳоти арабни ўлимга ҳукм қилди.

Ҳикоят

Бир камбағал одам бор экан. Унинг бирон машғулоти йўқ, ишга лаёқатсиз, бирон ҳунари ҳам йўқ экан. Бир куни у бир қанча темир парчасини бигизга ўхшатиб қайрабди-да, сопга ўтказибди. Сўнг йўл бўйида хоқоннинг ўтишини пойлаб ўтирибди. Узоқдан ўша бечорага хоқоннинг марҳаматли назари тушибди. Хоқон бир амрини юбориб: “Билиб кел-чи, нима иш билан машғул экан”, дебди. Ҳалиги камбағал “Мен бир бечора, қашшоқ, серфарзанд одамман, мана бу бигизларни хоқоннинг хизматига олиб келдим”, дебди ва бигизларни берибди. Амир қайтиб келиб ўша одамнинг аҳволини баён қилибди. Бигизларни эса жуда ночорлиги, сифати ёмонлиги сабабли кўрсатмабди. Хоқон “Нима олиб келган бўлса, менга бер”, деб буюрибди. У марҳаматли қўллари билан бигизларни олиб, дебди: “Бу нарсалар ҳам керак бўлиб қолади. Чўпонлар қимиз қуядиган саночнинг тешигини тикадилар”

³ Угадйхон назарда тутилади.

Шундай деб, жў⁶га ҳам аризимайдиган ҳар бир бигиз учун бир кумуш балиш⁷ инъом қилибди.

Ҳикоят

Хоқон овда юрганда, бир одам унга қовун олиб келди. Хоқоннинг ёнида пул ёки кийим-кечак йўқ экан. Хотини Мука маликага “Анови одамга қулоғингдаги иккала катта жавоҳирни бериб юбор”, деди. Шунда хоқонга айтдилар: “Бу камбағал жавоҳирнинг қимматини тушунармиди. Яхшиси, эртага келсин, хазинадан, ўзлари қанча буюрган бўлсалар, ўшанча пул, кийим-кечак олиб кетаверади” Хоқон шундай жавоб берибди: “Камбағалда кутишга сабр-тоқат бўлмайди. Мана бу жавоҳирлар эса ўзимизга қайтиб келади” Буюрилганидай, ўша одамга жавоҳирларни бериб юборибдилар. Камбағал ўзида йўқ хурсанд бўлиб қайтиб кетибди ва йўлда жавоҳирларни арзимас пулга сотибди. Жавоҳирларни сотиб олган одам ўзича “Бундай ноёб жавоҳир подшоҳларга ярашади”, дебди ва эртасига хоқонга олиб келибди. Шунда хоқон дебди: “Айтмабмидим жавоҳирлар ўзимизга қайтиб келади деб?! Қолаверса, камбағал одам ҳам хафа бўлиб қолмади” Хоқон жавоҳирларни Мука хотунга яна қайтариб берибди, ҳада қилган одамни эса мукофотлабди.

Ҳикоят

Ҳамма соқчилар маст бўлиб ухлаб қолганда, бир одам қароргоҳдан олтин қадахни ўғирлабди. Қанча қидирсалар ҳам, қадах топилмабди. Хоқон шундай амр қилибди: “Жар солинлар: қадахни олган одам қайтариб олиб келса, унга шафқат кўрсатилади, сўрагани берилади” Эртаси куни ўғри олтин қадахни олиб келибди. Ундан “Нега бу қадар беадаблик қилдинг?” деб сўрабдилар. Ўғри “Оламнинг ҳукмдори хоқон жанобларини эҳтиёткорликка чорлаш учун қилган эдим, жаноблари соқчиларга ишонмасинлар”. Хоқон бу гапни эшитиб шундай дебди: “Уни афв этамиз, бундай одамни қатл қилиш мумкин эмас. Бўлмаса, унинг кўкрагини ёрдириб, юраги билан жигари қанақа экан, деб томоша қилган бўлардим”. Хоқон ўша ўғрига беш юз балиш, от, кўп сарполар инъом қилиб, бир неча минг лашкарга амир қилиб тайинлабди ва Хитойга жўнатибди.

⁶ жў — мисқолнинг 96 дан бири.

⁷ балиш — пул бирлиги.

Носируддин Бурҳониддин Рабғузий (XIV аср)

XIV аср ўзбек адабиёти Носируддин Бурҳониддин ўгли Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” (Қисас-ул-анбиё) асари билан бошланади.

Рабғузийнинг ҳаётига оид маълумотлар “Қисаси Рабғузий”нинг муқаддимасида бор. Асарда Рабғузий ўзи ва асарнинг ёзилиши тўғрисида маълумот бериб, китобхонни таништиради. Муқаддимадан маълум бўлишича, асар муаллифи Хоразмнинг Роботи ўғуз деган мавзесидан бўлиб, у ерда қозилик қилган. У мазкур асарини ҳукмрон беклардан Тўқбуганинг топшириғи билан ёзганини таъкидлайди.

Рабғузийнинг қачон туғилгани ва “Қисаси Рабғузий”дан бошқа қандай асарлар ёзгани маълум эмас. “Қисаси Рабғузий” ҳижрий 710 йилда (мил. 1310 йил) ёзилган.

Асар ҳамд, наът, муқаддима, қиссалар, лирик кечинмалар ва хотимадан иборат. Асарда 72 қисса ўрин олган.

Рабғузий қиссаларнинг аксариятини Қуръон сюжетлари асосида яратгани аниқ. Айни пайтда Пайғамбарлар тарихи тўғрисидаги бошқа манбалар, жумладан, Абу Исҳоқ Нишопурийнинг “Қисасул-анбиё”сидан* ҳам фойдаланган. Қолаверса, Шарқ адабиётида “Қисасул-анбиё”ларнинг илк илдизлари У111 асрга бориб тақалади.*

Яна шуни айтиш мумкинки, Рабғузий қиссалар учун халқ орасидаги ривоятлардан ҳам фойдаланган. Қадимги Исроил тарихидан ҳам яхши хабардор бўлгани Мусо, Идрис, Довуд, Сулаймон, Исо Масиҳ ва бошқа пайғамбарлар тарихига оид лавҳаларда кўринади.

Муаллиф диний ақидаларни кундалик ҳаётга татбиқ қилишга даъват қилади ва шу орқали инсонларда эзгу фазилатлар ҳукмрон бўлишини истайди: “...халқ орасида кўни ҳукм қилинг, куч қилманг, зино қилманг, қон тўкманг, хиёнат қилманг”. Бундай ўғитларни асардаги ҳар бир пайғамбарга бағишланган қиссада учратиш мумкин.

Сулаймон ибн Довуд алайҳиссалом қиссаси

Ул ва ҳаб лий мулкан ла йанбағи ли аҳадин мин баъдий* тею Изидин¹ мулк тилаган, ҳаза атоунаа фамнун ав амсиқ биғайри ҳисаб* жавобин эшитган ул, ғудуввуҳа шаҳрун равахуҳа шаҳрун* сифатлиғ маркаб берилган, ул фа фаҳхамнаҳа Сулаймана ва куллан аатайнаа ҳукман ва илман кароматин* булган Сулаймон алайҳиссалом.

Шеър

Довуд ўгли ул Сулаймон Тенгримизнинг совчиси²,

Ел улоғлиғ шоҳ эдию ҳам учар куш элчиси.

Одамий, учқан, югурган, дев, пари ҳам ел, булут,

Оғулуг бўлсун озиглиғ барча анинг ишчиси.

Кузи тўрт юз қангли эрди кунда қушлуг ошиға,

Борғусида кур³ арслон, бўри, қоплон кўйчиси.

Тупучоқ отнинг уруғи қолди андин дунёда,

Тилда ҳужжат, танда хидмат, қўлда мулкат қамчиси.

• Ўзи “ниғмал абду” атанди ҳам ялавоч ҳам малик,

Йўлдин озғанларға эрди ўзи ужмоҳ йўлчиси.

Сулаймон Довуд подшоҳлиқин мерос олди. Хабарда андоғ келур.

Довуд ялавоч дуо қилди: “Изиё, менинг ҳақимда кўп лутфу карам қилдинг. Ўғлим Сулаймон ҳам андағ-ўқ қилгил.” Хитоб келди: “Эй Довуд, Сулаймонга айгил, менинг ҳазратимда андоғ тирилсунким, сен тирилдинг. Мен тақи сенга қилган лутфу карамни анга қилайин. Мавло таоло укуш нарсаларни анга улуг мулк берди. Аввал мулк ул эрдиким, Сулаймоннинг подшоҳлиқи ичинда яхшидин, ёмондин хабар берган учар қушлар эрди. Аймишлар, етмиш тун уюғ⁴ турди, дуо қилиб ёлборди: “Изиё, мени ёрлиқагил. Манга мулке бергилким, мандин ўзга ким эрсага бермиш бўлмагайсен. Қамуғини бағишлаган сенсан. Раббигфир лий ва ҳаб лий мулкан ла йанбағи лиаҳадин мин баъдий иннака ангал ваҳҳаб.*

Ёрлиғ келди. Йа Сулайману инний қабизу арвахил—мулуки ҳатта ла йанбағи маликун ғайрука фид—дунйа.* *Ёрлиқади.* “Қамуғ маликларнинг жонини олғанман, дунё ичинда сендин ўзга малик бўлмагай”. Мавло таоло ул ваъдаға вафо қилди. Қамуғ маликларни

¹ Изи — Оллоҳ

² совчи— элчи, пайгамбар

³ кур — ботир, қўркмас

⁴ уюғ — қоронгулик

кўтарди. Сулаймон ёлгуз қамуғ оламга малик бўлди. Етмиш тун яна уюғ турди. Айди: “Илоҳий тақи ортурғил” Ёрлиғ келди: “Париларни сенинг фармонингда қилдим” Тонгласи париларнинг улуғларин йиғдурди. Вилоятларни уларга топшурди. Текмасини бир ишка насб қилди. Яна етмиш тун уюғ турди. Мавло таоло девларни Сулаймон тасарруфига киюрди. Вилоятларни уларга қисмат қилди. Яна етмиш тун уюғ турди. Айди: “Илоҳий, ортуқроқ керак.” Мавло таоло ани учар қушларга, югурур кийикларга эрклик қилди. Яна етмиш тун уюғ турди. Мавло таоло елни, тақи сувни мусаххар⁵ қилди. Ер-кўк орасинда не ким яратмиш бор эрса, қамуғини мусаххар қилди. Қамуғи бўюнсундилар. Аймишлар, қачан Сулаймон тоғдин кечар бўлса, ул тоғдағи олтин, кумуш неким бор эрса, барчаси тилга келур эрди: ”Мен мундамен, керак бўлса, олғил”, теб. Тенгиз ҳам андоғ дер эрди. Керак бўлган девларга тоғда савмаа⁶ қаздурур эрди. Париларга, одамийларга иморат қилдирур эрди. Каъб ул-Ахбор* разияллоху анху айтур: Ўн икки минг йиғоч⁷ ерни майдон қилдурди. Бир тахт қилди қизил олтундин, тўрт юз йиғоч ер анинг уза. Тўрт юз олим ўлтурур эрди. Қачон келиб ҳукм учун курси уза ўлтурса, Осаф* ўнгида ўлтурур эрди. Тўрт минг одамийлардин илайинда, тўрт минг девлардин, тўрт минг фаришталардин қанот кўлака қилиб турурлар эрди, бу тартиб уза. Сулаймон улан намозин⁸ қилгунча ҳукм қилур эрди. Андин сўнг эвиға борур эрди. Тонг отғунча тоат қилур эрди. Андин сўнг эртаси халқга таом берур эрди.

Хабарда келмиш. қушлуқ ошиға тўрт юз қангли⁹, яна аймишлар етти юз қангли ун харж бўлур эрди. Тақи аймишлар, тол йиғочлар йиғиб, сабат тўқуб, килим¹⁰ кийиб, сабат сотар эрди. Ярим баҳосин садақа қилур эрди, ярим баҳосиға арпа этмакни¹¹ олиб еюр эрди. Тақи айтур эрди: “Бу мулк Тенгрининг турур. Халойиқға бературмен, аммо мен ўз қазғанчимни¹² еюрман.” Тўрт юз тилсим қилдурди, етти юз тоғни ўрниндин қўмуруб ўзга ерда ўрнаттилар. Ваҳб* айтур: Ул майдон тўрт йиғоч ичинда, тўрт йиғочлик ер эрди. Тахт бир йиғоч ер ичинда эрди. Ул тахтини олтун, кумуш бирла қилмиш эрди. Одамийлар, девлар топуғинда¹³ турурлар эрди. Текма турлуқ қушлардин саф тутуб бу тахт андозасинча кўлака қилур эрдилар. Ел келиб ул тахтни мунча халойиқ бирла кўтуруб элтур эрди. Мунда бир

⁵ мусаххар – бўйсундирилган, ҳукм остига киритилган

⁶ савмаа – насроийлар ибодатхонаси

⁷ йиғоч – тақиннан 6 км. масофа бирлиги.

⁸ улан намози – номози аср

⁹ қангли – арава

¹⁰ килим – жудур кийим

¹¹ этмак – нон

¹² қазғанч – даромад, яш ҳақи

¹³ топуғ – хизмат

ойлик ерга элтиб яна келтурур эрди. Гудуввуҳа шахрун ва равахуҳа шахрун.*

Аймишлар, бу икки ойлик ерни ел уза юрганлардин билмас эдилар. **Фа саххарнаа даҳур—риҳа тажри биамриҳи рухоан ҳайсу асаб.*** Рухо араб тилинча юмшоқ ел бўлур. *Яна ёрлиқар: Ва асалнаа лаҳу айнал—қитри.** *Маъниси ул бўлур.* Биз Сулаймон учун қитр елини эстурдук. Қитр маъносинда уламо қавллар аймишлар. Бир қавл ул турур, Сулаймондин бурун қитр йўқ эрди. Аймишлар, мўмиё турур. Форс вилоятининг тоғларинда бўлур. Халойиқнинг қамуғ заҳматлари, йиртуқлари, синуқлари анинг бирла ўнгалур. Аймишлар, қитр оқар бақир¹⁴ бўлур, қитр қайнаюр бақир бўлур. Ҳисорлар томларин анинг бирла суварлар. Ул том йиқилмас бўлур. Нетакким, Зулқарнайн вақтинда билгурди. **Аатуний уфриғ алайҳи қитран.*** Тақи аймишлар, баъзи бирларни бир ишга насб қилиб эрди, фаррошлиқ, канношлиқ¹⁵, таббоҳлик¹⁶. Баъзи наққош эрди. Аймишлар, девлар дунёда етти нарса тасниф қилди. Сулаймон пайгамбар вақтинда, андин бурун йўқ эрди. Ҳаммом, сув тегирмони, оҳақ, наққошлиқ, сурат қилмоқ, тошни бу тоғдин ул тоғқа элтмак. Баъзилар кучлук қавий эрдилар. Сулаймонга бўйунсунмас эрдилар. Уларни тоғда занжир бирла сақлар эрди. Қачон малик Сулаймонга мусаллам бўлди эрса Мавло таоло илм ва ҳикмат бирла ялавочлик, қамуғин Сулаймонга оча берди. Калбий ривоят қилур, қачан Сулаймонга подшоҳлик муқаррар бўлди эрса дуо қилди: “Изиё, қамуғ халойиқни бир кун кўнуқлағайин¹⁷ тею сақинчим бор.” *Ёрлиқ келди.* Манинг халқимни мандин ўзга ким кўнуқлай олур? Сулаймон айди: “Менга укуш неъмат бердинг, дастур бергил” Мавло таоло ваҳи қилди қамуғ учқан, юрганларга фалон кун Сулаймон кўнуқлукунга ҳозир бўлунг. Сулаймон қамуғ одамий ва девларга хабар қилди, фалон куни йиғилинг теб. Андин сўнг бир улуғ денгиз қироғинда секкиз ойлик кенг саҳро бор эрди. Ул ерда даъват қилди, дев, пари қамуғ танлиғларга буюрди. Мағрибдин машриқга теги егулук нарса жамъ қилдилар. Бир йиғоч ер ичинда йиғдилар. Девларга буюрди, қозонлар қилдилар. Текма бир қозоннинг адизлиги¹⁸ етмиш қари.¹⁹ Етти юз минг мундоғ қозон келтурдилар. Ичи қирқ қари, ичинда қирқ чаноқ²⁰ қилдилар. **Ва жиғанин кал—жаваби ва қудурин росийатин.*** Ул секкиз ойлик ерни ош бирла тўлдурдилар. Сулаймон тахтини ул тенгиз қирғоғинда қўйдилар. Бир курси урдилар. Сулаймон ул тахт уза ўлтурди. Ул тенгизга боқар эрди. Тенгиздин бир балиқ бош кўтарди. Айди Сулаймонга: “Бизга ёрлиғ бўлди, санинг кўнуқлукунга

¹⁴ бақир – мис

¹⁵ канношлиқ – ахлаткашлик

¹⁶ таббоҳ – ошпалик

¹⁷ кўнуқламоқ – меҳмон қилмоқ

¹⁸ адизлик – катталиқ, чуқурлик, баландлик.

¹⁹ қари – қўл учидан тирсақкача бўлган ўлчов бирлиги.

²⁰ чаноқ – ёғоч идиш, толоқ, тоғора.

келдук. Халойиқ йигилгунча менинг сабрим йўқ. Менга таом бергил” Сулаймон табассум қилди. Айди: “Эй балиқ, мунча таомларни халқ учун йигиб турурман. Неча керак эрса егил”, теди. Балиқ бош кўтариб ул таомларнинг жумласин бир сукум қилди. Тақи айди: “Эй Сулаймону, атиъмин”, яъни менга таом бергил. Сулаймон мутаххайир қолди. Айди: “Бу таомларни мағрибдин, машрикдин йигдирмиш эрдим халойиқ учун. Сен қамуғини бир сукум қилдинг, ўзга таом йўқ”, теди. Балиқ айди: “Заййаъака–Ллоху кама заййаътаний.* Мавло таоло манга ҳар кунда қирқ сукум ош берур эрди. Ҳар бир сукуми барча ошингча эрди. Бу кун ман оч қолдим. Ош йўқ эрмиш. Налук халқни кўнуқладинг?” Сулаймон беҳуш бўлди. Ҳушига келди эрса айди: “Худоё, тавба қилдим. Рўзи бергучи сенсен, биз чигоймиз²¹”

Аймишлар, ул кун қамуғ танлиғлар оч қолдилар. Аймишлар, ул балиқ ерни кўтарган балиқ эрди. Мавло таоло ул ҳолда ерни балиқ орқасиндин кўтариб ўз қудрати бирла сақлади. Ани Сулаймонга изди. Қамуғ халойиқ Мавло қудратин билсунлар, ўз ожизлиқларин англасунлар, ибрат олсунлар теб. Аймишлар, ул балиқ эрмас эрди. Мавло таоло ўз қудратин кўргузди. Сулаймон панд олсун теб.

Сулаймон қаринчқа²² билан сўзлашгани

Иза атаа ала вадин намли қолат намлатун йа аййухан намлу удхулу масакинакум ла йаҳтиманнакум Сулайману ва жунудуху ва ҳум ла йашъурун.*

Сулаймон бир кун тахт уза ўлтурур эрди, ел тахтини кўтарди. Черики тахт остинда юрур эрдилар. Бир улуғ қўлга²³ тегдилар. Ул қўл ичи тўлуғ қаринчқа эрди. Ул қаринчқаларнинг улуғи охсоқ эрди. Миндир отлиғ. Ун қилди: “Эй қаринчқалар, қочинг, эвларингизга киринг. Сулаймон черики сизларни босиб ҳалок қилмасун.” Сулаймон ул сўзни эшитти. Кулимсиб айди: “Изиё, манга тавфиқ бергил. Манга берган тақи отамга берган неъмат уза шукр қилайин. Тақи тавфиқ бергил. Сен хушнуд бўлгунгтек эзгу ишлар қилайин.” **Фа табассма зоҳикан мин қавлиҳа ва қола рабби авзийний ан ашкура ниъматакал лати анъамта алаййа ва ала волидаййа ва ан аъмала солиҳан тарзоҳу.*** Сулаймон тахтдин инди, қаринчқани ундади. Айди: “Эй қаринчқа, қаринчқаларни налук қочурдинг?” Қаринчқа айди: “Сен маликсен, мен ҳам маликмен. Мавло таоло манга қирқ табақ ер, мулк берди. Текма табақ ерда сарҳангларим²⁴ бор. Текма бир сарҳанг бирла қирқ минг қаринчқа черик бор. Мавло таоло ёрлиғи бўлса, ер юзида бир душманни кўймағайман.” Сулаймон айди: “Андоғ черикингни

²¹ чигой – камбағал, йўқсил, бечора.

²² қаринчқа – чумоли

²³ қўл – водий

²⁴ сарҳанг – лашкарбоши

налук қочирдим?” Айти: “Сенинг черигинг кечарда билмайин босқайлар. Улар ҳалок бўлғайлар деб қочурдим.” Сулаймон айти: “Сен налук қочмадинг?” Айти: “Мен буларнинг улуғиман. Улуғ рабиятларға мушфиқ²⁵ керак. Бало келмишда ўзини балоға қаршу тутғу керак.” Сулаймон айти: “Бу биликни қандин ўргандинг?” Қаринчқа айти: “Қамуғ оламнинг билиги маңдаму турур тейурсан?” Айти: “Иzzi азза ва жалла биликни бирагуга бермади. Эмди дастур берсанг неча масъала савол қилайин.” Сулаймон айти: “Қилғил.” Қаринчқа айти: “Мавлодин не тиладинг?” Сулаймон айти: “Андоғ мулк тиладимки, мандин ўзга ким эрсада бўлмасун”. “Бу сўздин ҳасад иси келур, манга бўлгун, ўзгаларға бўлмагун. Тақи не тиладинг?” Сулаймон айти: “Елни тиладимким манга мусаххар қилди, миниб юрурман. Астҳардин* Шомға, Шомдин Астҳарға бир ойлик ер турур. Кунда борурман ҳам келурман”. Қаринчқа айти: “Маъниси ул бўлур: сенинг илкингдаги мулкнинг қамуғи ел турур. Ани мингунча маърифат маркабини мингсанг сенга яхшироқ бўлур. Кўз юмуб очгунча бир соатда Аршға теккай эрдинг. Яна не тиладинг?” Айти: “Яған²⁶ сўнгукиндин тахт берди”. Қаринчқа айти: “Мавло таоло ёрлиқар: Вал арза фарашнаҳа фа ниъмал маҳидун.* Бу кенг ер кифоят бўлмадиму?” Яна сўрди: “Тақи не берди?” Айти: “Учар қушларға ҳукм қилди. Бошим уза қўлака қилурлар”. Қаринчқа айти: “Адиз кўк қўлакаси санга бас эрмасму эрди! Тақи не берди?” Айти: “Бир юзук берди, қамуғ махлуқот анинг бирла мусаххар турурлар”. Қаринчқа айти: “Мавло таоло сенга кўргузмишким, ердин кўкка теги, мағрибдин машриқға теги сенга бердим. Анинг баҳоси бир кесак тош турур, халойиқ билсунларким, анинг қиймати йўқ. Мулк – ужмоқ мулки турур. Ким эрса анинг қийматини қилмас”. Қаринчқа айти: “Тақи не берди?” Айти: “Дев, парини менга мусаххар қилди.” Қаринчқа айти: “Бу сахл²⁷ мулк турур. Сабр қилсанг эрди фаришталарни сенга мусаххар қилур эрди. Нетак охир–уз–замонда Муҳаммад отлиғ пайғамбар бўлғай. Мавло таолодин ҳеч нарса қўлмағай. Қамуғ фаришталар анга мусаххар келғайлар”. Сулаймон айти: “Бу биликни кимдин ўграндинг?” Айти: “Алламаний раббий”, яъни изим ўгратти.

Акуз малик бирла сўзлари. Бир кун Сулаймон отланиб борурда Ковон отлиғ адоғға²⁸ тегди. Йилқи кўрди, ўтлайур. Сулаймонни кўрдилар эрса учуб ҳавоға оғдилар. Сулаймон ани кўриб ҳайрат қилди. Ҳеч ким эрса кўрмиши йўқ. Сулаймоннинг ул отларға рағбати бўлди. Эвинга келди. Ковиш отлиғ дев бор эрди. Анга айти: “Қанотлиғ минг от кўрдум. Ковон отлиғ адоғда юрурлар. Ани манга келтура бергил”. Ковиш айти: “Мен ул ишни қилу билмасман, аммо

²⁵ мушфиқ – меҳрибон, шафқат

²⁶ яған – фил

²⁷ сахл – енгил

²⁸ адоғ – дарёнинг қуйилиш жойи

ким эрсага йўлчилагайин²⁹. Ул бориб келтургай” Сулаймон айди: “Ул ким турур?” “Ул адоғда Самдун отлиғ бир дев бор. Ул ишни ул етургай”. Сулаймон айди: “Ман ҳам Самдунни тилаб топмасман” Бу Самдун бир дев эрди явлоқ кучлуг, ҳайбатлиқ. Сулаймонга бўйунсунмас эрди. Қачон ани тутғали киши изса қочиб булутга оғар эрди. Булутга оғсалар, қочиб тенгизга кирар эрди. Не ҳийла қилгайсиз? Ковиш айди: “Ул ким эрсанинг сўзинга инонмас. Ёлгуз манинг сўзумга инонур. Манга юз дев бергил. Улар бир ерда бусуб ўлтурсунлар, ман анга ёлгуз бораин. Сан ўзунгни хаста қилиб ётгил. Бир неча кундин сўнг Сулаймон ўлди тесунлар. Халойиқ орасинда ёзилсун. Хабар бизга келгай. Самдун бизга келиб сўрса мен ҳам андағ-ўқ ўлди теб айту бераин. Андин сўнг ани ал³⁰ бирла бу девлар бусуб турган ерга келтураин”. Сулаймон юз девни Ковишга берди. Ўзи хаста бўлган бўлуб ётди. Неча кундин сўнг Сулаймон ўлди деб чов³¹ бўлди. Ковиш Самдунга келди: “Бу не хабар турур?” теб сўрди. Ковиш айди: “Сулаймондин кутулдуқ” Самдун севунди. Ковиш “Сулаймон ўлди эрса қамуғ девлар, парилар кутулдилар. Саройлар қапуғи қуруғ қолди. Бориб томоша қилалинг” теб ўл тилтоғ³² бирлан Самдунни бусуғ³³ ерига келтурди. Юз дев бусуғидин чиқа келиб Самдунни тутдилар. Сулаймонга келтурдилар. Сулаймон айди: “Эмди ўзунгни нетак кўрарсен?” Самдун айди: “Сен Тангри ялавочи эркликсен, сен қийнасанг қинга³⁴ лойиқмен, ёрлиқасанг каримсен” Сулаймон айди: “Сендин кечурдим бу шарт бирла. Шарт ул турурким, Ковон отлиғ адоғда минг қанот от кўрдум. Учуб ҳавога оғдилар. Уларни тутуб манга келтургил”. Самдун айди: “Манга минг дев бергил, тақи минг ботмон юнг тақи минг кўза сувга менгзар чоғир бергил. Аларни тутуб келтураин” Сулаймон айди: “Девларни нетарсен?” Айди: “Девларга буюрурман ул адоғнинг сувин чиқарурлар, қўй юнгин булоқларнинг тулуқларига³⁵ суқарлар, беркитурлар. Ул чоғирлар ул қўлларга қўйдурурман. Отлар сув ичмак келсалар ночор сув ўрнига чоғирни ичиб усургайлар³⁶, уча билмағайлар. Текма бир девга бир от тутуб бергайман, сенга келтургайлар” Сулаймон минг дев, минг ботмон юнг, минг кўза чоғир берди. Самдун бориб ул сувларни чигартди. Булоқлар тулукин тикдурди, қўлларни чоғир бирла тўлдурди. Ўзи минг дев бирла бусуб турди. Ул отлар сув ичғали келдилар. Чоғир исин топиб ичмадилар, ёндилар. Ўзга сув топмадилар эрса, қайра келиб чоғирни ичтилар.

²⁹ йўлчиламоқ – йўл кўрсатмоқ

³⁰ ал – ҳийла, алдов

³¹ чов – овоза, миш–миш

³² тилтоғ – баҳона

³³ бусуғ – пистирма

³⁴ қин – азоб, қийнов, жазо

³⁵ тулуқ – кўз

³⁶ усурмоқ – кайф қилмоқ

Исриб уча билмадилар. Самдун ул минг дев бирла келиб камуғин туттилар. Сулаймонга келтурдилар. Улан намози вақти эрди. Сулаймон намоз қилиб ўлтурмиш эрди. Осаф ибн Бархаёни ундади: "Отларни манга кўргузгил" теб. Из уриза алайҳи бил-ашийи ас-софинатул жийаду.* Ёрлиқар. Арза қилди Сулаймонга кечалик ўғурди, уч азоқи бирла туруб тўртунчи азоқининг тўпуғи уза турган эзгу отлар тўққуз юз от, қолган юз отни арза қилур ҳолда кун ҳижобга кирди. Кун ботди. Экинди намози³⁷ фавт бўлди. Сулаймон ҳайбатлик эрди. "Намоз фавт бўлди", темадилар. Аймишлар, кун ботқали ёвушти. Мустаҳаб вақти қолмади. Аймишлар, намоз қазо бўлмади, аммо ўқийур вирди бор эрди. Ул фавт бўлди. Сулаймон ани билди эрса, айди: "Ман бу отлар севуқлиги бирла машғул бўлуб Изи аzza ва жалла зикрин қўймушман. Инний аҳбабту ҳуббал хайри ан зикри раббий ҳатта тавораи билҳижаб.* Ул намозни қазо қилди. Яна вирдини ўқуди. Андин сўнг айди: "Ул отларни манга ёндура беринг!" Ёндура бердилар. "Буларнинг йўлидан манинг намозим кечикти", теп тўққуз юз отнинг азоқларин, бўйунларин қилич бирла чопти. Руддуҳа алайһа фа тафиқа масҳан бис-суқи вал аънақ.* Маъниси ул бўлур: Сулаймон илки бирла отларнинг азоқларин, бўйунларин сивади³⁸, узлат учун вақф қилди

Аймишлар, қачон экинди намози қазо бўлди эрса, дуо ва тазарруъга машғул бўлди. Ботқан кунни ёндура беринг, теб фаришталардин кўлди Руддуҳа алайһа.* Кун ёнди, экинди намози тўруқти. Экинди намозин вақт бирла ўтади. Аймишлар, ул минг отни тўққуз юз теб Сулаймонга арза қилмиш эрдилар. Ул отлар қолмади. Қолган юз отни Осаф ибн Бархаё ибн Хинуким Сулаймоннинг хос вазири эрди, ҳам холаси ўгли эрди, қизламиш³⁹ эрди, уя отлар қолди. Бу кун дунёда тубучоқ⁴⁰ отлар андин ёйилди. Аймишлар, қачон Мустафо алайҳиссалом Сулаймон учун кун ёнғанин эшитти эрса ғайратланди. "Маним учун тақи умматларим учун кун ёнса намозларимиз қазо бўлмаса, на бўлғай эрди", теб сақинти. Ёрлиғ келди: "Эй менинг ҳабибим Муҳаммад! Бу не каромат бўлур? Сулаймон учун кун ёнса, намозин вақтинда ўтаса, санинг кароматинг учун умматинг қазо намоз ўтамак қиёматга теги машруъ⁴¹ қилдим. Бир кунда юз рақабт намознинг қазосини ўтасалар, вақтинда ўтамиштек қабул қилғайман"

Сулаймон курсисининг сифати

³⁷ экинди намози – шом намози

³⁸ сивамак – силамоқ

³⁹ қизламак – яширмоқ.

⁴⁰ тубучоқ – тулпор, чопқир

⁴¹ машруъ – шариатга биноан, шаръий

Бир кун Сулаймон қамуғ одамийлар, дев, париларни жамъ қилди. Айди: “Мундоғ сифатлиғ курси керак. Ким мундоғ курси қила билгай?” Сахр отлиғ пари бор эрди, ифритлардин. Ул “Қилайин, асбобин бергил”, теди. Сулаймон айди: “Не керак?” Ифрит олгун, кумуш, жавоҳир тилади. Сулаймон берди. Бир курси қилди, тўрт оёқлиғ, бир буржинда қизил олгундин тўрт арслон қилди. Тилсим бирла ўврулур⁴² эрдилар. Оғизлариндин ўт чиқар эрди. Қачон Сулаймон ул кўшкка оғар бўлса йипор, анбар сочар эрдилар. Ўзга ким эрса оғар бўлса, оғизлариндин ўтлар сочар эрдилар. Икинчи буржинда арслон қилди. Улуғ сифатлиғ. Учунчи буржинда икки каркас қилди. Кўзлари ёқутдин, қанотлари йинжудин. Қачон Сулаймон кўшкка оғар бўлса, каркаслар қанотлар ёзиб, гулоб сочар эрдилар, оғизларин очар эрдилар, йипор, анбарни Исроил олимлари уза сочар эрдилар. Аймишлар, Сулаймоннинг ўнг қўлинда етмиш олтин курси эрди, сўл қўлинда ҳам андағ-ўқ. Олимлар, қозилар ўлтурур эрдилар. Курси уза олгундин бир тўшак эрди, тегирмон менгизлик ўврулур эрди. Ул товуслар ҳам бирга ўврулур эрдилар. Осаф ибн Барҳаё ул ўрунда ўлтурур эрди. Андин сўнг ҳукм қилур эрди. Аймишлар: ул курси ўн уч йил Сулаймон бирла эрди. Қачон Сулаймон дунёдин борғу вақт бўлди эрса, ул курсини Байтул–Муқаддасга* элтиб бир тош тубинда кизладилар. Бухтнаср* келиб Байтул–Муқаддасни олмишда ул курсини чиқарди. Кўруб тонглади⁴³. “Минайин”, теди. Урдилар, бир азоқи синди. Ким азоқ қўйғу ерни билмаса андоғ бўлур эрди, аммо Сулаймон билур эрди. Бухтнасрнинг аччиғи келиб курсини пора–пора қилди. Тенгизга солдурди. Сулаймоннинг қушлуқ ошиға икки минг кўй, тўрт юз уй⁴⁴ борур эрди.

Аймишлар, тўрт юз кўй кирар қозони бор эрди. Ривоятда келур, Сулаймон Самдун отлиғ девға айди: “Ажойиб кўрганларингдин айтғил”. Самдун айди: “Ё Расулуллоҳ, сандин қочиб юрурда бир адоғга тегдим. Қирқ йиғоч ер эрди кенглиги. Йиғочлар тўлуғ. Ўзимни одам суратиға қилдим, анга кирдим. Бир эр кўрдим, сўрдум: Бу тоғнинг эрклиги⁴⁵ ким турур? Айди: Акуз малик турур. Учдим, ул тоғ устиға оғдим. Ўртасинда шаҳар кўрдим. Эни, узунни ўн икки йиғоч ер эрди. Ул шаҳарнинг барча томлари тошдин, адизлиги сексон қари, эни йигирми қари. Ҳар буржи ўн икки қари, текма бир буржда бир хўрус, товук. Ул шаҳар ўртасинда бир минора кўрдум, рухом⁴⁶ тошидин. Юз қари узунни, ўтуз қари эни. Ул минора табасинда кумушдин бир курси. Ул курси уза бақирдин бир хўрус. Тумшуқи, қанитлари, кўзлари қизил ёқутдин. Бу хўруснинг соғ ёнинда бир эркак арслон, бақирдин. Яна

⁴² ўврилмак– айланмоқ, ўгирилмоқ.

⁴³ тонгламоқ – ажабланмоқ.

⁴⁴ уй – қорамол

⁴⁵ эрклиг – подшоҳ

⁴⁶ рухом– мармар.

ўзумни одам сувратиға қилиб бирагудин сўрдум. Бу шаҳарнинг оти не турур? Айти: Оти Сундурна. Яна сўрдум: Бу халқ кимга топинулар? Айти: Бу минора устундаги хўрусга. Қачон кун чиқса бу хўрус чақирур. Анинг унин эшитиб икки минг хўрус чорлар, анда бу халойиқ анга сажда қилурлар. Текма кунда икки йўли бу сўзни эшиттим эрса учуб хўруснинг, арслоннинг қотида кўндум. Етти минг етти юз жодулуқлар кўрдум. Улардин ўн бешни ўграндим. Санинг илкинга тушмасам қамуғни ўгранур эрдим. Ким эрса ул хўрусдин дастурсиз кечар бўлса, ул арслон тепунур⁴⁷. Қилич бирла чопиб ўлтурулар. Тилсим бирла жодулик бирла кечдим. Малик саройинга бордим. Улуғ кўшк кўрдим, кенглиги тўрт йиғоч. Анинг подшоҳлиқи, анинг черикитек черик кўрмадим. Олтун тахт уза ўлтурур. Боши тор, юзи чигит, бурни кенг, кўзи қора. Унгинда бир қиз ўлтурур. Одамийда, парийда андоғ кўрклуг кўрмишим йўқ. Яна ўзумни одам суратиға қилиб бирагудин сўрдум: Бу маликнинг оти не турур? Айти: Акуз малик. Айдим: Бу қиз не турур? Айти: Маликнинг қизи турур, Куна отлиг". Сўрдим: "Бу текма хўрус олнинда не таблу аламлар бор?" Айти: Қачон маликка бир иш тушса, ул хўруслар чақирур. Ким эрса қоқмайин ул табллар⁴⁸ ун қилур. Текма бир хўрус ўнгинда ўн икки минг эр йиғилур. Сўрдум: "Бу маликнинг бу атоғдин тош мулки, черики борму?" Айти: "Яна қирқ атоғга малик турур" Самдун айти: "Ё Расулulloҳ, Мавло таоло манга икки минг юз йигирма йил умр берди. Икки минг юз бу жаҳонни кездим. Андоғ ажойиблар кўрмадим" Сулаймон айти: "Эй Самдун, бу сўзунг ростму турур?" Самдун айти: "Ё Расулulloҳ, лайсал-хабару кал-муъайана.* Эшитмак кўрмак бирла тенг эрмас. Агар тиласанг борғил, кўргил" Сулаймон фармонлади. Тўрт йиғочлик бисоти эрди, кўтарди. Ўн минг олтун курси соғунда, ўн минг кумуш курси сўлинда. Ўнгинда, сўнгинда ўзга парилар, сарҳанлар. Юз минг одамий ўнгинда, юз минг пари сўлинда. Осаф ибн Барҳаё ўн икки эр бирла соғинда. Мирбат ибн Сахро* ўн икки эр бирла сўлинда. Буғот ибн Зубиъа ибн Иблис ортинда. Сулаймон сўрдиким: "Неча ойлик ер турур?" Самдун айти: "Етти ойлик ер турур" Елга Сулаймон айти: "Бизни иза тегурғил!" Ел уч ярим кунда тегурди. **Ва ли Сулайманарриҳа ғудуввуҳа шаҳрун ва равахуҳа шаҳрун.*** Сулаймон Осафга айти: "Черикни тузғил!" Осаф соғ кўлинда юз минг дев бирла Буғот Зубиъани кўйди. Сўлинда Мирбат ибн Сахро* бирла юз минг девни кўйди. Одамий черики бирла Осаф ўртасинда турди. Акуз Малик ибн Морихға хабар бўлди. Черик тортиб уруштилар. Сулаймон черики синди. Самдун келди, мадад кўлди⁴⁹. Сулаймон юз минг арслон, юз минг барс, юз минг қоплон, юз минг бўри, юз минг шағол кўмак изди. Бир нечадий сўнг етиб келди, ё

⁴⁷ тепунмак – ташланмоқ, ҳамла қилмоқ.

⁴⁸ табл – дўмбира, ногора

⁴⁹ кўлмоқ – тиламоқ, илтижо қилмоқ, сўрамоқ.

Расулulloх, мадад керак теб. Текма турлук кушлардин изди. Айди: “Сиз бориб қанот бирла кўзларин тутунг, тумшуқ бирла этларин узунг”. Андоғ қилдилар, енга билмадилар. Андин сўнг елга буюрди. Келиб юз–кўзларинга тупроқ совурдилар. Дев, парилар тўқуш⁵⁰ қилдилар. Акуз чериги синди. Сулаймон ўз қамчисин Осафга берди. Қамчи бўйлуғ ким эрсани тирик қўймади. Акуз ўзи отланиб чиқти. Бир арслон ўтру бориб бир янгоқлади⁵¹ эрса бўйни синди, ўлди. Бошин кесиб Сулаймонга келтурдилар. Йиғочдин осдилар. Осаф ибн Бархаё Сундурна шаҳрига кирди. Ул буржларни бузди. Ул хўруслар, ул арслон, ул тилсимларни қамуғин ўтга куйдурди. Ул молларни, йилқи қоралар бирла Сулаймонга келтурди. Андин сўнг Самдунга айди: “Ул айганинг қиз қайда турур, манга олиб келгил. Аммо ўзга дев, пари ким эрсанинг илги тегмасун”. Самдун ул сўзга кулди, айди: “Илик тегурмайин нетак келтурса бўлур?” Сулаймон айди: “Бир тадбир ҳийла қилинг”. Ҳеч ким эрса жавоб аймади. Самдун айди: “Булутга айғил, тенгизлар тубиндин йинжулар олсун. Кунанинг сарой қопуғинга ёмғуртек ёғдурсун. Қиз ани кўриб чиқгай. Булут қизни кўтариб сенга келтурсун. Мундоғ қилса ул саройга ким эрса кирмас” Аймишлар, девлар текма кун эр белинча йиғар эрдилар. **Ваш шайатина кулла баннаин ва ғаввасин.*** Булут борди, йинжулар келтурди. Куна саройи қапуғинга йиға бошлади. Сарой рухом тошидин эрди. Йинжулар тошга тегиб ун қилдилар эрса қорабошлари⁵² югуриб чиқди. Кўрдилар, бир нечани кўриб қизга келтурдилар: “Булутдин мундоғ йинжу ёга турур” теб. Қиз ани тонглаб кўргали чиқти эрса оқ булут қизни йўрғаб кўтарди. Ел бирла булут қизни Сулаймонга келтурди. Сулаймоннинг хотуни бор эрди. Кунани кўрди эрса олди. Қамуғдин ортуқ сувар бўлди. Яна сахроға келди.

Аймишлар, Куна ислом қабул қилди. Сулаймон сувмишдин исломсиз олмиш эрди. Аймишлар, бу сўзлар дуруст эрмас, аммо халқ тилинда юритур. Шайтон илқоси бирла эътиқод тутмоқ керакмас. Хатоси кўп, куфр сўзлар ҳам бор. Нечама хатоси, куфри бор эрса, мунда ҳам ёд қилалинг. Хатони савобдин айира билсунлар. **Ва–л–лохул–ҳадий алар–рашад.***

ҲИКОЯТЛАРДА бу турур. Қачон Сулаймон Кунани исломсиз олди эрса, бир кун Иблис алайҳил–лаъна Кунанинг эвина отаси суратинча кирди. Куна кўргач сўрди: “Отам Акуз ҳоли нетаг турур?” Айди: “Отангни эринг ўлтурди. Элин хароб қилди”. Куна зор–зор йиғлади, отасин соғинди. Иблис айди: “Эрингга айғил, отангнинг суратинча бир сурат қилсун. Ани кўруб овунгайсен”. Иблис кетди. Сулаймон кириб келди. Куна Сулаймондин юз ўгурди, йиғлади.

⁵⁰ тўқуш – жанг.

⁵¹ янгоқламоқ – урмоқ, тарсаки бермоқ.

⁵² қорабош – хизматкор.

Сулаймон “Не бўлди?” теди. Куна айди: “Сен отамни ўлтурмишсен, анга йиғлайурман. Тақи отамни соғинибмен. Айгил, отамга менгзайур бир сурат қилсунлар, кўруб кўнглум тинсун”. Сулаймон ани сувар учун қабул қилди. Рубиъа отлиғ девға буюрди.

Артуч³³ йиғочдин бир сурат қилди. Аймишлар, Одамдин қиёматға теги ҳеч ялавоч эвинда сурат йўқ эрди, магар Сулаймон эвинда. Кими кумушдин, кими йиғочдин, кими рухомдин. **Йаъмалуна лаху ма йашаъу мин маҳариба ва тамасила ва жифанин.*** Аймишлар, бурунқи замонада эзгулар, йиғлар ўлгандин сўнг суратин қилиб, анга боқмоқ раво эрди. Бу Куна отаси суратин ўнгинда қўйиб кеча–кундуз анга топинур эрди. Сулаймон ани билмаз эрди. Қирқ тун–кун тамом бўлди эрса қурбон ийди бўлди. Иблис яна ўзини қуртқа суратинча қилиб Кунага келди. Айди: “Бу кун эрингнинг ийди турур, ўз Тенгриси учун қурбон қилур. Сен ҳам нарса олиб отанг суратиға қурбон қилғил, отанг сендин хушнуд бўлсин”. Ийдға чиқар бўлди эрса бурун Кунага келди. Сўзлади эрса жавоб бермади, юз ўвурди. Сулаймон: “Не бўлди?” — теди. Куна айди: “Сен тенгринг учун қурбон қилурсан, менга ҳам нарса берғил, отам руҳи учун қурбон қилайин” Сулаймон айди: “Изи азза ва жалладин ўзга ким эрсага қурбон раво эрмас” Куна айди: “Бир тева берғил”. Ул замон бир чугурка кириб келди. Куна айди: “Бу чугуркани бори берғил” Сулаймон ани сахл кўруб: “Олғил”, теди. Куна чугуркани тутди, азокларин боғлади, бут ўнгинда кемишти. Сулаймон чиқиб ийд намозин қилди. Осаф ибн Бархаё хатиб эрди. Қачон минбарға оғса, Изиға ҳамд ва сано айтур эрди. Одамдин Сулаймонға теги қамуғ ялавочларни зикр қилур эрди. Қамуғини ёд қилди, аммо Сулаймонни аймади. Минбардин инди. Сулаймон айди: “Эй Осаф, бу кун хутбада мани налук ёд қилмадинг?” Осаф айди: “Эвингда бутға топунур бор. Андоғ ким эрсани хутбада нетак ёд қилайин?” Сулаймон айди: “Менинг эвимда ким топинур?” Осаф айди: “Куна топинур” Сулаймоннинг ранги, ҳоли ўзга бўлди. Эвига келди, кўрди чугуркани ўлтурмиш, бут ўнгинда қўймиш. Ўзи тизин чўкуб бутга қаршу ўлтурмиш. Сулаймон ани кўрди. Кунани сувар учун сўз темади. Аммо бутни синдириб ўтға ёқди. Тонгласи турди. Таҳорат қилғу ерга кирди. Сулаймон қачон таҳорат қилур бўлса, ич тўнини, юзукини Омина отлиғ қорабошиға берур эрди. Бу кун таҳорат қилғали кирди. Чикмасдин бурун Изи азза ва жалла Сулаймон яловоч менгизни Ҳақиқ отлиғ девға берди. Сулаймондин бурун Оминаға келди. Ич тўнин, юзукин олди. Бармоқиға суқти. Дев, пари анга мусаххар бўлдилар. Келди. Сулаймон тахтиға ошиб ўлтурди. Сулаймон таҳорат қилиб чиқти. Оминани топмади. Ҳақиқни кўрди. Тахт уза ўлтурур. Кўрқти, мани ҳалок қилғай тейу қочти. Изи азза ва жалла халойиқ кўзиндин

³³ артуч – сарв дарахти.

сақлади. Сахар дарвозасинга теги бир кўнглак, бир дастор бирла югурди. Охшом бўлгунча азоқлари қабарди. Ўлтурди. Мавло таолодин ерга ёрлик бўлди. Қарор бермагил теб. Тебрату бошлади. Ул кеча тонг откунча югурди. Қабарғанлар шишти, ёрилди. Ориб, очиб бир кендга кирди. Бир қапуғда бир аврат чиқти. Сулаймон айди: “Таомға мухтожман”. Аврат айди: “Эрим эвда йўқ. Эр киши йўқинда таом бермазман. Ул боғқа кириб ўлтурғил, неъмат егил. Эрим келса, сени кўнуқлағай”. Сулаймон ул боғқа кирди. Ҳавз қирғоғинда ўлтурди. Ерга ёрлик бўлди: Сулаймонга қарор бергил. Сулаймон ул тун-кун уйуди. Пашшалар улуғи, Тутарус отлиғ, Сулаймоннинг исин олди. Пашшаларга буюрди. Йиғилдилар. Сулаймонга заҳмат беру бошладилар. Бир йилон Сулаймоннинг исин олди. Келди, кўрди. Пашшалар Сулаймонга заҳмат берурлар. Тутарусга айди: “Билурмусен, бу ким турур?” Айди: “Сулаймон турур, аммо Изиға осий турур”. Йилон пашшаларни кува бошлади, бир йиғоч будоғи бирла елпу бошлади. Анчада эв ияси⁵⁴ келди. Хотуни айди: “Бир кўноқ келди, таом кўлди, бермадим. Боғда ётур, бориб кўргил. Таом тиласа бергил”, теди. Келиб кўрди, пашшалар заҳмат берур, йилон кўриюр. Тонглади. Хотунидин келиб сўрди: “Бу киши ким турур, оти не турур?” Хотуни айди: “Сўрмадим”. Эри айди: “Бир ажойиб иш кўрдум, сен ҳам келиб кўргил”, теб, хотуни бирла келиб кўрди. Йилон уларни кўриб кетти. Хотуни айди: “Бу ариг⁵⁵ киши бўлғай, уйғотиб таом бергил”. Эри ул йиғоч будоғин сувға суқиб елпиди. Қатра юзига тегиб, Сулаймон уйғонди. Ул хотун суфра⁵⁶ келтурди. Сулаймон етти кун рўзадор эрди, озгина таом еди. Кўпти. Таҳорат килиб, намоз ўкуди. Уч кун кўниқлади. Ул эр хотуни бирла явлоқ борса эрдилар, бир кўрклук кизи бор эрди. Телим кишилар тилаб, бермас эрдилар. Хотун эри бирла кенгашиб айдилар: “Бу эр бизга лойиқ куёв турур, қизимизни бунга берурмиз”, тедилар. Сулаймонга айдилар. “Ман қочмиш, кўрқмиш кишиман, мол товарим йўқ. Сизга бой куёв топилур”, теди. Кўп дархост⁵⁷ қилдилар эрса қабул қилди. Қизни Сулаймонга бердилар. Ул кеча Сулаймон тонг откунча намоз қилди. Қизга боқмади. Тонгласи кун қиз ота-онасиға айди. Бир қуртқа кўнғшилари бор эрди. Куёвни кўрайин, теб Сулаймонни кўрди. Ич тўнни дасторидин бир кесак⁵⁸ йиртмиш, азоқинга чулғамиш. Қуртқа айди: “Эй йиғит, сен қоҳил⁵⁹ кишиға ўхшайсан. Борғил, киши ишин ишлагил! Тўн, этмак ҳосил қилғил”. Сулаймон айди: “Эй қуртқа, ман ише билмазман”. Қуртқа айди: “Бу тенгиз қирғоғинда балиқчилар бор. Анда борғил, ҳаммоллиқ қилғил”, теб занбил келтуруб берди.

⁵⁴ йл – эга, хўжайин.

⁵⁵ ариг – тоза, гуноҳсиз.

⁵⁶ суфра – дастурхон.

⁵⁷ дархост – ўтинч, талаб, илтимос.

⁵⁸ кесак – парча.

⁵⁹ қоҳил – дангаса, сушт.

Сулаймон занбилни олиб тенгиз қирғоғига борди. Кечага теги ўлтурди. Ким эрса иш буюрмади. Кеча келди, нарса келтурмади. Тонгласи қуртқа яна келди. “Куёв не келтурди?” теди. “Нарса келтирмади”, тедилар. Сулаймонга қаттиғ сўзлади. “Борғил, киши ишин ишлагил” Сулаймон ўз мулкин соқинди. Аччиқ бирла йиғлади. Занбил кўтариб, тенгиз қироқига келди. Бир деҳқон келди отлиғ, қули бирла балиқ сотқун олди. Қули бир порасин, Сулаймон занбил бирла бир порасин балиқнинг кўтарди. Деҳқон эвиға бордилар. Деҳқон айди: “Изи азза ва жалла ҳурмати, тақи Сулаймон ҳаққи ким бу эр ҳаммол эрмаз”. Сулаймондин сўрди. Айди: “Ҳаргиз ҳаммоллик қилишим йўқ. Зарурат бирла бу ерга тушдум”. Деҳқон сўрди: “Нетак тушдунг?” Айди: “Ман ғарибман. Қапуғга келдим. Мани боғга киюрдилар. Кўнукладилар, куч бирла қиз бердилар”. Деҳқон айди: “Ул эр, хотунким сени кўноқ қилдилар. Иккиси ҳам порсо⁶⁰ турур. Етмиш пора элда ул қиздин кўрклук қиз йўқ турур. Ул қуртқа явлоқ мурдор турур”. Деҳқон қулиға айди: “Ул балиқни пишуруб, ўзга таом бирла суфраға солиб, бу киши олинға келтургил” Келтурди. Сулаймон рўза эрди, емади. Деҳқон буюрди, беш ботмон этмак, беш ботмон эт, беш ботмон ун, беш кумуш ярмоқ, бир жома бўз ул балиқ бирла Сулаймонга бердилар. Деҳқон айди: “Эй йигит, ҳар кунда манга келгил. Мундағ-ўқ берайин. Текма йилда олтмиш жома бўз, бир қат тўн заъифангга берайин. Ман тириқ бор эрсам қайғурмағил”. Сулаймон келди, келтурганин заифаси ўнгинда қўйди. Ўзи намозға машғул бўлди. Тонг отқунча намоз қилди. Тонгласи қуртқа келди. “Куёвингиз не келтурди?” теди. Келтурганин кўргуздилар. Қуртқа айди: “Буларни ўзга ерда пишуруб қўйган эмиш” Сулаймон йигирми кунда ул теграда жавикди⁶¹. Хастани ўқуб дам берса, сихҳат топди. Девонаға ўқуса, савалди. Бу иш шухрат топди эрса Сулаймон фикр қилди. Мани топмасунлар, теб улардин кетди. Бир тоғга келди. Ул тоғда эркакли, тишили⁶² икки арслон йўлуқти. тишиси эркакка айди: “Кел, бу одамийни егалинг” Эркак арслон келиб Сулаймонни кўрди, таниди. Икилари йукунуб, Сулаймонга салом қилдилар, азоқин ўпдилар. Сулаймон мулкиндин айрилғали ўттуз етти кун кечмиш эрди. Бирагу Сулаймон тахтинда ўлтурган девға келдиким оти Ҳақиқ эрди. Яна чиқиб айди: “Сулаймон кофир бўлмиш” Эл ичинда чов бўлди. Ваттабаъу ма татлуш шайатину ала мулки Сулаймана. * Ғавго кўпти. Осаф ибн Барҳаёга келдилар. Осаф айди: “Ўттиз етти кун бўлди, бу сифат ўзга турлук. Муни кўрарман”, теп саройларға борди. Хотунлари фарёд қилдиларким: “Эй Осаф, ўттуз етти кун бўлдиким, Сулаймоннинг хабарин билмасмиз” Осаф йиғлайу бошлади. Чиқти: “Не қилсангиз сиз билинг”, теди. Одамийлар ва парилар, қуш, қуртлар бариси кеттилар. Олимлар, зоҳидлар

⁶⁰ порсо – тақводор, художўй.

⁶¹ жавикмоқ – шухрат топмоқ, донг таратмоқ.

⁶² тиши – ургочи.

Сулаймоннинг тахти уза ўлтурган Ҳақиқ девга ҳамла қилдилар. Дев қочти, тенгизга келди. Илкингдаги юзукни чиқариб сувга солди. Мавло таоло Архам отлиғ балиқга илҳом берди. Ул юзукни олиб ютти, айди: “Худоё, бу менинг кутумму турур?” *Ёрлиғ келди.* “Ул санинг кутунг эрмас. Мандин санга ёрлиғ бўлгунча сақлағил” Балиқ айди: “Худоё, ман ани сақламишим учун не берурсан?” *Ёрлиғ келди.* “Балиқларга подшоҳ бўлғил”. Архам севунди. Андин сўнг Сулаймон боёқи кендга келди. Ани оғирладилар⁶³. “Бизга иш қилмағил. Бу кун неча балиқ тутсақ санга бералинг”, тедилар. Оғ⁶⁴ солдилар, нарса тушмади. Улуғлари айдилар: “Бу кун ани оғирланг. Анинг одиға оғ солинг” Ўн бир оғ солдилар. Кечага теги ҳеч нарса илинмади. Учунчи кун ҳам ҳеч нарса илинмади. Тўртунчи кунким, Сулаймон мулкиндин айрилғали қирқ биринчи кун эрди. Сулаймонга айдилар: “Сен оғ солғил” Сулаймон тек турди. Ўн эр оғ солдилар. Тенгизга эрклик бўлган Фирқойил отлиғ фариштага ёрлиқ бўлди. Балиқларни суруб оғларга кийурди. Текма бир оғга юз минг балиқ кирди. Андин сўнг: “Сулаймон, сен оғ солғил”, тедилар. Сулаймон солди эрса, Архам келиб оғга кирди. Архам нуриндин жаҳон равшан бўлди. Мавло таоло Архамга тил берди. Сулаймонга айди: “Қўлингни оғзимга суқғил” Сулаймон элини⁶⁵ суқди эрса, юзук элинга кирди. Бармоқиға суқти. Қамуғ дев, пари, учар қушлар Сулаймонга йиғилдилар. Балиқчилар: “Сен кимсен?” — тедилар. Айди: “Сулаймон ялавочман” Айдилар: “Ё Расулulloҳ, бу не ҳол эрди?” Айди: “Ман Мавло азза ва жаллага ёздим⁶⁶, мани қийнади”. Анда Жаброил Мавло таолонинг саломини тегурди. *Тақи ёрлиғ бўлди:* “Тўрт хато иш қилдинг сандин кечурдум. *Аввал* Кунани исломга кийурмайин олдинг. *Икинчи.* Кофира тишини никоҳ қилдинг. *Учунчи.* Анинг учун бут йўндурдинг. *Тўртунчи.* Чугуркани қурбонлиқ бердинг” Қамуғни билди эрса Сулаймон узр қўлуб саждага борду. Изи азза ва жалла яна мамлакатга тегурди. Елға ёрлиғ бўлди, сарчадин⁶⁷ бир кубба⁶⁸ келтурди. Хотунин солиб кўтарди. Яна саҳроға келтурди. Сулаймон тобут қилтурди. Кунани анга суқти, тенгизка солди. Тақи Ҳақиқ девни тутти. Минг ботмон темурни бўйнига осиб, қўлин–оёқин боғлаб, тенгизга солиб ҳалок қилди. Ўзи ўрнунда ўлтурди. Эй азиз, билгилким, Сулаймон қиссасинда телим хатолар бор. Аймишлар, бир хато бу Куна отлиғ қиз ҳикояти турурким, айтдуқ. Бу қамуғ жоҳил сўзи турур. *Аввал хато,* ул кабира ёзуқ бўлғай. Мундин ортиқ ким бутға топунсалар, ялавоч эвинда ул ани билмаса, сен хотунинг ҳайзи келмиш ҳолини билмасанг, фосиқ бўлурсен. Субҳоналлоҳи Сулаймон ялавоч эвинда бутқа топундилар,

⁶³ оғирламоқ – хурматламоқ.

⁶⁴ оғ – тўр.

⁶⁵ эл – қўл.

⁶⁶ ёзмоқ – гуноҳ қилмоқ.

⁶⁷ сарча – шпша.

⁶⁸ кубба – кубба, гумбаз.

билмади тейурсан. *Иккинчи хато*, Сулаймон хотуни бутқа топунча кофира бўлгай эрди. Сулаймон кофирани никоҳ қилмагай эрди. Агар билмаса кофира эрдукин Мавло таоло хабар бергай эрди. *Учунчи хато*, Шайтон Сулаймон суратиға келиб йузук олди тейурлар. Андоғ бўлса Мавло таоло яна бир одамни санинг суратинга эврурға қудрати йўкму? *Тўртунчи хато* ул турурким, Сулаймоннинг сурати ўврулди тейурлар. Суврат ўврулса масх⁶⁹ бўлур. Ким муни раво тутса Шайтонни ялавочликға раво тутмиш бўлур. *Бешинчи хато* ул турурким, дев Сулаймон хотунлари бирла хилват қилди тейурлар. Андоғ бўлса қайу қиз хотун эрига қиз келгай эрди. Мавло таолонинг ҳукми ул турур, мўъминларнинг моли уза тақи ҳарами уза ҳеч Шайтоннинг тасарруфи йўқ. Бу сўзлар қамуғ ёлгон турур. Ноаҳллардин, кофирлардин, зиндиклардин⁷⁰ мусулмонлар оғзига тушди, билмасликдин сўзлайурлар. *Олтинчи хато* ул турурким, ялавочлар хотунлари никоҳ бирла ўзгаларга ҳаром турур. *Еттинчи хато* ул турурким, шайтон Сулаймон тахти уза ўлтурди тейурлар, оят далил қилурлар, бу ҳам хато турур. Анинг учунким, бу илқо ҳасад ул вақтда эрдиким, Сулаймонға ул тахт, ул мулк азим берилмай эрди, дев ҳам мусаххар эрмас эрди. Тахт бўлмаса, мулки азим бўлмаса, дев мусаххар бўлмаса, йузукни ким олмиш бўлур. Сулаймонға бу мулк берилмас эркан. Тақи далил бу турурким, Сулаймон бу жумладин сўнг бу дуони қилди ким, **Рабби –ғфир– лий ва ҳаб лий мулкан ла янбағий ли аҳадин мин баъдий иннака антал–ваҳҳаб.*** Эмди савоб, тақи дуруст тафсир ул турур ким, баён қилалинг. **Ин шаъа–Алоҳу таъала.**

⁶⁹ масх – шаклининг ўзгариб, хунук қиёфага кириши.

⁷⁰ зиндик – худосиз, динга ишонмайдиган.

Маҳмуд ибн Али ас-Саройи (XIV аср)

Асарнинг муаллифи Маҳмуд ибн Али Олтин Ўрда пойтахти Сарой шаҳрида яшагани унинг тахаллусидан маълум бўлади.

Саройининг ҳаёти, ижоди тўғрисида батафсил маълумотлар ҳозирча маълум эмас. Ундан биргина асар “Наҳж-ул-фародис” (Жаннатларнинг очиқ йўли) бизгача етиб келган. Бу асар ҳижрий 761 (милод. 1360) йилнинг баҳорида ёзиб тугатилган. Шунингдек, муаллиф китобни тугатгандан кейин орадан икки кун ўтгач, “дорулфанодан дорулбақога рихлат қилгани”, бу китобдан кўп алломалар фойдаланганлари китоб сўнгида баён қилинган.

“Наҳж-ул-фародис” тўрт бобдан ва ҳар бир боб бир неча фасллардан иборат. Асар “Қисас-ул-анбиё” гуруҳидаги асарларга мансуб бўлса-да, Пайғамбарлар тарихи баёнида ривоят ва афсоналар эмас, балки тарихий воқеалар асосий ўрин эгаллайди. Қолаверса, “Наҳж-ул-фародис”ни ёзишда муаллиф турли ишончли манбаларга таянгани учун ҳам асарга кўп алломалар мурожаат этганлар.

Биринчи бобда ас-Саройи Пайғамбар а.с.нинг тарихини бошдан-охиригача баён қилмайди, балки унинг ҳаётидаги энг муҳим нуқталарга эътибор қаратади. Жумладан, Худойи Таоло унга Пайғамбарлик сифатини ато қилгани, мусулмонликни илк бор қабул қилганлар — Абу Бакр, Хадича, Али ва Зайд тўғрисидаги воқеалар, Пайғамбар а.с.нинг Маккадан Мадинага бориши, унинг мўъжизалари ва б. шулар жумласидандир.

Халифалар Абу Бакр, Умар, Усмон, Али ва тўртала имом — имоми Аъзам, имом Шафъ, имом Малик, имом Аҳмад ва “аҳли байт” — Фотима, Ҳасан ва Ҳусайнга оид воқеалар иккинчи бобда баён қилинган.

Учинчи боб — Ҳақ таоло томонидан юборилган амаллар баёнига, тўринчи боб — ёвуз амаллар ва уларнинг оқибатларига бағишланган.

Гарчи муаллиф асарни тўрт бобга бўлган бўлса ҳам, Пайғамбар а.с.нинг фаолияти, таълимоти бутун асар давомида бўртиб кўринади.

“Наҳж–ул–фародис”дан Тўртинчи боб. Бешинчи фасл

Ёлгон тақи ғийбат офатининг баёни ичинда турур

Имом Абу Исо Термизий* “Жомеъ” отлиғ китобинда бу ҳадисни келтурмиш. Ҳадис бу турур: “Пайғамбар а.с. хабар беру ёрлиқар: “Эй умматим! Кўрқинг ёлгон сўзламақдин! Ҳақиқатта ёлгон сўзламақ одамани ёвуз ишка тегурур, тақи¹ ёвуз иш одамани тамуғқа² тегурур”

Тақи Пайғамбар а.с. айди: “Ёлгонларнинг улуғроқи уч турур. Аввал ул турурким, бир кимарса айса: Мундоғ туш кўрдум, тақи андоғ тушлар кўрдум, теп айса. Тақи ҳақиқатта кўрмадин ёлгон тушлар чатса³ Анинг вабали⁴ тақи укубати инган улуғ турур. Иккинчиси ул турур ким: Мен фалон ўғли турурман, теп айтур. Тақи ҳақиқатта ул айған кишининг ўғли эрмас. Билип ёлгонни айтур ким, манга халойиқ ҳурмат қилсунлар, теп. Учунчиси ул турур ким, мендин ҳадис ривоят қилур. Тақи айтур ким: Пайғамбар а.с. мундоғ айтур, теп. Меним уза ёлгон чатар, мен аймамиш ҳадисни билур эркан, Пайғамбар айди, тейур”

Бир кун Пайғамбар а.с. қатинга бир кимарса келди, тақи айди: Ё Расуллаллаҳ! Мен уч маъсият⁵ бирла мубтало бўлуп турурман. Ҳеч нафсимни манъ қилу билмазман. Манга бир тадорук⁶ бар эрса, ўгратинг. Бўлғай ким, Ҳақ таоло мени тайиблардин⁷ қилғай”, теди. Яна Пайғамбар а.с. айди: “Ул уч маъсийат қайу маъсийатлар турур?” теди эрса, ул кимарса айди: “Зино қилмоқ, тақи хамр ичмақ, тақи ёлгон сўзламақ”, теп айди эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Меним учун ёлгон сўзламақни қўдғил, тақи меним бирла аҳд қилғилким, букундин сўнг ёлгон сўзламагайсен”, теди эрса, ул тақи қабул қилди тақи борди. Яна нафси тақозо қилдиким, зино қилса. Яна андиша қилдиким, агар манга Пайғамбар а.с. су(в)ал қилсақим: “Зино қилдингми?” — теп. Агар қилдим тесам, ҳад урғай ва агар қилмадим тесам, ёлгон аймиш бўлғайман. Тақи Пайғамбар а.с. бирла аҳд қилмишдинг сўнг анинг аҳдини бузар бўлсам, бу тақи улуғ маъсийат турур, теп андиша қилди. Тақи ул зинони тарк қилди. Яна нафси тақозо қилдиким, хамр ичса. Боёкитег андиша қилди. Ани тақи тарк қилди. Тақи тайиб бўлди ёлгонни тарк қилмақ сабабидин.

¹ тақи – яна

² тамуғ – дўзах

³ чат – югуртирмоқ; бу ўринда: келтирмоқ, айтмоқ маъносида

⁴ вабал – айб, гуноҳ

⁵ маъсийат – гуноҳ

⁶ тадорук – ҳозирлик, тайёргарлик

⁷ тайиб – пок, тоза, яхши; муборак.

Пайгамбар а.с. айди: “Кимким Тангри таолони бирласа, тақи қиёмат кунинда бутса, тақи сўз сўзлар бўлса, хайр сўз сўзласин ё тақи тек турсун”, теди. Яна пайгамбар а.с. айди: “Ким ким ўг⁸ бўлса, икки энгаги орасиндақи тилини сақламақ бирла икки адақи орасиндақи фаржини сақламоқ бирла, мен тақи ўг бўлурман ўл кимарсага учмах⁹ бирла”, теп айди.

Уҳуд тўқусинда бир йигит шаҳид бўлди. Боқтилар, қорнинда тош боғламиш эрди очлиқдин. Ул йигит онаси келди. Тақи ўғли йузиндақи тупроқларни кўтарир, тақи айтур: “Эй ўғлум! Учмах сакинат¹⁰ бўлсун”, теди эрса, Пайгамбар а.с. айди: “Эй заифа! Не билдинг оғлунг учмахлиг бўлганини. Ажаб эрмас ким оғлунг тилиндин керакмас сўзлар келмиш бўлса ё тақи керак нарсаларни манъ қилмиш бўлса”, теп айди.

Раби ибни Хайшом* ўн икки йил сақландиким, ҳеч нарса сўзламади. Ўн икки йилдинг сўнг неким сўзласа, анларни битийур эрди. Тақи кеча бўлса, ўзи бирла ҳисоб қилур эрдиким, қиёмат кун бўлса, бу сўзлаган сўзларимка муъақиб бўлғайми”, теп ўзи бирла сақиш¹¹ қилур эрди.

Бир кун бир кимарса наҳҳасқа борди. Кул олмақ учун борди. Тақи бир қулни ихтиёр қилди эрса, ул қулнинг хўжаси айди: “Эй азиз! Бу қулнинг бир айби бор, ул айбини айту берайин. Агар рози бўлсанг, сен билурсен”, теди эрса, ул қул олғучи айди: “Айби не турур?” — теп сувал қилди эрса, қул хўжаси айдики: “Бу қул ёлгончи турур, ёлгон укуш¹² сўзлайур”, теди эрса, қул олғучи айди: “Бу ёлгон сўзламаки анча айб эрмас, мен бу айбқа розимен”, теди. Тақи олди, тақи эвинга келтурди. Бу қул тақи бир қач айём бу хўжа қатинда турди. Бир кун хўжа эвдин чиқти, тақи хотун ёлғуз қолди. Бу қул хотунға айтурким: “Эй хотун, кўрарманким, бу хўжа сизка ҳеч муҳаббати йўқ. Мен сихр қилмоқ билурмен. Бир кун хўжа қатиг уйқуға бормишда керай¹³ бирла энгсасидин йулусангиз. Тақи анинг сочларини манга берсангиз, мен тақи сихр қилсам, бу хўжа сизни қатиг севгай эрди. Тақи ҳеч сизинг фармонингиздин чиқмағай эрди”, теди эрса, бу хотун тақи бу қулнинг сўзина эътимод қилди. Андин сўнг бу қул хўжаға айдики: “Эй хўжа! Бу хотун сизни ўлтурмакка фурсат истайур турур. Зинҳор бу хотундин яхши сақланинг”, теди. Хўжа тақи бу қулнинг сўзина эътимод қилди. Эртаси куни қайлула вақти бўлди эрса, хўжа қайлула қилурман, теп ўзини уйқуға кемишти. Валекин уёғ турур эрди. Тақи боқарким, бу хотун не иш бирла машғул бўлур, теп. Бу орада эрдиким, хотун

⁸ ўг – ақл

⁹ учмах – жаннат

¹⁰ сакинат – бир жойда яшовчилар.

¹¹ сақиш – ҳисоб

¹² укуш – кўп

¹³ керай – устара

ериндин қўпти, тақи элгинга бир йитиг керай алди. Тақи ақрун¹⁴ бу эр қатинга келу бошлади эрса, бу андағ сақиндиким¹⁵: “Керай бирла меним бўғзимни кесгай, тақи мени ўлдургай”, теп дарҳол қўпти. Тақи бу хотунни ўлдурди эрса, бу хабар хотуннинг қаяшларинга тегди эрса, анлар тақи жам бўлуб келдилар. Тақи бу кишини ўлдурдилар. Яна бу кишининг қаяшлари келип анлар бирла уруш қилдилар. Арада укуш кимарсалар ўлдилар бу ёлғон сўзламак шумлигидин.

Пайғамбар а.с. айди: “Қайу бир мўъмин ва мувахҳид¹⁶ ёлғон сўз сўзламакка қасд қилмишдин сўнг Ҳақ таолодин кўрқип, ул ёлғон сўзни тарк қилур бўлса, Ҳақ таоло ул кулға учмах ҳисари¹⁷ ичинда бир эв бина қилу бергай. Ва агар тақи кимарса бирла хусумат қилмақ тиласа, тақи шеръон даъво қилиб хусумат қилмақи раво эркан орамизда хусумат, тақи бемазалик бўлмасин, теп ул хусуматни тарк қилса, Ҳақ таоло ул кулға учмахнинг ўртасинда эв бино қилу бергай. Тақи қайу мўъминким қилиқни кўрқлуг қилса, тақи халойиқ бирла хуш муомилат қилса, Ҳақ таоло ул кулқа учмахнинг йуксак еринда эв бино қилу бергай”, деп айди.

Тақи Пайғамбар а.с. андоғ айдиким: “Тамуг ўти бўлсун ул кимарсака ким: ёлғон сўз сўзлагай халойиқни кулдурмак учун”, теп уч ката айди.

Ақабат ибни Амир айди: “Пайғамбар а.с. хидматинга бордим, тақи айдим: “Ё Расулulloҳ! Қиёматта қуртулмақ не иш бирла турур?” — теп сувал қилдим эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Ё Ақабат! Борғил, тилинг сақлағил, тақи эвингда ўлтурғил. Тақи заруратсиз чиқмағил, тақи қилмиш ёзуқларинга йиғлағилким, қуртулганлардин бўлғайсиз”, теди.

Яна ғийбат қилмоқдин сақланмоқ керак, анинг учунким ғийбат қилмоқ улуғ ёзуқлардин турур. Тақи Ҳақ таоло ғийбат қилмоқдин қулларини йиғип турур, натагким Каломи масжиди ичинда хабар беру ёрлиқар: “Ҳақ таоло хабар беру ёрлиқар: Эй мўминлар! Баъзингиз тақи баъзингизга ғийбат қилманг, севарму сизларда бирингиз қариндошингизнинг этини емак ўлугсалик ҳолинда, тақи йиграндингиз ул ўлугса этини емакка? Андағ эрса қариндошингизга ғийбат қилманг. Агар ғийбат қилсангиз, этини емиш бўлғайсиз. Тақи ул ўлугса этини йигранурсиз ғийбат қилмоқни, тақи йигранинг”, теди. Тақи Тангри таолодин кўркунч, тақи тавба қилингим Ҳақ таоло тавбани қабул қилган турур, тақи раҳмат қилган турур”, теди.

Бу оятнинг сабаби нузули ул эрдиким Ибни Аббос* айди: “Саҳобаларда икки кимарса бор эрди. Пайғамбар а.с. Салмон Форсийқа* буюрдиким: “Ё Салмон! Сен бу икки кимарсага хидмат

¹⁴ ақрун- яқинлик билан боғланган

¹⁵ сақинди- ўйлади

¹⁶ мувахҳид – Танҳо Оллоҳга зътиқод қилувчи.

¹⁷ хисар –кўргон, қалъа

қилғил, ошларини биширгил. Тақи таомларини мухайё қилғил”, теди. Салмон Форсий тақи ул икки кимарсанинг таомларини хидмат қилиб, таомларини мухайё қилур эрди. Бир кун Салмон Форсий уйкуға борди, тақи уйку ғалаба қилди. Таомларини вақтинда мухайё қилу бирмади эрса, ул кимарсалар айдилар: “Ё Салмон! Таом ниша омода қилмадинг?” теп айдилар эрса, Салмон Форсий айдиким: “Уйку ғалаба қилди, таомға машғул бўлу билмадим”, теди эрса, ул саҳобалар айдилар: “Андоғ эрса, Пайғамбар а.с. ҳазратинда борғил, тақи бизка таом келтурғил”, тедилар эрса, Салмон Форси тақи Пайғамбар ҳазратинга келди. Тақи таом тилади эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Ё Салмон! Ашамадин сувал қилғилким, таом барму” — теп. Ашама Пайғамбар а.с.нинг ходими эрди. Қачон ким Салмон Ашамадин сувал қилди эрса, Ашама айди: “Ҳеч нарса қолмади таомдин”, теди эрса, Салмон борди. Тақи ул кимарсаларка хабар берди эрса, ул икки кимарса бири биринга айдиларким: “Бу Салмон агар тўлуғ сувлуғ қуйуққа¹⁸ борур бўлса, ул қуйуқнинг суви суғалғай”, тедилар, тақи турдилар. Пайғамбар а.с. хидматинга келдилар эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Сизка не бўлдиким, икагунгизнинг оғизларингизда эт қизиллиғини кўрурман?” теди эрса, анлар айдиларким: “Ё Расулulloҳ! Букун бизлар эт тановул қилмадук”, тедилар эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Андоғ эрса, букун сизлар ғийбат қилиб турурсизлар. Ул ғийбат қилмақи одамнинг этини емак бўлур”, теди эрса, анлар айдилар: “Ё Расулulloҳ! Бизлар бу миқдор айдуқким, бу Салмон тўлуғ сувлуғ қуйуққа борса, ул қуйуқ суви суғалғай, тедук. Бизлар билмадукким бу қадар сўзламак ҳаром турур, теп. Тавба қилдук”, тедилар, тақи бу Салмондин узр қўлдилар. Яна Пайғамбар а.с. айди: “Мусулмоннинг қонини ноҳақ ерда тўкмак ҳаром турур. Тақи ноҳақ ерда молини олмақ тақи ҳаром турур. Тақи йузи сувини тўкмак ҳаром турур” Яна айди: “Умматим, зинҳор сақланинг мўминларга ғийбат қилмоқдин. Ҳақиқатта бу ғийбат қилмоқ зинодин тақи қатикроқ турур, анинг учунким: агар кимарса зино қилмишдин сўнг агар ҳақиқат тавба қилса, Ҳақ таоло анинг тавбасини қабул қилур. Ва лекин ғийбат қилған нечама ким тавба қилса, Ҳақ таоло тавбасини қабул қилмаз, анчага тагиким ул ғийбат қилинған афв қилмағинча”.

Ҳақ таоло Мусо пайғамбар алайҳиссаломга ваҳи қилди, тақи айди: “Ё Мусо! Билғил, огоҳ бўлғилким, агар ғийбат қилғучи ҳақиқат тавба қилса, анинг тавбасини қабул қилурман, ул вақтинким ул ғийбат қилинған кишини хушнуд қилса. Ва лекин учмахқа кирганлардин бу ғийбатдин тавба қилғичи барчадин сўнг киргай. Тақиким ғийбат қилғучи бўлса, тақи тавба қилмадин ўлар бўлса, тамуққа кирганларнинг аввали ул бўлғай”, теп теди.

¹⁸ қуйуқ – қудук

Пайғамбар а.с. айди: “Меърож тунинда бир ўгур халойиқни кўрар манким ўз тирноқлари бирла юзларини тирмарлар. Тақи юзларини пора пора қилурлар, қонатурлар. Тақи анларнинг тирноқларини Ҳақ таоло бақирдин йаратмиш бўлғай, теп айдим: “Ё Жаброил! Бу кимлар турурларким, ўзларини мундоғ қилу турурлар?” — теп сувал қилдим эрса, Жаброил а.с. айди: “Ё Муҳаммад! Бу ғийбат қилғучилар турурлар, теди”.

Пайғамбар а.с.ға сувал қилдилар, тақи айдилар: “Ё Расулulloҳ! Ғийбат не нарса турур?” — теп айдилар эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Ғийбат ул турурким, қариндошингизни йаз қилсангиз, андоғ нарсалар бирлаким, ул эшитур бўлса, хотири хаста бўлур, тақи кўнгли йигранур”, теди эрса, айдилар: “Ё Расулulloҳ! Агар бир мўминда бор айбни айсақ натаг бўлғай?” тедилар эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Агар бор айбини айсангиз, ғийбат бўлғай. Тақи йўқини айтсангиз, бўхтон бўлғай”, теди.

Ойиша айди: “Мен Пайғамбар а.с. хидматинда эрдимким, бир хотун кечти эрса, айдим: Бу хотуннинг тўни нима узун тўн турур, теп айдим” эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Ё Ойиша! Ғийбат қилдинг, ул хотуннинг тўнини ғийбат қилдинг. Оғзингдин ул хотуннинг этини бирақғил, теди эрса, мен оғзимдин туф қилдим эрса, бир пора эт оғзимдин тушти. Яна бир кун Пайғамбар а.с. хидматинда эрдимким, бир хотун кечтиким қомати ашақ¹⁹ эрди. Мен тилим бирла нарса темадим. Ва лекин илгим бирла ишорат қилдим, бу не ашақ, теп. Пайғамбар а.с. айди: “Ё Ойиша! Ул заифаға ғийбат қилдинг. Билгил, оғақ бўлгилким гўр азобининг уч улушда бири ғийбатдин бўлғай. Тақи бир улуши ғаммозликдин бўлғай. Тақи бир улуши йўлдин азитмақдин бўлғай”, теди.

Шайх Ҳасан Басрий* айди: “Золим подшоҳ ё тақи ҳаким бўлса, анинг зулмини аймақ ғийбат эрмас. Ё тақи ошқора фикс қилган фосиқнинг ёмонлиғини аймақ ғийбат эрмас. Ё тақи Пайғамбар а.с.нинг суннатинча йуримаган тақи саҳобанинг сиратинча юримаган бадъат ишлар бирла машгул бўлганнинг ёмонлиқини аймақ ғийбат эрмас. Ё тақи бир кимарса бир айб бирла халқ аро машхур бўлса, ул айбини аймадин ани билмазлар. Ул тақи ғийбат бўлмас”, теп аймиш.

Имом Ғаззолий* айтур “Ихйо-ул-улум” отлиғ китоб ичинда: “Бир эр зоҳидлик бирла машхур бўлганлардин ғийбат келур. Риё бирла ўзларини халқ аро порсолиқ²⁰ бирла зикр қилурлар. Тақи ўнгинларни²¹ ўртуғлуг²² ғийбат қилур. Бу инган ёмон ғийбат турур, натагким айтурлар: Фалон кимарса подшоҳ хидмати бирла машгул бўлур. Ё тақи фалоннинг хидматинда мулозимат қилур. Шукур ул

¹⁹ ашақ – букри

²⁰ порсолиқ – тақводорлик, художўйлик

²¹ ўнгин – бошқа

²² ўртуғлуг – яширинча, махфий

Тангригаким бизларни анингтег ишлардин сақлади. Тақи ҳаром, тақи шубҳалиғ лукмалардин пок қилди, теп айтурлар. Муродлари ўзларини ўгуп, ўнгинларни зам²³ қилмақ турур. Ё тақи бир кимарса бир хўжадин дунёвий нарса тиласа, айтурлар: Ё Раббано! Санга сигинурбиз уятсизлиқдин. Эшиттукким, фалон кимарса фалон хўжадин дунёвий нарса тиламиш, теп. Муродлари бир мўъминни ғийбат қилиб, ўзларини ариғлиғ бирла ёд қилмақ турур. Ё тақи мундоғ айтурларким: Фалон кимарса тоат ва ибодат ичинда инган яхши турур эрди. Эмди эшитурбизким, бурунқи тег эрмас эрмиш. Ё Раббано! Бизларни суслукдин сен сақлагил, теп дуо қилурлар. Муродлари дуо эрмас. Ва лекин бир мўъминни ғийбат қилмоқ турур, тақи ўзларини поклик бирла ёд қилмоқ турур. Мунда ҳам ғийбат бор, ҳам тақи риё бор. Тақи бир кимарсадин бир маъсият содир бўлса, тақи анинг ул маъсиятини бу зоҳидлар эшитур бўлсалар, айтурлар: Субҳаноллоҳ, не ажаб иш турур. Бу фалон кимарса мундоғ офат бирла мубтало бўлмиш. Ё Раббано! Сен ул мискинга тавба рўзи қилғил, теп айтурлар. Ё тақи муродлари андоғ дуо қилмоқ эрмас. Ва лекин анинг айбини халқ аро зоҳир бўлсун, тақи ўзларининг ариғлиғи зоҳир бўлсун темак турур. Бу ишларнинг зоҳири халқ аро тоат ва ибодатқа ўхшайур. Ва лекин Ҳақ таолоким кўнгуллари ичинда сизларка мутталиъ²⁴ турур. Анинг қатинда улуг кабира турур, тақи ҳийла ва достон турур. Тақи динларини дунёка сотмоқ турур”, теп аймишлар.

Абу Хурайра* айтур: “Бир кун Пайғамбар а.с. чиқти. Бизлар жумла ҳозир эрдук. Айди: Эй умматларим! Эй ёронларим! Зинҳор бири бирингиз бирла ҳасад қилмангиз. Тақи бири бирингизни йигранмангиз. Тақи бири биринга ғийбат қилмангиз, тақи бири бирингизка қариндош бўлуп, Тангри таолоқа қул бўлунг”, теп айди. Тақи бири бирингизнинг айбини халқ аро очманг. Ким бир мўъминнинг айбини халқ аро очар бўлса, Тангри таоло ани фазиҳат²⁵ қилғай”

Энас ибни Малик* айтур: “Бир кун Пайғамбар а.с. айди, ёронларингизгаким: Жумла саҳобалар рўза тутсинлар, тақи ифтор вақти бўлса, мендин дастур бўлмадин ифтор қилмасунлар, теп фармонлади эрса, жумла саҳобалар тақи рўза тутдилар. Қачонким ифтор вақти бўлди эрса, ким ким рўза тутмиш эрди, жумласи келиб дастур тиладилар эрса, жумлага ифтор қилмақға дастур берди. Тақи бир кимарса келди тақи айди: Ё Расулulloҳ! Маним аҳлимда икки хотун тақи рўза тутдилар. Онлар сизнинг хидматингизга келип дастур тиламакка уфтанурлар.²⁶ Анларга ифтор қилмоққа дастур берурмисиз?

²³ зам – ёмонлаш

²⁴ мутталиъ – хабар топган

²⁵ фазиҳат – расвогарчилик, шармандагарчилик.

²⁶ уфтанмақ – уялмоқ

теди эрса, Пайгамбар а.с. юзини бир ёнга чевурди. Тақи ул кимарсага жавоб бермади эрса, икинчи иодат қилди.²⁷ Яна жавоб бермади. Учинчи иодат қилмишда Пайгамбар а.с. айди: Онлар букун рўза тутмадилар. Натаг рўза тутмиш бўлурларким, икагун ўлтуруп букун ғийбат қилиштилар, тақи мусулмонларнинг этларини едилар. Онлар натаг рўза тутмиш бўлурлар?“ —теди. Тақи ул кишига айдиким: Борғил, ул икки авротини мунда ундагил. Мен онларни бу саҳобалар қатинда фазиҳат қилайин, теди эрса, ул кимарса борип, тақи ул икки авротни ундади эрса, онлар тақи келдилар. Пайгамбар а.с. айди: “Боринг, бир қадаҳ келтурунг”, теди эрса, келтурдилар. Пайгамбар а.с. айди: “Эй заифа! Бу қадаҳ ичинда қай қилғил (қай — қусғил темак бўлур)”, теди эрса, ул заифа тақи оғзинга бармоқини қатти эрса, оғзидин қуюқ қон, тақи иринг қустиким, ул қадаҳ тўлди. Ани тўктилар. Яна бир заифага буюрдиким: “Сен тақи қусғил”, теди эрса, ул тақи қуюқ қон бирла иринг қусдиким, ул қадаҳ тўлди. Андин сўнг Пайгамбар а.с. айди: “Бу икки заифа ўз ҳалол хидматларидин йиғип рўза туттилар. Тақи ҳаром лўқма бирла рўзаларини очдилар. Ул Тангри бирла онд ёд қилурманким, мен, Муҳаммаднинг руҳи анинг тасарруфинда турур. Агар бу икки хотун қусмаса эрдилар, тақи бу еганлари ичинда сингса эрди, тамуғ ўти бу икагуни куйдургай эрди. Анинг учунким қайу танким ҳаром лўқма бирла борур бўлса, ул тан ўтқа сазо турур”, теди.

Малик ибни Динор айтур раҳматуллоҳи алайҳи: “Исо пайгамбар ҳаворийлари бирла кечип борурда, бир ит ўлугсаси кўрдиким, инган сасийур эрди. Ҳаворийлар айдиларким: Не ёмон сасийур, тедилар эрса, Исо пайгамбар а.с. айди: Бу итнинг тишларининг оқлиги не яхшироқ турур, теди эрса, ҳаворийлар билдиларким, Исо пайгамбар а.с. ўлмиш итни тақи айбламак тиламаз, анинг ичинда бир нарсаси бўлса, мадҳқа ярайуртег ани, ул киши бирла мадҳ қилур хоссаким одам ўғлини, теп айдилар. Тақи кишини айб қилмоқни тақи ғийбат қилмоқни тарк қилдилар”

Пайгамбар а.с. айди: “Эй ёронларим! Қайу бирингизким тақи бир мўъминнинг молини шариятдин тоштин олмиш бўлса, тақи ғийбат қилип юзи сувини тўкмиш бўлса, зинҳор ул молни эдисинга қайтарсун. Тақи юзи сувини тўқуп озор қилмишдин беҳилик тиласин. Ул қиёмат кунни келмасдин узаким, анинг ичинда олтун тақи йўқ, кумуш тақи йўқ. Кимким тақи бир кимарсага куч тегурмиш бўлса, ул куч тегурганнинг ҳасанотидин²⁸ олғайлар, тақи бу мазлумқа берғайлар. Ва агар ҳасаноти бўлмаса, бу мазлумнинг ёзуқларини ул золимқа юклағайлар. Тақи бу мазлум ёзуқсиз бўлиб, учмоққа киргай. Тақи ул золим ўқуш ёзуқлар бирла тамуғқа киргай”, деп айди.

²⁷ иодат қилмақ – такрорламақ

²⁸ ҳасана – яхшилик, савоб иш

Шайх Ҳасан Басрийқа бир кимарса ғийбат қилди эрса, ўзинга келип хабар бердиларким: “Фалон кимарса сизка ғийбат қилди”, теп. Шайх ул ғийбат қилганга бир табақ хурмо идо берди. Тақи ўкуш узрлар айдиким: “Ўзи карам қилмиш, бизка ҳасанотлардин идмиш. Биз ул ҳасанотқа натаг мукофот қилу билалинг? Ва лекин қувватимиз бу миқдорқа етар”, теп узур қилип идо берди эрса, ул кимарса азим хижолат ичинда бўлди, тақи тавба қилди.

Олтинчи боб Дунёни севмак офатининг баёни ичинда турур

Имом Абул-Лайс Самарқандий* ”Танбеҳу-л-ғофилни” отлиғ китобинда бу ҳадисни келтурмиш. Ҳадис бу турур: “Пайгамбар а.с. андоғ хабар беру йарлиқарким: “Бу дунё мўминнинг зиндони турур, тақи гўр мўминнинг ҳисори турур. Тақи учмох мўминнинг сифингу ери турур”, теп айди. Тақи Пайгамбар а.с. айди: “Қайу мўмин ва муваҳҳид эрталаса²⁹, тақи анинг қадғусининг улуғроқи дунё қадғуси бўлса, ул мўминнинг Ҳақ таоло ҳазратинда ҳеч ҳурмати, тақи иззати бўлмағай. Тақи айди: “Эй умматим! Дунёнинг ортуқларидин қочинг натагким, чузам иллатидин қочмиш менгизлиғ, анинг учунким дунёнинг Ҳақ таоло ҳазратинда сингак³⁰ қанотинча ҳурмати бўлса эрди, кофирларга бир ичим сув бермағай эрди”, теп айди.

Абу Хурайра айтур: “Пайгамбар бир кун манга айди: “Ё Абу Хурайра! Мен сенга дунёнинг мажмуини кўргузайинми? теди эрса, мен айдим: “Бали, ё Расулulloҳ! Манга кўргузунг”, тедим эрса, Пайгамбар а.с. илгимни тутти, тақи бир қўлга³¹ келдурдиким, ул қўл ичинда одамининг бошлари, тақи сўнгуклари бор. Тақи жониворларнинг ҳам сўнгуклари бор. Тақи эски чўпрак³² бор. Тақи одамининг нажосатлари бор. Пайгамбар а.с. айди: “Ё Абу Хурайра! Ушбу дунё теганим бу турур. Ушбу одамининг бошлариниким кўрарсен, мунлар дунёга харишлиқ қилур эрдилар. Сизлар ҳарислик³³ қилмишингиз менгизлиғ, тақи мунлар узун уминч тутар эрдилар сизлар тутмишингиз менгизлиғ. Букун кўрарсен, ё Абу Хурайра, сўнгук бўлуп турурлар, ҳеч этлари йўқ, тақи терилари йўқ. Яна бир қач айём кечар бўлса, бу сўнгуклар тақи култег бўлғайлар”, теди. Яна айди: “Ё Абу Хурайра! Бу нажосатларким кўрарсен, мунларнинг жумласи таомлар эрдиким, ўзлари бирла кўтарир эрдилар. Букун нажосат бўлуп турур. Одами кўрар бўлса, йигранур”, теди. Яна айди: “Ё Абу Хурайра! Бу эски чўпракларниким кўрарсен, бу чўпраклар

²⁹ эрталамақ – бирор ишга киришмоқ

³⁰ сингак – пашша

³¹ қўл – водий

³² чўпра(к) – жулдур кийим

³³ ҳарислик — хошлаш, бирор нарсага қаттиқ берилганлик.

жумласи бу одамларнинг тўнлари эрдиким, бу тўнларни кедип ўзларини ораста қилип йўриқор эрдилар. Буқун бу тўнлар андоғ бўлуп турурким, одами элга олса, олу билмаз, тақи боқмоқға йигранур”, теди. Яна айди: “Ё Абу Хурайра! Кўрармусен бу жониворлар сўнгукларини? Ушбу сўнгуклар жумласи жониворлар эрдилар. Баъзисини бу одамлар минар эдилар, тақи оламини кезар эрдилар, тақи баъзисини ишлатур эрдилар. Буқун жумла сўнгук бўлуп ётурлар, узаларинда ел эсар. Ушбу дунё мунлар турур”, теди эрса, мен йигладим эрса, манга айди: “Кимким дунё учун йигламоқ тиласа, йигласун”, теди.

Пайгамбар а.с. хабар беру йарлиқар: “Тангри таоло ҳазратинга дунёдин йигранчилик нарса йўқ, теди. Ҳақ таоло ул вақтинким дунёни яратти, ул вақтдин беру дунёга ҳеч назар қилмади”.

Сулаймон пайгамбар а.с. бир кун тахти бирла ҳаво узра учуп борурда Бани Исроил обидларидин³⁴ бир обид кўрдиким, Сулаймон пайгамбар а.с. хайли³⁵, ҳашами бирла одамлари, парилари бирла бу улуғ азамати бирла ҳаво уза учуп, қуш менгизлиг борур эрди. Айди: “Валлаҳ, эй Довуд ўгли Сулаймон! Ҳақ сенга инган улуғ мулк берди”, теп таажжуб қилди эрса, ел тақи Сулаймон пайгамбарқа мусаххар эрди, ел ул обид сўзини Сулаймонга эшиттурди эрса, Сулаймон пайгамбар елка буюрдиким: “Эй ел! Бу тахтингни обид қатинга эндургил”, теп. Дарҳол ел Сулаймон пайгамбар тахтини ул обид қатинга эндурди эрса, ул обид тақи Сулаймон пайгамбар хидматинга келди. Тақи салом қилди эрса, Сулаймон пайгамбар тақи жавоб қайтарди. Андин сўнг Сулаймон пайгамбар айди: “Эй обид! Меним бу тахтим ҳаво узра учуп келурда сен не айдинг, манга баён қилгил?” — теди эрса, ул обид тақи айганини Сулаймон пайгамбар а.с.қа баён қилди. Қачонким Сулаймон обид сўзини эшитти эрса, айдиким: “Эй обид! Мен санга бу сўзни аймоқ учун ёндим. Билгил, тақи огоҳ бўлгил, мўмин қул қачонким Ҳақ таоло ҳазратинда бир тасбиҳ³⁶ айтур бўлса, тақи ул бир тасбиҳ савобининг девонинда битилур бўлса, бу меним тахтимдин, тақи жумла мулкимдин яхшироқ турур. Анинг учунким бу тахт тақи мулк дунёнинг асбоблари жумласи фоний турур. Тақи тасбиҳ савоби боқий турур. Боқий яхшироқ турур фонийдин”

Пайгамбар а.с. айди: “Қиёмат кун бўлса, қавмлар келгайлар, тоат ва ибодатларининг савоблари Тихоманинг тоғлари* менгизлиг бўлғай. Ҳақ таолодин фармон келгайким: Буларни тамуғқа элетинг, теп. Забонийлар* келип, бу кимарсаларни тамуғқа элетгайлар”, теди эрса, саҳобалар айдилар: “Ё Расулуллоҳ! Бу кимарсалар намоз қилурми эрдилар, тақи рўза тутарму эрдилар?” — теп сувал қилдилар эрса, Пайгамбар а.с. айди: “Намоз тақи қилур эрдилар, рўза тақи тутар

³⁴ обид – ибодат қилувчи, сигинувчи

³⁵ хайли – тўда, гуруҳ

³⁶ тасбиҳ – тасбиҳ ўғриб дуо айтиш; бу ўринда: Оллоҳга зикр қилмоқ.

эрдилар. Тунлар тақи ахелиқ қилур эрдилар. Ва лекин мунларнинг одати ул эрдиким, қачон дунё мунларга арқурса эрди, сакрашу, севинишу, дунё ўзинга тушар эрдилар. Ҳеч андиша қилмаз эрдиларким, бу дунё бизгаким зоҳир бўлди, ҳалолму турур ё тақи шубҳатлиғму турур. Ё тақи ҳаромму турур, теп тафаккур қилмадин юзин тушар эрдилар. Ул дунё муҳаббати шумлиғидин тамуғ укубатинга сазо бўлдилар”, теп айди. Яна айди: “Эй ёронларим! Бу дунёнинг муҳаббати, тақи охиратнинг муҳаббати мўъминнинг кўнглинда мустақим бўлмаз”.

Жаброил а.с. бир кун Нуҳ пайғамбар* а.с. га сувал қилди, тақи айди: “Эй пайғамбарларда узун умр булган Нуҳ пайғамбар! Бу дунёни натаг булдунг?” — теп сувал қилди эрса, Нуҳ пайғамбар а.с. айди: “Ё Жаброил! Бу дунёни бир сарой булдумким, икки қапуғи бор. Бир қапуғдин кирдим, тақи бир қапуғидин чиқдим”, теп айди.

Исо пайғамбар а.с.га айдилар: “Ё Исо! Бу дунёда ҳеч эв бино қилдингизму? Бир эв бино қилсангиз бўлғайму?” — теп айдилар эрса, Исо пайғамбар а.с. айди: “Бурунқилар бино қилмиш хароб эвлар бизга тап турур. Биз дунёни иморат қилмоқ учун келмадук, Тангри таолоға ибодат учун келдук”, теп айди...

Абу Ҳазимга* бир кимарса келди, тақи айди: “Ё шайх! Меним кўнглумдин ҳеч дунё муҳаббати чиқмаз, натаг қилайин?” — теп айди эрса, Абу Ҳазим айди: “Агар мол ҳосил қилур бўлсанг, қатигланғил,³⁷ ҳалол жиҳатидин ҳосил қилғил. Ва агар тақи молни харж қилур бўлсанг, маъсиятқа харж қилмағил. Тақи кимгаким шариятта санга нафақа вожиб бўлғай, ани адо қилғил. Тақи молингнинг закотини мустаҳиқларга³⁸ тегургил. Санга дунё муҳаббати зиён қилмағай. Тақи дунё муҳаббати ул кимарсаларка зиён қилурким, молини муҳофрат³⁹ учун жамъ қилурлар. Тақи хайр ва садақа қилсалар, риё учун қилурлар. Анларга ул дунё муҳаббати зиён қилғай. Ва лекин кимарса молини жамъ қилса, халойиққа манфаат тегурмак учун, тақи яқ-ёвуқларга, тақи мискинларга, тақи дарвишларга эҳсон ва инъом қилмоқ учун жамъ қилса, тақи эҳтиёт бирла ҳалолдин жам қилса, тақи ҳалол йўнларинга⁴⁰ сарф қилса, тақи закотини ҳийласиз адо этса, андоғ жамъ қилмоқ зиён қилмағай. Магар охиратта сувал ва ҳисоблари бўлғай. Анинг учунким Пайғамбар а.с. айдики: “Бу молнинг ҳалолинга ҳисоб бор турур, ҳароминга азоб бор турур”, теп аймиш. Ул маънидин ўтру укуш кимарсалар бу молни жамъ қилмадилар, ҳисобидин кўржур”, теди.

Фузайл* айди: “Агар бу дунё жумласи олтун бўлса, тақи охират сақикдин бўлса, оқил киши охиратни ихтиёр қилғай. Тақи дунёни

³⁷ қатигланмоқ – қатъийлик кўрсатмоқ, қатъий бўлмоқ.

³⁸ мустаҳиқ – муносиб, лойиқ.

³⁹ муҳофрат – Улашлар учун, у дунё учун.

⁴⁰ йўн – томон, жиҳат.

тарк қилғай ул маъни учунким, охират боқий турур, тақи дунё фоний турур. Андоғ эрса, фоний нарсани ихтиёр қилип, боқийни тарк қилмоқ оқиллар иши эрмас”, теп айди.

Қачонким Пайгамбар а.с.қа ваҳий келди, тақи Пайгамбар нубувват⁴¹ даъво қилип, халойиққа Тангри таолонинг фармонини тегру бошлади эрса, бу хабарни шайтонлар Иблисга эл эттилар эрса, Иблис айди: “Эй ёронларим, бу Пайгамбар умматлари ҳеч дунёга муҳаббатлари борму?” теди эрса, шайтонлар айдиларким: “Умматининг муҳаббатлари дунёга бор турур”, теди эрса, Иблис айди: “Андоғ эрса мен ҳеч пок⁴² тутмазмен. Агар анлар путпарас бўлмаса бўлмасунлар, қачонким онларнинг дунёга муҳаббати бўлса, мен онларни оздурғайман”, теп айди. Тақи айди: “Уч нарса бирла эрта-кеча келгайман: Мол жамъ қилмоққа таҳрис⁴³ қилғайман, қачонким мунлар мол йиғмоққа харош⁴⁴ бўлсалар, ҳалолдин тақи жамъ қилғайлар, ҳаромдин тақи жамъ қилғайлар. Яна мунларни таҳрис қилғайменким бу молларни ҳаром ерларға сарф қилғайлар, тақи закотни манъ қилғайлар. Қамуғ шер тақи ёвузлик бу ишлар ичинда турур”, теп айди...

Иброҳим ибни Адҳам* бир кимарсаға сувал қилдиким: “Санга уйқунг ичинда бир йармоқ⁴⁵ берсаларму яхшироқ турур, ё тақи уйқоқликда бир мисқол қизил олтун берсаларму яхшироқ турур?” — теп сувал қилди эрса, ул кимарса айдиким: “Манга бир мисқол қизил олтун уйқоқликда берсалар, яхшироқ турур”, теди эрса, Иброҳим ибни Адҳам айди: “Ёлғон айтурсан” Ул киши айди: “Ё шайх! Натаг ёлғон айтурман?” — теди эрса, Иброҳим ибни Адҳам айди: “Пайгамбар а.с. андоғ айдиким, дунё ичинда бу халойиқ қамуғи уйқу ичинда турур. Қачонким ўлсалар, ул вақтин уйғонурлар”, теди. Андоғ эрса, бу элгингдаги жумла молинг уйқу ичинда берилмиш мол бўлур. Тақи охиратта берилган уйқоқликда берилмиш мол турур. Тақи сен мун и яхши кўрур, мунга юзун тушуп эрта-кеча қадғунг тақи ҳасратинг мун и жамъ қилмоқ ичинда турур. Андоғ эрса, сўзунг ёлғон турур...”

Бир кун Умар хилафотинда минбарға минди, тақи халойиққа айдиким: “Эй халойиқ, бу жамъ ичинда ким ким Ироқ эллинг эрса, ўру кўпсун”, темиш эрди. Укуш халойиқлар кўптилар. Яна айди: “Бу халойиқ ичинда ким ким Куфалик эрса, ўру турсун, ўзгалар ўтурсун”, теди эрса, бу халойиқнинг баъзилари ўлтурди. Андин сўнг айдиким: “Бу халойиқ ичинда кимким Мурод қабилалиг эрса, ўру турсун, ўзгалари ўлтурсун”, теди эрса, баъзи халойиқ тақи ўлтурдилар. Ондин сўнг яна айдиким: “Бу халойиқ ичинда кимким Қорон қабилалиг

⁴¹ нубувват – пайгамбарлик.

⁴² пок – садақатли.

⁴³ таҳрис – ҳирсини уйғотиш, тама қўзғатиш.

⁴⁴ харош – 1. тарошлаш, йўниш. 2. ташвиш солмоқ, ташвишга берилмоқлик.

⁴⁵ йармоқ – танга.

бўлса, ул ўру турсун, тақи ўнгинлари ўлтурсунлар”, теди эрса, жумла халойиқ ўлтурдилар. Магар бир кимарса ўлтурмади, ўру қолди. Умар айди: “Сен Қорон қабилашигмусен?” — теп сувал қилди эрса, ул кимарса айди: “Ё амирул-мўъминин, Қоронлиг турурмен”, теди. Умар айди: “Меним сувалим санга ул турурким, Увайс Қоронийни* билурмисен?” — теп сувал қилди эрса, ул кимарса айди: “Ё амирул-мўъминин, билурмен”. Умар айди: “Натаг билурсен?” — теди эрса, ул кимарса айдиким: “Бизим Қорон қабиласинда андин аҳмоқ, тақи андин делурак⁴⁶ кимарса йўқ. Эрта чиқар, саҳрода юрийур, ҳеч кишилар бирла сўзлашмаз, ҳеч кишиларга қаришмаз. Ногоҳ элга кирур бўлса, ўғлонлар ортинча тош отарлар. Ул айтур: “Эй норасидалар, тош отар бўлсангиз, мен рози турурмен. Ва лекин инган улуғ тош отип, адағимни синдурмангизким, Раббимга тоат қилмоқликга монеъ бўлмасун”, теп ўғлонларқа хуш сўз бирла сўзлашур. Боши очиқ, адағи очиқ, сочи ўрпак, юзи тўғулуг⁴⁷. Киши нарса берса, олмаз. Хурмо сағрақларини⁴⁸ букуп, андин чиққан сутни ичар. Тақи суплукларда⁴⁹ эски чупракларни⁵⁰ ювип тўнинга ямоқ қилур”, теди эрса, Умар минбар узаринда йиғлади. Тақи айдиким: “Дунёдин иъроз⁵¹ қилип, Ҳақ бирла бўлган кишининг ҳоли андоғ керак. Мен пайғамбар а.с.дин андоғ эшиттимким: Увайс Қороний қиёмат кун бўлса, меним умматимдин Робиъа қабиласи сонинча ҳалойиқни шафоат қилғай, теп айди. Тақи ҳамиша айтур эрдиким: Мен Яман тарафидин Ҳақ таолонинг раҳматининг йидиғини йидлайурман, теп айтур эрди. Тақи муроди Увайс Қороний эрди. Ул бу мақомга дунёдин иъроз қилмоқ сабабидин тегди”, теди.

⁴⁶ делу – телба.

⁴⁷ тўғулуг – кўркам.

⁴⁸ сағрақ – жом, идиш.

⁴⁹ суплук\ сувлаг – молларнинг сув ичадиган жойи.

⁵⁰ чупрак – эски кийим.

⁵¹ иъроз – юз ўгириш, қайтиш.

Изоҳлар

Қадимги миф ва афсоналар

“Оламнинг яратилиши”

Бу афсона турк олими Абдуқодир Иноннинг “Тарихда ва бугун шомонлик:” (Анқара, 1954 йил, 13–20–бетлар, турк тилида) китобидан таржима қилинди.

Абдуқодир Инон мазкур афсонани В.В.Радлов асарларидан олганини айтади (W. Radloff. Proben, 1, 159-166; яна қаранг: Aus Sibirien, 11, 3-5).

Мазкур афсонанинг яратилишида қадимги турклардаги шомонлик оқими асосий рол ўйнагани ҳолда, насронийлик ва буддизм ҳам кучли таъсир этган.

**Қурбистон* — пок руҳлар ҳомийси.

**Эрлик*! *Эрклиг* — ўлим маъбуди. Эрклиг хон ҳам Тангрига ўхшаб ер яратмоқчи бўлиб, унга ҳасад қилгани учун, Тангри уни қоронғулик дунёсига — ер остига ҳоким қилиб жўнатиб юборган. Эрклиг ер юзида яшашдан маҳрум.

**Майтўра* — санскритчадан олинган бўлиб, “дўстлик билан алоқадор” деган маънони билдиради. Будда мифологиясида бу ном яқинлашиб келаётган олам тузилишининг *бўдисатви* ва *буддасини* англатади. Майтўра — буддизмнинг ҳамма йўналишларидаги таълимотни эътироф этадиган ягона бўдисатвдир.

**Мангдашира* — шомонлик мифологиясига кўра, Тангрининг ёрдамчи руҳларидан бири. Шомонлик мифологияси оламини уч қаватдан — юқори, ўрта ва қуйи оламдан иборат, ҳар бир олам ўз навбатида бир неча қатламларга бўлинади, деб қарайди. Мангдашира — одамлар ва руҳлар ўртасидаги воситачи бўлиб, юқори оламга мансуб, Тангрининг “лашқари”.

**Шалйима* — ўрта оламга мансуб бўлиб, бу оламда инсонлар ва сон-саноксиз хўжайин-руҳлар жойлашган, Шалйима ёрдамчи руҳ сифатида шуларни ҳимоя қилади.

**Япқара* — қуйи оламдаги ёрдамчи руҳ.

“Одамнинг яратилиши”

*Бу афсона ҳам Абдуқодир Иноннинг юқоридаги асаридан (20–21–бетлар) олинди.

**Қоратоғчи* — афсонавий тоғлардан бири.

“Тўфон”

*Бу афсона ҳам Абдуқодир Иноннинг юқоридаги асаридан (22–24–бетлар) олинди. Абдуқодир Инон ҳар иккала афсонани ҳам В.В.Радловнинг юқоридаги асарларидан олганини айтади.

* *Улген* — пок руҳлар худоси, *Қурбустан* деб ҳам юритилади.

* *Кўмгудай ва Улутти тоғлари* — афсонавий тоғлар.

**Ёйиқ(Тўфон) хон* — Бу исмда, бир томондан, қадимги турклар эътиқод қилган сув култи бор. Ёйиқнинг айнан Тўфон маъносини ифодалаш и шу фикримизни тасдиқлайди. Иккинчи томондан, Наманинг *Ёйиқхон* исмини олиши қадимги турклардаги исм қўйиш одатларини ҳам ўзида гавдалантиради. Қадимги туркларнинг одатларига кўра, ўғил бола ёки эркак киши бирор қаҳрамонлик кўрсатса, унга бошқа исм ҳам берилган.

Скифлар тўғрисидаги афсоналар

*Мазкур афсоналар Геродотнинг “Тарих” (История: в девяти книгах. — М.: 1993, с.188–190) китобидан таржима қилиб олинди.

Геродот ҳар уч афсонага ўз муносабатини билдиради. Жумладан, биринчи афсонани эллинларнинг ўзлари тасдиқласалар ҳам, ишонмаслигини, учинчи афсона ҳақиқатга яқинлигини таъкидлайди. Қолаверса, учинчи — Геродот ишончли деб ҳисоблаган афсона — скифларнинг Ўрта Осиёдан келиб чиққанлиги тўғрисидаги афсонада тарихийлик тамойили бош ўрин тутди. Массagetларнинг Ўрта Осиёдаги мавқеи тўғрисида қадимги Хитой йилномаларида ҳам маълумотлар бор.

**омоч, бўйинтуруқ, ойболта ва коса тушган экан* — Геродот келтирган бу буюмларга скифлар култи сифатида қараганлар.

**эллинлар* — қадимги юнонлар.

**минг йил вақт ўтган* — минг йиллик шоҳлик шарқона таълимот бўлиб, римликларга ва этрускаларга ҳам ўтган.

**скифлар... шунча жойни берадилар* — Лев Толстойнинг “Одамга қанча ер керак” ҳикояси сюжети Геродотнинг мазкур афсонасини эслатади.

**булар... кўришга халақит беради* — чамаси, Геродот бўронни назарда тутган.

**Скиф шартни бажарибди* — бу шарт қадимги туркларнинг пайдо бўлишига оид афсоналарга уйғундир. Турклар ҳам ўзларининг келиб чиқишини бўрига боғлайдилар, она бўридан туғилган ўнга ака-укалар орасида энг кичиги Ашин шартни бажариб, қабила бошлиғи бўлади. Шунинг учун Ашин қабиласи, худди Скиф каби, Турк хоқонлигини барпо қилган ва энг нуфузли уруғ ҳисобланган.

**...азалдан киммерийларники экан* — скифларнинг бостириб келиши (м.о. 700 йил) тўғрисида Геродот берган маълумот аккад манбаларида ҳам бор. Ҳозирги Ғарбий Туркистондан (яъни Ўзбекистон

–тузувчилар) массагетлар томонидан сиқиб чиқарилган скифлар Амударёдан кечиб ўтиб, Каспий денгизининг жанубий қирғоқларига ўтдилар ва Жанубий Рус ерларини эгалладилар.

* *Тирас* — бу дарёни Геродотнинг “Тарих” китобига изоҳ тузувчилар Днестр дарёси деб кўрсатадилар (Геродот. История..., с.591).

Тўмарис

* Афсона Геродотнинг “Тарих” (История: в девяти книгах. — М: 1993, с.76–79) китобидан таржима қилиб олинди. Гарчи ўзбек адабиётида мазкур афсона бир неча бор нашр этилган бўлса-да, воқеалар баёнида узилишлар, ноизчилликлар сезилади. Чунки олдинги таржималарда кўп ўринлари, номаълум сабабларга кўра, тушириб қолдирилган. Биз қайта таржима қилишда туширилган ўринларини тиклашга ҳаракат қилдик.

* *Тўмарис* — “Қадимги муаллифлар Ўрта Осиё ҳақида” (Древние авторы о Средней Азии, У1 в. до н.э. — 111 в. н. э. — Ташкент, 1940, с.31–32) китобида *Тамирида* деб берилган.

* *Спарганис* — Мирқарим Осимнинг “Тўмарис” ҳикоясида *Спарангиз* деб берилган.

Широқ

Бу афсона “Қадимги муаллифлар Ўрта Осиё ҳақида” (“Древние авторы о Средней Азии” ;У1 в. до н.э. — 111 в. н. э., Тошкент, 1940, с.34–35) мажмуасидан таржима қилиб олинди. Мазкур афсона бу мажмуага Полиэннинг “Военные хитрости” китобидан олиб киритилган. Қаҳрамон номи *Сирак* деб кўрсатилган.

* *Аполлон* — юнон мифологиясида Зевснинг ўғли; Аполлон юнон мифологиясида кўп вазифа бажаради: у — чўпон, поданинг қўриқчиси, шаҳарлар асосчиси ва қурувчиси, қабилаларнинг уруғбошиси ва ҳимоячиси. Кўп ҳолларда Аполлоннинг бу вазифалари инсонларга хизмат қилишга оид мифлар билан боғлиқ бўлиб, бу хизматга уни Зевс йўналтиради.

* *Бақтра* — Панж ва Амударёнинг ўрта оқимини ўз ичига олган жой, Бақтрия, Амударёни шу ном билан ҳам атаганлар.

Эрдана кун афсонаси

* Бу ривоят Рашидиддиннинг “Жомеъут-тавориҳ” (Собрание летописей, М.:–Л.: 1952, 1 том, 153–154-бетлар) китобидан таржима қилинди. Баъзи манбаларда, жумладан, Абулғозийнинг “Шажарайи

турк” (Тошкент, “Чўлпон” нашриёти, 1992, 28–30–бетлар) *Арқанақун* деб номланган.

**нукуз* — Арданақундан келиб чиққан нукузлардан беклар авлоди тарқалган. Нукузнинг яна бир тоифаси пайдо бўлган ва “булар ҳам нирун қабиласидан бўлиб, Кэнду–син ва Улуғ–чиннинг авлодларидир”, лекин бу тоифаси унчалик машхур бўлмаган. (Рашидиддин. *Собрание летописей...*, 155–156–бетлар). Рашидиддин XIII асрда Эронда нукуз уруғидан келиб чиққан мингбошилар тўғрисида ҳам баён қилади (Рашидиддин. *Собрание летописей...*, 155–бет). Бу мингбошилар Арданақундан келиб чиққан нукузлардан экани аён бўлади.

**қиёт* — *Қиённинг* кўплиги. Бу уруғнинг келиб чиқиши тўғрисида Рашидиддин шундай дейди: “Нирун (Аланқуводан келиб чиққан беклар авлоди, Алонқувонинг эри Добун Боён вафот атгандан кейин, Алонкуво нурдан ҳомиладор бўлиб, учта ўғил туққан. Ўша учала ўғилдан тарқалган авлод *нирун* деб юритилган — *тузувчилар*) *қиёт* деб ҳам юритилади. Улар икки шохобчага бўлинадилар: биринчиси — том маънодаги *нирунлар...* иккинчиси — *қиёт* деб ҳам номланадиган нирунлар. Иккинчи тоифадаги қиётлар...кўк кўзлар деган маънони билдиради. Бу уруғлар Чингизхоннинг отасидан тарқалганлар ва шунинг учун Чингизхон авлоди билан қариндошлик муносабатлари бор” (*Собрание летописей...*, 78–79–бетлар). Алонқувонинг олтинчи авлоди Қобулхон давригача ҳамма уруғ *нирун* деб юритилган. Қоблухондан бошлаб нируннинг бир тоифаси *қиёт* деб ҳам юритиладиган бўлган (Қаранг: Рашидиддин. *Собрание летописей...*, 1 том, 153–бет).

**мўгул–дурулган* — Рашидиддин ўғузлардан келиб чиққан ўғуз ва туркий қабилаларнинг 24 уруғини икки алоҳида гуруҳга ажратиб, икки мўгул қабиласини — *дурулган* ва *нирунни* шажара белгиларига кўра бирлаштиради. Алонқуводан келиб чиққан беклар авлоди — нукуздан дурулганни фарқлаш мақсадида дурулганни “мўгули хос” деб изоҳлайди (Рашидиддин. *Собрание летописей...*, 1 том, 28–бет). Дурулган қадимий, улар Добун боён ва Алонқувогача ҳам бор эди.

**урунқут* — Рашидиддин яна *дурулган* деб ном олган турк–мўгул қабилаларига урунқут, кўнгирот, урайут, хушин, сулдус, илдурқан, боёвут, қингит уруғларини киритади ва нирун деб ном олган қабилалардан алоҳида ажратади (Қаранг: Рашидиддин. *Собрание летописей...*, том 1, 153–178–бетлар).

**кўнгирот* — бу қабиладан бошқа уруғлар ҳам келиб чиққан ҳар бири ўз номига эга бўлган. Бу уруғнинг пайдо бўлиши ва турк–мўгул қабилалари орасида тутган ўрни, кўнгирот қабиласининг ҳукмдорлари тўғрисида ривоятлар, бошқа маълумотлар кўп (қаранг: Рашидиддин. *Собрание летописей...*, том 1, 160–166–бетлар).

Авесто

* Бу таржима “Ўзбек тили ва адабиёти” журналидан (1999 йил, 2-сон, таржимон — тарих фанлари доктори М. Исҳоқов) олинди.

* *Ахура Мазда* — “Авесто”да шу ном ишлатилган; қадимги форс тилида — *Аурамазда*, паҳлавий тилида — *Хурмузд*. Ахура Мазданинг луғавий маъноси — “Донишманд Худо” демакдир. Ахура Мазда оламни ҳаракат билан ёки фикр орқали яратади ва муқаддас олов олдида ўзига ибодат қилишларини талаб этади. Ахура Мазда — *Аша*, *Сраоши*, *Рашна*, *Митра* каби ёрдамчи худоларнинг отасидир.

* *Ангра Майийу* ёки *Ахриман* — “ёвуз ниятли” демакдир, ёвузлик худоси. Ахура Мазда 16 эзгулик мамлакатига асос солганидек, Ахриман 16 ёвузлик мамлакатига асос солади (Вендидот,¹) Ҳалол жонзотларга қарама-қарши ўлароқ, Ахриман илонни, аждарни ва бошқа ҳаром жонзотларни яратади. Унинг мақсади — моддий оламни, оламда солиҳликни йўқ қилиш эди.

* *Заотар* — табақаларнинг ижтимоий бўлинишига кўра, коҳин; кичик “Авесто”да ва “Гатлар”да учрайди (Бу ҳақдаги мунозаралар тўғрисида қаранг: А.О.Маковельский. Авеста..., 93-бет). Бу коҳинлар “Ясна”дан мадҳияларни ёддан ўқиганлар.

* *Сраоша* — намоз ва эътиқод ишлари ноziри ҳисобланувчи маъбуд. Унинг ёрдамида одамлар намоз адо этиб худога мурожаат этадилар ва қабоҳат кучлари билан курашадилар.

* *Фраваш* — эзгулик ҳимоячиси. Хўрмузд яратган ҳар ҳар бир махлуқотга тайинланган маъбуда, бу маъбудани Хўрмузд яратган, у Хўрмузднинг ижодини ёвуз иблислардан ҳимоя қилади. Бу маъбуда Аҳмонийлар ва Аршакийлар давлатида мидиёнийлар орасида амал қилган. Аммо *фраваш* — инсоннинг ўзига хос самовий “мен”и деган фикрлар ҳам бор (қаранг: Е.Э.Бертельс. Очерк истории персидской литературы. — Л.: 1928, с.16).

* *қарапан* — Мазда дини душманлари, қарапанлар паст табақа ҳисобланган.

* *Хварно* — Илоҳий ато этиладиган бахт, салтанат рамзи. Бунга эга бўлганларга улуғ тақдир насиб бўлади.

* *Кавийвор* — зардуштийликни ёйишга имкон берган шоҳ *Кави*, яъни Виштаспдир. Паҳлавий матнларига кўра, Зардуштни афсунгар ҳукмдор Дурашрава таъқиб қилганда, Виштасп Зардуштнинг ҳомийси ва издоши бўлди. *Кавининг* луғавий маъноси “уруғбоши”дир.

* *Эронвеж* — бу мамлакат номи бўлиб, Э. Герцфельд афсонавий мамлакат, дейди. Дормстетер “Эронвеж дастлаб афсонавий бўлган, кейинроқ Аракс ҳавзаси шу ном билан аталган”, дейди (Бу ҳақда қаранг: А.О.Маковельский. Авеста. — Баку, 1960, 63-бет). Герцфельднинг фикрида муқимлик йўқ. Бошқа бир ўринда “Эронвез

ва Турон — Туркистондаги бир мамлакатнинг номи” дейди (А.О.Маковельский. Авеста., 57–бет).

* *Данти* — Дармстетернинг фикрига кўра, Аракс дарёсининг қадимги номи (қаранг: А.О. Маковельский. Авеста., 52–бет).

* *Ардви* — сув ва ҳосилдорлик худоси, Ардиссура деб ҳам айтилади.

* *Ахуна–Варья* — бизнингча, “мустаҳкам ҳоқимият” деганидир, Ахура Мазда ўз таълимотини пайғамбар Зардушт орқали эълон қилади. Маздага эътиқод қилганлар Зардуштнинг издоши бўлишлари шарт. Шунинг учун Зардуштнинг муқаддас номи Ахура Мазданинг номи билан бирга айтилиши керак. *Ахуна–Варья* ибодат пайтида айтиладиган Зардуштнинг номидир. Ахуна–Варья ҳам Ахура Мазда билан баб–баравар бошчилик қилади.

* *Аша Вахишта* — Рим мифологиясидаги Фартуна сингари, муваффақият, фаровонлик худоси; олов руҳи вазифасини ҳамда оламда, жамоа ва оиладаги идеал тартиб–қоидаларнинг моҳиятини бирга уйғунлаштиради, бир сўз билан айтганда, “солиҳлик”, “энг аъло тартиб–қоида” демақдир.

* *Ушида тоғи* — Вурукрт денгизи (аксарият овруполик аветошунослар бу денгизни ё Орол денгизи ёки Каспий денгизи деб қарайдилар) бўйидаги тоғ, Сатавеса (энг ёруғ юлдузлардан бири) бу тоққа туман ва ёмғир олиб келади.

* *Ушидарна* — бизнингча, қуруқликни ўраб турган ва икки дарё оқиб тушадиган тоғлардан бири, *Ушида тоғи* тўғрисида маълум фикрлар билдирилгани ҳолда, бу тоғнинг қаерда жойлашгани тўғрисида бирор фикр йўқ.

* *Асмо Хванхо* — эзгулик маъбудидан бири бўлса керак.

* *Гаокерна дарахти* — “шифоловчи дарахт” деган маънодадир, барча ўсимликларнинг уруғи шу дарахтда бўлади. Бу дарахт Ворукаша кўли ўртасида ўсади ва бақалар ҳамда бошқа ярамас махлуқлардан қўриқланади. Аксарият халқлар мифологиясида олам дарахти мавжуд. Бизнингча, “Авесто”да бу дарахт ҳам “олам дарахти”ни ўзида мужассамлантиради.

* *Варахран* — бизнингча, бу уруш маъбудидан (қаранг: Мифы народов мира, том 1, М.:1991, с.562).

* *Роман* — осойишгалик, тинчлик маъбудиди.

* *Вайу* — шабада, шамол маъбудиди.

* *Зрувана* ёки *Зерван* — Абадий замон ва тақдир худоси. Зерван монийлик оқимида *Азруа* (“Монавийларнинг тавбаномаси”) деб ҳам айтилади. Зерван ҳақидаги мифдан маълум бўлишича, олам эмбрионал ҳолатда бўлганда, у Абадий замон деб эътироф этилган, абадий замон айнан Зерванда мужассамлашган. Зерван — худди қадимги туркийлардаги Тангри сингари, бош худо бўлиб, дуалистик мифлар ундан бошланган. Зерван минг йиллар давомида ўғли Хўрмузд

туғилиши учун қурбонлик қилади. Туғилажак Хўрмузд оламини яратиш учун даъват қилинган эди. Лекин Хўрмузд туғилавермагач, қилган қурбонликлари фойда беришига Зерван шубҳа қила бошлади. Ана шу шубҳалари оқибатида Хўрмузд билан барабар Ахриман ҳам туғилади. Зерван “Биринчи туғилган фарзандимга олам устидан ҳукмонлик қилиш ҳуқуқини бераман”, деб ваъда қилади. Хўрмузд ҳали туғилмасдан олдин, Зерваннинг ниятини англаб етган эди. Шунинг учун Ахриманга билганларини айтиб берди. Ахриман эса Зерваннинг қорнини ёриб чиқиб, биринчи бўлиб туғилди ва “Мен Хўрмуздман” деб эълон қилди. Зерван ўз фарзанди Ахриманнинг бадбашара қиёфасини кўриб, ундан воз кечди. Худди шу пайтда чиройли, келишган Хўрмузд туғилди. Лекин ваъдага биноан Зерван Ахриманга олам устидан ҳукмонликни бериши ва Ахриман тўққиз минг йил давомида оламга ҳукмдор бўлиши керак эди. Ундан кейин эса Хўрмузд олам устидан ҳукмонлик қилиб, ёвуз руҳнинг қилмишлари оқибатини бартараф қилиши керак эди. Маздакийларнинг “Ибтидо” (асл номи “Бундахишн” бўлиб, зардуштийликнинг Ахмонийлар даврида шаклланган кўриниши) ва “Хўрмузд” китобидаги мадҳияга кўра, Зерван “иккала кучдан — эзгулик ва ёвузликдан ҳам кудратлироқдир” Эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш ҳамда бу оламда юз бераётган ҳамма ҳодисотлар, жумладан, инсоният ҳаёти ҳам, Зерван томонидан олдиндан белгилаб қўйилган. Гарчи маздакийликнинг зерванизмга таъсири кучли бўлса ҳам, маълум бир даврларда, хусусан, сосонийлар даврида маздакийликдан устун бўлди. Баъзи Овруро олимлари Зерван ҳақидаги мифларни эътиборга олмай, зерванизмдаги “зулмат беги” деган ақидани инobatга олиб, фақат салбий оқим сифатида баҳолайдилар. Зерванни “олий худо”, “Улуғворлик Отаси” деб талқин қилиш монийлик, шунингдек, митраизм тарафдорлари томонидан ҳам қабул қилинган.

Хуастуанифт (Монийларнинг тавбаномаси)

Матн “Тюркологические исследования” (М.: 1963) китобидан қадимги туркчадан табдил қилинди.

“Хуастуанифт”нинг қадимги туркийда учта нусхаси бор. Лондон ва Берлин нусхаси — моний ёзувида, Санкт-Петербург нусхаси — эски уйғур ёзувида битилган. Энг тўлиғи — Лондон нусхаси, нотўлиғи эса Берлин нусхасидир. Асар яратилган давр тўғрисида В.В. Радлов фикр билдириб, тахминан У асрга мансуб деб айтган эди (W. Radloff. Altürkische Studien. V. St.- Petersburg, 1911, стр. 442–446). С.Е. Малов эса У11 асрга мансуб деб қарайди (С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. — М.: — Л.: 1951, стр. 108). Агар монийлик оқимининг мавқеи ҳамда тил хусусиятларига асосланиб

хулоса чиқариладиган бўлса, В.В. Радловнинг фикри ҳақиқатга яқинроқ бўлиб чиқади. Л. Дмитриева ҳар учала нусха асосида 1963 йилда “Хуастуанифт”нинг тўлиқ йиғма матнини яратди.

* *Шмну* — ёвузлик худоси, “Авесто”даги Ахриманнинг айнан ўзи. Шмну Зерван ҳақидаги мифда тўлиқ ўз аксини топган.

* *Бурхан* — будда хон сўзининг ўзгарган шаклидир. Бурханлар монийлик оқимиға буддизмдан ўтган бўлиб, пок руҳонийларни билдиради.

* *ёмон ер* — дўзах маъносида; монийлик оқимида дўзах тушунчаси аниқ тасаввур қилинган. “Улим тасвири”, “Дўзах тасвири” шеърлари бунинг мисолидир.

* *Груштаг ва Бдуагтаг* — буддавийликдаги худоларнинг номлари.

* *Вусанти* — бизнингча, буддавийликдаги Майтўра (келажак оламдаги Будда)нинг таълимотини ёйишга хизмат қилган *Васубандхунинг* исмидир. Монийлик оқимининг шаклланишида буддавийликнинг кучли таъсири бўлганини “Хуастуанифт”даги буддавийлик терминлари тасдиқлайди. *Васубандху* акаси Асанта билан бирга “ягона онг” гоъясини ривожлантирган ва қатор асарлар яратган (қаранг: М. Элиаде. Словарь религий, обрядов и верований. — М.: СПб.: 1997, с.81).

* *Жимғу* — моний жамоаси аъзоларининг қонун–қоидалари бўлса керак, деган тахмин бор.

Урхун–енисей ёдгорликлари

Кул тигин ва Билга хоқон ёдгорликлари “Қадимий ҳикматлар” (Тошкент, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987), С.Е.Маловнинг “Памятники древнетюркской письменности (М.: — Л.: 1951) ва “Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии” (М.: — Л.: 1959) китобиларидан баъзи тузатишлар билан олинди.

Кул тигин (Кичик битиг)

* *шадарит* — Турк хоқонлигидаги юқори лавозимдаги амалдорларга берилган унвонлардан бири.

* *тархон* — Турк хоқонлигидаги унвонлардан бири, бек лавозимиға тўғри келади. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни аргуча деб кўрсади (ДЛТ, 1, 409)

* *буйруқ беклар* — “буйруқ берадиган беклар” маъносини билдириб, тахминан бош лашкарбошидан кейинги мавқени эгаллаган шахсларға берилган унвон ҳамда лавозим номи.

* *Тўққиз Ўғуз* — уйғур қабиласи, ўғуз уруғларининг уюшмаси; ўғузлар **гарчи** этник жиҳатдан турк қавмларига мансуб бўлса ҳам, алоҳида ажратилиб кўрсатилади.

* *Ўтукан йиш* — Ёдномада Турк хоқонлигининг маркази сифатида талкин қилинади. Қадимги турклар ижтимоий–сиёсий ҳаёти Ўтукан билан бевосита алоқадордир. Маҳмуд Кошғарийнинг айтишича, “татар (мўғул – тузувчилар) саҳроларидан бирининг номи, уйғурларга яқиндир” (ДЛТ, 1, 156).

* *Шантунг чўли* — Турк хоқонлиги билан Хитой чегараси ўртасидаги жой.

* *Темир дарвоза* — Жиззах билан Самарқанд ўртасидаги тоғлик жойдаги ўтиш жойи.

* *Табғач халқи* — Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатишича, табғачлар туркларнинг 20 қабиласидан биттаси, “Мочин, кун чиқарга яқин жойлашган қабида” (ДЛТ, 1, 64). Бу мамлакат Чиндан тўрт ойлик йўл узоқдадир. Чин аслида учтадир: 1) Юқори Чин – бу Шарқда бўлиб, бунга Табғач дейилади...” (ДЛТ, 1, 422–423). Айни пайтда Маҳмуд Кошғарий уйғурларни ҳам табғач деб кўрсатади ва “тат” деб изоҳлайди. “форслар” маъносидаги “тат” билан уйғурларга нисбатан ишлатилган “тат”ни фарқлаш зарур. Форсларга нисбатан ишлатилган “тот” — этник ном, уйғурларга нисбатан ишлатилган “тот” — кофир маъносидадир.

* *Чугай йиш* — бу жой тўғрисида кўп мунозаралар бор. Кўпчилик олимлар ички Мўғулистонда деб айтадилар, баъзилар Тянь–Шань бўлиши ҳам мумкин дейдилар (қаранг: А.Г.Малаякин. Танские хроники о государствах Центральной Азии. —, Новосибирск, 1989, 122–132–бетлар).

* *Ўн ўқ авлоди* — Ғарбий Турк хоқонлигидаги турк қабилаларидан бири, турғашлар ҳам шу ном билан юритилган.

* *тот* — форсларга нисбатан ишлатилган ном.

(*Улуғ битиг*)

* *Бўмин хоқон* — Марказий Осиёда туркий қабилаларни бирлаштириб, жужанлар (манкуртлар) ҳукмронлигидан озод қилган ва Турк хоқонлигини барпо қилган (551 йилда) тарихий шахс, 552 йили вафот этган.

* *Истами хоқон* — Бўмин хоқоннинг укаси. Турк хоқонлиги барпо бўлгач, хоқонликнинг ғарбий қисми (ҳозирг Ўрта Осиё қисми)да ҳукмронлик қилган, унга ябғу унвони берилган. Истами хоқон жасурлиги, довюраклиги билан Византия, Эрон сосонийлар сулоласида донг таратган, Оқ хунларни, Эрон сосонийлар сулоласини мағлуб қилиб, Турк хоқонлиги учун ғарбга савдо йўлини очган. 576 йили вафот этган.

* *Қадирқан йиш* — Хинган чўли; У асрда жужанлар шу ерларда ҳукмронлик қилган эди.

* *Бўкли чўли* — Манчжурия ва Амур дарёси бўйларидаги чўл.

* *Авар* — *хун* (хионит), *вар* (*уар* деб ҳам юритилади, угор қабилалари гуруҳига мансуб), *ўгур* (ҳозирги хунгар халқининг аجدодлари) қабилаларининг бирлашувидан ташкил топган қавм. Милоддан олдинги 11 асрда (?) яшаган Рим тарихчиси Феофилакт Симокатта “Бу “авар”ларни Ўрта Осиёда истиқомат қилган ҳақиқий аварлар (абарлар) билан аралаштирмаслик керак”, деб айтади (Бу ҳақда қаранг: Л.Н. Гумилев. Древние тюрки. —М.: 1967, 75–бет).

* *Рум* — Кичик Осиё худуди. Маҳмуд Кошғарий “Рум” авлоди Иброҳим пайғамбар ўғли Исҳоқ, Исҳоқ ўғли Исуга бориб тақалишини айтади (ДЛТ, 1, 64).

* *қирғиз* — Енисей дарёсининг юқорисида яшаган йирик туркий қабилалардан бири, ҳозирги хакас халқининг аجدодлари. Бу қabila IX асрда Қирғиз хоқонлигини барпо қилганлар.

* *уч қуриқан ёки қуриқан* — ҳозирги ёқут халқининг аجدодлари. Қуриқан қабиласи темир қазиб эритиб, буюмлар, жанг қуроллари ясашда моҳир бўлганлар.

* *Ўттиз татар* — Шарқдаги қабилалардан бири. Хитой сайёҳлари бу қабилани *Шивэй* деб атаганлар. Ўттиз татар қабиласи мўғул лаҳжасида сўзлашганлар деб тахмин қилинади. Маҳмуд Кошғарий Румдан кун чиқарга томон жойлашган турк қабилаларидан бири сифатида кўрсатади (ДЛТ, 1, 64) ва уларнинг тили ўзига хослигини, лекин туркчани яхши билишларини айтади (1, 66).

* *Қитаний* — мўғул қабилаларидан бири, У аср бошларида Марказий Осиёда хунлар, татаби қабилалари қатори катта мавқега эга бўлганлар. Марказий Осиёнинг шарқий чегарасида истиқомат қилганлар.

* *Татаби* — Марказий Осиёнинг шарқий чегарасида яшаган қабилла.

* *Элтариш хоқон* — Билга хоқон ва Култигиннинг отаси. Туркий қавмларни Хитойнинг Тан сулоласи асоратидан озод қилиб, Иккинчи Турк хоқонлигини (680 йилдан бошлаб) барпо қилган тарихий шахс, 692 йили вафот этган.

* *Элбилга жотун* — Билга хоқон ва Кул тигиннинг онаси.

* *Тўлис* — қадимги турк қабилаларидан бири бўлиб, дастлаб тардушлар билан қабилалар уюшмасини ташкил қилганлар ва Чуй водийсида, Тўла кўли бўйларида истиқомат қилганлар. У11 асрда теленгит қабиласи ҳам тўлис қабилаларидан бири ҳисобланарди. Рашидиддин туркий қавм бўлган тўлис қабиласи мўғуллашганини айтади (қаранг: Рашидиддин. Собрание летописей, 1952, 1 том, 121–бет).

* *тардуш* — *тўлиста* қаранг.

* *ябгу* — мўғулча сўз бўлиб, “хоқоннинг ўринбосари” маъносини билдиради. Бўмин хоқон Истамига ябгу унвонини бериб, Турк хоқонлигининг Ғарбий қисмини бошқариш учун юборган эди.

* *шад* — Турк ва Уйғур хоқонлигида (745–840) юқори ҳарбий-маъмурий унвонлардан бири.

* *Баз* — тўқуз ўғузларнинг хоқони исми. “Тан-шу” номли Хитой йилномасида *Били* деб номланган. Иккинчи Турк хоқонлиги ташкил топаётган пайтда (680–687 йиллар) Баз хоқон Тан сулоласи билан тил бириктириб, Элтариш хоқонга зарба бермоқчи бўлади. Лекин Баз хоқон ҳалок бўлади ва тўқуз ўғузлар Турк хоқонлигига тобе бўладилар.

* *Яшил ўгуз* — Хуанхэ дарёси.

* *Кўгман* — Саяннинг ғарб томони.

* *Тургаш* — уларнинг этник тарихи тўғрисида аниқ маълумот йўқ. “Тан сулоласи тарихи”да айтилишича, тургашлар “сарик” ва “қора” уруғларга бўлинганлар (қаранг: Л.Н.Гумилев. Древние тюрки..., 294–бет).

* *аз* — Саян тоғ тизмалари билан Олтой ораллигида яшаган кичик бир қабила.

* *Кангу Тарман* — Хинган чўлига туташ чўлнинг номи.

* *Умай* — қадимги туркларнинг диний-мифологик тизимида кўра, инсон болаларини ва ҳайвонларнинг болаларини муҳофаза этувчи худо. Кейинги даврларда ҳам шомонликка эътиқод қилувчи ёкут халқида, шунингдек, Сибирдаги баъзи туркий халқларда Умай култи сақланиб қолган (қаранг: Абдуқодир Инон. Тарихда ва бугун шаманизм..., 35–36–бетлар).

* *Ўнг тутуқ* — 692 йили Тарим водийсидан тибетларни қувиб чиқарган лашкарбоши. Лекин бу шахс ҳақида мунозаралар кўп (қаранг: Л.Н.Гумилев. Древние тюрки..., 292–бет).

* *Чача сангун* — генерал Чача, Хитойнинг Тан сулоласи лашкарбоши.

* *Тадқан чур* — Кул тигин билан бирга жанг қилган ва унинг қўл остидаги кўмондонлардан бири бўлиши мумкин.

* *Ишбара Ямтар* — Култигин билан бирга жанг қилган ва унинг қўл остидаги кўмондонлардан бири бўлиши мумкин.

* *Еган Силиг бек* — Кул тигиннинг қўл остидаги кўмондонлардан бири бўлиши мумкин.

* *Ер байирку* — Турк хоқонлигининг шимолида истиқомат қилган қабила, Турк хоқонлигига ўлпон тўлаб келган.

* *Турғи Яргун* — Турк хоқонлигининг шарқидаги қўлнинг номи.

* *Сунга йиш* — қаерда жойлашганини аниқлаб бўлмади.

* *Олтин йиш* — Олтой худудидаги тоғлик жой.

* *Бўлучу* — Урунгу дарёси, Иртиш дарёсидан тахминан 50 км. жанубда.

* *Сугдақ* — сугд халқи; Сугдлар Марказий Осиёнинг турли минтақаларига бориб жойлашганлар. Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатишича, сугдлар “Болосоғунга жойлашган бир қавм, улар Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги Сугддан бўлиб, кейин турклашиб кетган” (ДЛТ, 1, 437).

* *Кенгарас* — Сирдарёнинг куйи ва Ўрта оқимида яшаган турк қавмларидан; қангли ёки *бажноқ* деб ҳам юритилган.

* *Алп Шалчи* — Култигиннинг қўл остидаги қўмондонлардан бири бўлиши мумкин.

* *Кушу Тутуқ* — қаердалигини аниқлаб бўлмади.

* *қарлуқ* — Маҳмуд Кошғарийнинг айтишича, қарлуқлар — турклардан бир гуруҳидир. Улар кўчманчи бўлиб, ўғузлардан бошқадир. Қарлуқлар ҳам туркманدير” (ДЛТ, 1, 439). Қадимги турк даврида “уч ўғуз” номи билан ҳам юритилган. Ўз атрофига узоқ-яқин қабилаларни бирлаштириб, хонликлар ташкил қилган.

* *Тамғидуқ баш* — Олтой ҳудудидаги муқаддас ҳисобланган тоғлардан бири, 716 йили Кул тигин қарлуқларни шу ерда мағлуб қилган. Бу сўзни баъзи туркийшунослар *Тамағ ыдуқ баш* деб ҳам ўқиганлар ва “муқаддас Тамағ тоғи” деб изоҳлаганлар (қаранг: С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности..., 32–бет).

* *Қорақўл* — Ғарбий Мўғулистондаги қўл. 711–715 йилларда Кул тигин аз халқини шу ерда мағлуб қилган эди.

* *Изгил халқи* — Селенга дарёсининг юқори қисмида яшаган қабила. Хитой тарихий манбаларида *сиге, си-цзе* деб ҳам юритилган.

* *Тўғу шаҳар* — Тўла дарёси бўйидаги шаҳар, Кул тигин бошлиқ лашкар тўқуз ўғузлар билан биринчи марта шу шаҳарда уруш қилган эдилар.

* *Қушлағақ* — Тўла дарёси бўйидаги жой.

* *Чуш боши* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.

* *Тўнга тигин* — бизнингча, бу шахс Турк хоқонлигидаги бирор шахс эмас, балки Алп Эр Тўнганинг вафот ҳар йили эсланиб, маросим уюштирилганига ишора.

* *Мағи кўрғон* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.

* *Ўгсиз* — Култигиннинг қўл остидаги қўмондонлардан бири бўлиши мумкин.

* *Барчакар* — бу ном бирор манбада қайд этилмаган. Бизнингча, Ўрта Осиёдаги, хусусан, Сирдарё ва Амударёнинг куйи оқимида истиқомат қилган, парфёнийларнинг яқин қариндошларидан бўлган ва туркийлашган гузлардир. Бундай фикрга келишимизга сабаб Сўгд, Бухорога ҳудудий жиҳатдан яқин бўлган халқ тўғрисида сўз кетаётганидир.

Билга хоқон

**Турк илоҳий давлат* — қадимги турклар ўзларини осмон билан ернинг никоҳидан пайдо бўлган халқмиз, деб тасаввур қилганлар. Осмон (кўк Тангри)ни илоҳийлаштирганлар, яъни кўк Тангри “турк илоҳи” деган маънода тасаввур қилинган.

*Билга хоқон ёдгорлигининг 3–23 сатрлари Кул тигин ёдгорлигининг 1–24 сатрларининг айнан такроридир. Шу боисдан ҳамма нашрларда Билга хоқон ёдгорлигининг 3–23 сатрлари тушириб қолдирилади. Ҳар иккала ёдгорликнинг муаллифи Йўллик тигин бўлиб, Турк хоқонлиги ташкил топгандан кейинги, хусусан, Қапаған, Билга хоқон давридаги воқеалар ўзгаришсиз ҳар иккала ёдгорликда такрорланган. Қолаверса, ҳар иккала ёдгорлик Билга хоқон тилидан ҳикоя қилинади.

**Тангут* — Маҳмуд Кошғарийнинг айтишича, 20 туркий қабиладан бири (ДЛТ, 1,24). Рашидиддин ҳам “Жомеъут-таворих” асарида тангутларни ўз хонига эга бўлган қамлардан бири сифатида кўрсатади. Тангут хонлиги 1227 йили Чингизхон томонидан тугатилган (Рашидиддин, Собрание летописей..., 132, 143, 144-бетлар).

**Идар баш* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.

**басмил* — унча катта бўлмаган бу қабила қирқ уруғдан ташкил топган эди, Жунгарияда яшаганлар. Маҳмуд Кошғарий “Басмилларнинг тили ўзига хосдир, шу билан бирга туркчани ҳам яхши биладилар” (ДЛТ, 1,66), деб кўрсатади.

**идиқут* — Басмил ҳукмдорларининг унвони (Қаранг: В.В.Бартольд. Сочинения, том У, М.: 1968, 50–бет).

**чик* — Енисей дарёси бўйларида яшаган қабила, ёқутларнинг ота-боболари.

**Кама дарёси* — Сибирдаги ҳозирги Кама дарёси.

**Ўрпан* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.

**Иртиш дарёси* — Ҳозирги Шарқий Қозоғистон, Россиянинг Омск ва Тюмен вилоятларини бўйлаб оқадиган дарё, Об дарёсининг чап ирмоғи. Маҳмуд Кошғарий *Эртиш* сўзига шундай изоҳ беради: “Йэмак саҳросида оқадиган бир сувнинг номи. Бир неча тармоқдан иборат бўлган шу сув ўша ердаги бир кўлга қуйилади. Уни *Эртиш* суви дейилади. Бу сўз сувдан ўтишда “ким тез ўтар” маъносида қўлланадиган *эртиш(моқ)* сўзидан олинган” (1, 122).

**Бешбалиқ* — Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатишича, “уйғурларнинг энг катта шаҳри, Бешбалиқ — беш шаҳар демақдир” (1, 360).

**Ангаргу* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.

- * *Тўнгра* — қайси хон эканлигини аниқлаш имкони йўқ.
- * *Азганти қадаз* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.
- * *Ағу* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.
- * *Селенга* — ҳозирги Селенга дарёси.
- * *Уйгур Элтабар* — бу шахснинг кимлигини аниқлаш имкони йўқ.
- * *Тудун Ямтар* — бу шахснинг кимлигини аниқлаш имкони йўқ.

Шимол томони

- * *Қуғ сангун* — Тан сулоласи генерали.
- * *Тунгкар тоғ* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.
- * Бу маълумотда бир оз ноаниқлик бор. Чамаси, Билга хоқоннинг сўзи тошга ўйиб ёзилаётганда, сангтарошлар шахс (*қанг* – ота)ни адаштириб юборганлар. Билга хоқоннинг отаси Элтариш хоқон 692 йили вафот этган. Бу пайтда Билга хоқон 7 ёшда эди. Бу сатрдаги *қанг* ўрнида Билга хоқоннинг қариндошларидан ёки фарзандларидан бири бўлса керак.
- * *Йигирма еттисида дафн маросимини ўтказдим* — етти сони Кул тигин ёдномасида (ойнинг *ўн еттинчи* куни Кул тигин вафот этган, *йигирма еттинчи* куни маросимини ўтказган, *еттинчи* ойнинг *йигирма еттисида* мрамартош ўрнатилган) ҳам, Билга хоқон ёдномасида ҳам муқаддас, сеҳрли рақам саналиб, табиатнинг маълум бир даври тугалланганини билдиради (Яна қаранг: Джек Трессидер. Словарь символов. — М.:1999, с.327–328).
- * *Буқағ тутуқ* — қўшни мамлакатлардан биридаги вилоятнинг ҳарбий бошлиғи бўлса керак, лекин матннинг давоми ўчиб кетгани учун кимлигини аниқлаб бўлмади.
- * *Лисун Тай сангун* — 679 йили 180 минглик қўшинга бош бўлиб, энди ташкил топаётган Иккинчи Турк хоқонлигига хужум қилган Тан сулоласининг “давлат котиби”
- * *Кули чур* — Ғарбий Турк хоқонлигининг амалдорларидан бири. Кули чур ёдномаси шу амалдорнинг шарафига ўрнатилган.
- * *апа тархан* — Тўнюққунинг унвони, у Турк хоқонлигидаги уч хоқон (Элтариш, Қапаған ва Билга хоқонлар)нинг маслаҳатчиси бўлган.
- * *туман тархон* — ўн минг одамга бошчилик қилган бек.
- * *Тўнюққ бўйла баға тархан* — фақат Тўнюқққа берилган унвон, чамаси, Тўнюққ ҳақон маслаҳатчиси бўлгани учун шу унвонга сазовор бўлган.

**Кул Эркин* — қадимги туркий тилда кул сўзининг маъноси кенг, бир маъноси “баҳодир, қудратли, машҳур”. Бошқа унвонларга ҳам қўшиб ишлатилган (*кул хоқон, кул билга* ва ҳ.). Қандай маънода ишлатилган бўлмасин, *кул* сифат маъносида ишлатилган (Яна қаранг: А.Г.Малаявкин. Танские хроники о государствах Центральной Азии. — Новосибирск, 1989, с.166) Кул Эркиннинг шахси ҳақида маълумот йўқ.

Жануб томони

Битигтош кўп зарарлангани учун матннинг 1–8–сатрлари ўчиб кетган, баъзи сўзларгина сақланиб қолгани ва мазмун ифодаси йўқлиги учун 9–сатрдан бошланди.

**Амаким* — Қапаған хоқон назарда тугилади.

**кўк олмахон* — чамаси, олмахон қадимги туркларда ҳам фаровонлик рамзи бўлган.

**Йўллиғ тигин* — Билга хоқон ва Кул тигиннинг жияни, ҳар иккала битигтошнинг муаллифи. Битигтошларда учраган ягона муаллиф шу Йўллиғ тигиндир. Кул тигин ва Билга хоқон битигини тошга ўйиб ёзиш ишларини Хитой усталари Исси ва Ликанг бажарганлар.

Сужи ёдгорлиги

**Яғлақар хон* — Яғлақар шахси тўғрисида туркийшуносликда мунозаралар кўп. Бу шахс тўғрисида А.Н.Бернштам мулоҳаза билдириб қирғиз хони деб талқин қилади ва Яғлақар 647 йили вафот этган деб кўрсатади (А.Н.Бернштам. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок У1–У111 веках. — М.:–Л.: 1946, 48–бет), С.Е.Малов ҳам Яғлақар шахси ҳақида мулоҳаза билдириб, Яғлақарни қирғиз бекларидан бири, деб талқин қилади (С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. — М.:–Л.: 1951, 89–бет) С. Е.Малов Яғлақарнинг аниқ шахси ҳақида бирон фикр айтмайди. Бизнингча, Яғлақар бу ёдномада бирор хоннинг исми эмас, унвони сифатида қўлланган. Хитой манбаларида ҳам Яғлақар уйғур хоқонларининг туркийча унвони сифатида қўлланган ва бу унвон 976–1004 йиллари Яғлақар унвони билан давлат бошқарган хоқон қайд қилинади. Кейинчалик Яғлақар–Жэнь Юй (1004–1016), Яғлақар Гуй–хуа (1016–1023), Яғлақар Тун–шунь(1023–1025) ва ҳ. Кўринадики, Яғлақар исми А. М. Бернштам кўрсатганидек, 847 йили эмас, 976 йилда биринчи марта учрайди (А.Г.Малаявкин. Уйгурские государства IX–XII вв. — Новосибирск, 1983, 99–бет). Ҳамма мунозара Сужи ёдномасининг биринчи уч мисраси устида кетади. Аксарият туркийшунослар биринчи мисрани “*Уйғур ерига Яғлақар хон ота келди(м)*” деб ўқийдилар. А. Н. Бернштам бу мисрани ўқишда туркий тилнинг

грамматик қоидаларига риюя қилмагани учун ҳам битигнинг шу мисрасини нотўғри таржима (В земле уйгуров отец Яглакар хан пришел) қилади. С.Е.Маловнинг таржимаси эса қуйидагича: “Я, Яглакар хан ата, был пиршелец в уйгурской земле” Кўринадикки, ҳар икки таржимадаги фарқлар охириги феъл сўз туркуми *кал-* ва *ата* сўzlари туфайлидир. Ҳар иккала олим ҳам туркий тилнинг грамматик қурилишига оид бир қонуниятга эътибор бермаганлар. Мазкур сатрдаги Яглақар унвонидан кейин *хон* ва *ота* сўzlарини ҳар иккаласи ҳам изоҳловчи сифатида қарайдилар. Аммо қадимги туркий тилда икки изоҳловчининг ёнма-ён келмаслиги аён ҳақиқат. Бизнингча, *ата* сўзи *ота*, яъни от туркумидаги сўз эмас, балки *ат-* (*номла-*) феълдан ҳосил бўлган равишдош шаклидир. Бу равишдош шакли бошқа ёдномаларда кўп учрайди. Калти феълига 1 шахс кўшимчасини кўшиш ҳам ортиқча. Ҳамма тадқиқотчилар ҳам тахминан тиклаганлар. Шу мулоҳазаларимизга таяниб, Яглақарни биз уйғур хоқонлигидаги бирор мансабдор шахсинг унвони ва бу унвон ном сифатида қабул қилинган бўлса керак, деб ўйлаймиз. Қолаверса, Сужи ёдномасининг биринчи мисрасини ўз кузатишларимиз бўйича ўқиганимизда, мазкур ёднома Яглақар унвонли одамга эмас, балки бошқа амалдорга атаб ўрнатилган, деган хулосага келдик. Биринчи мисра билан кейинги мисраларда бошқа-бошқа шахслар тўғрисида сўз кетаётгани аён бўлади. Кейинги мисралардаги унвонлар Яглақар унвонини олиб келган одамга эмас, балки бутунлай бошқа одам (*хон*)га тегишли экани маълум бўлади (Тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: Н. Раҳмонов. Урхун-енисей ёдномалари ва туркий эпослар. — док. дис., 1991, 97–100–бетлар).

* *Бойла қутлуғ йарган* – қадимги турк хоқонлиги ва ундан кейин ташкил топган уйғур хоқонлигидаги унвон, хоннинг буйруғини ижро этувчи.

* *Қутлуғ баға тарқан* — 795 йили Уйғур хоқонлигидаги амалдорлар тайинлаган хон.

Ирқ битиги

Қадимги турк давридан бизга ҳозирча иккита Ирқ битиги маълум. Улардан бири VIII асрнинг охириларига яратилган ва Шарқий Туркистондан топилган Ирқ битиги (Фол китоби) бўлиб, урхун ёзувида битилган. Ирқ битиги қадимги турк давридан қоғозга ёзилган ягона ёдгорликдир. У асарни XIX асрнинг охири инглиз археологи А. Стейн топган. Даниялик олим В.Томсон 1912 йили нашр қилган. Сўнгра С.Е.Малов ҳам рус тилига таржима қилган.

Қуйида матни илова қилинган Ирқ битиги ҳам IX аср бошларида яратилган ва моний ёзувида битилган. Мазмун ва моҳияти, мақсади жиҳатидан ҳар иккала Ирқ битиги бир-биридан тамомила фарқ

қилади. Ўрхун ёзувидаги Ирқ битиги Н. Раҳмоннинг “Турк хоқонлиги” (Тошкент, 1993) китобида ва “Ўзбек адабиёти тарихи” (9–синф учун мажмуа, Тошкент, “Ўқитувчи, 2001) берилгани учун ушбу мажмуага киритишни лозим кўрмадик ва илмий жамоатчилик ҳамда кенг омма хабардор бўлмаган моний ёзувидаги Ирқ битигини киритишни лозим топдик.

*1–сатр асл матнда ўчиб кетган. Биз таъбирнинг мазмунига ҳамда таъбирдан келиб чиқиб ҳамда қадимги туркларнинг тасаввур-тушунчаларига асосланган ҳолда, таъбир объектини “қуёш” деб ҳисобладик ҳам шарҳда ўзбекча матни тикладик.

* *оқ совуқ* — ёгингарчилик билан бўладиган совуқ.

“Шундай ерларда”

Шеър матни турк олими Рашид Раҳматий Аратнинг “Эски турк шеъри” (Истанбул, 1990 йил) китобидан ва “Ку тай афсонаси” С.Е. Маловнинг “Памятники древнетюркской письменности” (М.: –Л., 1951) китобидан қадимги туркчадан таъдил қилинди.

Шеърнинг номи остида Будда таълимоти акс этган. *Шундай ер* — будда ғояларини кўнгилда кўриш, эшитиш, сезиш орқали ҳис қилиш, кўнгилга жо қилишни билдиради.

* *Аранйадан* — бизнингча, қадимги ҳинд мифологиясидаги *Араняньи*, яъни ўрмон худосидир. Чамаси, мазкур шеър ўрмон худосига бағишланган мадҳия бўлган. Аранйадан, гарчи ерга ишлов бермаса ҳам, озиқ-овқатга бой худо, ўрмондаги худоларнинг онасидир. Бу худо хушбўй мойларнинг ҳидини таратади, ғаройиб товушлар чиқаради. Ўрмонда адашиб қолган йўловчилар *Аранйаданга* мурожаат этадилар. *Аранйадан* ўрмон культига алоқадор.

* *Имирт, чўгурт* — дарахтнинг қандай турига кириши маълум эмас. Бизнингча, будда таълимоти бўйича муқаддас деб эътироф этилган дарахтлар турига мансуб бўлиши мумкин.

* *Кўз қочигиларини пайдо қилиб* — буддизмдаги таълимотга биноан, битта ҳис қилиш аъзоси. Будда фалсафасига кўра, бурун, тана, интри (ҳис қилиш), кўнгил, кўз, қулоқ, тил каби аъзолар ҳис қилиш аъзоларидир.

“Олтин ёруқ”

Туркий халқлар дунёсида “Олтин ёруқ” номи билан машҳур бўлган бу асарни С.Е.Малов 1910 йили Шарқий Туркистоннинг Хансу вилоятидаги Вун шигу қишлоғидан топган. Бу асарнинг факсимиле нусхасини 1913–1917 йилларда В.В.Радлов ва С.Е.Малов нашр қилдирганлар. 1913 йили олмон олими В. Мюллер асарнинг 192 саҳифасини хитойча асл нусхаси билан қиёслаган ҳолда чоп эттирди.

Турк олими Рашид Раҳматий Арат ҳам "Олтин ёруқ"ни транслитерацияси ва усмонли турк тилига ағдаришни бошлаган, бир қисмини тайёрлаган ҳам. Лекин иш ниҳоясига етмаган. В.В.Радлов немис тилига қилган бир қисм таржима 1930 йили босилиб чиқди. Яна бир турк олими Чевал Қоя В.В. Радлов ва С.Е. Маловнинг факсимиле нашри асосида тўлиғича транслитерация қилиб, чоп эттирди (Seval Kaya. UYGURCA ALTUN YARUK.— Ankara, 1994).

"Олтин ёруқ"ни Х асрда Бешбалиқ шаҳрида хитой тилидан Сенгу Сели Тудунг деган одам қадимги туркчага таржима қилган. Бу дostonнинг қадимги туркча таржимаси топилмасдан олдин ҳам, санскрит, тибет, мўғул, хитой тилларидаги нусхалари маълум эди. Дoston муқаддимасидан маълум бўлишича, асар буддавийликка эътиқод қилган туркий қавмлар орасида машҳур бўлган ва Х асрдан бошлаб бир неча марта кўчирилган. Мазкур топилган "Олтин ёруқ" ХУ111 асрда кўчирилгани аниқланган. Демак, буддавийликнинг мавқеи бу даврда анча баланд бўлган.

"Олтин ёруқ" ўнта афсонани ўз ичига олиб, 355 варақдан иборат. Бу қўлёзма ҳозирда Санкт–Петербургдаги Осиё музейида сақланади. Барча афсоналарда ҳам буддавийликнинг асосий таълимоти — "нажот топиш" тўғрисидаги таълимоти бош ўрин тутади.

"Шаҳзода ва барс"

Бу афсона "С.Е. Маловнинг "Памятники древнетюркской письменности" (М: –Л.: 1951) китобидан олиниб, қадимги туркчадан ўзбекчага таъдил қилинди.

**Чамбуди — Ҳиндистондаги қадимий ўлкалардан бирининг номи бўлса керак, деган тахмин бор.*

**...мени ваҳима босаяпти...ёвуз ҳайвонлар бизга шикаст етказиб юрмасин — тўнғич ўғилнинг бу гапи шуни билдирадики, у ҳали будда таълимотидан беҳабар.*

**...жонимни асрагим келмайди, бизга биродарлардан айрилишдек ғам–ташвиш бўлмаса, деб кўрқаман — иккинчи ўғил буддавийликнинг биринчи олий ҳақиқатига мансуб; биринчи олий ҳақиқатга кўра, севган одамдан ажралиш — азобдир.*

**...жондан айрилишдек ташвишим йўқ...ҳар ҳолда, мени аллақандай шодлик, хурсандлик кутаётир, биз бирор яхши неъмат топсак керак — учинчи ўғил охирги — тўртинчи олий ҳақиқатга мансуб; тўртинчи олий ҳақиқатга кўра, охир–оқибатда нажот йўлини топган одам бўдисатвдир.*

**...бекорга, ҳеч кимга фойда келтирмай, неча марталаб чириди — буддавийликда қайта туғилмаганликни билдиради.*

* *Бўдисатв* — келгусида қайта туғиладиган Будда, у бўдисатв бўлиб, ваъдасига кўра, ўз азоб–уқубатларини очик изҳор қилиш билан оламини тўлдирган.

* *Сансар* — борлиқнинг доимо ҳаракатда бўлиши, қайта туғилишнинг абадийлиги; эзгулик ва ёвузлик олами ҳам *сансара* деб юритилади.

* *Олий эзгулик* — буддавийликнинг охириги, тўртинчи босқичи назарда тутилган.

* *Доно илм* — бу ўринда Будданинг нажот ва қайта туғилиш ҳақидаги таълимоти назарда тутилади.

* *Уч навъ дунё* — ҳаракатдаги борлиқ, яъни сансара уч қаватдан, ҳар бир қават икки тоифадан иборат. Икки тоифа (дўзах аҳолиси ва мечкай руҳлар) — ер остида, икки тоифа (ҳайвонлар ва инсонлар) — ер устида, икки тоифа (иблислар ва худолар) — осмонда жойлашган.

* *азоб денгизи* — ўрта олам, яъни ер юзи.

* *Бўдисатв* — Мағастви энди Буддага айланди, шунинг учун энди унинг номи Бўдисатв деб юритилади.

* *Рағу* — бизнингча, буддавийликдаги бирор худонинг туркийчага ўзгарган номи бўлса керак.

* *илоҳий нилуфар гуллар* — будда мифологиясида нилуфар муҳим ўрин эгаллайди. Гулнинг бу нави поклик, ғаройиб туғилиш, руҳан осойишталик ва ҳамдардлик рамзи сифатида қўлланади.

“Ку тай”

Бу афсона С.Е. Маловнинг “Памятники древнетюркской письменности” (М: –Л.: 1951) китобидан қадимги туркчадан ўзбекчага табдил қилинди.

* *тўрт руҳ* — буддавийлик таълимоти бўйича, улар фаришталар эмас, балки инсон нажот топишига олиб борадиган тўртта йўл: 1) билиш; 2) амалий фаолият, аскетизм ва б.; 3) мистик мушоҳада; 4) Будданинг нажоткорлик кучига ишонч.

* *кўк кийимли бек* — тўрт руҳдан бири бўлиб, кийимининг кўк ранги буддавийликда донишмандлик рамзидир.

* *Тақдир китоби* — буддавийлик таълимоти натижасида турли мамлакатларда (масалан, Япония, Тибет, Корея ва ҳ.) турли китоблар яратилган. Ўрта Осиёда Кушон давлатида шоҳ Канишка (унинг ҳукмронлиги милодий 78 йилдан бошланган) даврида буддавийликнинг *махаяна* мазҳаби бош ўрин тутди. Канишка буддавийлик тарихига “иккинчи Ашок” (милоддан олдинги 274/ 268–236/234 йилларда ҳукмронлик қилган шоҳ, у Бақтрия, Суғдга миссионерлар юборган) номи билан кирди. Канишка даврида махаяна мазҳабининг асосий қоидаларини ўз ичига олган кўп асарлар яратилди. Махаяна мазҳабига кўра, ҳаёт — азобдир, инсоннинг мақсади — ҳаётни тарк этиш бўлмоғи лозим. Махаяна мазҳаби ҳам Будданинг

тўрт олий босқичига таянади. *Тақдир китоби*, бизнингча, Будда таълимотининг Марказий Осиёга ёйилган махаяна мазҳабини ёритган китобдир.

**Олтин ёруқлик билан нур сочиб турган китоб* — “Олтин ёруқ” достони назарда тутилган.

**Шоҳкитоб* — Будданинг ўнта амрини англатади. Узлатда ҳаёт кечиришга аҳд қилган тақводорларга Будда ўнта амр бериб, уларнинг ҳаёт тарзи қандай бўлиши лозимлигини кўрсатиб берган эди (Будданинг амрлари тўғрисида батафсил маълумот олиш учун қarang: Клайв Эррикер. Буддизм. — М.: 1998, с.19–27).

**мавжудотлар одамзод дунёсида туғилдилар* — буддавийликда танани қурбон қилиш.

**ўзлик* — буддавийликда “вужуд ўлиши” демакдир.

“Ўғузнома”

Достон А.М. Шчербакнинг “Огузنامه. Мухаббатنامه” (М.: 1959) китобидан олинди. “Шарқ Юлдузи” (1987, 4–сон) журналида ҳам мазкур достоннинг ҳозирги ўзбек тилидаги баёни нашр қилинган (нашр муаллифи Насимхон Раҳмонов).

**Асл матннинг шу жойида буқага ўхшаш ҳайвоннинг сурати берилган.*

** Ушбу ўринда йиртқичнинг сурати берилган.*

** Улуғ Турк* — бу тимсол остида шомон тушунилади. Улуғ Турк шомон сифатида Тангри билан Ўғуз хоқон ўртасидаги воситачи вазифасини бажаради. “Ўғузнома”да шомонлик оқими бош ўрин тутгани учун бу оқимга оид тимсоллар муҳим вазифа бажаради. *Кўк тангри, кўк нур, кўк ёлли бўри, дарахт* ва б.

**Бузуқлар, Учуқлар* — бу қавмнинг келиб чиқиши тўғрисида мазкур мажмуадаги “Рашидиддиннинг “Жомеъут-таворих” асаридан “Оғоч эри” афсонасига қarang.

Абу Мансур ас-Саолибий

“Йатимат ат-дахр”дан

Бухоронинг арабийнавис шоирлари

Келтирилган парчалар филология фанлари доктори, профессор Исматулла Абдуллаевнинг “Бухоронинг арабийнавис шоирлари” (“Фан” нашриёти, Тошкент, 1965 йил) китобидан олинди. Шеъринг таржималар — Абдусодиқ Ирисовники.

Абу Аҳмад ибн Абу Бакр ал-Котиб ижодидан

**Ал-Жайҳоний* — 914–922 йилларда Сомонийлар давлатида вазирлик қилган.

Абу Таййиб Муҳаммад ибн Ҳотим ал-Мусъабий

ижодидан

* *Қимор, Тибет* — жой номлари.

* ...*олтмиш уч берган нодонсан* — бу ерда 63 ёшида вафот этган Муҳаммад пайғамбар кўзда тutilмоқда.

Абу Муҳаммад ас-Суламий ижодидан

* ...*На одам турқидек хусну туси йўқ* — бу шеър амир Нуҳ ибн Наср ҳукмронлик қилган (943–954) даврда вазир бўлган ал-Жалилни танқид қилиб ёзилган.

Абул Қосим Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон ал-Динаварий
ижодидан

* *Меҳржон* — Шарқдаги байрамларнинг бир тури, асосан, кузда ўтказилади. Бу байрамнинг Шарқда ўзига хос тарихи бор. Афсоналарга кўра, Арабистон шаҳодаси Заҳҳок Жамшиднинг такаббурланиб, худодик даъво қилганидан фойдаланиб, Эрону Турон ерларини босиб олади. Бунда Заҳҳокка иблис — Аҳриман ёрдам беради, шоҳ ошхонасида тансиқ таомлар пиширадиган ошназ сифатида ном чиқаради. Заҳҳок Иблисдан “қилган хизматларинг учун тила тилагингни” дейди. Инсоният душмани баттол Аҳриман шоҳдан икки елкасини ўпишга ижозат беришини сўрайди. Заҳҳок икки кифтини очади. Иблис бўса олади—да, кўздан ғойиб бўлади. Кўп ўтмай шоҳнинг елкаси қичишиб, икки илон ўсиб чиқиб, унинг миясини кемирмоқчи бўлади. Шунда Заҳҳок табибларни чақириб, бу балонинг олдини олишни сўрайди. Табиб суратида келган Аҳриман илонларни ҳар куни “икки одамнинг мияси билан боқишни” маслаҳат беради. Натижада подшо одамлари ҳар куни иккитадан одамни ўлдириб, миясини илонларга келтириб бера бошлайди. “Авесто”да бу одамхўр “уч бошли олти кўзли” махлуқ сифатида лаънатлаб тилга олинади. Халқнинг оҳидан оташ ўрлайди. Охири улар темирчи Кова бошчилигида кўзғолон кўтариб, Заҳҳокни тутиб, Дамавон тоғига михлайдилар ва Жамшид қавмидан бўлган Фаридунни тахтга ўтқаздилар. Ана шу кун Меҳргон номи билан зардуштийларнинг қутлуг шодиёна кунларидан бирига айланган. Меҳргон, яъни *Меҳржон* Ўрта Осиё халқлари орасида кейинги асрларда куз, яъни ҳосилни йиғиб олиш, деҳқончилигу боғдорчиликнинг якуни — ҳосил байрами сифатида нишонлаб келинади (Қаранг: Ҳ.Ҳомидов. “Авесто” файзлари. — Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент, 2001, 75–76–бетлар).

* *Очиб зарпардан шоҳин гўзал кўкси—ла бир хиллар* — бу ерда беҳи тўғрисида сўз кетяпти.

* *Раъно юзли, сариқ холли* — бу ўринда олма назарда тutilади.

* *ичи гавҳарга лиқ тўлган* — анор назарда тutilади.

* *Язидий* — Уммавийлар сулоласида Язид исмли халифа ўтган, эҳтимол, ўша халифа бўлиши мумкин.

Абул Фазл ас-Суккарий ал-Марвазий ижодидан
***Аймо нима туғишини билмайди** — яъни эрталаб нима бўлишини билмайди.

***“Денгиз суви тоғиёб ётганини кўриб турса ҳам, ит ундан тили билан ичади”** — денгиз суви туганмас бўлса ҳам, ит хасислик қилиб ундан тили билан ичади.

Абу Райҳон Беруний **“Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар” асаридан**

Келтирилган ҳикоятлар “Бируни. Избранные произведения. Том 1. — Памятники минувших поколений” (Ташкент, 1957, перевод М.Салье) китобидан таржима қилиб олинди.

***Али ибн Мусо ал-Рид** — халифа Алининг авлодларидан, Маъмун ибн Маъмун ҳукмронлиги пайтида унинг яқин кишиларидан бўлган.

***Калваз** — Бағдоддан унча узоқ бўлмаган жой.

“Минералогия” китобидан

Келтирилган ҳикоятлар “Бируни. Минералогия” (М.: 1967, перевод А.М.Беленицкого) китобидан олинди.

***мурувват ва футувват** — ҳимматлилиқка оид яқин тушунчалар бўлиб, XI асрда бутун Яқин Шарқда хунармандлар уюшмаларига ўз таъсирини ўтказган “футувват одамлари” номли биродарлик ташкилотлари пайдо бўлган эди. Айниқса, XIУ асрларга бу оқим жуда ривож топди. Хусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи султоний” (Тошкент, 199, форс тилидан таржима, таржимон профессор Н.Комилов) асарида яхши баён қилинган.

***Жаҳз ал-Бармоқий** — (вафоти 936 йил) илк Аббосий халифлари давридаги Бармоқийлар хонадонига мансуб машҳур вазирлардан.

***Исмоил ибн Аҳмад ас-Сомоний** — Сомонийлар сулоласининг иккинчи ҳукмдори, 890–907 йилларда ҳукмдорлик қилган.

***Исом** — Хир шоҳи Нўъмон бин ал-Мунзирнинг саройидаги хизматкори исми.

***Эй инсонлар) сизларни...** — Қуръоннинг “Таносур” сурасидан 1–2–оятлар.

***Ар-Рашид** — Хорун ар-Рашид, Аббосийлар сулоласининг халифаларидан, 786–809 йилларда ҳукмронлик қилган.

***Абу Нувос** — ал-Ҳасан ибн Хони Абу Нувос (вафоти тахминан 814 й.), халифалар Хорун ар-Рашид ва Амнинг саройидаги шоир.

***“айн”нинг ўрнига “хамза”ни қўйибди** — “зйох” сўзи тўғрисида сўз кетяпти. Келтирилган шеърдаги “йўқолган” сўзининг охирида “айн” ёзилса, “йўқолмоқ” маъносини билдиради. Агар бу сўз охирида

“хамза” бўлса, “ялтираган” маъносини билдиради. Шу икки белгига мувофиқ шеърнинг мазмуни тамомила ўзгариб кетади.

* *ал-Хутайа* — шоир, Жарвал ибн Оснинг тахаллуси (вафоти 650 й.), ўз ҳажвиялари билан машхур бўлган.

* *Зибриқан ибн Бадр* — Муҳаммад а.с. давридаги бадавий қабилаларидан бирининг йўлбошчиси.

* *Хассон ибн Собит* — жанубий Сурия ва Хирда исломгача бўлган араб беклари саройида хизмат қилган шоир, исломни қабул қилган. 563 йилда туғилиб, халифа Умардан кейин вафот этган.

* *Ал-Муътадид* — Аббосийлар сулоласидаги халифа, 892–902 йилларда хукмронлик қилган.

* *Убайдуллоҳ ибн Сулаймон* — (вафоти 900 й.) халифалар Муътамид ва Муътадид давридаги вазир.

* *Али ибн Бассом* — (вафоти тахминан 915 й.) халифа Муътадид даврида яшаган шоир.

* *Ибн ал-Муътаз* — Аббосийлар сулоласининг халифаси, 908 йили тахтга кўтариладиган кунда ўлдирилган. Шоир ва поэтикага оид асарнинг муаллифи сифатида маълум.

* *Ибн Ҳамдун ан-Надим Абдуллоҳ ибн Аҳмад* — халифа Муътадиднинг яқинларидан бири.

* *қуня* — “фалончининг отаси ёки онаси” деб ўғилнинг исми бўйича лақаб билан айтиш.

* *Мунис ал-Ҳадим ал-Музаффар* — дастлаб халифа Муътадид саройида ҳарам ходими бўлган. Муқтадир даврида амирул-умаро, яъни бош кўмондон унвонини олган, халифатнинг тақдирини ҳал қилувчи шахс бўлган.

* *Саймара* — Ғарбий Эрондаги бир шаҳар.

Абу Али ибн Сино

Ибн Синонинг “Тайр” ва “Соломон ва Ибсол” қиссалари “Ўзбек адабиёти” (Бешинчи том, иккинчи китоб, Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1968) китобидан олинди.

“Тайр” қиссаси

Бу асар инсон учун қайғуриш, унинг маънавий камолотини ўйлаш каби тасаввуфий ғояларни илгари сурган асардир. Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр”, Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарлари руҳидаги асардир. Саломон ва Ибсол” қиссаси ҳам гарчи шу руҳдаги асар бўлса-да, унда Шарқ эртақларига хос анъана бош ўрин тутаяди.

“САЛОМОН ВА ИБСОЛ”

* *Ажал захрини ютинглар, яшаяжаксиз, ўлимни севинглар, тирик бўлажаксиз* — Бу ўринда Ибн Сино нафсни синдириш, фано

босқичида “ўлмасдан бурун ўлиш”ни кўрсатмоқда. Инсоннинг моддий жиҳатдан ўлмай туриб, нафсини назорат остига олишни назарда тутган.

**Қай* — қадимги Эрон шоҳларининг унвони бўлиб “шоҳ” маъносини билдиради ва кўп шоҳлари (*Қайқубод, Қайковус, Қайхусрав ва б.*) исмининг таркибий қисми сифатида ишлатилган. Ибн Сино *Қай* юрти остида Эрон шоҳлари қўл остидаги мамлакатни назарда тутган.

**Син(д)* — Жанубий Осиёдаги ҳозирги Ҳинд дарёси.

**Ҳофиқайн* — ҳозирги Афғонистондаги бир вилоятнинг қадимги номи, кейинги асрларда ҳам бу вилоят машҳур бўлиб, *Хоф* номи билан юритилган (бу ном таркибидаги *қай* тўғрисида юқоридаги изоҳга қаранг).

Маҳмуд Кошғарий

Келтирилган парчалар “Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати–т–турк” (1 жилд, Тошкент, 1960; 11 жилд 1961; 111 жилд 1963, нашрга тайёрловчи филология фанлари доктори С. Муталлибов) китобидан олинди.

“Девону луғати–т–турк”дан

**махсус алифбо тартиби* — “Девон”да сўзлар икки туркум (исм, феъл)га айириб кўрсатилади. Олдин исмлар, сўнгра феъллар берилади. Исмларда ҳам, феълларда ҳам олдин ҳамза (у, о, а) ҳарфлари билан бошланадиган сўзлар, кейин махсус алифбо тартибида бе, те ва бошқа ҳарфлар билан бошланган сўзлар изоҳланади. “Девон”да оз ҳарфли сўзлар олдин, кўп ҳарфли сўзлар кейин берилади. Маҳмуд Кошғарий энг кам ҳарфли исм икки ҳарфли, энг кўп ҳарфли исм етти ҳарфли деб тахмин қилади (1 жилд, 28–бет).

**сажъ* — қофияли наср бўлиб, ритмик–синтактик параллелизмни ҳосил қилувчи бадий санъат турларидан бири. Шуниси диққатга сазоворки, Маҳмуд Кошғарий сажъни бошқа адабий жанрлардан ажратиб кўрсатади, чамаси, у бу санъатни алоҳида жанр сифатига назарда тутган.

**ражаз* — жанрларда ботирларнинг қаҳрамонликларини тасвирловчи парчалар.

**наср деб аталган адабий парчалар* — Маҳмуд Кошғарий “адабий парчалар” парчалар остида афсоналарни назарда тутган ва шу тариқа жанрлар таснифида маълум аниқ йўл тутган.

**ҳамзалик (сўзлар) бўлими* — сўзнинг бошида *ёй, вов, алиф* келган сўзлар бўлиמידир.

* *солим бўлими* — сўз таркибида араб тилида “ҳарфи иллат” деб аталувчи, *ёй, вов, алиф* ҳарфларидан биронтаси бўлмаган, шунингдек, такрорланган ҳарфи бўлмаган сўзлар.

* *музоаф бўлими* — бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўзлар бўлими.

* *мисол бўлими* — сўзнинг бошида, ўртасида ёки охирида *ёй, вов, алиф* ҳарфларидан бири бўлган сўзлар бўлими.

* *уч ҳарфли сўзлар бўлими* — шарҳлардаги “уч ҳарфли сўзлар”, “тўрт ҳарфли сўзлар” деган ибораларда араба ҳарфлари назарда тутилади. Чунки унда асосан ундош ҳарфлар асосга олинади.

* *ғунналилар бўлими* — таркибида бурун товушлари келган сўзлар бўлими.

* *икки ундош қатор келган сўзлар бўлими* — ундош товушлар такрорланган сўзлар бўлими.

* *Халил ибни Аҳмад* — наҳв, аруз ва бошқа кўп фанларда ўз даврининг йирик устоди бўлиб, унинг аруз ҳақидаги асари машҳурдир. “Калила ва Димна” асарини арабчага таржима қилган ибн Муқаффаъ билан бир қанча масалаларда баҳслашган, кўп шогирдлар етиштирган, ҳижрийнинг 170 йилида вафот этган. Халил ибни Аҳмад кўпгина асарлар ёзган бўлса ҳам, энг машҳур асари “Китобул-айн”дир. Бу асар айн ҳарфи билан бошлангани учун шундай номланган. У вақтларда қатъий алифбе тартиби ишланмаган эди.

* *йувулди* — бу сўз, чамаси, кўчма маънода ҳам кенг қўлланган. Келтирилган тўртлиқдаги *йувулди* феъли *яқинлик кўрсатмоқ* маъносида ишлатилган.

Алп Эр Тўнга марсияси

* Абдурауф Фитрат “Энг эски турк адабиёти намуналари” (Самарқанд – Тошкент, 1927) китобида бу марсияни маълум тартибга келтириб чоп эттирган эди. Биз ҳам марсияни айнан сақладик.

* *Бегларбеги* — бу ўринда Элп Эр Тўнга – Афросиёб назарда тутилади.

”Девону луғати–т–турк”даги мақоллар ва ҳикматлардан

Келтирилган мақол ва ҳикматлар “Девону луғатит–турк” (индекс луғат, Ғ. Абдурахмонов ва С. Муталлибовлар иштироки ва таҳрири остида, Тошкент, 1967)дан танлаб олинди.

Юсуф Хос Ҳожиб

Достоннинг уч нусхаси — Вена, Қоҳира ва Наманган нусхалари мавжуд. Бу нусхалар ичида нисбатан тўлиғи Наманган нусхасидир.

Асарнинг турк-уйғур нусхаси мавжудлиги тўғрисидаги дастлабки хабар XIX асрнинг биринчи чорагида пайдо бўлди. Бу асарнинг 1439 йили Ҳиротда турк-уйғур ёзуви билан Ҳасан Қора Сайил Шамс томонидан кўчирилган нусхаси Туркиянинг Тугат шаҳрига, бу ердан эса Истамбулга келтирилади. Уйғур ёзувидаги нусхаси 190 саҳифадан иборат. Охириги тўрт саҳифада қўлёзма котиби Ҳасан Қора Сайил Шамснинг 38 байтдан иборат қасидаси, охириги саҳифада Абдураззоқ бахшининг бешта туюғи бор. Бу нусхани шарқшунос олим Хаммер Пурҗшталл Истамбулда сотиб олиб Вена сарой кутуҳонасига келтиради. Шундан сўнг бу асар ҳақидаги дастлабки хабар ва унинг баъзи намуналари фарнцуз шарқшуноси Жауберт Амеди томонидан 1823 йилда “Journal Asiatique” да нашр этилади. 1870 йилда бу асарнинг баъзи парчаларини венгер олими Герман Вамбери “Уйғур тили обидалари ва “Қутадғу билиг” номи билан нашр қилди ва таржимасини берди (H.Vamberi. Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, Innsbruk, 1870). 1890 йилдан бошлаб В.В.Радлов жиддий ўрганишга киришди.

1896 йили “Қутадғу билиг”нинг араб ёзуви билан кўчирилган иккинчи нусхаси Қоҳирада топилди. Бу нусханинг фотоси ҳозирда Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланади.

1890 йили В.В.Радлов Вена нусхасининг факсимилесини, 1891 йили шу факсимиле асосидаги матнни манчжур ёзуви билан нашр қилди. Қоҳира нусхасидан кўчирма олгач, у икки нусхани қиёслашга муяссар бўлди ва 1910 йили “Қутадғу билиг”ни немис тилига таржима қилдирди (Das Kudatku Bilik des Iusuf Chass Hadschib aus Balasagun, Teil II, St-Petersburg, 1910).

1913 йили “Қутадғу билиг”нинг учинчи нусхаси тўғрисида А.З.Валидов маълумот берган эди (Восточные рукописи в Ферганской области, Записки восточного отделения, 1914, XI т., 312–313–бетлар). Бу нусхани 1924 йили Абдурауф Фитрат Намангандан Муҳаммадхожи Эшон Лолареш исмли одамдан олиб келган. Орадан бир йил ўтгач, Фитрат “Маориф ва ўқитғувчи” журналида бу нусха (бу нусха ҳозирда Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида сақланади) ҳақида катта мақола эълон қилиб, олдинги икки нусха ва унинг ўрганилиши тўғрисида қисқача маълумот бериб, бу нусханинг мундарижаси, “Қутадғу билиг”нинг моҳияти ҳақида жиддий фикрларни айтди (Қаранг: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 11-жилд, нашрга тайёрловчи

филология фанлари доктори, профессор, Ҳамидулла Болтабоев, Тошкент, “Маънавият”, 2001, 11–16–бетлар).

Достондан келтирилган парчалар Қутадғу билиг” (Тошкент, “Фан” нашриёти, 1971, нашрга тайёрловчи филология фанлари номзоди Қажом Каримов) китобидан олинди.

Аҳмад Яссавий

Яссавийнинг туғилган юрти тўғрисида турличалик бор. Абдурауф Фитрат “Яссавий бир ривоятга кўра Ясси (ҳозирги Туркистон) шаҳрида, бир ривоятга кўра Сайрамда туғулган. Унинг қачон туғулиши маълум эмас”, деб кўрсатади (Қаранг: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-1 жилд, Тошкент, “Маънавият” нашриёти, 2000 йил, нашрга тайёрловчи филология фанлари доктори, профессор Ҳамидулла Болтабоев).

Кейинги пайтларда Яссавийнинг таваллуд санаси тўғрисида турли фикрлар пайдо бўлди. Шаҳобиддин Яссавий 1103 йили деб кўрсатса, қозоқ олимаси С. Тақибоева 1105 йил деб кўрсатади. Бир қатор тадқиқотчилар, Яссавий 63 йил умр кечирган дейишса, бошқа бирлари 73 ёки 85 йил яшаган, деган қарорга келишган. Фуод Кўпрулизоданинг айтишича, Яссавий 120 йила яшаб, ҳаётдан кўз юмган. В.А. Гордлевский 125 йили деб кўрсатади.

Унинг Яссавий тахаллусини олгани тўғрисида ҳам икки хил қараш мавжуд. Биринчиси — унинг Яссидида яшагани ва шу ерда янги бир тариқатга асос солгани билан белгиланса, иккинчиси — ривоят мазмунига эгадир (қаранг: Иброҳим Ҳаққул. “Аҳмад Яссавий” Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001, 6–бет.).

“Девони ҳикмат”дан

Келтирилган намуналар “Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат” (нашрга тайёрловчи Расулмуҳаммад Ашурбой ўғли Абдушукуров, Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт – матбаа бирлашмаси, 1992) китобидан олинди.

**Фазкуруллоҳ касиран* – “Бас, Оллоҳни кўп ёд этинглар” (Қуръон ояти)

**Муту қабла ан тамуту* – “Ўлишдан аввал ўлинглар.” Бу ўринда фано бўлиш, ўзликдан кечишга ишорат қилинмоқда.

**фалаязҳаку қалилан* — “Бас, оз кулинглар” (Қуръон оятига ишора.)

**валябку касиран* — “Кўп йиғласинлар” (Қуръон оятига ишора.)

“Фақрнома”

“Фақрнома” “Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат” (нашрга тайёрловчи Рафулмуҳаммад Ашурбой ўгли Абдушукуров, Тошкент, Гафур Гулом номидаги Нашриёт – матбаа бирлашмаси, 1992) китобидан олинди.

**Кутб ул-ақтоб* — кутбларнинг кутби, яъни авлиёларнинг шоҳи.

**Бурҳон ал-атқие* — тақво аҳлининг ҳужжати.

**Дажжол* — мусулмон мифологиясид қиёматдан олдин одамларни васвасага солувчи, у қояга занжирбанд қилинган ва жинлар уни кўриқлаб туради. Қиёматдан олдин занжирдан бўшалиб, Макка ва Мадинадан ташқари ер юзининг ҳамма жойида лашқари билан пайдо бўлади, ўз шоҳлигини ўрнатади, унинг шоҳлиги 40 кун (ёки 40 йил) давом этади.

**орифи биллоҳ* — Оллоҳни таниган киши.

**Зуннун Мисрий* — (796 – 860) мисрлик илк тасаввуф вакили. Ўндан ортиқ асар ёзганлиги маълум. У сўфийликда мақомот ва ҳол асосчиси ҳисобланади. Навоий “Насойим-ул-муҳаббат” асарида айтишича, тасаввуф, ундаги тариқат йўли, Оллоҳ васлига муридлик ҳақидаги илк фикрларни ҳам Зуннун Мисрий айтган.

**Ло илоҳа иллалоҳу* — Оллоҳдан ўзга маъбуд йўқ.

**Саффан саффо* — сафланинглар. Бу ерда ёзилишича, 120 минг ошиқ жаннатга киришлари учун саф торттирилади.

**Наъзубиллоҳи мин золика* — бундан бизни Худо асрасин.

**Ўғон изим* — Худойи парвардигор.

**Ху-ху демак* — Оллоҳ номини зикр этмоқ.

**Жаброил* — Муҳаммад а.с.ни Буроқ номли отга миндириб арши аълога олиб чиққан фаришта. Насроний адабиётларида Исо Масиҳнинг туғилиши тўғрисида хабар берган фаришта ҳам Жаброилдир.

**Хизр бобо* — Ислом ақидасида доимий, барҳаёт пайгамбар сифатида қаралади. У абадий тириклик сувини ичган, у ҳамма воқеадан, ҳамма аҳволдан хабардор. Худо унга ўз билимини инъом этган.

*“*Аласт*” *хамри* — азалият, ибтидосиз замоннинг дастлабки пайти майи.

**Ал-фақру фаҳри* — ҳадисдан, маъноси: “Фақирлик менинг фаҳримдир”.

**Хуббу-л-фуқарои мин-ал имон ва буғзу-л-фуқарои мин-ал куфри* —

Хурмату-л-фуқарои-л-мўминина аъзаму индаллоҳи мин сабъи-с-самовоти ва сабъи-л-арзиина — мўмин фақирларни хурматлаш Худо олдида етти қат осмон ва ердан ҳам улуғроқдир.

**наҳи мункар қилмоқ* — ёмон ишлардан қайтариш.

**вирд-аврод* — ўқиладиган вазифа(дуо)лар.

**Ҳасан Басрий* — Иброҳим Адҳам, Увайс Қороний, Абуҳошим Куфий каби зоҳидлик давридаги машҳур сўфийлардан. Улар тақво ва парҳезкорликни бош мақсад деб билган. Мадинада 642 йили туғилиб, ўша ерда 728 йили вафот этган.

**Меърож кечаси* — фаришта Жаброил тунда Муҳаммада.с.ни Каъбадан Буроққа миндириб Қуддусдаги тоғ тепасига олиб келган. Расули Акрам етти қават осмондан ошиб, Тангри оламига яқинлашдилар, юзлари фақат Тангри томонида бўлди, бошқа ҳеч нарсага қарамадилар, ўнлаб пардалар очилди. Ҳабибуллоҳ билан Тангри орасида икки қош ораси, балки ундан ҳам камроқ масофа қолди. Расули Акрам Тангри билан суҳбатлашиб, иноятлар кўриб, яна Маккага келиб тушган.

**Буроқ* — Муҳаммад алайҳиссалом миниб ариши аълога кўтарилган от номи.

**азза ва жалл* — Худонинг номи тилга олинганда ишлатиладиган жумла бўлиб, у ўз ишида ғолиб ва қудратли бўлсин, деган маънони билдиради.

**сайид ал-мурсалин* — пайғамбарларнинг улуғи, сарвари демакдир.

**Айюб пайғамбар* — Библиянинг Қадимги Аҳд китобидаги ва исломий адабиётдаги пайғамбар; Худо Айюбнинг сабр-тоқатини синаш учун бошига кўп кулфатлар ёғдиради. Айюб пайғамбар ҳамма кулфатларга сабр билан бардош беради ва сабр тимсоли бўлиб қолади.

**Шайх Шаҳобиддин* — йирик тариқат арбобларидан Шаҳобиддин Суҳарвардий(вафоти мил.1191).

**илмул-яқин* — бирор ишни ишончли кишилар орқали ва аввалгилардан эшитиш орқали шак-шубҳасиз эканини билим орқали англаш.

**“айнул-яқин”* — бирор нарсани ўз кўзи билан кўриб, тўлиқ тажриба қилиб кўриб, унинг моҳиятига тўлиқ ишонч ҳосил қилиш.

**“ҳаққул-яқин”* — бирор нарсанинг қандайлиги ва моҳиятини билиб, Ҳаққа етиш илми.

**бечуну бечугуна Ҳақ* — ўхшаши ва шакли йўқ Худо.

**Шайх Сирри Сақтий* — машҳур сўфийлардан, ҳақ йўлига кирган дарвешнинг руҳий изтироблар сафаридан сўнг қўлга киритган маънавий маърифатини у “тавҳид” (бирлашиш) деб атаган.

** Жунайд Бағдодий* — вафоти 910 йил, тасаввуфнинг илк даврида мақомот ва тариқат асосларини ишлаб чиқиб, сўфийлик йўриқларини, вазифаларини белгилаган машҳур шайхул-машойихлардан бири.

**Шайх Шақиқ Балхий* — тасаввуфдаги зуҳдни кенг ривожлантирган мутасаввуф.

**Шайх Аҳмад Жомий* — (1049–1142) Салжуқийлар салтанати даврида Хуросонда яшаб ўтган йирик мутасаввуф шайх, шайхулисом.

* *Шайх Кутбиддин Ҳайдар* — машҳур шайхлардан, Хожа Аҳмад Яссавийнинг издоши.

* *Мансур Халлож* — (858–922) буюк мутасаввуф, тасаввуфнинг илк даврида мақомот ва тариқат асосларини ишлаб чиқиш, сўфийлик йўриқларини, вазифаларини белгилашда ва илоҳий ҳақиқатларни эл орасида ёйишда катта хизмат қилган. Ҳақ оламига кўшилиб кетиб (“ҳаққул–яқин” илми), “Мен Ҳақман” деди. Бунда инсонни илоҳийлаштириш, комил инсон сифатлари билан Илоҳ сифатлари орасида тенгли аломати кўйиш бор эди. Унинг устози Боязид Бистомий ҳам айни шу фикрни олға сурган эди.

* *Луқмон Сарахсий* — X асрларда яшаган машҳур шайхлардан, ўз муридларини мардлик ва фидойилик, саховат ва қаноат руҳида тарбиялаш, жавонмардликни тариқат шиорига айлантиришга интиланлардан бири.

* *Идрис алайҳиссалом* — Ахнух пайғамбар деб ҳам юритилган, ўлмайдиган ягона пайғамбар — Идрис пайғамбардир, деб айтилади (Қисаси Рабғузий, Тошкент, “Ёзувчи” нашриёти, 1 жилд, 1990, 37–бет).

* *Иброҳим алайҳиссалом* — Мусонинг “Ибтидо” китобидаги ва исломий адабиётдаги пайғамбар. Асли Месопотамиянинг Ур шаҳридан чиқиб, Канъон юртига келиб ўрнашган. Араб халқлари унинг чўриси Ҳожардан туғилган ўғли Исмоилдан, иброний халқи — хотини Сорадан туғилган ўғли Исҳоқдан тарқалган.

* *Мусо алайҳиссалом* — Ёқуб а.с.дан кейин пайдо бўлган пайғамбарлардан, Исроил халқини Миср юртидан олиб чиққан ва Худонинг қудрати билан кўп мўъжизалар кўрсатган.

* *Исо алайҳиссалом* — Рухуллоҳ номи билан машҳур бўлган пайғамбар. Библиянинг “Янги Аҳд” китоблари Исо Масихнинг таълимоти асосида юзага келган.

* *Сулаймон алайҳиссалом* — Сулаймон ҳақида мазкур мажмуанинг “Носируддин Бурҳониддин Рабғузий” бўлимига қаранг.

* *Яҳё алайҳиссалом* — бу пайғамбар ғоятда ғариб яшаган — устига теридан кийим кийиб, чигиртка билан озиқланиб, ўттиз йил саҳрода яшаган.

Сулаймон Боқиргоний

Алишер Навоий “Насойим–ул–муҳаббат”да шундай ёзади: “Ҳаким ота — оти Сулаймондур. Хожа Аҳмад Яссавийнинг муридидур. Ҳамонки, бир кун Хожа табхе (овқат пишириш) буюргондурларки, матбахий (ошпаз) ўтун етмайду деб келгандур. Алар асҳобга дегандурларки, ёзидин ўтун териб келтурунг ва ул замон ёгин ёгодур экандур. Асҳобким, ўтун терибтурлар, матбахга (ошхонага) келгунча ёгин жиҳатидин ўтунлар ўл бўлгандур. Ҳаким ота

терган ўтулларни тўнига чирмаб, куруқ келтургандур. Хожа ҳазратлари дегандурларки, “Эй фарзанд, ҳақимона (яъни доно, файласуфларча — *тузувчилар*) иш қилдинг” ва аларга бу лақаб андин қолғондур ва Ҳақим отага ҳикмат тили гўё бўлубтур”.

Келтирилган парчалар “Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби” (шеърлар ва достон, нашрга тайёрловчилар Иброҳим Ҳаққул, Сайфиддин Рафиддинов, Тошкент, “Ёзувчи” нашриёти, 1991) дан олинди.

* *Малакул-мавт* — жон олувчи фаришта, Азроил.

* *Фотима* — (606–633) Муҳаммад а.с. ва Хадичанинг кенжа қизи, Алининг хотини. Саййидлар Фотима ва Али ибн Абу Толиб авлодларидандир.

* *Ибни Аббос* — Муҳаммаднинг амакиси авлодларидан бири.

* *Али* — Муҳаммад а.с.нинг куёви, Фотиманинг эри.

* *Сидратул-мунтаҳо* — ривоятларга кўра, еттинчи осмондаги улкан бир дарахт номи.

* *Вайсул-Қарни* — Увайс Қороний назарда тутилади, у ҳақда “Наҳжул-фародис” изоҳига қаранг.

* *чаҳор ёр* — тўрт халифа назарда тутилади.

* *Фиръавн* — Мусо пайғамбарнинг динига кирмаган, Қуръонда зикр қилинган кофир подшоҳ. Бу фиръавннинг тарихи аслида жуда қадимга — Исроил халқининг Мусо бошчилигида Миср юртдан чиқишига бориб тақалади. Ўша пайтдаги Миср фиръавни Исроил халқини қулликда сақлаш учун қаттиқ ҳаракат қилган (Бу ҳақда қаранг: С.М.Дубнов. Краткая история евреев. — Ростов на Дону, 1997, с.35–47;)

* *Ҳомон* — фиръавннинг кофир вазири.

* *Юсуф Канъон* — Юсуф алайҳиссалом назарда тутилади.

* *зиҳ* — тасанно, офарин. Бу ўринда ҳол илми назарда тутилади. Мақомат даражаларини бир-бир эгаллаб, муваффақиятга эришган солиқ ҳол мартабасига етади ва тасаввуф-тахаййулда илоҳий жамолни мушоҳада қила бошлайди, қалбини завқу шавқ қамраб олади. У шундай бир ҳолатга кўтариладики, бутун аъзолари гўё Оллоҳ дейдиган, ҳар нафаси буюк Тангрининг борлигидан хабар берадиган бўлади. Ҳол илмининг ҳам босқичлари бор (қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф. — Биринчи китоб, Тошкент, 1996, 30–35–бетлар).

* *Бобом Арслон* — боб арабчада “эшик” маъносини ифодалайдиган сўз бўлиб, туркчада эса бу калима ислом дини тарғиби учун фидойилик кўрсатганларга берилган лақаб бўлган. *Бобом Арслон* — Аҳмад Яссавийнинг биринчи устози Арслон боб. Аҳмад етти ёшида Яссидда илк сабоқни Арслон бобдан олган эди (батафсил маълумот олиш учун қаранг: Иброҳим Ҳаққул. Аҳмад Яссавий. — Тошкент, 2001, 5–9–бетлар).

* *ладун илми* — Оллоҳ билан хилватда қолган дарвешда шундай ҳолат юз берадики, унда илмлардан илҳом пайдо бўлиб, Унинг раҳмати билан юксалади. Дарвешдаги бу ҳолат оддий одамлар ва исбот–далил аҳли учун қоронғудир. Авлиёларга юбориладиган *ладун илми* ёки *ладуний илм* шудир.

* *Яздон* — Худонинг исмларидан бири.

* *шайх Иброҳим* — Аҳмад Яссавий шайх Иброҳим хонадонида дунёга келган, шайх Иброҳим Сайрамдаги энг нуфузли оилалардан бири, марифатли ва жавонмардликка ихлос–эътиқоди баланд бўлган.

* *шарият* — Аҳмад Яссавийнинг мазкур мажмуадан ўрин олган “Фақрнома” асаридан батафсил маълумот оласиз. Қўшимча маълумот олиш учун яна қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф. — Биринчи китоб., 74–90–бетлар.

* *тариқат* — Аҳмад Яссавийнинг мазкур мажмуадан ўрин олган “Фақрнома” асаридан батафсил маълумот оласиз. Қўшимча маълумот олиш учун яна қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф. — Биринчи китоб., 74–90–бетлар.

* *ҳақиқат* — Аҳмад Яссавийнинг мазкур мажмуадан ўрин олган “Фақрнома” асаридан батафсил маълумот оласиз. Қўшимча маълумот олиш учун яна қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф. — Биринчи китоб., 35–48–бетлар.

* *доруссалом* — Салом уйи. Халифалик пойтахти Бағдодга берилган нисбат.

* *Илёс* — Илёс пайғамбар назарда тутилади. Бу пайғамбар жамики жонзотларнинг тилини билган (“Қисаси Рабғузий” га қаранг).

“Ҳикматлар”идан

* *Қипчоқ* — Дашти Қипчоқ назарда тутилади. Ҳозирги Қозоғистон ерлари ҳамда Волгадан то Днепргача чўзилган Жанубий Россия ерлар XI асрдан бошлаб шу ном билан юритилган.

* *талаб* — сўфийликдаги етти водийнинг бири. Ибн Синонинг “Тайр” қиссаида ва Навоийнинг “Лисону–т–тайр” дostonида Талаб водийси кенг тасвир этилган.

“Меърожнома”

* *“қоба қавсайн”* — *“қоба қавсайн ав адно”* – икки ёй орасида ёки ундан ҳам яқинроқ” оятига ишора. Меърож кечаси қурб манзилида Оллоҳ ва Муҳаммад а.с.нинг ўзаро яқинлашуви ёки йўлди Муҳаммад а.с. ва Жаброил фаришта ораларидаги яқин масофани билдиради.

* *Абуҷаҳл* — Муҳаммад Пайғамбар билан Маккада жанг қилган қурайш қабиласининг йўлбошчиларидан бири, Бадр тоғи ёнида Муҳаммад а.с. лашкарлари билан бўлган жангда ўлдирилган.

* *Жаброил* — Худо билан пайгамбарлар ўртасида воситачилик қилувчи фаришта.

* *Жаббор* — жабр қилувчи, ғазаб қилувчи; кудратли, азамат; Худонинг бир исми.

* *Микоил* — Куръонда доимо Жаброил билан бирга келади; Оллоҳга яқин фаришталардан бири, ривоятга кўра, Бадр ёнидаги жангда (624 йил) маккаликларга қарши бўлган жангда мусулмонларга ёрдам берган.

* *Исрофил* — ривоятга кўра, исломда қиёмат куни келганлиги ҳақида карнай чалиб хабар берадиган фаришта.

* *масжиди Ақсо* — энг йироқдаги масжид, Арши аъло йўлидаги масжид назарда тугилади.

* *Сафийулло* — Одам Атонинг сифати, исломда Одам Ато пайгамбар деб эътироф этилади.

* *Байтул-маъмур* — “обод уй”, милоддан олдинги X асрда Сулаймон қурдирган Маъбад назарда тугилади, Исо Масих бу Маъбадда кўп ваъз айтган.

* *Арш* — айвон, осмон, тахт. Қадимий тасаввурларга кўра, арш тўққизинчи кўкдадир. Арш бутун оламларни бағрига олган мунаввар бир борлиқ. Арш сўфийлар тасаввурида борлиқ ва вужуддир. Арш коинотнинг муаззам руҳи бўлиб, моддий оламнинг илк босқичи саналган. Шунинг учун у илоҳий тахт деб қабул қилинган. “Арши муалло”, “Арши раҳмон”, “Арши илоҳи”, “Арши Яздон”, “фалаки аъзам” — аршга қўйилган номлардир.

* *Саттор* — Худонинг исмларидан бири, айбларни кўрсатмайдиган, гуноҳларни кечирадиган Оллоҳ.

* *Сидра* — Дарахтга ташбех қилинган, еттинчи қават осмондаги мақом номи (қаранг: *Osmanlica-Turkca Ansiklopedik Buyuk lugat, Istanbul, 1990, 883 s.*).

* *Уфқ* — ер ва осмоннинг кўзга кўринарли жойлари.

* *Рафраф* — ёстиқ. Муҳаммад а.с.ни Арш аълога олиб борган бир восита.

* *Ғаффор* — кечирувчи, Оллоҳнинг сифатларидан бири.

* *Лавлока ламо халақтул афлок* — “Нодир-л-мерож” китобида бу сўз ҳақида шундай фикр юритилади: “Худойи таоло нури Муҳаммад алайҳиссалоту вассаломга хитоб қилдики, “*Лавлока ламо халақтул афлок*”, яъни “Сен бўлмасанг эрди, ман осмонларни ва ундаги нарсаларни халқ этмас эрдим. Сан мани ҳабибим, буюргил, ҳарнаки истасанг, ани қилурман. Мани нурим айди: “Худовандо, сани сунъингни тамошо этмоқни хоҳларман” (Шайх Акбарободий. “Нодир-л- мерож”, Тошкент, 1329 ҳижрий, 497) (Мазкур иқтибос “Боқиргон китоби” (73-бет)дан олинди).

Аҳмад Югнакий

Алишер Навоий “Насойим–ул–муҳаббат” асарида адиб Аҳмаднинг номини эслатиб ўтади ва “Ҳибат–ул–ҳақойиқ”дан куйидаги байтни келтиради:

Тилини бэкта тутғыл, тишинг синмасун,

Қалы чықса бэкта тишингни сыйур.

Тилингни бекит, маҳкам ушла, агар чиқиб қолгудай бўлса, бекит, бўлмаса, тишингни синдиради.

Яна Алишер Навоий Аҳмад Югнакий турк қавмига мансуб экани, туркча шеърлар айтишда ниҳоятда моҳир эканини айтиб ўтади. Шунингдек, Навоий адиб Аҳмаднинг кўзи ожиз бўлса ҳам, дил кўзи очиқ, соғ кишиларга нисбатан равшан эди, деб баҳо беради. (Насиймул–муҳаббат, бет.) Шу боисдан “Ҳибат–ул–ҳақойиқ”ни Аҳмад Югнакий оғзидан котиблар ёзиб олган, деган фикр туғилади.

Ҳибат–ул–ҳақойиқ”нинг мазкур тўлиқ матни филология фанлари доктори Қозоқбой Маҳмудовнинг “Аҳмад Югнакий ва унинг “Ҳибатул–ҳақойиқ” асари ҳақида” (Тошкент, 1972) китобидан олинди.

* *Содиқ* — Ҳазрати Абу Бакр Сиддиқнинг сифатлари.

* *Форуқ* — Ҳазрати Умарнинг нисбалари.

* *Зайн–нурин* — Ҳазрати Усмоннинг сифатлари.

*Истанбулда араб ва уйғур ёзувида кўчирилган нусхада “Турк ва Ажамнинг улуғ амири Дод Спoҳсолар бек Тангри ёрлақагурнинг мадҳи ҳақида” деб кўрсатилган.

* *Симақ юлдузи* — Балиқ куйруғи деб аталувчи юлдузлар туркуми.

* *Нуширвон* — тўлиқ исми *Нўширавони одил биннул Кубод* — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳ, сулоланинг биринчи подшоҳи Ардашер. Бобакнинг қоида ва расм–русумларини ўрганиб тиклаган. Навоийнинг таърифича, адолат ва шафқат қонунини кўп орттирган (Нуширавон ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: А.Қаюмов. Нодир саҳифалар. — Тошкент, “Фан” нашриёти, 1991, 118–119–бетлар).

* *Ажам* — араб мамлакатларидан бошқа юртлар, асосан Эрон ва эроний халқлар назарда тутилган.

* *зоҳид* — бу дунёга меҳр қўйишдан ўзларини тийиб, фабр–тоқат билан фақирона ҳаёт кечирган шахслар; улар Оллоҳ билан дўстлашиш йўлида ўзларини ҳар жиҳатдан поклашга интиланлар. Ғаззолий “Иҳёу улум ид–дин” асарида зоҳидликнинг уч ботиний белгиси ҳақида ёзган эди: биринчиси — бор нарсага хурсанд бўлмаслик, кетган нарсага ғам чекмаслик, балки унинг акс ўлароқ мол–дунёнинг мавжудлигидан хафа, ҳеч нарсаги йўқлигидан эса хурсанд бўлмоғи лозим; иккинчиси — зоҳид учун уни мақтовчи ҳам, мазаммат қилувчи ҳам баробардир; учинчиси — фақат Оллоҳ таолога ошно бўлмоғи ва қалбига ибодат қилишдан оладиган ҳаловат ғолиб бўлмоғидир.

*** ориф** — барча илмларни қамраб оладиган, ҳикмат ва фалсафани ҳам қўшадиган сўфийлардир (сўфийларнинг тоғалари ҳақида яна қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф. — Тошкент, 1996, Биринчи китоб, 47–48–бетлар).

*** Сайфиддин** — “Ҳибат–ул–ҳақойиқ”ни нашрга тайёрлаган Қ. Маҳмудов бу исмга изоҳ бериб: “Бу сарлавҳанинг матнга алоқаси йўқ”, деб айтади. Фитрат “Ҳибат–ул–ҳақойиқ” мақоласида Дод Споҳсолор бекнинг саройида хизмат қилган шоир Сайфи(ддин) Исфарангий ҳақида маълумот беради.

*** Хўжа Арноб Арслонхўжа** — хоразмшоҳлардан; Абдурауф Фитрат Сайфи Исфарангий муносабати билан Эл Арслон ҳақида сўз юритиб, унинг вафоти ҳақидаги маълумотни Жувайнийдан (Жувайний Эл Арслон вафот этган санани ҳ.561 деб кўрсатади) ва Давлатшоҳ Самарқандийдан (у ҳ. 561 деб кўрсатади) келтиради (қаранг: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 11 жилд, Тошкент, “Маънавият” нашриёти, 48–бет).

*** кошғарча** — Қорахонийлар давридаги туркий адабий тилнинг номи.

*** саккиз юз қирқ саккизинчи йил** — милодий йил ҳисоби бўйича 1444 йил; “Ҳибат–ул–ҳақойиқ”нинг турк–уйғур ёзувидаги нусхаси тўғрисида сўз кетмоқда.

*** саккиз юз саксон тўртинчи йил** — милодий йил ҳисоби бўйича 1480 йил; “Ҳибат–ул–ҳақойиқ”нинг араб ёзувидаги нусхаси тўғрисида сўз кетмоқда. Бу нусханнинг сатрлари устида турк–уйғур, остида эса араб ёзуви билан кўчирилган; арабча байт, иборалар, ҳадис ва оятлардан олинган парчалар фақат араб ёзувидадир.

“Маснавийи маънавий”

Жалолоддиннинг отаси Муҳаммад Баҳоиддин Валад замонининг машҳур сўфийси, нотик ваъзхони бўлган. У султонун–л–уламо аталган. Жалолоддин ёшлигида барча илмларни отасидан ўрганди. 1231 йили Баҳоиддин Валад Кўнёда вафот этгач, Жалолоддин отаси ўрнига Олтинпо мадрасасига бош мударрис этиб тайинланади. Обиддин Пошо “Таржима ва шарҳи “Маснавий шариф” (6 жилдли, усмонличада, Истанбул, 1324, 1– жилд) ёзишича, Мавлоно Румийнинг энг сеvimли муридларидан Ҳисомиддин Чалабий: “Устоз, Аттормнинг “Мантику–т–тайр” йўлида, Ҳаким Санойи услубида бир китоб ёзсангиз”, дея унга кўпчилик фикрини илтимос тарзида етказди. Мавлоно муридига бу фикр анча илгари ўз кўнглига келганини, ҳатто китобнинг бир қисми ёзилганини ҳам айтади. Шундан сўнг ҳазрати Жалолоддин салласининг бур бурчига қистирилган қоғоз олиб, шогирдига тутқзади. Бу “Маснавий”га ибтидо бўлган дастлабки ўн саккиз байт

эди. Мавлавийлар бу 18 байтга алоҳида эҳтиром билан қараб, уни “Найнома” деб атайдилар. Ҳисомиддин устозга ёзув ишларида ёрдам бериб, хизмат қилиб туради. Ниҳоят, олти жилдди 25700 байтдан иборат “Маснавий шариф” битилади. Бу китоб Абудрахмон форсий таъбирича, форс тилидаги Куръон деб улуғланади.

Мавлоно бу асарни 55–56 ёшларида ёзаб бошлаган ва 65 ёшида тугатган. “Маснавий”и шариф форс тилидаги адабиётга катта таъсир кўрсатган.

Обиддин Пошо “Таржима ва шарҳи “Маснавий шариф” (13–бет) асарининг “Ихторот” (Эслатмалар)да таъкидлашича, ўқувчи “Маснавий”даги ҳикоянинг суратига эмас, маънога, мақсадга диққат қилиши керак.

Носириддин Соҳибзамонийнинг Техронда чиққан “Хатти севвум” китобида айтилишича, Мавлоно ҳақида ёзилган дастлабки асарлар қуйидагилар: 1. Унинг ўғли Баҳриддин Султон Валад(1224–1315)нинг “Маснавийи Валад” ёки “Валаднома”си (Техрон, ҳ.1315). 2. Шамсиддин Аҳмад Афлокий (шоирнинг замондоши)нинг “Маноқибул–орифин” (таржима, 1959, Анқара). 3.Фаридун бин Аҳмад Сипоҳсолорнинг “Рисолайи дар аҳволи Мавлоно” (мил.1319–1328, Техрон).

Келтирилган парча “Сино” журналининг 2001 1–2–сонларидан (таржимон Жамол Камол) олинди.

* *Дебоча* — асарнинг кириш, муқаддима қисмини билдиради. Муқаддима араб тилида ёзилган.

* *Жонилус* — машҳур юнон ҳақими Гален (мил. 130–200 йилларда яшаган).

* *Афлотун* — Платон, асл номи *Аристокл* (милоддан олдинги 428/427– 348/347 йилларда яшаган) қадимги юнон файласуфи, Сукротнинг шогирди. Афинада Платон Академияси номи билан танилган файласуфлар мактабига асос солади. Платоннинг 30 дан ортиқ асарлари маълум (“Федр”, “Парменид”, “Тимей”, “Қонунлар”, “Давлат” ва б.)

* *Тур масту харро Мусо сойқо* – Тур тоғи маст бўлди.

* *Ас сабру мифтоҳул фараж* – сабр –саодатнинг калитидир.

* *Марҳабо, ё мужтабо ё Муртазо, ан тагабу жаъалқазо зақулқазо, анта мавлал қавмиман лояштаҳий, қад радая калла лаън лам янатаҳий* — Марҳабо, эй Ҳаққа етган, Тангрининг рози бўлиб, унинг ризосига етишган эр... Сенсиз қазо яқин, фазо тору танг бўлмай. Сен қавмнинг сурури, Сени изламаганлар юз тубан кетгай ёки ҳалок бўлмай.

* *Астаъз–уллаҳа миммо афтурин* – жоҳиллардан ўзинг асрагин, Оллоҳим.

* *устурлоб* — астрономик асбоб бўлиб, осмон жисмларини текширишда ишлатилган.

* *иншаққул– қамар* – қуёш чиқса, ой сўнади, маъносида

**Шамсиддин* — ориф ва мутафаккир зот Шамсиддин Табризий (1188–1248) назарда тутилган, унинг асл исми Шамсуддин Муҳаммад бин Али бин Маликдод. У Румийнинг дунёқарашига катта таъсир кўрсатган. 1244 йили Кўнёга келади. Мавлон Румий кўчада бораётганда дарвиш Шамсиддин билан учрашиб қолади. Шамс Табризий Жалолиддинга “Пайгамбар Муҳаммад буюкми ёки шайх Боязидми?”, — деган мазмунда савол беради. Мавлоно, табиийки, ҳазрат Пайгамбаримиз буюкроқдир, деган жавобни беради. Дарвиш Шамсиддин буни рад қилади ва ўз фикрини исботлайди. Шу бўйича улар ҳамсухбат, дўст бўлиб қоладилар. Шамсиддин Аҳмад Афлокийнинг “Маноқибу-л-орифин” (муаллиф Мавлононинг замондоши бўлиб, бу китобини 1318 йили ёза бошлаган) асарида айтилишича, иккала улуғ сўфий уч ой ташқарига чиқмай суҳбатлашган. (бу маълумотлар Жалолиддин Румийнинг “Учмоққа қанот йўқ, вале учгайман” (Жамол Камол таржимаси, Тошкент, 1994) китобига Тоҳир Қаҳҳор ёзган “Сўнг сўз”дан олинди) Румийнинг бошқа муридлари Шамсиддинга ҳасад қилиб уни яна Табризга қайтиб кетишга мажбур қиладилар. Румий ўғли Султон Валадни Табризга юбориб, Шамсиддинни яна Румга қайтариб олиб келтиради. Охири рақиблир Шамсиддинни қатл этиб қутуладилар (батафсил маълумот олиш учун қаранг: Н.Комилов. Тасаввуф. — Биринчи китоб, Тошкент, 1996, 53–54–бетлар).

**Ло тукллафний фаинний филфана, каллат аф ҳамий фала уҳсий–сана, кулли шайъин колаху ғайрул мафийқ, иннатаклаф ав такаллаф ла ялийқ* — Мени қийнама, кулфатга солма. Мен йўқлик ҳолатидамен, ақлу идроким ҳам йўқликда, ҳамду сано айтишга ожизман. Инсон ҳушсизликда айтганларини эслай олмайди, бу ҳолатда сўзламоқ, бир нафасга ружу қилмоқ жоиз эмас.

**Қола атъамно фаоно жойеъун, ва аътажал филвақту сайфу қотетун* — Жон деди: очман, мени тўйдир, тез бўлким, фурсат кутиб турмайди, вақт кескир қиличга ўхшайди.

**шамъи тироз* — 1. Базмларда ёқиладиган нақшли шам. 2. “Зеб-зийнатларнинг шами, олови уни ёндиради” деган маънода.

**Исмоил каби* — исфаҳонлик атоқли форс-тожик шоири Камол Исмоил, 1238 йили мўғуллар томонидан ўлдирилган, “Девон”и мавжуд.

**Мисли Аҳмад жони топгандай аҳад* — “Аҳмаднинг жони ёлғиз, якка топгандай”, бу ўринда Муҳаммад а.с. назарда тутилган.

Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадоний

Рашидиддин “Жомеъу-т-таворих” асарини яратиш билан умумий тарихни ўрганиш борасида янгилик яратди. Унингча, умумий тарих жаҳон тарихидан ажратилмаган ҳолда ўрганилиши, шарқ ва

ғарбнинг тарихи ягона бир тизим остида ўрганилиши мақсадга мувофиқдир, франклар (ғарбий Оврупо халқлари) тарихи ҳатто шарқнинг энг чеккасидаги Хитой тарихидан ҳам ажратиб ўрганилмаслиги керак.

“Жомеъу-т-таворих” уч жилддан иборат. Асар Улжайти султоннинг буйруғи билан ёзилган бўлиб, 1 жилди Улжайти султоннинг акаси Ғозон хонга бағишланган.

1 жилд туркий ва мўғул қавмларининг келиб чиқиши ҳамда мўғул қабилаларининг туркий қавмлардан келиб чиққанлиги тўғрисидаги тарихий воқеаларни, ривоятларни, Чингизхоннинг илк аждодлари Добун Боён ва Алонкуво ҳақидаги ривоятлардан тортиб Улжайти султонгача (1304–1316 йилларда ҳукмронлик қилган) бўлган ҳукмдорлар тарихини қамраб олади.

11 жилднинг катта қисми Угадай хонга ва унинг Дашти Қипчқ Булғор, Рус, Олония, Бухоро, Бошқирдга қилган юришларига, Хитой ва Мочин хоқонлари тарихига, Угадай хоннинг хасталаниб, вафот этишига, Угадай хон тўғрисидаги қатор ҳикоятларга бағишланган. Шунингдек, бу жилддан Чингизхоннинг ўғиллари Жўжи хон, Чигатой хон, Тулу хон, Угадай хоннинг ўғли Куюк хон, Тулуй хоннинг ўғиллари Менгу хон, Кубилай хон ва уларнинг авлодлари тарихи ва улар билан боғлиқ равишда бошқа халқларнинг шоҳ ва шахзодалари тарихига оид воқеалар ҳам ўрин олган.

111 жилд Халоку хон, Абоку хон, Текудор (Султон Аҳмад), Аргун хон, Ғайхат хон, Ғозон хон ва уларнинг оила аъзолари, куёвлари тўғрисида ҳикоя қилади. Бу жилдда Ғозон хоннинг тарихига оид воқеаларга кўп ўрин берилган. Ғозон хоннинг «ришлари ва у босиб олган мамлакатлар ҳукмдорлари билан боғлиқ воқеалар, Ғозон хон қилган ислоҳотларга ҳам ўрин олган.

Рашидиддиннинг ўзи ёзишича, унинг бобоси ва отаси 1256 йилдан бошлаб мўғул элхонлари хизматидан бўлган. Рашидиддин ҳам 19 йил саройда юксак лавозимда хизмат қилган. Лекин ҳаёти фожиали тугади. 1317 йили ҳар хил иғволар туфайли ёш хумдор Абу Саид Баҳодирхон аввалига Рашидиддинни саройдан четлатди, сўнгра Улжайти хонни заҳарлашда (у саройнинг бош ҳақими ҳам эди) айблаб ўлимга ҳукм қилинди. 1318 йили июль ойида 71 ёшида бир ўғли билан бирга қатл қилинди, мол–мулки мусодара қилинди. Рашидиддиннинг душмани амир Чўбон 1327 йили шоҳнинг ғазабига учраб, қатл қилингач, Рашидиддиннинг барча мол–мулки ўғилларига қайтариб берилди.

Келтирилган ҳикоятлар Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадонийнинг “Собрание летописей” (Жомеъу-т-таворих) асаридан (Ленинград, 1952, 1–111 жилд) ўзбек тилига таржима қилинди.

Ўғуз ва баъзи туркий уруғларнинг келиб чиқиши тўғрисида

*“*Таврот*” — Библия таркибидаги биринчи китоб ва Мусо пайгамбарнинг ҳам бешта китобидан биринчиси ҳисобланади.

**Ўртақ ва Қазтоғ* — тахминларга кўра, ҳозирги Олатовдан бошлаб Сирдарёнинг ўнг қирғоғига чўзилиб кетган тоғлар (Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Рашидиддин. Собрание летописей., 80–бет).

**Қайду* (Хитой тарихчилар *Хайду* дейдилар) — улуг хон Угадай (1227–1241)нинг набираси, Угадайнинг ўғли Қашидан туғилган.

**Кунжи улуси* — Арқанақунда яшаб, ўш ердан келган ҳақиқий мўғул халқидан пайдо бўлган улус.

* *Унгун* ёки *ункун* — ўрта асрлардаги туркий тилда мавжуд бўлиб, чорвадаги мулк белгиси ҳисобланган. Шунингдек туркий қабилалардаги улугланидиган қушларда ҳам шу белги бўлган эди. Рашидиддин бу сўздан истифода этар экан, қабилаларнинг тотемини назарда тутган. Рашидиддин бу сўзнинг этимологиясини изоҳлаганда, негадир *иноқ* сўзидан деб ноаниқликка йўл қўйган.

Чингизхон тўғрисидаги ҳикоят

Рашидиддин Чингизхон тўғрисида алоҳида ҳикоя келтирмайди, балки бирор қабилла тарихи муносабати билан Чингизхоннинг ўша қабиллага муносабати тўғрисида ҳикоя қилади.

**маркит* — мўғулларнинг катта бир қабиласи, улар кучли, катта лашкарга эга бўлган эдилар.

**Ўн хон* — Чингизхоннинг отаси Эсугей баҳодир ва Чингизхон даврида ҳукмдорлик қилган.

Носируддин Бурҳониддин Рабғузий

Абу Исҳоқ Нишопурийнинг форсча “Қисасу–л–анбиё” асарининг туркчага таржималари бор. (Унинг асл исми Абу Абдуллох Муҳаммад, йирик араб ёзувчиси ва олими. Пайгамбарлар тарихига оид “Китоб–ул–мабда ва Қисасу–л–анбиё” ва “Китобу–л–мажозий” асарлари муаллифи.) Бу таржималарнинг бири Истанбулдаги Нури Усмония кутубхонасида, иккинчиси Сулаймония кутубхонасида сақланади (Бу ҳақда қаранг: 14 yuzila ait bir KISAS-I ENBIYA nushasi uzerinda sentaks incelemesi. Dr. Ismet Cemiloglu.— Ankara, 1994, 16 s.).

*“Қисас–ул–анбиё”лардаги Пайгамбарлар тарихи фақат Куръони каримда эмас, балки Библиянинг Эски Аҳд китобида ҳам баён қилинган. Куръони карим ва ҳадиси шарифларда номлари қайд қилинган Пайгамбарлар тарихини илк бор араб адабиётида Ваҳб бин Мунаббих (мил. 728 йилда) яратган. Шунингдек, Сахи бин Абдуллох ат–Тустарий (мил.896 йилда), Муҳаммад бин Абдулмалик ал–

Мусабихий–ал–Хороний (мил.1029 йилда) ҳам араб тилида “Қисас–ул–анбиё” ёзганлар. Муҳаммад бин Абдуллоҳ ал–Қисайй номли муаллифнинг “Китаби Бадъи ад–дунйа ва Қисас–ул–анбийа” (ҳиж. У аср) номли асари ҳам машҳур бўлган. Айнан шу муаллифнинг асари ХУ1–ХУ111 асрларда туркчага таржима этилган ва ҳозирда Туркиядаги кутубхоналарда сақланади (Бу таржималарнинг қўлёзма нусхалари тўғрисида қаранг: Исмаи Жамилўгли. Юқоридаги асар, 15–16–бетлар). Аҳмад Жавдот Пошшонинг “Қисасу–л–анбиё ва Таворихи хулафо” номли асари кейинги даврда туркий тилда яратилган “Қисасу–л–анбиё”ларнинг энг машҳуридир. 12 дафтардан иборат бўлган бу асарнинг 6 дафтари Аҳмад Жавдот Пошшо томонидан, 6 дафтари 1908 йилдан кейин унинг қизи Фотима Олия хоним томонидан нашр этилган. Асар 1900, 1901 йилларда “Қисасу–л–анбиё алайҳ ас–Салом” ва “Қисасу–л–анбиё ва тарихи хулафо” номлари билан Қозонда икки марта нашр қилинган (тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: Исмаи Жамилўгли. Юқоридаги асар, 17–бет).

*Келтирилган парча Носируддин Бурҳониддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” (иккинчи китоб, Тошкент, “Ёзувчи” нашриёти, 1991, нашрга тайёрловчилар академик Э. Фозилов, филология фанлари доктори, профессор Ҳ. Дадабоев, филология фанлари номзоди А. Юнусов) китобидан олинди.

Сулаймон ибн Довуд алайҳиссалом қиссаси

**ва ҳаб лий мулкан ла йанбағи ли аҳадин мин баъдий ҳаза атоунаа фамнун ав амсиқ бигайри ҳисаб —* Бу бизнинг сенга ато қилиб берганимиздир, хоҳласанг, ундан бошқаларга инъом қил, хоҳласанг, ўзингда сақла, ҳисоб йўқдир.

** гудуввуҳа шаҳрун равахуҳа шаҳрун —* Унинг, яъни шамолнинг тонгда юриши бир ойлик масофа ва кечда юриши ҳам бир ойлик масофадир.

**фа фаҳҳамнаҳа Сулаймана ва куллан аатайнаа ҳукман ва илман кароматин —* Унинг ҳукм йўлларини Сулаймонга тушунтирдик ва уларнинг ҳар бирига илм ва ҳикмат бердик.

**Раббигфир лий ва ҳаб лий мулкан ла йанбағи лиаҳадин мин баъдий иннака антал ваҳҳаб —* Эй парвардигорим, мени мағфират қил ва менга бир подшоҳлик ато қилгинки, мендан кейин ҳеч кимда ундай мулк бўлмасин. Сен ҳақиқий ато қилувчисан.

**Йа Сулайману инний қабизу арвахил–мулуки ҳатта ла йанбағи маликун гайрука фид–дунйа —* Эй Сулаймон, мен ҳамма подшоҳларнинг жонини оламан, токи дунёда сендан бошқа подшоҳ қолмасин.

* *Каъб ул-Ахбор* — Абу Исҳоқ Каъб ибн Моте деб ҳам айтилади. 652 йили Ҳиммас шаҳрида вафот этган, асли яҳудий. Машхур ровий бўлган.

* *Осаф* — Сулаймон пайгамбарнинг вазири.

* *Ваҳб* — Араб адабиётида илк бор “Қисас-ул-анбиё” яратган (мил. 728 йилда) Ваҳб бин Мунаббихдир.

* *Гудуввуҳа шаҳрун ва раваҳуҳа шаҳрун* — Унинг, яъни шамолнинг тонгда юриши бир ойлик масофа ва кечда юриши ҳам бир ойлик масофа.

* *Фа саххарнаа лаҳур-риҳа тажри биамриҳи руҳоан ҳайсу асаба* — Биз унга шамолни мусаххар қилиб, бўйсундириб бердикки, унинг фармони билан хоҳлаган томонга оқисталик билан эсиб турарди.

* *Ва асалнаа лаҳу айнал-қитри* — Биз унинг учун мис булоқларни оқизиб қўйдик.

* *Аатуний уфриг алайҳи қитран* — Келтиринглар менга эритилган мисни, мен унинг устига қуяй.

* *Ва жифанин кал-жаваби ва қудурин росийатин* — Ҳовуздай келадиган лаганлар ва қимирламайдиган қозонлар.

* *Заййабака-Ллоҳу кама заййаътаний* — Мени хорлаганингдек, Оллоҳ ҳам сени хор қилсин.

* *Иза атаа ала вадин намли қолат намлатун йа аййуҳан намлу удхулу масакинакум ла йаҳтиманнакум Сулайману ва жунудуҳу ва ҳум ла йашъурун* — У, яъни Сулаймон чумолилар водийсига келган вақтида бир чумоли деди: “Эй чумолилар, уйларингизга киринглар, тагин Сулаймон аскарлари билан билмай сизларни босиб кетмасин”.

* *Фа табассма зоҳикан мин қавлиҳа ва қола раббни авзийний ан ашкура ниъматакал лати анъамта алаййа ва ала волидаййа ва ан аъмала солиҳан тарзоҳу* — Унинг сўзидан Сулаймон табассум қилиб кулди ва деди: “Эй парвардигорим, менга ва ота-онамга берган неъматларингга шукр айтишни насиб қилгил ва сен рози бўладиган солиҳ амалларни қилиб боришимни насиб этгил”.

* *Астҳар* — Рабғузий қайси мамлакатни назарда тутган — буниси маълум эмас. Бизнингча, бу жой Оссурия (юнонлар дастлаб *Месопотамия* — икки дарё оралиғи деб номлаганлар, асл номи *Ором нахарайим*, кейинчалик Месопотамиянинг шимолий қисмидан Оссурия давлати ажралиб чиқди)дир (қаранг: *The Anchor Bible Dictionary*, volume 4, USA, 1992, pages 714-755).

* *Вал арза фарашнаҳа фа ниъмал маҳидун* — Ва биз ерни тўшадик, қандай яхши тўшовчилармиз биз.

* *Из уриза алайҳи бил-ашиййи ас-софинатул жийаду* — Шом вақтида унга (Сулаймонга) зотли аргумоқ отлар кўрсатилганда.

* *Инний аҳбабту ҳуббал хайри ан зикри раббий ҳатта таворат билҳижаб* — Афсуски, мен аргумоқлар муҳаббатини парвардигорим

зикридан ортиқ кўрибман, ҳатто куёв ҳам парда орқасига яшириниб ботибди.

**Руддуҳа алайҳа фа тафиқа масҳан бис-суқи вал аънақ* — “Қайтаринглар уларни менга”, деди. Кейин уларнинг оёқларини ва сонларини силай бошлади.

Сулаймон курсисининг сифати

**Руддуҳа алайҳа* — Қайтаринглар уларни менга.

**Байтул-Муқаддас* — Милоддан олдинги X асрда Сулаймон бунёд қилган Маъбад. Бу парчадаги Байтул-Муқаддас (Муқаддас, яъни Худога бағишланган уй)нинг таърифи тарихий манбалардаги, хусусан, Библиядаги Маъбаднинг таърифига уйғун келади.

**Бухтнаср* — Милоддан олдинги 586 йилда Яхудо давлатини босиб олган Бобил шоҳи; у *Навуҳадназар* деб ҳам айтилади.

**лайсал-хабару кал-муъайана* — Хабар ҳеч қачон кўз билан кўргандай бўлмайди.

**Ва ли Сулайманарриҳа ғудуввуҳа шаҳрун ва равахуҳа шаҳрун* — Биз Сулаймонга шамолни мусаххар қилиб бердик, унинг тонгда юриши бир ойлик масофа ва кечда юриши ҳам бир ойлик масофадир.

**Мирбат ибн Сахро* — Сулаймон саройидаги меъмор.

**Ваш шайатина кулла баннаин ва ғаввасин* — Биз яна унга ҳар бири қурувчи ва сувга шўнғувчи ғаввослардан иборат девларни мусаххар қилиб, бўйсундириб бердик.

**Ва-Ллоҳул-ҳадий алар-рашад* — Тўғри йўлга бошловчи Оллоҳ.

**Йаъмалуна лаҳу ма йашаъу мин маҳариба ва тамасила ва жифанин* — Улар Сулаймонга унинг истаган нарсаларини қилиб берар эдилар: баланд иморатлар, тимсоллар ва лаганлар.

**Ваттабаъу ма татлуш шайатину ала мулки Сулаймана* — Сулаймон пайғамбарнинг подшоҳлик замонида шайтонлар ўқийдиган нарсага эргашдилар.

**Рабби -ғфир- лий ва ҳаб лий мулкан ла янбағий ли аҳадин мин баъдий иннака антал-ваҳҳаб* — Эй парвардигорим, мени мағфират қил ва менга бир подшоҳлик ато қилгинки, мендан кейин ҳеч кимда ундай мулк бўлмасин. Сен ҳақиқий ато қилувчисан...

Маҳмуд ибн Али ас-Саройи

Туркияда нашр қилинган “Наҳжу-л-фародис”да муаллифнинг исми *Маҳмуд Али* деб кўрсатилади.

*“Наҳжу-л-фародис”нинг муаллифи масаласида кўп баҳслар бор. Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкирату-ш-шуаро” тазкирасининг Навоийга бағишланган қисмида қуйидаги қитъани келтиради:

Туркийсин кўруб қилурлар эрди тарку тавба ҳам,

Гар тирик бўлсалар эрди Лутфий билан Кардарий,
Бовужуди форси дар жунби шеъри комилаш,
Чист ашъори Заҳиру кист бори Анварий.

Мазкур қитъадаги Кардарий тажаллуси бирмунча мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Мақсуд Шайхзода “Тазкирачилик тарихидан” (“Навоийга армуғон”, Тошкент, 1968, 37–бет) мақоласида шундай фикрни айтган эди: “Мазкур қитъада зигр этилган Кардарий Хоразм ўлкасининг Кардар қишлоғида ҳижрий 761\ милодий 1359–1360 йилда вафот этган Маҳмуд ибн Али деган шахс, “Наҳжул–фародис” номли диний–ахлоқий асар муаллифидир. Умрининг бир қисмини Олтин Ўрда пойтахти Сарой шаҳрида ўтказган. Асарнинг бир неча нусхалари сақланиб қолган. Бу асарнинг Кардарий тирик вақтида хоразмлик котиб кўчирган нусхаси Хоразм шеvasи ва адабий лаҳжасининг тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эгадир. Ҳар ҳолда Давлатшоҳ туркий назм устаси деб кўрсатган Кардарий деган шоир шу Маҳмуд ибн Алидан бошқаси эмас”. Немис олими Н. Хофман ҳам Кардарий шахси ҳақида ўзининг олти жилдлик “Турк адабиёти” китобида ҳам маълумот берган. Унинг фикрича, “бу шоир... машҳур туркигўй шоир Маҳмуд ибн Али ас–Саройи Булғорий Кардарийдир. Кардар Хоразмдан бўлган. Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш–шугаро”даги ўз қитъасида уни тилга олган. Тарихда Кардарий тажаллусли шоирлар бир эмас, бир неча бўлган. Лекин унинг туркий тилда ёзилган “Наҳж–ул– фародис” асари бизга маълумдир” (Турк адабиёти, 1969, 103–109–бетлар).

*Матн “Наҳж–ул–фародис” (Истанбул, 1992) китобидан олинди.

Тўртинчи боб. Бешинчи фасл Ёлғон тақи ғийбат офатининг баёни ичинда турур

**Имом Абу Исо Тирмизий* — (вафоти мил. 888–89 йил) машҳур муҳаддис ва тарихчи олим. Термиз шаҳри яқинида туғилган, имом Исмоил Бухорийдан таҳсил олган. Хуросон, Ироқ ва Ҳижоз мамлакатларида бўлган, ҳадишунослик ва тарих бўйича қатор асарлар ёзган.

**Раби ибни Хайшом* — Муҳаммад а.с. ҳаётига оид кўп маълумотлар йиққан ровий, Абу Исҳоқнинг “Суврати расули Оллоҳ” китобига кўп маълумотлар киритган.

**Ибни Аббос* – Муҳаммаднинг амакиси авлодларидан бири.

**Салмони Форсий* – Муҳаммад а.с. яқин саҳобалардан бири, Маккада орқасида меш билан сув ташиб, кишиларнинг чанқоғини бостириш билан шуғулланган. У “Футувват — барчага инсоф–мурувват кўрсатиш ва эвазига ҳеч нарса талаб қилмасликдир”, деган эди (қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф.— Биринчи китоб, Тошкент, 1996, 124–бет).

**Шайх Ҳасан Басрий* — бу шахс ҳақида мазкур мажмуанинг “Аҳмад Яссавий” бўлимида маълумот берилган.

**Имом Ғаззолий* — Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий (1058–1112) йирик илоҳиётчи, мутасаввуф. Асосий асарлари: “Таҳофуту-л-фалосифа”, “Иҳё улум ад-дин”. У илми калом билан тасаввуфни, шариат билан тариқатни қўшиш лозимлигини айтган. Унингча, олий даражадаги мустаҳкам йимон сўфийнинг йимонидир. Ўз асарларида тасаввуфни ислом илмларининг таркибий қисми сифатида чуқур ўрганган, тариқатни инсон ахлоқини покловчи ва ҳалок этувчи хислатлардан қутқарувчи йўл деб кўрсатган (батафсил маълумот олиш учун қаранг: Н.Комилов. Тасаввуф. —Биринчи китоб, Тошкент, 1996, 82–87–бетлар).

**Абу Ҳурайра* — Муҳаммад а.с.нинг яқин дўсти, пайгамбар ҳадисларини тўплаган машҳур муҳаддис. 676–678 йиллар орасида Мадинада 78 ёшида вафот этган.

**Энас ибни Малик* — (716–800) сунний мазҳабининг мадиналик йирик тўртта имомларидан иккинчиси, машҳур муҳаддис, Муҳаммад а.с.нинг содиқ хизматкори, бу имом фирқасига эргашувчилар ҳозир Жазойир, Марокаш ва Тунисда кўпчиликни ташкил этади.

Олтинчи боб

Дунёни севмак офатининг баёни ичинда туруп

**Имом Абул-Лайси Самарқандий* — (вафоти 1003 йил) машҳур қонуншунос ва илоҳиёт олими, Самарқанд шайхулисломи, панд-насиҳат руҳидаги “Хизонату-л-фикҳ” (Фикҳ хазинаси), “Бўстону-л-орифин” (Орифлар бўстони), “Тафсиру-л-Куръон” (Куръон тафсири) каби асарлари ҳам машҳурдир.

**Тихоманинг тоғлари* — Арабистоннинг жануби-ғарбида жойлашган қирғоқ бўйидаги ерлар номи.

**Забониёлар* — забона (аланга, ёлқин) сўздан; дўзах алангасига олиб борувчилар.

**Нух пайгамбар* — Мусонинг “Ибтидо” китобида бутун дунё тўфонидан солихлиги туфайли тирик қолган пайгамбар. Ер юзидаги жамики одамзод Нухнинг ўғилларидан тарқалган. Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асарида ҳам алоҳида қисса Нух пайгамбар тарихига бағишланган.

**Абу Ҳазим* — бизнингча, илк сўфийлардан Абу Ҳожим (вафоти мил. 788 йил), биринчи хонақоҳни у қурган (батафсил маълумот олиш учун қаранг: Н.Комилов. Тасаввуф. — Биринчи китоб..., 15–16–бетлар).

**Фузайл* — бизнингча, IX асрда Самарқанд яқинидаги Талақон қишлоғидан чиққан Фузайл ибн Йёд Талақоний. У ёшлигида қароқчи бўлган, сўнгра тавба қилиб, шариат илмларини ўрганиш учун Куфа

шаҳрига борган. Маккага бориб, бутунлай сўфийлик тариқатини қабул қилган (қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф. — Биринчи китоб., 87–88–бетлар).

**Иброҳим ибни Адҳам* — шоҳликдан воз кечиб, тасаввуф йўлини қабул қилган балхлик машҳур шахс. “Иброҳим Адҳам” қиссаси(Тошкент, “Ёзувчи”, 1991, 10–бет)да айтилишича, “Бағдодда... Адҳам отлиғ бир девона бор эрди ва ул Каён подшоҳзодаларидан эрди. Ва ул шаҳзодаликни тарк қилиб, фақирликни ихтиёр қилиб, саққоллик (мешкобчилик — *тузувчилар*) қилур эрди”. Ўз фаолиятида фақр ва таваккулни кенг тарғиб қилган. Фақрликни мақсадга етишишнинг асосий воситаси деб билган. 777 йили вафот этган.

**Увайс Қороний* — илк сўфийлардан, Увайсия тариқатининг асосчиси. Муҳаммад а.с.нинг замондоши ва дўсти, Пайгамбарнинг чексиз ҳурматига сазовор бўлган. Пайгамбар вафоти чоғида ўз мураққаси (сўфийлик жун тўнини) Увайс Қоронийга топширилишини буюрган. Увайс Қороний туя боқиш билан шуғулланган.

Мундарижа

Сўз боши	3
Исломгача бўлган туркий адабиёт	9
Қадимги миф ва афсоналар	
Авесто...	24
Хуастуанифт” (Монийларнинг тавбаномаси).	31
Монийлик оқимидаги шеърлар	41
Урхун-енисей ёдгорликлари	45
Ирқ битиги.....	67
Туркий шеърлар ва “Олтин ёруқ”	85
Ўғуз хоқон ҳақидаги дoston	94
ИСЛОМДАН КЕЙИНГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ.	101
Абу Мансур ас-Саолибий	102
“Йатимат ат-дахр”дан	
Абу Райҳон Беруний	106
“Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар” асаридан	
“Минералогия” китобидан	
Абу Али ибн Сино	114
“Тайр” қиссаси	
САЛОМОН ВА ИБСОЛ	
Маҳмуд Кошғарий	124
“Девону луғати-т-турк”дан	
Юсуф Хос Ҳожиб	142
“Кутадғу билиг”дан	
Аҳмад Яссавий	159
“Девони ҳикмат”дан	
Фақрнома	

Сулаймон Боқирғоний	180
“Боқирғон китоби”дан	
Адиб Аҳмад Югнакий195
“Ҳибат-ул-ҳақойиқ”	
Мавлоно Жалолиддин Румий224
“МАСНАВИЙИ МАЪНАВИЙ”дан	
Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадоний246
“Жомеъу-т-таворих”дан	
Носируддин Бурҳониддин Рабғузий256
“Қисаси Рабғузий”дан	
Маҳмуд ибн Али ас-Саройи272
“Наҳж-ул-фародис”дан	
Изоҳлар287

Насимхон Раҳмонов
Ҳамидулла Болтабоев

Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари

1 - жилд

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган

Муҳаррир: М.Содиқова

Теришга берилди: 11 октябр 2003 йил. Босишга рухсат этилди:
16 октябр 2003 йил. Бичими 60 x 84 $\frac{1}{16}$ 20.75. Шартли босма
табоқ. Ҳисоб нашриёт табоғи 19,5. Адади 1000 нусха.
114 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти:
700047, Тошкент, акад. Яҳё Фуломов кўчаси, 70 - уй.

“SANKOR QURILISH” МЧЖ босмахонасида босилди.
Тошкент 700059, Усмон Носир кўчаси, 91 - уй.